

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის

მაცნე

ისტორიის
არქეოლოგიის
ეთნოგრაფიისა და
ხელოვნების ისტორიის
სერია

3 · 1975

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР

ისტორიის, არქეოლოგიის,
ეთნოგრაფიისა და
ხელოვნების ისტორიის
სერია

СЕРИЯ
ИСТОРИИ, АРХЕОЛОГИИ,
ЭТНОГРАФИИ И
ИСТОРИИ ИСКУССТВА

თბილისი
ТБИЛИСИ

3 · 1975

ს ა რ ე ლ ა ქ ც ი ო კ ო ლ ე გ ი ა : ა. აფაქიძე, ვ. ბერიძე, ვ. გაბაშვილი,
ი. კაჭარავა (რედაქტორის მოადგილე), რ. კიკნაძე (რედაქტორის მოადგილე),
გ. მელიქიშვილი (რედაქტორი), გ. ჩიტაია, ლ. ჭილაშვილი

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ: А. М. Апакидзе, В. В. Бериძე,
В. Н. Габашвили, Ю. М. Качаравა (зам. редактора), Р. К. Кიკნაძე (зам. редактора),
Г. А. Меликишвили (редактор), Г. С. Читаია, Л. А. Чилашвили

პასუხისმგებელი მდივანი **ე. ვაშაკიძე**
Отвественный секретарь Э. Вацакидзе

რედაქციის მისამართი: თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., № 19

Адрес редакции: Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

ტელეფონი 37-24-07 ტ.ლ.ფონი

ხელმოწერილია დაბეჭედად 24.1X.75; შეკვ. 2042; ანაწყოების ზომა 7X12;
ქაღალდის ზომა 7X108¹/₁₆; ნაბეჭდი თაბახი 19.08; სააღრიცხვო-სავაჭომცემლო
თაბახი 17.80; უე 04681; ტირაჟი 1500
ფასი 1 მან.

•

კომპოცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова 19

•

საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Грузинской ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

ზ ი ნ ა ა რ ს ი

წარმომადგენელი

რ. ვანანაშვილი, საქართველოს მრეწველობაში განმეორებულბლოკისა და რაციონალიზაციის ისტორიიდან	5
ბ. ბასკინი, რუსეთთან შეერთება და სასოფლო მმართველობის შემოღება სვანეთში	13
ბ. მანუშაძე, უცხოური კაპიტალი ამიერკავკასიაში	35
ირ. ყიფშიძე, ზემო სვანეთის სოფელ ხეს ეკლესიის მხატვრობის იკონოგრაფიული სქემის თავისებურება	46

ცნობები და შენიშვნები

თ. კახანაძე, წერა-კითხვის უცოდინარობის აღმოფხვრისათვის ბრძოლა საბჭოთა საქართველოში	55
მ. კოვალევიჩი, სკივების, მიდიის, ირანის ურთიერთობა ამიერკავკასიასთან ლეონტი მროველის ცნობების მიხედვით	62
მ. მამისთვალიშვილი, ბერნარდ ფონ ბრაიდენბახი პალესტინაში მყოფი ქართველების შესახებ	74
ი. შორენელი, ადრეშუასაუკუნეობრივი ციხე-სიმაგრეები აფხაზეთში	80
ლ. ნაბიბიძე, მიკროლითური ტექნიკა და გეომეტრიული მიკროლითები საქართველოს ქვის ხანის ძეგლებში	83
ბ. ბაგრატიანი, მესაქონლეობის სისტემა ჩრდილოეთ ოსეთის მთიანეთში	104
ნ. მინაძე, რაციონალური ელემენტები ქართულ ხალხურ მედიცინაში	109
ლ. ბიუხუაშვილი, შენიშვნები ქალაქ არაქსა და მის შემოგარენში ხალიჩების წარმოების შესახებ	120
მ. მინაშვილი, ქვის მოპოვების, დანუშავებისა და გამოყენების ხალხური წესები სოფელ ირავაში	126
მ. რევიშვილი, ქართველი მეომრის უძველესი გერმანული სურათი	135

ქრონიკა და ბიბლიოგრაფია

ზ. ანაბაძე, ა. იოსელიანი, მონოგრაფიული გამოკვლევა გვიანდელდროული საქართველოს სოფლის შესახებ	141
ბ. ალასანიანი, სომხეთის ისტორიის საყურადღებო წყარო	145

ქრონიკა და ინფორმაცია

რუსეთის პირველი რევოლუციის 70-ე წლისთავი	149
ბ. ცხიტიშვილი, საქართველოს სსრ არქეოლოგიური ატლასი	150
ალ. ბოროტაძე, ნასტაკისის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1974 წლის მუშაობის შედეგები	153
ლ. ბერიანაშვილი, ე. ორბელიანი, ნ. ბერძენიშვილის ხსოვნისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო სესია	161
მ. აბაშიძე, საქართველოს ისტორიის წყაროების კომისია	169
ნ. მინაძე, საკავშირო სამეცნიერო კონფერენცია ქ. ლენინგრადში	171

ისტორიული თარიღები

თ. ტიშაძე, მარტყოფისა და მარაბდის ბრძოლების 350 წლისთავის გამო	173
ბ. პაიჭაძე, ვახტანგ VI	183
ახალგაზრდა მეცნიერ მუშაკთა ნამუშევრების რესპუბლიკური კონკურსი	200

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Р. ДЖАНАШИА, Из истории изобретательства и рационализаторства в промышленности Грузии	5
Г. ГАСВИАНИ, Присоединение к России и введение сельского правления в Сванети	18
Г. МАНДЖГАЛАДЗЕ, Иностраннный капитал в Закавказье	35
И. КИШИДЗЕ, Особенности иконографической схемы росписи церкви в селе-нии Хэ Верхней Сванети	46

СООБЩЕНИЯ И ЗАМЕТКИ

Т. КАПАНАДЗЕ, Борьба за ликвидацию неграмотности в Советской Грузии (1933—1937)	55
В. КОВАЛЕВСКАЯ, Скифы, Мидия, Иран во взаимоотношениях с Закавказьем по данным Леонти Мровели	62
Э. МАМИСТВАЛИШВИЛИ, Бернард фон Брайденбах о грузинах в Палестине	74
И. ВОРОНОВ, Раннесредневековые крепости на территории Абхазии	80
Л. НЕБИЕРИДЗЕ, Микролитическая техника и геометрические микролиты в памятниках каменного века Грузии	83
Б. ГАМКРЕЛИДЗЕ, Система скотоводства в горной полосе Северной Осетии	104
Н. МИНДАДЗЕ, Рациональные элементы в грузинской народной медицине	109
Л. ГИУНАШВИЛИ, Заметки о ковроделии города Арака и его окрестностей	120
М. МИХАИЛОВ, Народные способы добычи, обработки и использования камня в селе Ирага	129
Ш. РЕВИШВИЛИ, Старинный германский портрет грузинского воина	135

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

З. АНЧАБАДЗЕ, А. ИОСЕЛИАНИ, Монографическое исследование о грузинской позднефеодальной деревне	141
Г. АЛАСАНИЯ, Важный источник по истории Армении	145

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

К 70-летию первой русской революции	149
Г. ЦКИТИШВИЛИ, Археологический атлас Грузинской ССР	150
А. БОХОЧАДЗЕ, Результаты работы Настакисской археологической экспедиции в 1974 г.	153
Л. БЕРИАШВИЛИ, Э. ОРДЖОНИКИДЗЕ, Научная сессия, посвященная памяти акад. Н. А. Бердзенишвили	161
М. АБАШИДЗЕ, Комиссия по изучению источников истории Грузии	169
Н. МИНДАДЗЕ, Всесоюзная научная конференция в Ленинграде	171

ИСТОРИЧЕСКИЕ ДАТЫ

Т. ТИВАДЗЕ, 350-летие Марткопской и Марабдской битв	173
Г. ПАЙЧАДЗЕ, Вахтанг VI	183
Республиканский конкурс работ молодых научных сотрудников	200

ბოლანდ ჯანაშია

საქართველოს მრავალგზის გამომგონებლობისა და რაციონალიზატორების ისტორიიდან (1946—1955 წწ)

საგამომგონებლო და რაციონალიზატორულ მუშაობას საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტია და საბჭოთა მთავრობა ყოველთვის აქცევდა და აქცევს განსაკუთრებულ ყურადღებას. საბჭოთა ხელისუფლების დამყარებიდან რამდენიმე ხნის შემდეგ, აუტანელი სამეურნეო ნგრევის პირობებში, 1919 წლის 30 ივნისს, ვ. ი. ლენინმა ხელი მოაწერა პირველ დეკრეტს გამომგონებლობის შესახებ¹. ჩვენი ქვეყნისათვის ამ უმძიმეს დღეებში ვ. ი. ლენინმა ჩამოაყალიბა საგამომგონებლო და რაციონალიზატორული მუშაობის ძირითადი პრინციპები და სახელმძღვანელო დებულება, რომელიც შემდეგ საფუძვლად დაედო სახალხო მეურნეობის ყველა დარგში ტექნიკურ პროგრესსა და შრომის მეცნიერულ ორგანიზაციას.

წარმოების რაციონალიზაცია ეს არის წარმოების იმ მოწინავე მუშაკთა შემოქმედებითი მოღვაწეობა, რომლებმაც ამაღლეს თავიანთი კულტურულ-ტექნიკური დონე, კვალიფიკაცია და უშუალოდ წარმოების პროცესში გააუმჯობესეს ტექნიკა, შექმნეს შრომის საუკეთესო ორგანიზაცია და ხელი შეუწყვეს შრომისნაყოფიერების მკვეთრ ამაღლებას.

რაციონალიზაცია, ისე როგორც წარმოება უნდა განვიხილოთ არა მხოლოდ როგორც ტექნიკური ან ფსიქოლოგიური მოვლენა, არამედ როგორც სოციალური კატეგორია. უდავოა, რომ რაციონალიზაციის, როგორც ტექნიკური ისე ფსიქოლოგიური მხარეს დიდი მნიშვნელობა აქვს, მაგრამ უფრო მეტი მნიშვნელობა ენიჭება რაციონალიზაციის სოციალ-ეკონომიურ მხარეს. რაციონალიზაციის ფსიქოლოგიური მხარე ასახავს იმას, თუ რა მდგომარეობამ განაპირობა შრომისადმი შემოქმედებითი დამოკიდებულება, რამ წარმოშვა მისი მოთხოვნილება, მუშათა ტექნიკური აზრი მთელი ძალით ვლინდება იქ, სადაც მუშათა კლასი მტკიცედ შეიგნებს წარმოების პროცესს, სოციალისტური ქვეყნის და საწარმოო კოლექტივის მოთხოვნებს².

• მუშა-რაციონალიზატორის მიერ ტექნოლოგიური ამოცანების გადაწყვეტა შემოქმედებითი პროცესია, სადაც სრულყოფილად ვლინდება რაციონალიზატორობის ტექნიკური და ფსიქოლოგიური მხარის კავშირი მის სოციალ-ეკონომიურ მხარესთან. ტექნიკური ამოცანის განსაზღვრა, სწორი გადაწყვეტის მოძებნა და მიგნება, გამოსაცდელი მოდელის შექმნა და მისი გასინჯვა პრაქტიკულად, შემდგომი თეორიული დამუშავება და ექსპერიმენტული შე-

1 Директивы КПСС и Советского правительства, сборник документов, М., 1957, сс. 136, 137.

2 «О чертах личности нового рабочего», М., 1963, сс. 71—87.

მოწმების დროს აღმოჩენილ ნაკლოვანებათა გასწორება — მოიცავს წარმოების რაციონალიზაციის ფსიქოლოგიურ მხარეს. ამიტომ, რა თქმა უნდა, ფსიქოლოგიურ მხარეს დიდი მნიშვნელობა აქვს, მაგრამ სოციალ-ეკონომიური მხარე განსაზღვრავს მუშათა კლასის რაციონალიზატორული მუშაობის არსს მთლიანად.

ჩვენს სინამდვილეში რაციონალიზაციის ნაყოფი ეკუთვნის იმას, ვის ხელშიცაა წარმოების საშუალებები, ვინც წარმოების საშუალებათა ბატონ-პატრონია. სოციალისტურ საზოგადოებაში რაციონალიზატორული მუშაობის შედეგი ეკუთვნის იმას, ვისაც შეუძლია რაციონალიზატორობის და გამომგონებლობის იდეა გადააქციოს მატერიალურ ძალად, რეალურ სიმდიდრედ.

სოციალისტური რაციონალიზაცია ძირეულად განსხვავდება კაპიტალისტურისაგან: კერძოდ, სოციალისტური რაციონალიზაცია მასობრივია, მასში ფართოდ მონაწილეობენ მუშები, რომლებიც ნებაყოფლობით აუმჯობესებენ წარმოების ტექნიკას. სოციალიზმის დროს საგამომგონებლო და რაციონალიზატორული მუშაობა იქცევა საერთო-სახალხო საქმედ. ამ შემოქმედებითი მუშაობის შედეგს წარმოადგენს წარმოებას შემდგომი სრულყოფა, შრომის-ნაყოფიერების ზრდა, პროდუქციის ხარისხის შემდგომი ამაღლება, თვითღირებულების შემცირება და სხვა.

ჩვენს ქვეყანაში მასების შემოქმედებით შრომას, ნშრომელთა შეგნებულ მოქმედებას წარმართავს საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტია, რადგან სოციალისტური წარმოების განვითარებას საერთოდ შეგნებული, გეგმიანი ხასიათი აქვს. მუშათა მასობრივი შემოქმედებითი ინიციატივაც განპირობებულია ახალი საწარმოო ურთიერთობით, რომელმაც ძირფესვიანად შეცვალა ადამიანის შეხედულება შრომაზე. აქედან გამომდინარე, კომუნისტური პარტია, მთელი ჩვენი ხალხი დიდად აფასებს ნოვატორებს, მათი შემოქმედებითი შრომის ყოველ გამოვლინებას, გამომგონებელთა და რაციონალიზატორთა ყოველ ახალ მიღწევას.

ანიჭებდა რა საგამომგონებლო და რაციონალიზატორულ მუშაობას განსაკუთრებულ როლს, სკკპ XIX ყრილობამ (1952 წ. ოქტომბერი) თავის რეზოლუციაში აღნიშნა: „გაძლიერდეს ინიციატივა, ტექნიკოსთა, მუშათა და კოლმეურნეთა წრიდან გამოსული საგამომგონებლებისა და რაციონალიზატორების მასობრივი მოძრაობა წარმოების შემდგომი ტექნიკური სრულყოფისა და გაფართოებისათვის, ყოველმხრივი მექანიზაციის, შრომის პირობების გააღვივებისა და შემდგომი გაჯანსაღებისათვის. დაგმობილ იქნას პრაქტიკა სამეურნეო ორგანიზაციებისა, რომლებიც სათანადოდ ვერ აფასებენ ახალი ტექნიკოსთა და შრომის მექანიზაციის დანერგვის ამოცანებს და ურიგდებიან მუშახელის არასწორ გამოყენებას“³.

სკკპ ცენტრალური კომიტეტის 1955 წლის ივლისის პლენუმმა განსაკუთრებული ყურადღება დაუთმო საგამომგონებლო და რაციონალიზატორული მუშაობის შემდგომი გაუმჯობესების საკითხებს. პლენუმმა დაავალა მოკავშირე რესპუბლიკების კომუნისტური პარტიების ცენტრალურ კომიტეტებს პარტიის სამხარეო, საოლქო, საქალაქო და რაიონულ კომიტეტებს, რომ „უფრო ხშირად მოიწვიონ მეცნიერულ-ტექნიკური კონფერენციები, წარმოების

³ სკკპ ყრილობების, კონფერენციებისა და ცენტრალური კომიტეტის პლენუმების რეზოლუციებსა და გადაწყვეტილებებში, ნაწ. III, 1956, გვ. 800—801.

ნოვატორთა, რაციონალიზატორთა და განმგონებელთა თათბირები, რომლებზეც განიხილონ ახალი ტექნიკის დარგში მუშაობის რაც შეიძლება წარმატებით შესრულების ღონისძიებანი⁴.

გამომგონებლობა და რაციონალიზატორობა სწრაფად განვითარდა და გაფართოვდა ომისშემდგომ პერიოდში, როდესაც იგი გამდიდრდა ახალი შინაარსითაც. თუ წინათ მუშა უნთავრესად მხოლოდ რაციონალიზატორი შეიძლება ყოფილიყო, თანამედროვე ეტაპზე მუშათა შორის მრავლად გაჩნდნენ გამოგონებლებიც. ეს ბუნებრივია, რადგან ამ პერიოდში მუშის საწარმოო კვალიფიკაცია და განათლების დონე, საერთო პროფესიული მომზადება ბევრ შემთხვევაში არაფრით ჩამოუვარდებოდა ინჟინერ-ტექნიკოსი მუშაკების, ტექნიკურ-კულტურულ დონეს.

ომისშემდგომ პერიოდში არა მარტო დაუახლოვდა ერთმანეთს გამოგონებლობა და რაციონალიზატორობა, არამედ უფრო მჭიდრო გახდა მუშების, ინჟინერ-ტექნიკოსი მუშაკებისა და მეცნიერ-მუშაკების თანამშრომლობა წარმოების პროცესის გაუმჯობესებისათვის ბრძოლაში.

ომისშემდგომ პერიოდში განუწყვეტლივ იზრდება წარმოების ნოვატორ მუშაკთა რიგები საქართველოს საწარმოებში; ნეტალურგები, დაზგათმშენებლები და მანქანათმშენებლები, მეშახტეები და მაღაროელები, რკინიგზის მუშებ-სრულყოფდნენ და ავითარებდნენ ტექნიკას, აქტიურად იბრძოდნენ ახალი პროგრესული მეთოდის დანერგვისათვის წარმოებაში. ახალ, მძლავრ ტექნიკას საფუძვლიანად დაუფლებული მაღალი კულტურულ-ტექნიკური დონის მქონე მუშები, რომლებსაც ამოძრავებდათ სახელმწიფოს და ხალხის ინტერესები, ეძებდნენ და პოულობდნენ ჩვენი სახალხო მეურნეობის აღმავლობის უზრუნველსაყოფად უახლეს გზებს, საშუალებებს, აუმჯობესებდნენ წარმოების ტექნოლოგიურ პროცესებს, წინ სწევდნენ ტექნიკას.

მეოთხე ხუთწლეულის პირველ წლებში, როდესაც მიმდინარეობდა ბრძოლა მრეწველობის ომამდელი დონის აღდგენისათვის, თავი გამოიჩინეს რესპუბლიკის წამყვანი საწარმოების ნოვატორებმა. მათ შორის ყველაზე მეტ წარმატებებს მიაღწიეს კიროვის სახელობის ჩარხმშენებელი ქარხნის რაციონალიზატორებმა და გამოგონებლებმა. მათ ჯერ კიდევ 1946 წელს დაზოგეს მრავალი ასეული ათასი მანეთი. გამოგონებელთა და რაციონალიზატორთა ჯგუფმა, რომელსაც ინჟინერი ა. ბერიაშვილი ხელმძღვანელობდა, 1946—47 წლებში შეიტანა 16 რაციონალიზატორული წინადადება, რომელთა დანერგვისაგან საწარმომ მიიღო 340 ათასი მანეთის ეკონომია⁵.

1947 წელს დიმიტროვის სახელობის ქარხნის რაციონალიზატორებმა წლიური გეგმის 7 ნოემბრისათვის შესრულების უზრუნველსაყოფად ვალდებულება იკისრეს წამოეყენებინათ და დაენერგათ 65 ახალი რაციონალიზატორული წინადადება, რაც წარმატებით შეასრულეს. ამის შედეგად ქარხნის კოლექტივმა 1947 წელს 3 150 000 მანეთის ეკონომია მიიღო⁶.

1948 წლის 15 მარტიდან თბილისის ფაბრიკა-ქარხნებში დაიწყო გამოგონებლების და რაციონალიზატორების ახალი წინადადებების შეგროვების

⁴ სკკპ რეზოლუციებში... ტ. 4, 1962, გვ. 142.

⁵ ს. ჩხარტიშვილი, შრომის სოციალისტური ფორმების განვითარება საქართველოს მრეწველობაში, 1966, გვ. 104.

⁶ გაზ. „კომუნისტი“, 1948 წლის 29 ოქტომბერი.

ორთვიური; 26 კომისრის სახელობის მანქანათმშენებელ ქარხანაში ორთვიურის დაწყების პირველ დღესვე შემოიტანეს 15 ახალი რაციონალიზატორული წინადადება. საყურადღებო წინადადებები შემოიტანეს ქარხნის ამწყობი სამშრომლო ოსტატებმა გ. ვასიშვილმა, ლ. გურუშიძემ, ვ. კონტერმა და სხვებმა. ქარხნის მოწინავე ინჟინრებმა ა. გორგაძემ და მ. კუბლაშვილმა შეფოთა იკისრეს იმ რაციონალიზატორულ მუშებზე, რომელთაც თვითონ არ შეეძლოთ ნახაზების გაკეთება და ახალ ნოვატორულ წინადადებათა ტექნიკური გაფორმება⁷.

1948 წლის მეორე კვარტალში დიდად იმატა მუშებისა და ინჟინერ-ტექნიკოსების მიერ ახალ გამოგონებათა და საყურადღებო რაციონალიზატორულ წინადადებათა რიცხვმა, მათ შორის აღსანიშნავია ს. ბებურიშვილის, ს. საგოხიანის და გ. ოდბაშვიის მიერ დამუშავებული თემა პუასონის სისტემის ერთ-ერთი ძირითადი დეტალის გაუმჯობესების შესახებ. ამ რაციონალიზატორული წინადადების დანერგვას შედეგად მოყვა წელიწადში 50 000 მანეთის ეკონომია⁸.

ამავე წლის აპრილში რუსთავის მეტალურგიული ქარხნის მექანიკური ელექტროსარემონტო საწარმოების მუშებმა და ინჟინერ-ტექნიკოსებმა 40 რაციონალიზატორული წინადადება შეიტანეს. საყურადღებო წინადადებანი წამოაყენეს ელექტრომემონტაჟე დ. ჩიქოვანმა, ოსტატმა ა. შოსტაკმა. ელექტრომექანიკოსმა ნ. ხუციშვილმა და სხვებმა⁹.

წარმატებით იბრძოდა წლიური გეგმის ვადამდე შესრულებისათვის „საქელექტროქსელმშენის“ ავკალის ელექტროტექნიკური საამქრო. აქ დაინერგა 5 რაციონალიზატორული წინადადება. მათ შორის აღსანიშნავია მუშა ვ. დათაშვილის წინადადება, რომლის საფუძველზე დაამზადეს კუთხა რკინის საჭრელი დანები 70 ტონიანი წნეხისათვის, რომელიც სხვა დანებთან შედარებით უფრო გამძლე და წარმადობიანი იყო. ამ ღონისძიების გატარებამ სახელოსნოს წლიურად 30 000 მანეთის ეკონომია მისცა. დანერგილი რაციონალიზატორული წინადადებებით წელიწადში სულ მიიღეს 80 000 მანეთის ეკონომია¹⁰.

განსაკუთრებით აღსანიშნავია ცალკეული მუშების წვლილი წარმოების რაციონალიზაციაში; ტყიბულქვანახშირის ტრესტის მუშამ, კომკავშირელმა ლ. შარვაძემ საშახტო კომისიაში შეიტანა რაციონალიზატორული წინადადება ავტომატური გადაამყირაველების მოწყობის შესახებ. წინადადება დანერგა თვითონ ლ. შარვაძემ, რის შედეგად განთავისუფლდა 3 მუშა და დიდად დაჩქარდა საპაერო გზის გამტარიანობა. ეს წინადადება წელიწადში 19 000 მანეთის ეკონომიას აძლევდა საწარმოს¹¹.

1948 წელს ჰიათურელმა მალაროელებმა შემოიტანეს და დანერგეს 180 რაციონალიზატორული წინადადება. აქედან წარმოებამ 576 400 მანეთის ეკონომია მიიღო. აღსანიშნავია გრ. წიწილაშვილის წინადადება, რომელმაც გააუმჯობესა მალაროში შრომის ორგანიზაცია და წარმოებას წელიწადში 214 000

7 გაზ. „კომუნისტი“, 1948 წლის 19 მარტი.

8 იქვე.

9 იქვე, 1948 წლის 22 აპრილი.

10 იქვე, 1948 წლის 20 ოქტომბერი.

11 იქვე, 1948 წლის 20 დეკემბერი.

მანეთის ეკონომია მისცა. ა. ნიკოლაძემ მადნის გაუხვევა შემოიღო დღეშიან სალექ მანქანაზე, რითაც წლიურად 113 000 მანეთი იზოგებოდა.

საქართველოს ქვანახშირის მრეწველობამ 1948 წელს დანერგულ რაციონალიზატორულ წინადადებათა შედეგად მიიღო 1 255 000 მანეთის ეკონომია¹².

თბილისის 26 კომისრის სახელობის მანქანათმშენებელი ქარხნის მონტორებმა ვ. გურგენიძემ და დ. აღნიაშვილმა წინადადება შემოიტანეს. რომ ნავთქურის დეტალი, სადაც ცეცხლის ალის რეგულირება ხდება, თუჯის ნაცვლად დაემზადებინათ ფურცლოვანი რკინისაგან. ეს წინადადება ქარხანაში დაუყოვნებლივ დაინერგა და მარტო ამ წინადადებით 1947 წელს ქარხანამ 81 084 მანეთის ეკონომია მიიღო. რაციონალიზატორთა წინადადებით ამავე ქარხანაში წყვეტილი მოქმედების სადნობი ღუმელის ნაცვლად მოაწყვეს განუწყვეტელი მოქმედების ღუმელი. ამ წინადადების დანერგვით ქარხანამ 1947 წელს 73 487 მანეთის ეკონომია მიიღო. სულ რაციონალიზატორულ წინადადებათა განხორციელების შედეგად ქარხანამ 1947 წელს მიიღო 220 ათასი მანეთის ეკონომია¹³.

1949 წლის პირველ ნახევარში ჭიათურის მალაროებში ათობით წინადადება დაინერგა. დანერგილი წინადადების შედეგად სახელმწიფომ ამ პერიოდში 4 083 ათასი მანეთის ეკონომია მიიღო. აღსანიშნავია, რომ რაციონალიზატორულ წინადადებათა გამოყენებით ინჟინრებთან (კ. ჭინჭველაშვილი, კ. ზამთარაძე, ა. კიკაბიძე) ერთად გამოირჩეოდნენ მუშები: ბ. სამხარაძე, პ. ბუხრაშვილი, ა. მალრაძე და სხვები¹⁴.

1949 წელს 9 თვის განმავლობაში თბილისის საწარმოებში შემოტანილი იყო 516 რაციონალიზატორული წინადადება, აქედან დაინერგა 307, ეკონომიის საერთო ჯამი 9 თვის განმავლობაში იყო 7 000 მანეთი. საერთოდ კი ამავე პერიოდში რაციონალიზატორული წინადადების და ტექნიკური ვაუმჯობესების შედეგად წელიწადში დაიზოგა 8 000 000 მანეთზე მეტი¹⁵.

26 კომისრის სახელობის ქარხანაში ხარატმა ს. აკოპოვმა თავისი შემოტანილი წინადადებით საწარმოს წელიწადში 12 ათასი მანეთის ეკონომია მისცა. ი. ტაჩიგვა ზუსტი ხელსაწყოების ქარხანაში აითვისა ავტოკალმების ბურთულების დამზადება, რომელიც ადრე საქართველოში არ მზადდებოდა და მოსკოვიდან შემოჰქონდათ¹⁶.

თბილისის ავტოსარემონტო კანტორაში ახალგაზრდა მუშა-გამომგონებელმა ვ. რადჩენკომ გააკეთა ავტომანქანის სასიგნალო დეტალის დამამზადებელი ტვიფრი, ამით წარმოებამ მიიღწია სასარგებლო დეტალის გამოშვების მექანიზაციას, რომელიც ქარხანას წლიურად 1 950 მანეთის ეკონომიას აძლევდა. ამავე საწარმოში ზეინკალმა რ. გოგუაძემ შეიტანა წინადადება, რომლის საფუძველზე მანქანის გადაბმულობის სისტემის გარცმის ტექნოლოგიაში შემოიღეს შედეგების მეთოდი, რამაც გააადვილა გარცმის შეკეთება და ქარხანას

¹² ვაზ. „კომუნისტი“, 1949 წლის 16, 23 თებერვალი.

¹³ ს. შარიქაძე, საქართველოს მუშათა კლასი ომისშემდგომ პერიოდში (1945—1963), თბ., 1966, გვ. 216.

¹⁴ ვაზ. კომუნისტი, 1949 წლის 29 ივლისი.

¹⁵ საქართველოს კომუნისტური პარტიის ისტორიის ნარკვევები, თბ., 1971, გვ. 821.

¹⁶ საქ. ცენტრალური სახელმწიფო ისტორიული არქივი, ფონდი 1038, ფურც. 1, ს. 98, გვ. 10.

წელიწადში 1 200 მანეთის ეკონომია მისცა. აქვე აღრე არ მზადდებოდა ავტომანქანის დინამოს კორპუსი, მუშა ვ. შეეცოვმა ტრაქტორის დინამოს კორპუსი გადააკეთა ავტომანქანის დინამოს კორპუსად, რამაც წელიწადში 2 200 მანეთის დანახოვი მისცა წარმოებას¹⁷.

ათასობით რაციონალიზატორმა და გამომგონებელმა შეიტანა რაციონალიზატორული წინადადებები, რომელთაგან მიღებულმა ეკონომიამ ომისშემდგომ პირველსავე ხუთწლედში შეადგინა ათეული მილიონობით მანეთი. ამან შექმნა პირობები ტექნიკური პროგრესის და ტექნოლოგიური პროცესების გაუმჯობესებისათვის მრეწველობაში და სახალხო მეურნეობის ყველა დარგში, გამომგონებლების და რაციონალიზატორების წინადადებათა დანერგვის შედეგად მიღებულ დიდ ეკონომიურ შედეგებზე ნათლად მეტყველებს ქვემოთ მოყვანილი ზოგიერთი ცნობა.

თბილისის 9 საწარმოს: 26 კომისრის სახელობის მანქანათმშენებელი, ორთქმავალ-ვაგონმშენებელი, კალინინის სახელობის მექანიკური, სასოფლო-სამეურნეო მანქანების, ორჯონიკიძის სახელობის მანქანათმშენებელი და ინსტრუმენტული ქარხნების, პირველი სამეკრვალო, თბილისის აბრეშუმსაქსოვი და №1 თამბაქოს ფაბრიკების რაციონალიზატორების და გამომგონებლების მიერ შეტანილი წინადადებების დანერგვით მარტო 1949—1950 წლებში მიღებულმა ეკონომიამ შეადგინა 4 180 ათას მანეთზე მეტი, ხოლო მთლიანად თბილისის მრეწველობაში 1949 წლისა და 1950 წლის განმავლობაში რაციონალიზატორულ წინადადებათა და გამომგონებათა დანერგვით მიიღო 17350 ათასი მანეთის ეკონომია¹⁸.

1950 წელს თბილისის საწარმოებში შემოსული იყო 491 რაციონალიზატორული წინადადება, 1951 წელს კი 552, 1950 წელს დანერგა 248, 1951 წელს — 254. ამის შედეგად წლიურმა ეკონომიამ შეადგინა 1950 წელს 5 870 ათასი მანეთი, 1951 წელს — 6 557 ათასი მანეთი¹⁹.

1950 წელს საპირველმართო სოციალისტური შეჯიბრების გაშლა თბილისის პლასტმასის ქარხანაში მთელ რიგ ტექნიკურ სიახლეთა დანერგვით აღინიშნა: საამქროებში დანერგა ნაკადური მეთოდი, განხორციელდა რამდენიმე რაციონალიზატორული წინადადება, შეუდგენ წარმოებაში ტექნიკურ გაუმჯობესებათა შეტანას: ტექნიკურ სიახლეთა დანერგვამ საგრძნობლად გაზარდა ქარხნის სიმძლავრე და შექმნა პროდუქციის ასორტიმენტის გაფართოების შესაძლებლობა, ამის შედეგად ქარხნის კოლექტივმა მნიშვნელოვნად გააუმჯობესა მუშაობა და მიადწია გეგმების შესრულების მაღალ დონეს²⁰.

ტექნიკური სიახლეების და რაციონალიზატორული წინადადებების დანერგვის დიდი სამუშაოები ზორციელდებოდა რუსთავის საწარმოებში; რუსთავის რკინიგზაზე მომუშავე რკინიგზელებმა ა. ნემსიწვერიძემ და ლ. თოთაძემ გამოიგონეს ხრეშით, სილით, კირით, გაჯით, ცემენტითა და სხვა ფხვიერი საშენი მასალით დატვირთული ვაგონების მექანიზმებულად გადმომტვირთავი ნიჩაბი. აღრე ვაგონების დაცლა ხელით წარმოებდა. ამ გამოგონებამ მარ-

17 ვაზ. „კომუნისტი“, 1949 წლის 2 თებერვალი.

18 ს. ჩხარტიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 105—106.

19 საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო ისტორიული არქივი, ფონდი 1938, ანაწ. I, საქმე 112, ფ. 4.

20 ვაზ. „კომუნისტი“, 1950 წლის 14 აპრილი.

ტო რუსთავის სამშენებლო ტრესტს ყოველწლიურად 860 000 მანეთის ეკონომია მისცა²¹.

ფეხსაცმლის №2 ფაბრიკის მესამე შემკერავ საამქროში 175 რთული მანქანა იყო. ერთ-ერთი მათგანის გაჩერება იწვევდა რამდენიმე სხვა მანქანის და ზოგჯერ მთელი კონვეიერის მოცდენას. მანქანების მხოლოდ 10 წუთით მოცდენა ნიშნავდა 100-ზე მეტი მუშის გაცდენას და 50 წყვილი ფეხსაცმლის დანაკლისს²².

საამქროს მექანიკოსმა ი. ნიკოლაიშვილმა მანქანა-მოწყობილობათა მოცდენები ზინიშუმამდე დაიყვანა. ამ მიზნით მან საამქროს ყველა მექანიკოსი ერთ ბრიგადაში გააერთიანა და თითოეულ მექანიკოსზე მიაშავრა მანქანების გარკვეული ჯგუფი, მიიღო ღონისძიებები საშუალო ადგილას ორგანიზაციისა და მექანიკოსების სათადარიგო ნაწილებით და ინსტრუმენტებით მომარაგების გასაუწყობებლად. მისი ინიციატივით მექანიკოსებმა შეისწავლეს მრავალი სხვადასხვა ტიპის მანქანის მომსახურება. მექანიკოსთა ბრიგადაში დაინერგა მუშაობის, ე. წ. მერყევა გრაფიკი. ეს იმას ნიშნავდა, რომ მექანიკოსები მანქანების მიმდინარე რემონტს, მათ დაყენებასა და რეგულირებას აწარმოებდნენ საამქროს საერთო შესვენების დროს. 1950 წლის განმავლობაში საამქროს მანქანების მოცდენა შეადგენდა 12,4 მანქანა-საათს, ნაცვლად 504 მანქანა-საათისა. მექანიკოს-მარეგულირებლებმა საშუალო დღის შემჭიდროების ხარჯზე შეაკეთეს 400 მანქანა-ერთეული და დაზოგეს 60 ათას მანეთზე მეტი. მანქანების მომსახურე მუშათა რაოდენობა შემცირდა 84 კაციდან 67 კაცამდე და მარტო ხელფასის ფონდიდან დაიზოგა 50 ათასი მანეთი²³.

ცნობილია, რომ ი. ნიკოლაიშვილის თაოსნობა გავრცელდა არა მარტო რესპუბლიკებში არსებულ საწარმოებში, არამედ მთელ საბჭოთა კავშირში. 1950 წლის ნოემბერში სსრ კავშირის მსუბუქი მრეწველობის სამინისტროს კოლეგიის გადაწყვეტილებით და მინისტრის სპეციალური ბრძანებით იგი რეკომენდირებულ იქნა სსრ კავშირის მსუბუქი მრეწველობის ყველა საწარმოში დასანერგად, ი. ნიკოლაიშვილს კი სახელმწიფო პრემია მიენიჭა²⁴.

ჭიათურაში მუშა ა. ნიკოლაძის წინადადებით მოეწყო მადნის გამაუხვებელი სპეციალური დაზგა და ცხრილი. რომელმაც თვეში 300 ტონით გაადიდა პირველი ხარისხის მანგანუმის მადნის გამოშვება, ეს მადანი წინათ გამოცონების დანერგვამდე, მთლიანად იკარგებოდა. აქვე მოეწყო შლამების დამკერი მოწყობილობა, რომელმაც ფაბრიკის წარმოება 10—12 პროცენტით გაადიდა²⁵.

აღნიშვნის ღირსია ის ფაქტი, რომ ქუთაისის მანქანათმშენებელ ქარხანაში 1950 წელს განიხილეს 248 რაციონალიზატორული წინადადება, აქედან წარმოებაში დაინერგა 110, რის შედეგად ქარხანამ 652 814 მანეთის ეკონომია მიიღო, დაიზოგა 23 468 კგ შავი და 1 800 კგ ფერადი ლითონი.

ამავე ქარხანაში 1951 წლის პირველ კვარტალში 54 წინადადება იქნა შემოტანილი, აქედან დაინერგა 16, რაც ქარხანას 170 000 მანეთის ეკონომიას

21 გაზ. „კომუნისტი“, 1950 წლის 6 ივლისი.

22 საქართველოს სსრ პროფსაბჭოს არქივი, ფონდი 2, ს. 56, ფურც. 36.

23 ს. ჩხარტიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 106—107.

24 გაზ. „ზარია ვოსტოკა“, 1950 წლის 29 დეკემბერი.

25 გაზ. „კომუნისტი“, 1950 წლის 3 აგვისტო.

აძლევედა წელიწადში. ზეინკალ ა. პრივალოვის წინადადებით წუნდებული ქუროებისაგან დამზადდა ტუმბოს დამცველი რგოლი, რამაც ქარხანას 8 310 მანეთის ეკონომია მისცა. ზეინკალ ვ. ლევიძის წინადადებამ გორგოლაჭების სპეციალურ აბაზანაში შეღებვის შესახებ 51 518 მანეთის წლიური ეკონომია მისცა ქარხანას, ხოლო ვ. ქურდიანის წინადადებამ ტუმბოს სახურავის დაფორმების ტექნოლოგიური პროცესის შეცვლის შესახებ — 7 533 მანეთის წლიური ეკონომია²⁶.

თბილისის ს. კიროვის სახელობის დაზგათმშენებელ ქარხანაში ლითონ-მსხმელმა დ. დანილოვმა შეცვალა მილსაჭრელი დაზგის ბრინჯაოს საკისრის ჩამოსხმის წესი: მილსაჭრელი დაზგის ბრინჯაოს საკისრისათვის სხმულის ახალი მეთოდით დამზადება ქარხანას თითოეულ დეტალზე 13 კგ ლითონის ეკონომიას აძლევედა. ამ გამოგონებით დაჩქარდა დეტალის ჩამოსხმაც. თუ ადრე დღეში 6 დეტალს ასხამდნენ, წინადადების დანერგვის შემდეგ შესაძლებელი გახდა 8 დეტალის დამზადება²⁷.

ამავე ქარხანაში მ. წეროდის წინადადებით მბრუნავი ამწის ნავივრად საამქროში გამართეს მონორელსი. ამით გაუმჯობესდა დაზგის სადგარზე სიჩქარის კოლოფის მორგება. ეს ღონისძიება ქარხანას წლიურად 26 000 მანეთის ეკონომიას აძლევედა²⁸.

კიდევ უფრო ამაღლდა გამომგონებელთა და რაციონალიზატორთა როლი ტექნიკური პროგრესისა და ტექნოლოგიის გაუმჯობესების საქმეში ომის-შემდგომ მეხუთე ხუთწლეულში. რაციონალიზატორები და გამომგონებლები გამრავლდნენ მრეწველობის ყველა დარგში. ამ პერიოდში ამ მოძრაობის კიდევ უფრო ფართო გაქანება ნათელი მაჩვენებელია იმისა, რომ საქართველოს მუშათა კლასი გაიზარდა თვისებრივად, ამაღლდა მისი როგორც ტექნიკური, ისე კულტურული დონე.

დიდი წარმატებები მოიპოვეს თბილისის მაუდ-კამეოლის ფაბრიკის რაციონალიზატორებმა და გამომგონებლებმა. თუ ფაბრიკამ მეოთხე ხუთწლეულის პირველ წელს რაციონალიზატორულ წინადადებათა დანერგვის გზით მიიღო 337 ათასი მანეთის ეკონომია, შემდგომი 4 წლის განმავლობაში საშუალოდ — 712 ათასი მანეთი, მეხუთე ხუთწლეულის პირველ წელს (1951) მიიღო 833 ათასი მანეთის ეკონომია²⁹.

თბილისის აბრეშუმსაქსოვი ფაბრიკის ინჟინერმა გ. ხომასურიძემ და ლ. ურუშაძემ მარკიზეთის დაჩითული ქსოვილების გამოსაშვებად შეამცირეს ტექნოლოგიური პროცესის ერთი ციკლი და მიიღეს 432 ათასი მანეთის ეკონომია. ინჟინერმა ვ. თევდორაძემ კი ახალი დამატებითი ორთქლის ქვაბის დადგმით შემოიღო სამღებრო საქმეში ქსოვილების წინასწარი გაცხელების წესი და ამ გზით საწარმომ 305 ათასი მანეთი დაზოგა³⁰.

1951 წელს ხაშურის საელმავლო დეპოში განხორციელდა 22 რაციონალიზატორული წინადადება, რის შედეგად გაუმჯობესდა ტექნოლოგიური

26 გაზ. „კომუნისტი“, 1951 წლის 1 აპრილი.

27 იქვე, 1951 წლის 10 ივნისი.

28 იქვე, 1951 წლის 10 ივლისი.

29 იქვე, 1953 წლის 11 თებერვალი.

30 მარქსიზმ-ლენინიზმის ინსტიტუტის საქართველოს ფილიალის პარტარქივი, ფ. 17, აღწ. 26, ს. 482, ფურცელი 42—44.

რეჟიმი, ამალდა შრომისნაყოფიერება, მიიღეს საგრძნობი ეკონომია.

ფოთის გემომშენებელ საამქროში 1951 წელს 18 რაციონალიზატორული წინადადება დაინერგა, რამაც წარმოებას მისცა 23 000 მანეთის ეკონომია. ამ სახელოსნოს მუშამ ა. ტურაბელიძემ საზღვაო ტაქსების სახელურების დასამზადებლად გამოიყენა მიღების ჩამონაჭრები, რითაც დაიზოგა 200 კგ ფერადი ლითონი და ასეული მანეთის სხვა მასალა³¹.

საქართველოს ქვანახშირის კომბინატის შახტებსა და საწარმოებში 1949, 1950 და 1951 წლებში ჩატარებულმა რაციონალიზატორულ წინადადებათა და გამოგონებათა შეგროვებისა და დანერგვის ორთვიურმა ხელი შეუწყო წარმოების ნოვატორთა შემოქმედებითი აქტივობის ამაღლებას, რესპუბლიკის ქვანახშირის მრეწველობის წინაშე დასახული ამოცანების გადაწყვეტას. მარტო 1951 წელს დანერგილ წინადადებათა ეკონომიამ 3 543 მანეთი შეადგინა³².

იმავე 1951 წელს სამტრედიის საორთქმავლო დეპოში 21 რაციონალიზატორული წინადადება წამოაყენეს, რომელთაგან 12 დანერგეს. ზენკალ თ. ლეჟავას წინადადებით ორთქმავალზე წყლის მიმწოდებელ ინჟექტორებს დამატებითი ხვრელები გაუკეთეს, რაც მნიშვნელოვნად აადვილებდა ამ ხელსაწყოს ნალექებისაგან გაწმენდას. მარტო ამ წინადადებას საწარმოს 3 506 მანეთის ეკონომია მისცა³³.

თბილისის სამსხმელო-მექანიკური ქარხნის რაციონალიზატორები აქტიურად მონაწილეობდნენ საწარმოო ტექნოლოგიის გაუმჯობესების, შრომისნაყოფიერების გადიდების, პროდუქციის თვითღირებულების შემცირებისა და ხარისხის ამაღლებისათვის ბრძოლაში. ქარხნის სტახანოველებმა, საამქროთა ოსტატებმა და ტექნიკოსებმა 1953 წლის პირველ 4 თვეში 59 რაციონალიზატორული წინადადება შეიტანეს, აქედან დაინერგა 41. წინადადებების დანერგვამ მნიშვნელოვნად შეამცირა დეტალების დამუშავებისა და აწყობის საწარმოო ციკლი, გამოიწვია მასალებისა და ფულადი სახსრების ეკონომია: ა. ჯიბლაძის წინადადების განხორციელებამ წარმოებას 15 000 მანეთის ეკონომია მისცა ოსტატმა ნ. კუზმინმა გააკეთა ახალი სამარჯვი, რითაც შესაძლებელი გახდა 4-ის ნაცვლად ერთდროულად 8 რკინის ძელის დამუშავება. ამით გაიზარდა შრომისნაყოფიერება. თითოეული ძელის დამუშავების თვითღირებულება შემცირდა 1 მანეთით და 30 კაპიკით³⁴.

1953 წლის პირველ ნახევარში თბილისის მაუდ-კამვოლის ფაბრიკაში განხორციელდა 42 გამოგონება, ტექნიკური გაუმჯობესება და რაციონალიზატორული წინადადება, რამაც მნიშვნელოვნად გააუმჯობესა რთვის, ქსოვისა და ქსოვილთა გამოყვანის ტექნოლოგია. ეს ღონისძიებანი საწარმოს წლის განმავლობაში 870 ათასი მანეთის ეკონომიას აძლევდა.

ამ პერიოდში (1953 წ.) თითქმის ყოველდღე ინერგებოდა რაციონალიზატორული წინადადებები ამიერკავკასიის მეტალურგიული ქარხნის თბოელექტროცენტრალში. აღსანიშნავია ერთი წინადადება: ელექტროტურბინის კონდენსატორის შეკეთება-გაწმენდის დროს აუცილებელი იყო ტურბინის გაჩერება, ამის გამო ტურბინი წლის განმავლობაში 189 საათს უქმად იდგა. რ. მო-

31 გაზ. „კომუნისტი“, 1952 წლის 10, 16 იანვარი.

32 იქვე, 1952 წლის 3 ივლისი.

33 იქვე, 1952 წლის 10 ივლისი.

34 იქვე, 1953 წლის 9 მაისი.

ნასელიძემ, მ. ბაქრაძემ, ვ. რომანიუკმა და ი. ეფრემოვმა შეიტანეს რაციონალიზატორული წინადადება, რომლის საფუძველზე მოხდა რეკონსტრუქცია; კონდესატორს მთელ სიგრძეზე შუაში ჩაუდეს ლითონის ფირფიტა, რითაც ერთმანეთისაგან მთლიანად იზოლირებულია კონდენსატორის ორთქლის გამაცივებელი მილები. ამასთან იზოლირებულ ნაწილებს ცალ-ცალკე გაუკეთეს იზოლირებული სარქველები. შეკეთება-გასუფთავების დროს იხსნება ერთი ნაწილი, მეორე კი უზრუნველყოფს ტურბინის შეუფერხებელ მუშაობას. ამ წინადადების დანერგვამ წარმოებას წელიწადში 150 000 მანეთის ეკონომია მისცა³⁵.

თბილისის ავტოსარემონტო ქარხნის კოლექტივმა მნიშვნელოვნად გააღიძურა მაღალხარისხიანი შეკეთებული ავტომანქანების გამოშვება. ქარხნის კოლექტივმა მაღალი შრომითი მაჩვენებლები მოიპოვა შინაგანი რეზერვების უკეთ გამოყენებით, ტექნიკურ გაუმჯობესებათა და რაციონალიზატორული წინადადებების დანერგვით. ქარხნის მოწინავე მუშებმა 1953 წელს მარტო ერთ თვეში (სექტემბერი) 15 რაციონალიზატორული წინადადება წამოაყენეს, რომელთა დანერგვის შედეგად საწარმოო ერთი თვის განმავლობაში გეგმის გადაჭარბებით გამოუშვა 8 გაჯანსაღებული მანქანა³⁶.

თბილისის ს. კიროვის სახელობის ჩარხმშენებელი ქარხნის პროდუქციის გამოშვების გადიდებაში დიდ როლს ასრულებდა ქარხნის გამომგონებლების და რაციონალიზატორების მრავალრიცხოვანი რაზმი: 1954 წელს ქარხნის 150-მა გამომგონებელმა და რაციონალიზატორმა შეიტანა 400-ზე მეტი წინადადება, წარმოებაში დაინერგა 150, რამაც ქარხანას წელიწადში 710 000 მანეთის ეკონომია მისცა³⁷.

ბათუმის ნავთობგადამამუშავებელ ქარხანაში ტექნოლოგიური პროცესების გაუმჯობესების გზით და დანადგარების მოდერნიზაციით 1955 წელს მიაღწიეს შრომისნაყოფიერების მნიშვნელოვან ზრდას, ხოლო მთელი რიგი დანადგარების სიმძლავრე გაიზარდა 50 პროცენტით. ახალი ტექნიკის დანერგვაში მნიშვნელოვანი წვლილი შეჰქონდათ რაციონალიზატორებს და გამომგონებლებს; მებუთე ხუთწლედის ოთხი წლის განმავლობაში შემოიტანეს 1253 წინადადება, რომელთაგან 1955 წელს უკვე დანერგილი იყო 817 და სახელმწიფომ მიიღო 8,5 მილიონი მანეთი ეკონომია³⁸. რაციონალიზატორებმა და გამომგონებლებმა მარტო 1955 წლის პირველ ნახევარში შემოიტანეს 125 წინადადება, აქედან 56 მაშინვე დაინერგა წარმოებაში და ქარხანამ 556 ათასი მანეთი ეკონომია მიიღო³⁹.

ქუთაისის სამთო მანქანათმშენებელ ქარხანაში მარტო 1955 წელს შემოვიდა 300-ზე მეტი წინადადება, რომელთაგან წარმოებაში დაინერგა 140 და ქარხანამ წელიწადში 570 ათასი მანეთის ეკონომია მიიღო. სატრანსპორტო სამჭროს ოსტატმა ვ. კარპოვიჩმა თავისი წინადადებით გაამარტივა არტეზიული ტუმბოების შეფუთვისა და ტრანსპორტირების ტექნოლოგია. ამ წინადადებების განხორციელებით ქარხანამ 55 ათასი მანეთის ეკონომია მიიღო.

35 გაზ. „კომუნისტი“, 1954 წლის 11 სექტემბერი.

36 ს. შარიაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 23.

37 გაზ. „კომუნისტი“, 1955 წლის 20 აგვისტო.

38 იქვე, 1955 წლის 16 ნოემბერი.

39 კურს. „საქართველოს კომუნისტი“, 1956, № 2, გვ. 69.

თბილისის ს. კიროვის სახელობის ქარხანაში კიდევ უფრო გაფართოვდა საგამომგონებლო და რაციონალიზატორული მუშაობა; მეხუთე ხუთწლედის ბოლოს და მეექვსე ხუთწლედის დასაწყისში ქარხანაში მუშაობდა 400 რაციონალიზატორი, მათ შორის გამოირჩეოდა 100 კაცი, რომელთაგან თითოეულს შეტანილი ჰქონდა 25-ზე მეტი წინადადება. აღსანიშნავია, ხარატი ა. აგაჯანოვი, რომელმაც შემოიტანა 50-ზე მეტი წინადადება, ხოლო გ. ნიქაბაძის წინადადების დანერგვით ქარხანამ 600 ათასი მანეთის ეკონომია მიიღო⁴⁰.

ქუთაისის ფაბრიკა-ქარხნებში, სადაც 1000-მდე რაციონალიზატორი მუშაობდა სულ უფრო თვალსაჩინო ხდებოდა რაციონალიზატორულ წინადადებათა დანერგვის შედეგად მიღებული ეკონომიური ეფექტი. მაგალითად, მეხუთე ხუთწლედში რაციონალიზაციის და გამომგონებლობის გზით აბრეშუმკომბინატში დაიზოგა 4 060 741 მანეთი, ლითოფონის ქარხანაში — 2,5 მილიონი მანეთი, მანქანათმშენებელ ქარხანაში — 3 მილიონი მანეთი და ა. შ.⁴¹.

საგამომგონებლო და რაციონალიზატორულ მუშაობას ცალკეულ საწარმოებში წარმართავდნენ პარტიული და პროფკავშირული ორგანიზაციები. ისინი აწყობდნენ სამეცნიერო-ტექნიკურ კონსულტაციებს ტექნიკის სხვადასხვა საკითხებზე, სამეცნიერო-ტექნიკურ ინფორმაციებს სსრ კავშირში და საზღვარგარეთ მეცნიერების და ტექნიკის უკანასკნელ მიღწევათა შესახებ. პირობებს ქმნიდნენ ტექნოლოგიური დახმარებისათვის. თითოეულ გამომგონებელს და რაციონალიზატორს შესაძლებლობა ჰქონდა ესარგებლა სამეცნიერო-ტექნიკურ ბიბლიოთეკებში არსებული მასალებით, სპეციალური კონსულტანტის ხელმძღვანელობითა და დახმარებით. ამასთან ერთად პარტიულმა და პროფკავშირულმა ორგანიზაციებმა უზაუნველყვეს თემატური დავალებების მიცემა და ამ დავალებების შესრულებაზე კონტროლი. ყოველივე ამის შედეგად რაციონალიზატორული და საგამომგონებლო მუშაობა უფრო ფართო ხასიათსღებულობდა⁴².

მრავალი სასარგებლო წინადადება შეიტანეს ქუთაისის აბრეშუმის კომბინატის რაციონალიზატორებმა და გამომგონებლებმა. მათ მარტო 1955 წელს საწარმოს დაუზოგეს 1,9 მილიონი მანეთი⁴³.

ოპისშემდგომი ხუთწლედების დავალებათა შესრულებაში საგამომგონებელთა და რაციონალიზატორთა ნაყოფიერი შედეგები ყველაზე ნათლად გამოჩნდა თბილისის ფეხსაცმლის № 1 ფაბრიკის მაგალითზე. ფაბრიკაში მუშაობდა საგამომგონებლობის ექსპერიმენტული სახელოსნო, საკონსტრუქტორო ბიურო, რომელშიც ინჟინერ-ტექნიკოს მუშაკებთან ერთად შედიოდნენ მუშებიც. სისტემატურად ეწყობოდა საგამომგონებლობისა და რაციონალიზატორობის დათვალიერება. 1955 წელს საწარმოში შეიქმნა მუშათა მასობრივი საგამომგონებლობის კომისია, რომელსაც თავისი რწმუნებულები ჰყავდა საამქროებში. რაციონალიზატორთა და საგამომგონებელთა მნიშვნელოვანი ნაწილი გაერთიანებული იყო კომპლექსურ ბრიგადებში.

40 საქართველოს სსრ პროფსაბჰოს არქივი, ფონდი 2, ს. 55, ფ. 25.

41 უტრნ. „საქართველოს კომუნისტი“, 1956, № 3, გვ. 69.

42 ს. შარიაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 230.

43 საქართველოს სსრ პროფსაბჰოს არქივი, ფონდი 2, ს. 395, ფურც. 148.

მეხუთე ხუთწლედის ორნახევარ წელიწადში (1953—1955 წწ.) ფაბრიკაში დანერგილი რაციონალიზატორული წინადადებებისა და გამოგონებებისაგან მიღებულ იქნა 1850 ათასი მანეთის ეკონომია⁴⁴.

1955 წელს თბილისის ს. კიროვის სახელობის ქარხანაში რაციონალიზატორებს და გამოგონებლებს შორის მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავათ მუშებს; მეექვსე ხუთწლედის დასაწყისისათვის იმ რაციონალიზატორებს და გამოგონებლებს შორის, რომლებმაც რაციონალიზატორული წინადადებები შეიტანეს, 52 პროცენტზე მეტს მუშები შეადგენდნენ⁴⁵.

ამ პერიოდში სწრაფად ვითარდებოდა გამოგონებლობა და რაციონალიზატობა რესპუბლიკის უდიდეს საწარმოში — რუსთავის მეტალურგიულ ქარხანაში. 1954 წელს ქარხანაში ითვლებოდა 361 რაციონალიზატორი და გამოგონებელი. 1955 წელს — 462, 1954 წელს დანერგა 572 წინადადება, 1955 წელს — 479. 1954 წელს მიღებული იქნა 2 347 ათასი მანეთის ეკონომია, 1955 წელს კი 3 728 ათასი მანეთის ეკონომია⁴⁶.

საგამომგონებლო და რაციონალიზატორული მოძრაობის წარმმართველ ძირითად ძალას საწარმოებში წარმოადგენდნენ პირველადი პარტიული ორგანიზაციები. საგამომგონებლობისა და რაციონალიზატორული მოძრაობისადმი კარგი ხელმძღვანელობის მაგალითს იძლევა თბილისის ს. კიროვის სახელობის ჩარხსაშენებელი ქარხნის პარტიული ორგანიზაცია. ქარხნის პარტიული ბიუროს ინიციატივით 1955 წლის აპრილში გაიმართა რაციონალიზატორთა და გამოგონებელთა კონფერენცია, რომელმაც შეაჯამა ჩატარებული მუშაობა და დასახა ახალი ამოცანები. რაციონალიზატორთა შემოქმედებითი ინიციატივის წარმატებისათვის ქარხანაში გამოუშვეს სპეციალური ბროშურა, რომელშიც მითითებული იყო ის ძირითადი თემები, ტექნოლოგიური პროცესები, რომლებიც გაუმჯობესებას მოითხოვდნენ; ქარხნის მსხვილ სააპქროებში პარტიული ორგანიზაციის ინიციატივით წაიკითხეს სპეციალური მოხსენებები თემაზე: „მასობრივი საგამომგონებლობის მნიშვნელობა“. ქარხანაში თითოეულ რაციონალიზატორზე შემოღებული იყო პირადი ანგარიში. 1955 წელს ქარხანაში ითვლებოდა 100-მდე რაციონალიზატორი, რომელთაგან თითოეულმა მათგანმა წარმოებაში დანერგა 3-დან 25-მდე წინადადება. პარტიული ორგანიზაცია სისტემატურად იბრძოდა წარმოებაში რაციონალიზატორული წინადადებების დანერგვისათვის. პარტიულ კრებებზე ხშირად ყოფილან გაკრიტიკებული ის ამხანაგები. რომლებიც ხელს უშლიდნენ რაციონალიზატორული წინადადებების დანერგვას. პარტიული ორგანიზაციის ამ მზრუნველობამ მნიშვნელოვნად შეუწყო ხელი იმას, რომ რაციონალიზაცია და საგამომგონებლობა ს. კიროვის სახელობის ჩარხსაშენებელ ქარხანაში ნამდვილ მასობრივ მოვლენად გადაიქცა⁴⁷.

ომისშემდგომ პერიოდში წარმოებაში დანერგილი წინადადებების შედეგად საქართველოს მრეწველობამ მიიღო მილიონობით მანეთის დანახოვი, რომელმაც დიდად შეუწყო ხელი ომისშემდგომი ხუთწლედების (მეოთხე და მე-

44 ს. ჩხარტიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 109.

45 მარქსიზმ-ლენინიზმის ინსტიტუტის საქართველოს ფილიალის პარტარქივი, ფ. 18, აღწ. 34, ს. 93, ფურც. 168.

46 საქართველოს სსრ პროფსაბჭოს არქივი, ფ. 2, ს. 508. ფურც. 121.

47 გ. ელისაშვილი, წარმოების პროგრესისათვის ბრძოლაში, ჟურნ. „საქართველოს კომუნისტი“, 1955, № 9, გვ. 66—67.

ხუთე. — რ. ჯ.) დავალებათა დროულ შესრულებას; საქართველოს სსრ სახალხო მეურნეობის აღდგენისა და განვითარების ომისშემდგომი, მეოთხე ხუთწლიანი გეგმა შესრულდა წარმატებით; ხუთწლიანი გეგმით 1950 წლისათვის დაწესებული სამრეწველო წარმოების დონე მიღწეულ იქნა ვადამდე 1949 წლის მეოთხე კვარტალში; 1950 წელს, 1940 წელთან შედარებით ქვანახშირის ამოღება გადიდა 2,7-ჯერ, ელექტროენერჯიის გამოშვება — 1,9-ჯერ, მანგანუმის მადნის ამოღება I—1,3-ჯერ, ლითონსაქრელი დაზგების წარმოება — 3-ჯერ და ა. შ.⁴⁸.

რესპუბლიკის საწარმოებმა ძირითადად ვადამდე შეასრულეს, აგრეთვე, მეხუთე ხუთწლიანი გეგმით გათვალისწინებული დავალებები, ხუთწლედის განმავლობაში საერთო პროდუქციის მოცულობა 8 მილიარდ 560 მილიონი მანეთიდან გაიზარდა 14 მილიარდ 680 მანეთამდე. 1955 წელს შრომისნაყოფიერება 1950 წელთან შედარებით გაიზარდა 19 პროცენტით⁴⁹.

როგორც ვხედავთ, ომისშემდგომ პერიოდში საგამომგონებლო და რაციონალიზატორული მუშაობა საკმაოდ მაღალ დონეზე დგას, თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ მას აკლდა ცენტრალიზაცია. ამის ძირითად მიზეზს წარმოადგენდა ის, რომ არ არსებობდა ამ პერიოდში სპეციალური ორგანიზაცია, რომელიც კოორდინირებას გაუკეთებდა და უხელმძღვანელებდა ამ საქმეს. მხოლოდ 1954 წელს იქმნება გამომგონებელთა და რაციონალიზატორთა სრულიად საქავშირო საზოგადოება, მის შესაბამისად კი გამომგონებელთა და რაციონალიზატორთა საქავშირო საზოგადოების საქართველოს რესპუბლიკური საბჭო, რომელიც ჩაუდგა ამ მოძრაობას სათავეში და მას უფრო ორგანიზაციული და ქმედითი ხასიათი მისცა.

ამრიგად, ომისშემდგომ პერიოდში საქართველოს მრეწველობაში საგამომგონებლო და რაციონალიზატორული მუშაობის მდგომარეობა მოწმობს, რომ კომუნისტური პარტია და საბჭოთა მთავრობა ყოველთვის დიდ ყურადღებას აქცევდა და მზრუნველობით ეკიდებოდა მშრომელთა შემოქმედებით ინიციატივას, ყოველი ღონისძიებით ავითარებდნენ ამ ინიციატივის გამოვლინებას, რაც დიდად უწყობდა ხელს მუშათა კლასის კულტურულ-ტექნიკური ღონის შემდგომ ამაღლებას.

⁴⁸ უერნ. „ბოლშევიკი“, № 7, 1951, გვ. 3.

⁴⁹ უერნ. „საქართველოს კომუნისტი“, № 2, 1956, გვ. 4.

წარმოადგინა თბილისის შრომის წითელი დროშის ორდენოსანი სახელმწიფო უნივერსიტეტის სკკპ ისტორიის № 1-მა კათედრამ

გერონტი გასკიანო

რუსეთთან უპირთება და სასოფლო მმართველობის უმეოლება სვანეთში

ერისთავ გელოვანთა ძალაუფლების დაცემისა და იმერეთის სამეფოს გავლენისაგან საბოლოო განთავისუფლების შემდეგ სვანეთი რამდენიმე ნაწილად დაიშალა.

სპეციფიკური ვითარება შეიქმნა ზემო სვანეთის აღმოსავლეთ ნაწილში (ე. წ. ბალსზემო სვანეთში) და ქვემო სვანეთის დასავლეთში (ლენტეხის თემში). ერისთავთა ძალაუფლების დაცემის და იმერეთის მეფეთა ხელისუფლების მხარდაჭერის გარეშე დარჩენილმა ადგილობრივმა აზნაურებმა კლასობრივ და შინაკლასობრივ ბრძოლაში XVIII საუკუნესა და XIX საუკუნის პირველ მესამედში მარცხი განიცადეს, მათი ძალაუფლება თანდათანობით დასუსტდა ან დაეცა.

ლენტეხის თემის მოსახლეობა, რომელიც უწინ იმერეთის მეფის მოლაშქრეს წარმოადგენდა, XVIII ს-ის უკანასკნელ მეოთხედში დადიანებმა დაიმორჩილეს, ამასთანავე, აქ ადგილობრივი პრივილეგირებული წოდების მქონე გვარის წარმომადგენლებიც გაქრნენ. ბალსზემო სვანეთის ერთ-ერთ უდიდეს და საუკეთესო თემში — ლატალში XIX ს-ის 30-იან წლებში გლეხთა ე. წ. აჯანყების შედეგად ჩარკვიანთა ბატონობა დაემხო¹. შეირყა და დასუსტდა სხვა აზნაურთა (ყიფიანი, გოშთელიანი, ჯაფარიძე, იოსელიანი, ქურდიანი, ჟორჯოლიანი, დევდარიანი და სხვ.) ძალაუფლებაც. ზოგიერთ თემში (კალა, ლენტეხი და სხვ.) პრივილეგირებული წოდების მქონე გვარები სრულიად გადაშენდნენ.

კლასობრივ და შინაკლასობრივ ბრძოლაში მეზობელ მფლობელთა დახმარებით დადიშქელიანებმა გაიმარჯვეს, მათ გაანადგურეს მეტოქე რიჩგვიანები, მთელი ბალსქვემო სვანეთის (ზემო სვანეთის დასავლეთი ნაწილი, ბალის მთის ქვევით) მოსახლეობა დაიმორჩილეს და პატარა სამთავრო ჩამოაყალიბეს. ამავე დროს, ლაშხეთის თემს გელოვანები და რამდენიმე წვრილი აზნაური ფლობდა, ხოლო ჩოლურის თემს გარდაფხაძეები დაეპატრონენ. ბალსზემო სვანეთი, სადაც მხოლოდ ძალაუფლებადასუსტებული აზნაურები შემორჩნენ, ცალკეულ დამოუკიდებელ სოფლებად დაიშალა.

XIX ს-ის პირველ ნახევარში სვანეთის დიდი ნაწილი თავადთა გამგებლობასა და ბატონობაში იმყოფებოდა, ხოლო ბალსზემო სვანეთში, სადაც მხო-

¹ Д. З. Б а к р а д з е, Сванетия, ЗКОИРГО, кн. VI, 1864, гл. 47 — 48; ე. გაბლიანი, ძველი და ახალი სვანეთი, თბ., 1927, გვ. 72—73; რ. ხარაძე, აღ. რ. ბაქიძე, სვანეთის სოფელი ძველად, თბ., 1964, გვ. 110; გ. გასკიანი, სვანეთის საეკლესიო კრებათა მეორე მატთანე, ჟურნ. „მაცნე“ ისტორიის... სერია, 1972, № 2, გვ. 107—108; მისივე, დასავლეთ საქართველოს შთანეთის ისტორიიდან, თბ., 1973, გვ. 220—221.

ლოდ მრავალრიცხოვანი დასუსტებული აზნაურები შემორჩენ, საერთო მმართველობა არ არსებობდა (სვანეთის ეს ნაწილი შემთხვევით და დროებით თუ ერთიანდებოდა).

რუსეთის მეფის მთავრობამ დადიანთა მეშვეობით 1804 წელს უბრძოლველად შეიერთა ქვემო სვანეთი (სამეგრელოსა და ლეჩხუმთან ერთად), შემდეგ კავშირი შეკრა დადიშქელიანებთან და მათი მემამულური უფლებების აღიარებით ბალსჯემო სვანეთიც 1832—1833 წწ. თავის გამგებლობაში მოაქცია.

ჯერი დადგა ბალსჯემო სვანეთზეც*.

მეფის მთავრობამ დადიანების, დადიშქელიანების, წერეთლების და სხვა მემამულეების დახმარებით მრავალჯერ სცადა კავშირი დაემყარებინა ადგილობრივ აზნაურებთან და მათი მეშვეობით ბალსჯემო სვანეთის დანარჩენი მოსახლეობა შემოეერთებინა, მაგრამ მთელი გლახობა აზნაურთა სურვილს არ გაჰყვა.

ბალსჯემო სვანეთის რუსეთთან შეერთება მხოლოდ 1847—1853 წლებში განხორციელდა. XIX ს-ის 20—30-იან წლებში, როდესაც მეფის ხელისუფლებამ საქართველოს თავად-აზნაურთა პრივილეგიები ოფიციალურად აღიარა და დაამტკიცა, ბალსჯემო სვანეთი რუსეთის ქვეშევრდომობაში უშუალოდ არ შედიოდა, ამიტომ იქაური აზნაურების წოდების საკითხი საერთოდ განუხილველ-გაურკვეველი დარჩა². ამასობაში სვანეთის აზნაურთა ძალა და გავლენა კიდევ უფრო დასუსტდა.

რუსეთთან შეერთების შემდეგ, მდგომარეობის გამწვავების შიშით, მეფის მთავრობამ სვანეთის აზნაურთა დაცვა და დაკარგული უფლებების აღდგენა არ ისურვა და საკითხის განხილვის გარეშე, ისინი, როგორც აზნაურები, სახაზინო უწყებაში გადარიცხა მექანიკურად (ოფიციალური აღრიცხვისას თუ იმჟამინდელ ნარკვევებში ბალსჯემო სვანეთში ყიფიანები, ჯაფარიძეები, გომთელიანები, ქურდიანები, იოსელიანები, ყორყოლიანები, დევდარიანები და ჩარკვიანები აზნაურიშვილად ან ყოფილ აზნაურებად მოიხსენიებიან).

რუსეთთან შეერთების შემდეგ არც ქვემო სვანეთში და არც ბალსჯემო სვანეთში თავდაპირველად რუსული მმართველობა არ არსებობდა (ლენტეხის თემი უშუალოდ სამეგრელოს სამთავროს შემადგენლობაში შედიოდა, ხოლო ჩოლურისა და ლაშხეთის თემები გარდაფხაძეების და გელოვანების ფეოდალური სახლების გამგებლობაში იყვნენ, თუმცა გარდაფხაძეები და გელოვანები დადიანთა უზენაესობას აღიარებდნენ, რის გამო მეფის მოხელეთა თუ ოფიციალურ ისტორიკოსთა მიერ მთელი ქვემო სვანეთი „სადადიანო სვანეთად“ იწოდებოდა.

* თავისებური ვითარების გამო, რომელიც ზემო სვანეთის აღმოსავლეთ ნაწილში შეიქმნა, მას „თავისუფალი სვანეთი“ — *Вольная Сванетия* ეწოდა (სვანურად ასეთი სახელწოდება არ არსებობს). მეფის მოხელეები და ოფიციალური ისტორიკოსები, რომელთაც XIX ს-ის პირველ ნახევარში ეს სახელწოდება შემოიღეს ან მიიღეს, „თავისუფალი“ ან „უზატონო“ სვანეთის ცნებაში ძირითადად იმას ვულისხმობენ, რომ მოცემულ ხანაში სვანეთის ეს ნაწილი არც ერთი თავადის გამგებლობაში არ შედიოდა (იხ. გ. გასვიანი, დასავლეთ საქართველოს მთიანეთის ისტორიიდან, თბ., 1973, გვ. 270—272).

² საქ. სსრ ცსსა ქუთაისში, ფონდი 8, ს. 22ა, ფურც. 1—19.

XVIII ს-ის დასასრულსა და XIX ს-ის დასაწყისში ბალსქვემო სვანეთი ანუ სვანეთის სამთავრო ორ მთავარ ნაწილად გაიტიშა და მათ დადიშქელიანთა ორი შტოს უფროსები განაგებდნენ.

ბალსზემო სვანეთში რუსეთთან შეერთებისთანავე (1847 წ.) საბოქაულო ჩამოყალიბდა (მასში პირველად ლატალის და ლენჯერის თემები არ შედიოდნენ), მართალია საბოქაულო მმართველობა 1849 წელს გაუქმდა, მაგრამ 1853 წელს ბალსზემო სვანეთის რუსეთთან საბოლოო შეერთების შემდეგ, იგი კვლავ აღდგა.

ყირიმის ომის შემდეგ კავკასიის მმართველობის გარდაქმნასთან დაკავშირებით სამეგრელოსა და სვანეთის სამთავროებიც გაუქმდა, რის შემდეგ — 1859 წელს მთელი ზემო სვანეთი ერთ საბოქაულოში გაერთიანდა. საბოქაულო მმართველ შტატში ბოქაული, თანაშემწე (ანუ ნაცვალი), საქმის მწარმოებელი, თარჯიმანი, ორი მწერალი, ორი ცხენოსანი და ათი ფეხოსანი ჩაფარი შედიოდა. იმავე დროს, საერთო სასამართლო ორგანოც დაარსდა — ბოქაულის (თავმჯდომარე), თანაშემწის, ხუთი მდივანბეგის და ერთი დამტარებლის შემადგენლობით.

საბოქაულოს შექმნის მთავარი მიზანი იყო სვანეთში რუსული ორიენტაციის და სტაბილური ვითარების დამკვიდრება. პირველ ეტაპზე საბოქაულო მმართველობა და სასამართლო ორგანო სვანეთის შინაურ-ადათობრივ საქმეებს ვერ აწესრიგებდა და უფრო ფორმალურად არსებობდა.

მმართველობის ცენტრალიზაციის და რუსული კანონმდებლობის მტკიცედ დამკვიდრების მიზნით 1867 წელს გადაწყდა მთელი სვანეთის ერთ საბოქაულოში გაერთიანება³. ზოგიერთ დარგში სვანეთის ბოქაულს მაზრის უფროსის ფუნქციები დაეკისრა, მაგრამ ცენტრალიზებული მმართველობის უზრუნველყოფის მიზნით, სვანეთის ბოქაული ლეჩხუმის მაზრის უფროსს დაექვემდებარა.

სვანეთში, როგორც საქართველოს დანარჩენ კუთხეებში, XIX ს-ის 60-იან წლებამდე სპეციალური სასოფლო მმართველობა ფაქტიურად არ არსებობდა. როგორც ალ. ბენდიანიშვილი წერს, საგლეხო რეფორმის მომზადების პერიოდში მეფის მთავრობის წინაშე ლოგიკური აუცილებლობით დაისვა ახალი პირობების შესაბამისი სოფლის მმართველობის რეორგანიზაციის საკითხი⁴.

1861 წლის დებულების საფუძველზე რუსეთში არსებული სათემო — სასოფლო მმართველობის ანალოგიური მმართველობა კავკასიაში და, კერძოდ, საქართველოშიც უნდა დამყარებულიყო.

1864 წ. 13 ოქტომბერს თბილისის გუბერნიის სოფლის საზოგადოებრივი მმართველობის მოწყობის უმაღლესად დამტკიცებული წესების თანახმად მეფისნაცვალს დაევალა, რუსეთის 1861 წ. დებულების საფუძველზე, კავკასიაში სასოფლო საზოგადოებათა მოწყობის დაწვრილებითი დებულება შეედგინა. 1865 წ. 11 აპრილს მეფისნაცვალმა მიხეილ რომანოვმა უკვე დაამტკიცა სათანადო დებულება, რომლის საფუძველზე საგლეხო რეფორმის გან-

³ ЦГИАЛ, ფ. 416, ან. 3, ს. 91, ფურც. 1—2.

⁴ ალ. ბენდიანიშვილი, სოფლის საზოგადოებრივი მმართველობის შემოღება, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, V, 1970, გვ. 303.

ხორციელების შემდეგ მთელ საქართველოშიც ახალი სასოფლო მმართველობა უნდა დაარსებულიყო.

დებულების თანახმად, საქართველოში სოფლის საზოგადოებრივ მმართველობას უნდა დაეკისრებოდა ყველა ეს ფუნქცია, რაც რუსეთში სათემო — სასოფლო მმართველობას ევალა, ე. ი. საჭირო შემთხვევაში, სოფლის მმართველობას ადმინისტრაციულთან ერთად, სამეურნეო საქმეების გამგებლობაც ეკისრებოდა. ნავარაუდები იყო განხორციელებულიყო ისეთი ადმინისტრაციული დაყოფა, რომელიც მმართველობის თვალსაზრისით მოხერხებული იქნებოდა. იმ შემთხვევაში თუ ცალკეულ სასოფლო-ადმინისტრაციული ერთეულის ჩამოყალიბებისათვის ამა თუ იმ სოფლის მოსახლეობა საკმარისი არ აღმოჩნდებოდა, ტერიტორიული პრინციპით, ერთ მმართველობაში რამდენიმე სოფელი უნდა გაერთიანებულიყო. ამ შემთხვევაში, მნიშვნელობა არ ჰქონდა იმას თუ ეს სოფლები უწინ თუ რეფორმის მომენტში ვის კუთვნილებას შეადგენდნენ, მთავარი ყურადღება ადმინისტრაციული მმართველის მოხერხებულობას ექცეოდა. მმართველობის მოხერხებულობისათვის ერთ სასოფლო საზოგადოებაში არამც თუ სხვადასხვა სოფლის გაერთიანება შეიძლებოდა, არამედ ერთი და იმავე მეზობლისადმი ვალდებული გლეხების სხვადასხვა ადმინისტრაციული ერთეულისადმი მიკუთვნებაც. ამასთან, ერთ საზოგადოებაში უნდა გაერთიანებულიყო ყველა კატეგორიის გლეხი.

მაშასადამე, დებულების თანახმად სასოფლო ადმინისტრაციული ერთეულების შექმნის ერთ-ერთი მთავარი მიზანი ის იყო, რომ ეს ერთეული ადმინისტრაციული და სამეურნეო თვალსაზრისით მოხერხებული ყოფილიყო.

სოფლის საზოგადოების ორგანო — სასოფლო კრების და მისი მმართველი პირებისაგან უნდა შემდგარიყო. სოფლის საზოგადოების უმაღლესი ორგანო გლეხთა ყრილობა უნდა ყოფილიყო. აღმასრულებელი ხელისუფლება მამასახლისის ენიჭებოდა, ხოლო მართლმსაჯულის — სასამართლოს. სასოფლო საზოგადოების შტატი უნდა განსაზღვრულიყო სასოფლო საზოგადოების შეხედულებისამებრ იმ პირობით, რომ ადმინისტრაციული აპარატის ხარჯი მოცემულ ერთეულში გაერთიანებული მოსახლეობისაგან აკრეფილი სახსრებით დაფარულიყო, ე. ი. სოფლის მოსახლეობას თვითონ უნდა უზრუნველყო თავისი მმართველობის დაფინანსება. სასოფლო მმართველობის აპარატის შტატი შედგებოდა — მამასახლისისა და მისი ქვემდგომი ერთეულებისაგან. თუ სასოფლო საზოგადოება დიდი იყო და, რაც მთავარია, მას შეეძლო მმართველი აპარატის სათანადო ხარჯებით უზრუნველყოფა, სოფლის მმართველობა შეიძლებოდა შემდგარიყო მამასახლისის, თანაშემწის (ანუ ნაცვალის), გზირის, მეველეს, მერუეს, მწყემსის, მეწისქვილის, სარწყავი არხების და თხრილების ზედამხედველის და სხვა საშტატო ერთეულებისაგან.

სახელმწიფო-საერობო გადასახადებთან და საზოგადოებრივ მმართველობის დაფინანსებასთან ერთად, გლეხობა ვალდებული იყო დამატებითი, ერთდროული ან მუდმივი, თანხები გაეღო სოფლის განათლებისა და ჯანმრთელობის დაცვის ღონისძიებებისათვის, აგრეთვე, სარწყავი არხების, გზებისა და ხიდების მოვლისათვის, მალაზიების, საცხოვების თუ სხვა ამგვარ დაწესებულებათა მოწყობისათვის, აგრეთვე, დარაჯის, მწყემსის თუ სხვა საშტატო ერთეულის შენახვისათვის.

დებულება ითვალისწინებდა სასოფლო სასამართლოს ჩამოყალიბებასაც. ამ შემთხვევაში სოფლის ყრილობა სასამართლოს შემადგენლობაში არანა-

ლებ სამ პირს ირჩევდა. სასოფლო სასამართლოს ფუნქციებში მხოლოდ უმნიშვნელო სამოქალაქო საქმეების განხილვა-გადაჭრა შედიოდა. მაგალითად: მიწაზე გლებთა დავის, ნასყიდობის, ურთიერთზარალის მიყენების და სხვა ამგვარი საქმეების მოწესრიგება, მაგრამ ეს იმ შემთხვევაში, თუ დავის საგანს სათანადო აქტებით გაფორმებული საქმე შეადგენდა და მისი ღირებულება 100 მანეთს არ აღემატებოდა. დებულების შესაბამისად, სასოფლო საზოგადოების თანამდებობის პირები: მამასახლისი, თანაშემწე, მოსამართლე და სხვა სამი წლის ვადით უნდა არჩეულიყვნენ. შემდეგ კი არჩევნები ხელახლა უნდა ჩატარებულიყო. არჩევნების შედეგები საბოლოოდ გუბერნატორს უნდა დაემტკიცებინა. სასოფლო საზოგადოების თანამდებობის პირები, პირველ რიგში, ბოქაულს ექვემდებარებოდნენ, მაგრამ ყველა მათგანი მაზრის უფროსის და გუბერნატორის წინაშე იყო პასუხისმგებელი. იმ შემთხვევაში, თუ სასოფლო საზოგადოების თანამდებობის პირები არასასურველი აღმოჩნდებოდნენ მათი განთავისუფლება, გუბერნატორთან შეთანხმებით, მაზრის უფროსს შეეძლო ყრილობის გარეშე.

რუსეთთან შეერთების შემდგომ ბატონყმობის გაუქმებამდე სვანეთის მთელ მმართველობას ადგილობრივი მებატონეები ან მთავრობის მოხელეები განაგებდნენ, მაგრამ სისხლის თუ სამოქალაქო საქმეების უმეტესობა ტრადიციისამებრ — მოღავე პირთა ან მათ მიერ ღროებით არჩეულ თავკაცთა (მოციქულ-მედიატორთა) განსჯით და ეკლესიაში დაფიცებით წყდებოდა. საერთო საკითხების მოგვარება ზოგჯერ სოფლის ან ყველა დაინტერესებული პირის შეკრებით და მოლაპარაკებითაც ხდებოდა. საკითხების განხილვა-გადაწყვეტა მიმდინარეობდა საუკუნოობით დაგროვილ იმ ადათ-წესების საფუძველზე, რომლებიც საერთო ქართულ ფეოდალურ კანონმდებლობიდან და ტრადიციებიდან გამომდინარეობდა (ზოგჯერ საქმე გვაქვს ადგილობრივ თავისებურებასთანაც).

როგორც აღვნიშნეთ, რეფორმამდელ სვანეთში სასოფლო მმართველობის ადგილობრივი ორგანოები არ არსებობდა. საქმეებს მებატონეები (თავად-აზნაურები), ან დაინტერესებულ პირთა მიერ ღროებით არჩეული თავკაცები განაგებდნენ.

დებულების მიხედვით, სასოფლო მმართველობის ჩამოყალიბება საგლესო რეფორმის შემდეგ უნდა განხორციელებულიყო, მაგრამ ზემო სვანეთში ჯერ სასოფლო მმართველობა დაარსდა, ბატონყმობა კი შემდეგ გაუქმდა*. მეფის მოხელეთა (სამეგრელოს მმართველის, გუბერნატორ ლევაშოვის და სხვ.) ჩვენებით, სვანეთში საგლესო რეფორმის გვიან გატარების ერთ-ერთი მიზეზი მტკიცე მმართველობის არ არსებობაც იყო⁵.

მეფის მთავრობის გადაწყვეტილებით, 1869 წელს მთელი სვანეთი ერთ საბოქაულოში გაერთიანდა და ახალი ადმინისტრაციული დაყოფა განხორციელდა.

* სასოფლო საზოგადოებების ჩამოყალიბებას საგლესო რეფორმა წინ უსწრებდა მხოლოდ ქვემო სვანეთში.

⁵ Сельское хозяйство и аграрные отношения, т. II, Тб., 1950, составил проф. Г. В. Гугушвили, გვ. 518.

სვანეთის ადმინისტრაციულ გარდაქმნასთან ერთად*, ქუთაისის გენერალ-გუბერნატორმა ლევანოვმა 1869 წელს სასოფლო საზოგადოებების არჩევნებიც ჩაატარა. არჩევნებში მონაწილეობა მიიღო სათანადო საზოგადოების ყველა ოჯახის უფროსმა მამაკაცმა („მახვშიმ“) და არჩეულ იქნენ მამასახლისები (ზოგან თანაშემწეები და სხვა პირებიც) და სასოფლო სასამართლოს შემადგენლობა. ამის შესახებ გუბერნატორი მეფისნაცვლისადმი გაგზავნილ მიმართვაში წერდა; „Сельские управления и суды введены при мне в действие в обеих Сванетиях. Большинство выборов в должностные лица пало на людей сравнительно надежных и влиятельных в обществах и потому должностные все тотчас же были мною утверждены“⁶.

სასოფლო საზოგადოებების ჩამოყალიბებასთან ერთად, ამ საზოგადოების მმართველ ორგანოთა ფუნქციები და უფლება-მოვალეობანი დებულების საფუძველზე განისაზღვრა. რადგან სვანეთში სახნავ-სათიბ მიწაზე და ტყეზე საერთო-სათემო მფლობელობა არ არსებობდა**, სასოფლო ანუ სათემო მმართველობას ძირითადად ადმინისტრაციული ფუნქციები დაეკისრა, ეს მაშინ, როდესაც რუსეთის და კავკასიის მოსახლეობის უდიდესი ნაწილის სასოფლო მმართველობას ადმინისტრაციულთან ერთად, სამეურნეო ფუნქციებიც დაეკისრა***.

მამასახლისის მთავარ მოვალეობას შეადგენდა: სახელმწიფო და საერობო გადასახადების აკრეფა, აღწერათა ჩატარება, სვანეთის ფარგლებს გარეთ სამუშაოდ თუ სხვაგან გლეხების გაშვებაზე ნებართვის მიცემა, ზემდგომი ორგანოების თუ ცალკეულ მოხელეთა ბრძანება-განკარგულებების სისრულეში მოყვანა. მამასახლისს ევალებოდა: სამხედრო დეზერტირების, მთავრობის მოწინააღმდეგეების, ქურდ-ყაჩაღების და წესრიგის დამრღვევთა დაკავება. იგი ვალდებული იყო, აგრეთვე, თვალყური ედევნებინა მთელი საზოგადოების მოქმედებისათვის და საეჭვო შემთხვევაში ყოველივე ბოქაულის, მაზრის უფროსის და გუბერნატორისათვის შეეტყობინებია, აუცილებლობის შემთხვევაში ბოქაულს შეეძლო პოლიციური რაზმის გამოძახება და დადგენილ ფარგლებში მოქმედება.

როგორც სპეციალური დებულებით იყო ნაგარუდები, რეფორმის გატარების შედეგად სვანეთში სასოფლო-სათემო საზოგადოების უმადლესი ორგანო გახდა ყრილობა, რომლის მუშაობაში მონაწილეობდა ყველა ოჯახის უფროსი („მახვში“). ამ ყრილობის უფლებებში შევიდა; თემის თანამდებობის პირთა არჩევა, ოჯახის გაყოფაზე ნებართვის გაცემა, საზოგადოებრივი საჭი-

6 1869 г. 9 августа. Отношение кутаисского военного губернатора гр. Левашова панастику Кавказскому вел. кн. М. Романову о мерах, предпринятых в Сванетии для разрешения крестьянского вопроса, Сельское хозяйство и аграрные отношения, II, 33. 521.

* ეს დაყოფა ტერიტორიული პრინციპით განისაზღვრა და არსებითად უწინდელი თემების ფარგლებში მოქცა.

** საერთო მფლობელობაში იყო მხოლოდ საძოვრები და საბალახო ადგილები, რომელიც სოფელს ეკუთვნოდა.

*** ბალსზემო სვანეთში მხოლოდ ზოგიერთ თემს ჰქონდა საერთო საძოვარი. სხვა შემთხვევაში ასეთი საძოვარი თემის ცალკეული სოფლის მფლობელობაში იყო. ასე მაგალითად, კლის თემში არც ერთ დანარჩენ სოფელს არ შეეძლო ხალდეს საძოვრებით ესარგებლა, ასევე — ეიჩნაშის, დაუბერის, იფრალის, ლალბორის სოფლები ცალ-ცალკე ფლობდნენ საძოვრებს. ასეთივე სურათი იყო სვანეთის უდიდეს ნაწილში.

როებისათვის გარკვეული გადასახადების დაწესება, უპატრონოდ დარჩენილებისადმი მეურვეობა, მანვე პირად მიჩნეულთა სოფლიდან გასახლებაზე საკითხის დასმა, სახაზინო და საერობო გადასახადების თუ თემის საზოგადოებრივი დაწესებულებების შესანახი სახსრების კომლობრივი განაწილება და სხვ.

სოფლის ყრილობის დადგენილება კანონიერად ითვლებოდა თუ მას ოჯახის უფროსთა ნახევარი მაინც ესწრებოდა, საკითხები ხმათა უმრავლესობით წყდებოდა. მნიშვნელოვანი დადგენილების გამოსატანად აუცილებელი იყო ხმების ორი მესამედი მაინც.

როგორც აღვნიშნეთ, ლევაშოვმა 1869 წელს სათემო სასამართლოებიც დააარსა. სასოფლო-სათემო საზოგადოების მიერ არჩეულ სასამართლო ორგანოს შემადგენლობაში, მოსამართლესთან ერთად, სოფლის თავკაცებიც შევიდნენ (მათ რიცხვს თითოეული საზოგადოება თავის შეხედულებისამებრ საზღვრავდა. როგორც წესი, ერთი საზოგადოების სასამართლო ორგანოში დაახლოებით 10—20 ასეთი თავკაცი ირჩეოდა).

სასოფლო-სათემო სასამართლოს უფლებამოსილებას, დებულების შესაბამისად, მხოლოდ უმნიშვნელო სამოქალაქო საქმეების განხილვა-გადაწყვეტა შეადგენდა. სასამართლო ფუნქციას 100 მანეთის ფარგლებში დაჯარიმება ექვემდებარებოდა, აგრეთვე ექვსი დღით საზოგადოებრივი სამუშაოს მისჯა, ურთიერთმიყენებული მატერიალური ზარალის ანაზღაურებინება და სხვა მსგავსი საქმეები. მამასახლისს ფორმალურად არ შეეძლო სასამართლოს მსვლელობაზე გავლენის მოხდენა, მაგრამ იგი სინამდვილეში სასამართლოს მთელ საქმიანობას თავისი შეხედულებისამებრ წარმართავდა, მამასახლისის ხელში იყო აღმასრულებელი უფლებებიც.

ასეთია ის ფუნქციები (უფლება-მოვალეობანი), რაც მთავრობის სპეციალური დებულებით ყრილობას და მამასახლისს მიენიჭათ, აგრეთვე, მათი მოწვევის წესი და მოქმედების სფერო.

*

* * *

ინტერესს არ უნდა იყოს მოკლებული ზოგიერთი საკითხი, რომელიც სვანეთში ე. წ. „გვაროვნულ“ ინსტიტუტებთანაა დაკავშირებული. სვანეთში და, კერძოდ, ბალსზემო სვანეთში „გვაროვნული“ სახალხო მმართველობის არსებობის ერთ-ერთ მაჩვენებლად, სწორედ ყრილობა და მახვშია წარმოდგენილი. რეფორმით შემოღებული სასოფლო-სათემო საზოგადოების უმაღლესი ორგანო—ყრილობა სვანეთისადმი მიძღვნილ ეთნოგრაფიული და ისტორიული ლიტერატურის უდიდეს ნაწილში უძველეს დროიდან მოქმედ გვაროვნული საზოგადოების ინსტიტუტადაა მონათლული, ხოლო მამასახლისის („სტარშინას“) ფუნქციები და მოვალეობა ოჯახის უფროსის — „მახვშის“ ფუნქციამოვალეობადაა გასაღებული. მართალია, ზოგიერთი მოხელე თუ მოგზაურ-მკვლევარი სვანეთში ადრეც მოიხსენიებს მამასახლისს („სტარშინას“ და არა „მახვშის“), მაგრამ ეს მხოლოდ რუსეთის სათემო მმართველობის სათანადო ტერმინების გავლენით აიხსნება. რაც შეეხება, რეფორმის შემდგომდროინდელ სვანეთს, როგორც ვნახეთ, აქ ყრილობის და მამასახლისის, როგორც მუდმივმოქმედი მმართველობის ორგანოს არსებობა ფაქტია. სწორედ რეფორმისშემდეგად შემოღებულ ყრილობასა და მამასახლისზეა ლაპარაკი ნ. დუბრო-

ვინის ნარკვევში⁷. შემდგომ სვანეთის მმართველობის საკითხზე სტატიას აქვეყნებს სვანეთის ბოქაული ი. მამაცოვი, რომელიც აღნიშნავს, რომ XIX ს-ის პირველ ნახევრამდე სვანეთში არსებობდა „ფედერაციული რესპუბლიკები“, რომელთაც თითქოს საბჭოების ტიპის დაწესებულებები ჰქონდათ: «Члены этого федеративного Совета выбирались по большинству голосов. Каждое общество назначало по 24 человека. Цвирми (Симон) было местом заседания, куда собирались все члены два раза в год для разбора порученных им дел. Под ведением этого союзного схода находились дела, касающиеся всей вообще Сванети, как напр. объявление войны соседям, вызов ополчения, назначение главного начальника над ополчением, а равно и сотников и заключение мира. В случае нужды «лузроб» имел право облагать жителей податями для ведения войны и для других финансовых нужд... Решение или постановление этого союзного Совета было безапелляционное для всех сванетов, в знак чего и присягали образу «Шалиани». Эти советы не касались внутреннего управления Сванетии, т. к. каждое общество само заведывало своими делами»⁸. როგორც ჩანს, ამ ფანტაზიურ წერილს, რომელიც არავითარ საწმენო საბუთს არ ეყრდნობა (ერთმანეთშია არეული ფედერაციული რესპუბლიკები, საბჭოები და ყრილობა), საბაბი მიუცია ზოგიერთი სხვა ავტორისათვის არა მარტო ეს შეთხზული მოსაზრება მიეღო, არამედ თვითონაც ახალი აზრები გამოეგონა. სვანეთის მმართველობის შესახებ თავის მოსაზრებას გვაწვდიან ი. ივანიუკოვი და მ. კოვალევსკი, რომლებიც წერენ: „Военный пристав..., его помощник и выборные обществами старшины суть единственные представители власти в Сванетии,...“⁹. აღნიშნული მკვლევრები ქვემოთ მესტიაში აზნაურ ჯაფარიძეთა ბატონობის დამბობას ეხებიან და „ისტორიულ“ თვითმმართველობის დახასიათებისას წერენ: «Избавившись от князей, жители местийского общества стали управляться сами собою, собираясь с этою целью на народные сходы (джан-назуран*) и выбирая на них особого старейшину, занимавшего должность бессрочно, до тех пор, пока дурное поведение его заставит подумать народ о новом выборе. Старшина этот носил то же название, какое принадлежит доселе старейшему во дворе («Махвши»); буквально слово это означает: старший. Кроме старшины, — ганагарძობენ მკვლევრები, — сходы выбирали еще двенадцать человек так называемых «мибари» (выборные) (?), обязанностью которых было, между прочим, следить за тем, чтобы никто не работал по пятницам, суббогам и воскресениям. Виновных в нарушении таких запретов подвергали штрафованию. Народные сходы созываются были с помощью особых, почти саженных труб... Участие в собрании принимали все совершеннолетние, не только мужчины, но и женщины. Для постановки решения требовалось единогласие; но последнего, очевидно, нелегко было достигнуть, особенно если принять во внимание, что наиболее влиятельные граждане являлись на джан-назуран каждый в сопровождении своей партии и притом не безоруженными...¹⁰. იგივე

7 Н. Дубровин, Сванеты (Шаны) История войны и владычества русских на Кавказе, I, кн. II, Санкт-Петербург, 1871, გვ. 91.

8 И. Мамაცов. Заметки о Сванетии, газ. «Кавказ», 1872, № 121.

9 Журн. «Вестник Европы», кн. 8-я, გვ. 575.

* ლაპარაკია „ლუზობ-ზე“, რაც რაიმე საკიბრობო საკითხთან დაკავშირებით ხალხის თავმოყრა-შეკრებას ნიშნავს.

10 Журн. «Вестник Европы», кн. 8-я, გვ. 603.

მკვლევრები ქვემოთ მიუთითებენ, რომ «События, описанные нами в Местии, с некоторыми вариантами повторялись и в любом из остальных обществ Вольной Сванетии. В каждом возникает свой народный сход (джанназуран), называющийся также в некоторых обществах «лухор»* или «лузор». Местом его собраний служит специально отведенная площадь, своего рода форум, по-сванетски «ла-хор». Народное собрание каждого общества выбирает своего старшину, который, подобно английскому мировому судье, остается в должность «durante se bene gesserit», то-есть пока его дурное поведение не сделает нужным в глазах народа назначение ему преемника»¹¹. როგორც ამ ამონაწერებიდან ჩანს, საკითხი მართლაც 1869 წელს რეფორმის შედეგად დაარსებულ ყრილობას და მამასახლისს ეხება (ამის შესახებ ავტორთა მიერ პირველ ამონაწერში პირდაპირაა ნათქვამი). შემდეგ ი. ივანიუკოვსა და მ. კოვალევსკის, ი. მამაცოვის და ბ. ნიჟარაძის ნაამბობის საფუძველზე უცდიათ თავიანთი სქემის შეგვება და სვანური ტერმინების მოშველებით ხსენებული ყრილობა და მამასახლისი წარსულში გადააქეთ — ყრილობას გვაროვნული საზოგადოების ინსტიტუტად ნათლავენ, ხოლო მამასახლისს (სტარშინას) — „მახვიდ“. როგორც უწინაც აღვნიშნეთ, „მახვიდ“ არც ერთ ადრინდელ ისტორიულ საბუთში არ გვხვდება¹², ხოლო სვანური ტერმინები: „ლუზორ“, „ლუხორ“, რაიმე საჭირობოროტო საკითხთან დაკავშირებით ხალხის ღრობით შეკრება თავყრილობას ნიშნავს და არაფერი საერთო არ აქვს მთავრობის მიერ შემოღებულ სასოფლო მმართველობის მუდმივმოქმედ ორგანო — ყრილობასთან და არც იმ გვაროვნულ ინსტიტუტთან, რომელსაც ზოგიერთი მკვლევარი გვთავაზობს.

ი. ივანიუკოვმა და მ. კოვალევსკიმ წინასწარ შედგენილ გვაროვნული საზოგადოების სქემისათვის ხორცის შესხმის მიზნით რეფორმის შედეგად შემოღებული ყრილობის ჩატარებისა და მამასახლისის არჩევის წესი და მათი ფუნქციები სახელდახელოდ გამოგონილ „სვანურ გვაროვნულ ინსტიტუტებს — ყრილობას და მახვიდს“ მიაწერეს. თხრობის დამაჯერებლობისათვის, საეკლესიო ნივთი — „სანყვირიც“ (საყვირი) მოიშველიეს. აღნიშნული მკვლევრები, ქვემოთ, კიდევ უფრო შორს მიდიან და წერენ, რომ სხვადასხვა თემთა ყრილობა თითქოს სულ სამ ადგილზე ტარდებოდა: „в ушкүле, на площади, называемой Жибиани; в поселке Цвирли (სოფ. წვირმი. — გ. გ.) местийского общества, на площади, называемой Симок, и в Лалвере, селении, расположенном к западу от Эцери и более не существующем“¹³. აქ, გარდა იმისა, რომ ერთიმეორეშია არეული ადგილმდებარეობები (წვირმი მესტიისაგან დამოუკიდებელი, სულ სხვაგან მდებარე თემია, ხოლო მესტიაში დასახელებული მოედანი — „სიმოკ“, სინამდვილეში — „სიმონი“, მდებარეობს იფარის, წვირმისა და მულახის თემებს შორის) — ყურადღებას იპყრობს ის, რომ ი. ივანიუკოვის და მ. კოვალევსკის განცხადებით ყრილობა (народный сход) მას შემდეგ გაჩნდა, რაც მესტიაში ჭაფარიძეთა ბატონობა დაამხეს.

* „ლუზორ“ იგივე შინაარსისაა, რაც „ლუხორ“.

¹¹ Журн. «Вестник Европы», кн. 8-я, гл. 604.

¹² იხ. გ. გასვიანი, „სვანეთის ისტორიის ზოგიერთი საკითხი“, ურ. „მნათობი“, 1968, № 7, გვ. 173.

¹³ Журн. «Вестник Европы», кн. 8-я, гл. 604.

ამ შემთხვევაში სხვა უხერხულობას (ჯერ ბატონყმობის დამხობა და შემდეგ გვაროვნული ინსტიტუტების წარმოშობა?) ემატება ის, თუ როგორ გავიგოთ სადაღეშქელიანო სვანეთში გვაროვნული ყრილობის მოწვევა (ყრილობის ჩასატარებელ ერთ-ერთ ადგილად რომ ლალვერია მითითებული). თუ დასახელებულ მკვლევრებს მიაჩნდათ, რომ ყრილობას დაღეშქელიანთა ყმები იწვევდნენ, ნუთუ იმაზე არ დაფიქრდნენ, რომ ამას დაღეშქელიანები არ დაუშვებდნენ? ხოლო „თავისუფალი“ სვანეთის წარმომადგენელთა ყრილობის მოწვევა სადაღეშქელიანო სვანეთში კიდევ უფრო წარმოუდგენელია.

გარკვეული დროის შემდეგ, მ. კოვალევსკიმ სვანეთში აღრე „აღმოჩენილი“ ე. წ. „გვაროვნულ ინსტიტუტებს“ სლავ, ჩერნიგორიელ, სერბ თუ სხვა ხალხებში შენიშნული გვაროვნულ-პატრიარქალური ინსტიტუტებიც მიუმატა და ყოველივე ეს სვანეთზე გაავრცელა მექანიკურად¹³. მ. კოვალევსკის გამოკვლევაში სვანეთის სასოფლო საზოგადოების მმართველობის წარმომადგენლებზე 1875 წელს წერილს აქვეყნებს ლაზარე დადუანი, რომელიც წერს: „დიდი ხანი არ არის მას შემდეგ, რაც სვანეთში მამასახლისები და სუდიები დააყენეს... უმეტესად მამასახლისებად და სუდიებად, ვინც ქართული იცოდა, ის ამოირჩიეს. თავად-აზნაურობას სისხლი მოსდიოდათ ყელში, როდესაც გლეხებს ირჩევდნენ სოფლის მოსამართლეთ... მულახის საზოგადოებაში ერთს გლეხკაცს და აზნაურიშვილს გვარიანი ჩხუბი შეექმნათ მაზედ, რომ თუ როგორ იქნება თქვენი, გლეხების ჩვენს უმფროსებათ დაყენება* ჩვენ აზნაურნი ვართ და თქვენ ჩვენი მოყმე გლეხები. დღეს აზნაურიშვილებმა უნდა მოვიყაროთ თავი და ვთხოვოთ ქუთაისის გუბერნატორს უფ. ლევაშოვს, რომ როგორც იმერეთში და რაჭა-ლეჩხუმში თავად-აზნაურობას მიეცათ ფული გლეხების განთავისუფლებაზე აგრეთვე ჩვენც მოგვცენ“¹⁴. როგორც ვხედავთ, ი. დადუანმა კარგად იცოდა, რომ სოფლის მოხელეები (მამასახლისი, მოსამართლე თუ სხვა) მოსახლეობის მიერ ირჩეოდნენ მთავრობის მითითებით.

ი. დადუანის შემდეგ მ. კოვალევსკამდე და მის პარალელურად სვანეთის სასოფლო მმართველობაზე, კერძოდ, ყრილობისა და მახვშის შესახებ 1885 წელს ეთნოგრაფიულ წერილებს აქვეყნებს ბესარიონ ნიჟარაძე, რომელიც წერს: „სასოფლო ყრილობა იყო უზენაესი ინსტანცია სვანეთის იურიდიულს წესთ-წყობილებაში.“

სასოფლო ყრილობა დაბოლოვებით ათავებდა საზოგადო საქმეებს; არავის არ აძლევდა თავის მოქმედების ანგარიშს, არავის წინაშე პასუხისმგებელი არ იყო. ყრილობას დიდი რთული და მრავალგვარი უფლება ჰქონდა: იგი „მ ა ხ ვ შ ი ს“ თავსმჯდომარეობით აპყრიდა მოსახლეს, ერთს ან მეტს, გადასწავდა მისს სახლ-კარს, განდევნიდა საზოგადოებიდან მავნე პირთ და დასჯიდა სიკვდილით, თუ რომ საზოგადოების რომელიმე წევრს აღმოაჩნდებოდა, რომ იგი სცდილობს საზოგადოების რომელიმე თავადიშვილის ხელში ჩაგდებას საყმოდ-კერძო ინტერესებისათვის. ერთის სიტყვით, როგორც ხალხი ამბობს „ვერი მუქედენის“ — ქვეყნის მოლაღატე სიკვდილით ისჯებოდა ადგი-

¹³ М. М. Ковалевский, Закон и обычай на Кавказе, т. I и II, М., 1890.

¹⁴ ლ. დადუანი, მამასახლისები და სუდიები სვანეთში, ეთნოგრაფიული წერილები სვანეთზე, თბ., 1973, გვ. 26.

* როგორც ცნობილია, ბატონყმობის გაუქმების შემდეგ თანამდებობაზე არჩევისას წოდებობას გადამწყვეტი მნიშვნელობა უკვე არ ენიჭებოდა, ამიტომ მამასახლისად თუ მომრიგებელ მოსამართლედ გლეხთა წრიდანაც ირჩევდნენ.

ლობრივ ეკლესიათა გამცარცავიც“¹⁵. იქვე ნიჟარაძე ეხება სასჯელის საკითხს და მიუთითებს: „ახლანდელს მოდგმას თავის-თავად არ ახსოვს ვისმეს სიკვდილით დასჯა საზოგადოებრივად“¹⁶. მაგრამ ნიჟარაძე იმოწმებს ზეპირ გადმოცემას, რომლის მიხედვით, თითქოს იფარის საზოგადოებაში დაუსჯიათ ვინმე გულბანი, რომელსაც ამ საზოგადოებაზე გაბატონების მოსურნე ვიღაც დევდარიანისადმი დახმარება დაბრალდება. იქვე ბ. ნიჟარაძე კვლავ ყრილობის ფუნქციებზე მსჯელობს და წერს: „სასოფლო ყრილობის საქმე იყო ა. გადაწყვეტა სამტროდ წასვლისა (ლაიმახვალდ ლიზი) გარეშე ქვეყნებში... ბ. მათი დაბეგვრა და შერიგება, გ. კავშირის შეკვრა სხვა საზოგადოებასთან, როდესაც ეს საჭიროდ აღმოჩნდებოდა და დ. განაწილება მეკომურთა შორის გარდასახადისა, თუ ამ უკანასკნელს რაიმე შემთხვევა მოითხოვდა; მაგალითად, თუ საზოგადოების რომელიმე წევრი საზოგადო მტერს, გარეშეს მოჰკლავდა, მაშინ საზოგადოება ვალდებული იყო ეზღო მოკლულის ჭირისუფლისათვის „სისხლი“ (წორ) საერთოდ და თანასწორად ყოველს მეკომურს...“

სასოფლო ყრილობა თავისი უფლებით სჯიდა ადგილობრივ ქურდებს... ქურდების დასჯა მდგომარეობდა ჯარიმის (ჰიბარ) გადახდევინებაში საზოგადოების და ნაქურდალის პატრონის სასრაგებლოდ. რაოდენობა ქურდისაგან ამოსადებ ჯარიმისა ყრილობის შეხედულებასა და ნებაზე იყო დამოკიდებული, ქურდის ნივთიერის შეძლებისა და მდგომარეობის მიხედვით“¹⁷. ქვემოთ ბ. ნიჟარაძე ეხება ყრილობის სხვა ფუნქციებსაც და მიუთითებს ამ ყრილობათა თავშესაყარ ადგილებზე, კერძოდ, ლალვერზე, სვიმონზე და უშგულზე.

თუ ოდნავ მაინც ჩავეუკვრდებით ბ. ნიჟარაძის აღწერილს, ცხადია, საკითხი 1869 წელს რეფორმით შემოღებულ ყრილობას, მამასახლისს და მათ ფუნქციებს ეხება (ოღონდ გაზვიადებულ ფორმაში — სიკვდილით დასჯა, გადაწვა, საომრად წასვლა და სხვ.), თან ამ დაწესებულებათა მოქმედება წარსულ დროშია გადატანილი. ეს რომ ასეა, ჩანს იქიდანაც, რომ ბ. ნიჟარაძე, ერთ შემთხვევაში, ყრილობის ერთ-ერთ ფუნქციად — გადასახადების მეკომურთა შორის განაწილებაზე მიუთითებს, ცხადია, აქ ლაპარაკია რეფორმის შედეგად შემოღებულ გადასახადებზე, რომელიც სასოფლო საზოგადოების მმართველობას კომლობრივად უნდა დაეყო. სხვა შემთხვევაში ბ. ნიჟარაძე 1875 წელს მოწვეულ სვანეთის ყრილობაზე (აჭანყებისათვის მზადებას რომ მიეძღვნა) მსჯელობს და დასძენს, რომ ფედერატიული რესპუბლიკის მსგავსი ყრილობის მოწვევის საკითხი სასოფლო ყრილობებმა გადააწყვეტიეს; ქვემოთ იგივე ავტორი სოფ. დაუბერში მოწვეულ სასოფლო ყრილობას ეხება და წერს, რომ 1880 წელს კალის საზოგადოებაში ვიღაც პირმა მიზობელს ცხვარი მოპარა. ამ დანაშაულმაროგორკი საზოგადოების ყურამდე მიადწია, „მაშინვე სოფლის ყრილობა მოხდა, მიადგა ქურდს, წაართვა ერთი ხარი და ორი ცხვარი; ორი ცხვარი მოპარული ცხვრის პატრონს მისცა ყრილობამ და ხარი თვით მოიხმარა — დაჰკლა და შეჭამა. როდესაც ადგილობრივად მიინისტრაციამ თვითმნებლობისათვის უკმაყოფილება გამოუცხა-

¹⁵ გ. ნიჟარაძე, ისტორიულ-ეთნოგრაფიული წერილები, I, თბ., 1962, გვ. 85—96.

¹⁶ იქვე.

¹⁷ იქვე, გვ. 88.

და ყრილობას ამგვარ უკანონო მოქმედებისათვის და დააპირა ხარის გადახდენინება... ამგვარი შემთხვევები, დასკვნის ნიჟარაძე, — სხვა საზოგადოებაშიც ბევრი გვინახავს უკანასკნელ ხანებში¹⁸. როგორც ვხედავთ, ეჭვი არ შეიძლება იყოს, რომ საკითხი მთავრობის მიერ შემოღებულ სასოფლო ყრილობას ეხება. ეს კარგად ჩანს იქედანაც, რომ ყრილობის მიერ ქურდის მეტისმეტად მკაცრ დასჯას ადმინისტრაციის უკმაყოფილება გამოუწვევია. აღსანიშნავია, რომ მითითებული წერილების გამოქვეყნებამდე ბ. ნიჟარაძე რამდენიმე წელიწადს (1878—1883 წწ.) სვანეთის საბოქაულოს საქმისმწარმოებლად მუშაობდა¹⁹ და, ცხადია, მან კარგად იცოდა მთავრობის მიერ დაარსებული სასოფლო მმართველობის ორგანოთა ფუნქციები.

ასეთია ჩვენთვის საყოველთაოდ ცნობილი „ყრილობის“ და „მახვის“ უფლება-მოვალეობანი და მათი ისტორიულ-ჰეშმარიტებითი არსი.

ვინც კი სვანეთს შეეხო და იქ გვაროვნული წყობილების ან მისი „მრავალრიცხოვანი“ და „მნიშვნელოვანი“ გადმონაშთების აღმოჩენა სცადა (ან მათი არსებობა ირწმუნა), ამოსავალ მთავარ წყაროდ ი. მამაცაშვილის (მამაცოვი) და ბ. ნიჟარაძის ეთნოგრაფიული წერილები გაიხადა. მათ რიცხვს განეკუთვნებიან მ. კოვალევსკი, ი. ივანიუკოვი (რომლებიც ამაზე პირდაპირაც მიუთითებენ²⁰), რ. ერისთავი²¹, ე. გაბლიანი²², ბ. დეგენ-კოვალევსკი²³, რ. ხარაძე²⁴ და სხვები.

ამ მცირე შენიშვნაში შეუძლებელია „ყრილობის“, „მახვის“ და ამგვარი ე. წ. „გვაროვნულ ინსტიტუტებზე“ დაწერილ ნარკვევთა მთელი შინაარსის გადმოცემა, თუმცა არც ერთ მათგანში არ არის დამოწმებული რაიმე სარწმუნო წერილობითი წყარო, რომელიც „მახვის“ და „ყრილობის“ იმდაგვარ გაგებას და მათ ისტორიულობას დაუჭერდა მხარს, როგორც ზემოაღნიშნულ მკვლევართა მიერაა ისინი წარმოდგენილი.

უნდა ითქვას, რომ „მახვი“ (ხოშა-ხნით — უფროსი) ოჯახის უფროსია. ქართული ტრადიციით ოჯახის უფროსად ასაკით უფროსი მამაკაცი ითვლებოდა (უმამაკაცოდ დარჩენილ ოჯახში, ასევე ხნით უფროსი ქალი, თუმცა სვანეთის სინამდვილეში ოჯახის უფროსი ქალის ცნებაც — „ქორა მახვი ზურაალ“ გამოგონილია. როგორც ჩანს, ამ შემთხვევაშიც სვანეთზე მექანიკურადაა გავრცელებული სერბი ხალხის ოჯახის ყოფისათვის ერთ დროს დამახასიათებელი „ღომაჩიცას“ ინსტიტუტი).

18 ბ. ნიჟარაძე, ისტორიულ-ეთნოგრაფიული წერილები, I, გვ. 87 (ხაზგასმა ჩვენია. — გ. გ.).

19 ბ. ნიჟარაძის ბიოგრაფია, ისტორიულ-ეთნოგრაფიული წერილები, I, გვ. 11.

20 Журн. «Вестник Европы», т. IV, кн. 8-я, 1886, гв. 580, 582; М. Ковалевски й, Закон и обычай на Кавказе, т. I и II, М., 1890.

21 Р. Д. Эристов, Заметки о Сванети, Тифл., 1898.

22 ეგნ. გაბლიანი, თავისუფალი სვანეთი, თბ., 1927.

23 Б. Е. Деген-Ковалевски й, Сванетское селение как исторический источник, Советская этнография, № 4—5, М.-Л., 1936.

24 რ. ხარაძე, დიდი ოჯახის გადმონაშთები სვანეთში, თბ., 1939; მისივე, სახალხო მმართველობის სისტემა სვანეთში, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, VI, თბ., 1953 და სხვ.

ცხადია, მრავალრიცხოვან ოჯახში მოხუცს (ასაკით ყველაზე უფროსს), რომელსაც დიდი დამსახურება ჰქონდა, რამდენიმე შვილი, შვილიშვილი და და-ძმები ჰყავდა, უპირატესობა და პატივისცემა ჰქონდა (მოხუცის კულტი მთელ კავკასიაში არსებობდა). შემთხვევითი არ არის ქართული ფეოდალური სამართლისათვის დამახასიათებელი „საუფროსოს“ ინსტიტუტი, როდესაც ოჯახი გაიყრებოდა უფროსს, რიგით წილთან ერთად, დამატებით საუფროსო წილიც ეძლეოდა.

ფაქტია, უფროსისადმი პატივისცემას სვანეთშიც ჰქონდა ადგილი. მოხუცი, რომელიც დამსახურებით, კჳებით, გამოცდილებით და სხვა დადებითი თვისებებით განირჩეოდა, სათანადო გავლენით სარგებლობდა არა მარტო საკუთარ ოჯახში, არამედ საძმოში („ლანხუბ-ში“), გვარში, სოფელში და ზოგჯერ მთელ კუთხეშიც. რაც შეეხება ოჯახის უფროსის — „მახვშის“ იმდაგვარ გავებას, თითქოს იგი საძმოს, გვარის და თემის უფროსი იყო — სინამდვილეს არ შეეფერება. მართალია, საძმო სისხლით ნათესავ ოჯახებს აერთიანებდა, მაგრამ იგი შედგებოდა ცალკეული — დამოუკიდებელი ოჯახებისაგან, რომელთაც თავთავისი უფროსი ანუ „მახვში“ ჰყავდათ. გვარს, რომელიც როგორც სისხლით ნათესაობაზე და სამეურნეო ერთიანობაზე აგებული ერთეული დაშლილი იყო და არა ნათესავ განშტოებებისაგან შედგებოდა, არც შეიძლებოდა ჰყოლოდა ერთი „მახვში“, რომელიც თავის ბრძანებას დაუქვემდებარებდა მთელ გვარს, მით უფრო თემს, რომლის მოსახლეობა არა მარტო სხვადასხვა გვარეულობისაგან შედგებოდა, არამედ სხვადასხვა წოდების გვარებისაგანაც. სხვათა შორის, თვით ტერმინებიც „ლანხუბი მახვში“ (საძმოს უფროსი), „გვარი მახვში“ (გვარიას უფროსი) და „თემი მახვში“ (თემის უფროსი) ხელოვნურადაა გამოგონილი, ასეთი ცნებები სვანურში არ არსებობენ.

სულ სხვა საკითხია აღმინისტრაციული თანამდებობის პირის „მახვშის“ სახელწოდებით მოხსენიება. როგორც ირკვევა, რუსეთთან შეერთების და აღმინისტრაციული მმართველობის შემოღების შემდეგ ტერმინმა „მახვშიმ“ (ისევ, როგორც „უფროსმა“) ახალი შინაარსიც შეიძინა და მისი ცნება გაფართოვდა. ამჟერად „მახვში“, ოჯახის უფროსის გარდა, თანამდებობის პირსაც ეწოდა, მაგალითად, მამასახლისს, ბოქაულს, მოსამართლეს და ა. შ. როგორც ჩანს, მოცემულ პერიოდში, ზემოაღნიშნულის გავლენით ეს ტიტული თავადთა წოდების წარმომადგენლის აღმნიშვნელიც გახდა, მაგალითად, „მახვში ფუთა“ და სხვ.

* * *

მეფის მთავრობის მიერ განხორციელებული სასოფლო მმართველობის რეფორმა მებატონეთა გამგებლობასთან შედარებით პროგრესული მოვლენა იყო, მაგრამ სასოფლო საზოგადოებათა ახლებურმა მოწყობამ სვანეთის ცხოვრებაში ფაქტიურად დიდი სიახლე ვერ შეიტანა.

მნიშვნელოვანი საქმეები სოფლის მოხელეთა შეხედულებისამებრ წყდებოდა, ახლად შემოღებული მმართველობის არსებითი ნაკლი ისიც იყო, რომ იგი ძალდატანებით რუსიფიკაციას ემსახურებოდა. საქმის წარმოება ადგილობრივი ხალხისთვის გაუგებარ რუსულ ენაზე წარმოებდა, რის გამო, გლეხობა იძულებული იყო ზოგჯერ პროგრესული ღონისძიებისათვისაც ზურგი შეექცია და მოძველებული ადრე-წესებით ემოქმედნა.

ახლად შემოღებული სასოფლო მმართველობა ანგარიშს არ უწევდა მოსახლეობის ეკონომიურ შესაძლებლობას, მთავრობა არავითარ სახსრებს არ ხარჯავდა. სოფლის ცხოვრების გარდაქმნისათვის იგი არ ითვალისწინებდა თავის ხარჯზე სკოლების, საავადმყოფოების, სავაჭრო და კულტურულ-საგანმანათლებლო დაწესებულებების დაარსებას, გზების გაყვანას და სხვ. ამასთანავე, ცხოვრების ახლებურ მოწყობას მხოლოდ გლეხობაში აკრეფილი სახსრებით ცდილობდა. ამიტომ, მიუხედავად ახალი მმართველობის შემოღებისა, მეფის მთავრობამ სვანეთის მშრომელი ხალხის ცხოვრების პირობები ვერც რეფორმის შემდგომ გააუმჯობესა, მისი ყოველგვარი ღონისძიებები ფაქტიურად ქალაქებში რჩებოდა.

სასოფლო მმართველობის შემოღების არსებითი ნაკლი ისიც იყო, რომ ეს რეფორმა მხოლოდ მშრომელებს შეეხო და საზოგადოების რომელიმე წევრის დანაშაულზე პასუხს მთელი საზოგადოება აგებდა. ახლად შემოღებული ე. წ. ურთიერთთავებობის სისტემისას პასუხისმგებლობა მხოლოდ მშრომელებს ეკისრებოდათ. ამ ნაკლოვანებაზე ილია ჭავჭავაძე, ჯერ კიდევ ადრე მიუთითებდა: „თუ გლეხკაცმა დააშავა რამე, წაუხდინა რამ ვისმე, ან პირობა არ აუსრულა, ყველას, სოფელში მცხოვრებს: თავადს, აზნაურს, მღვდელს, დიაკვანს, მეღუქნეს ნება აქვს იქავ თვალწინ, უხარჯოდ, მოუცდენლად, სოფლის სასამართლოს შემწეობით, გადაახდევინოს გლეხს სასჯელი, თუ საზღაური; და თუ არა — გლეხმა გლეხს დაუშავა რამე, წაუხდინა, პირობა არ აუსრულა, საწყალი გლეხი იძულებულია ათს, ოცს, ოცდაათს ვერსზე გააქცეს, მომრიგებელ მოსამართლეს მიმართოს, რამდენიმე დღე წასვლა-მოსვლაში დაკარგოს, მერე რამდენიმე თვე საქმის გარჩევას ელოდოს, ...ყველა ეს იმისთანა მძიმე რამ არის გლეხისათვის, რომ მის გამო გლეხი უფრო ხშირად იძულებულია თავისი დაჩაგვრა არა — გლეხისაგან გულში გაბოროტებით ჩაიმარხოს, ხელი აიღოს საჩივარზედ, გული აიყაროს კანონზედაც, რომელიც მისთვის ისე მიუწვდომელია — როცა დიდი სჩაგრავეს, გული აიყაროს თავის სანმართველოზედაც, რომელიც ულონოა დიდის წინაშე. რა წარმომადგენელია უფლებებისა იგი წყობა, რომელიც დიდის წინ ნაცრად იქცევა ხოლმე და დაბლის წინ — ცეცხლად?! რა პატივით უნდა უყურობდეს გლეხი იმ მმართველობას, რომელიც დიდისაგან გაჭირვებულს არ ესარჩლებს, არას შველის, და რომელიც დიდისათვის კი თავს გამოიდებს ხოლმე...

ყოველ ამის გამო ჩვენის სოფლის სამმართველო და მისნი მოხელენი პოლიტიკის ბრმა მსახურებს და დარაჯებს უფრო წარმოადგენენ, ვიდრე სოფლის საზოგადოების ინტერესებს“²⁵.

ი. ჭავჭავაძის მიერ მოცემული ეს კლასიკური დახასიათება კარგად ასახავს სვანეთის სათემო მმართველობის მთელ დედაარსს და მის ნაკლოვანებებს, საქმე ის არის, რომ სიმართლის ძებნა აქ ცაგერში ან ქუთაისში წასვლასთან იყო დაკავშირებული, სადაც, აგრეთვე, გლეხს სიმართლის პოვნის არავითარი გარანტია არ ჰქონდა. სასოფლო-სათემო მმართველობის მანკიერებას, ჯერ კიდევ 1875 წელს შეეხო ლაზარე დაღუანი, მისი გადმოცემით, მუყალში ერთმა აზნაურმა გლეხის ეზოდან ხარი წაიყვანა, როცა ეს გლეხმა შეიტყო მივიდა აზნაურთან და შეეხვეწა ხარი დაებრუნებინა, მაგრამ აზნა-

ურმა ხარი დაკლა და მთელი კვირა იქეიფა. ამის თაობაზე გლეხმა მამასახლისთან და მომრიგებელ მოსამართლესთან იჩივლა, მაგრამ მის ჩივილს ყური არავინ დაუგდო, სანამ სახლში არ დაპატიჟა და ცხვარი არ დაუკლა. ქეიფის შემდეგ მამასახლისმა და მომრიგებელმა მოსამართლემ გლეხის საქმე დაივიწყეს. რადგან გლეხმა ადგილზე ვერაფერი გააწყო მაზრის უფროსთან იჩივლა, მაგრამ ლეჩხუმში სიარულითაც ვერაფერს გახდა და ბოლოს იძულებული შეიქნა ჩივილიც შეეწყვიტა²⁶. ადმინისტრაციულ მმართველთა უკანონო მოქმედებასთან ერთად, ლ. დაღუანი აგვიწერს სასოფლო-სათემო სასამართლოში გამეფებულ მექრთამეობას და განუკითხაობას. სასამართლოში ამორჩეულმა მომრიგებელმა მოსამართლემ და ხევისთავებმა (ლაპარაკია სოფლის თავაკებზე. — გ. გ.), წერს ლ. დაღუანი, გარკვეულ სიკეთესთან ერთად, ბევრი საქმეც წაახდინეს, როდესაც ისინი საქმის მოსაგვარებლად დამნაშავეის ოჯახში მიდიან, არყით, ხორციით და პურით ძღვებიან, ხოლო დანაშაულს ხუთმაგად ანაზღაურებინებენ (ორმაგს დაზარალებულს უბრუნებენ და დანარჩენს თვითონ იტოვებენ)²⁷. სოფლის სასამართლოს ამგვარ მოქმედებაზე ლ. დაღუანი არაერთხელ მიუთითებს.

აღნიშნული სისტემის გამო სვანეთში კანონმდებლობას და ოფიციალურ მოხელეებს იშვიათად თუ ვინმე მიმართავდა. მთავრობის ღონისძიებებს თუ ცალკეულ მოხელეთა უკანონო მოქმედებას ხალხი ხშირად პროტესტით და შეიარაღებული გამოსვლით ხვდებოდა.

არსებული მონაცემების მიხედვით, სვანეთის საბოქაულოში სასამართლო ორგანომ სამოქალაქო საქმეებთან დაკავშირებით განიხილა²⁸:

საქმე აღიძრა	საქმეთა რაოდენობა ^ა	
	1886 წ.	1887 წ.
ქონებრივ დავაზე	22	16
სახანო საქმეზე	4	—
სხვადასხვა საქმეზე	2	1
ვალის გადაუხდელობის გამო	16	13
პირად ვალდებულებასთან დაკავშირებით	3	4
ზიანთან და ზარალთან დაკავშირებით	3	1
მეურვეობის გამო	6	—

რა თქმა უნდა, ეს მონაცემები სრული არ შეიძლება იყოს, რადგან გლეხს მხოლოდ უკიდურესობა აიძულებდა სასამართლოსათვის მიემართა, ამიტომ დანაშაულთა დიდი ნაწილი შინაურული ადამ-წესით წყდებოდა. მიუხედავად ამისა, ძარცვა, ქურდობა თუ სხვა ამგვარი დანაშაული სვანეთში საერთოდ იშვიათად წდებოდა. მოგზაურს შეუძლია, — წერს ვ. ტეპცოვი, — დამშვიდებული შემოუაროს მთელ სვანეთს ისე, რომ არ ჰქონდეს გაძარცვის შიში²⁹.

²⁶ ლ. დაღუანი, მამასახლისი და სუდიები სვანეთში, გვ. 28—29.

²⁷ იქვე, გვ. 39.

²⁸ В. Я. Тепцов, Сванети, СМОМПК, вып. X, отд. I, გვ. 63.

^ა რადგან ყველა წლის მონაცემი არ მოგვეპოვება, იძულებული ვართ მხოლოდ აღნიშნულით ვისარგებლოთ.

²⁹ В. Я. Тепцов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 63.

წერილობითი მონაცემების მიხედვით 1886 წელს სვანეთში მოხდა სისხლის სამართლის დანაშაულობანი³⁰.

დანაშაულის სახე	აზნაური		თავადი		გლეხი	
	ამბრ.	მღ.	ამბრ.	მღ.	ამბრ.	მღ.
მიცემულ იქნა სისხლის სამართლის პასუხისგებაში განთავისუფლებულ იქნა სისხლის სამართლის პასუხისმგებლობისაგან	1	—	17	1	83	4
	—	—	11	1	20	1

ცხრილში მოცემულიდან 1 თავადი და 5 გლეხი მიეცა პასუხისგებაში პოლიციელისა და სასამართლოსადმი შეურაცხყოფის გამო, აქედან 1 თავადს და ერთ გლეხს ფულადი ჯარიმა მიესაჯა, ხოლო 4 გლეხს პატიმრობა. სულ 106 ბრალდებულიდან 33 გამართლდა. თუ ჩავთვლით, რომ ყველა დანარჩენი დანაშავე იყო, გამოდის, რომ ერთი წლის განმავლობაში მთელ სვანეთში სისხლის 73 დანაშაული მოხდა. ამ შემთხვევაში ძნელია თავს ვიღოთ ამ მონაცემების სიზუსტე, მაგრამ ერთი რამ ფაქტია, რომ სისხლის დანაშაულის და მათ შორის მკვლელობის საქმეს მეფის მოხელეები აღურიცხავს ნაკლებად ტოვებდნენ. ამდენად, საფუძველს მოკლებული და გაზვიადებულია ზოგიერთი მოხელეს, მოგზაურის, თუ მკვლევარის განცხადება — სვანეთი თითქოს სისხლის აღების და ხოცვა-ყლეტის მოედანს წარმოადგენდა*.

ახალმა მმართველობის შემოღებამ სვანეთში ერთგვარი ბიძგი მისცა განათლების განვითარებას, 70—80-იან წლებში აქ რამდენიმე დაწყებითი სკოლა გაიხსნა, მაგრამ სათანადო სახსრების უქონლობისა და მასწავლებელთა სიმცირის გამო ზოგიერთი მათგანი კიდევაც დახურულა. სვანეთიდან ზოგიერთი ახალგაზრდა ქუთაისში წასულა სასწავლებლად, მაგრამ სწავლა-განათლებას მაინც ვიწრო მასშტაბი ჰქონდა. მოსახლეობის უდიდესი ნაწილი მაინც წერა-კითხვის უცოდინარი იყო. მიუხედავად უკიდურესი პირობებისა, XIX ს-ის 80-იან წლებში სვანეთში წერა-კითხვას მცოდნეთა რიცხვი საგრძნობლად გაიზარდა. ამასთან დაკავშირებით სვანეთის ერთ-ერთი მკვლევარი ვ. ტეპცოვი ერთგვარ გაკვირვებასაც კი გამოთქვამს. იგი, ერთი მხრივ, ხაზს უსვამს მოსახლეობის განათლების მიღებისათვის მისწრაფებას, მეორე მხრივ, სინანულს გამოთქვამს

³⁰ В. Я. Тепцов, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 63.

* დ. დობროვოლსკის განცხადებით, სვანეთში მამაკაცები თითქოს თავისით იშვიათად კვდებოდნენ, არამედ ერთმანეთს კლადნენ, რის გამოც მოხუცებულები არ არიან (იხ. ЗКОСХ, № 6, 1868, გვ. 209), ასეთივე განცხადებას აკეთებს ნ. დუბროვინი, რომლის მიხედვით „სვანეთში ვერ ნახავთ კაცს, რომელსაც სხვა არ აუვდეს მოკლული“ (იხ. Сванети, *История войны и владычества русских на Кавказе*, I, кн. 2-я, გვ. 111). მსგავს მოსაზრებას გამოთქვამენ: ვვ. კოვალევსკი (*журн. „Вестник Европы“*, III, 1867) და ბორის კოვალევსკი (*Страна снегов и башен, „Прибой“*, 1913). სამწუხაროა, რომ აღნიშნულ უსაფუძვლო და ტენდენციურ მოსაზრებას ზოგიერთი თანამედროვე მკვლევარიც გულუბრყვილოდ იმეორებს, მაგალითად, ვ. ჯაოშვილის და მ. შენგელიას ნარკვევის მიხედვით, სვანეთის მოსახლეობის რიცხობრივი ზრდის ერთ-ერთ დამაბრკოლებელ მიზეზს „სისხლის აღების წესი“ და „მეზობელ თემებს შორის დაუსრულებელი შუღლი“ წარმოადგენდა (იხ. სვანეთის მოსახლეობა, კრებული: მალაქთიანი რაიონების ეკონომიურ-გეოგრაფიული ნარკვევი, თბ., 1970, გვ. 61).

სასწავლო ქსელის ვიწრო მასშტაბის გამო და ამ მხრივ მეფის მთავრობის უმოქმედობაზე³¹.

მიუხედავად ერთგვარი ჩამორჩენისა, XIX ს-ის მიწურულში მარტო ე. წ. ბალსზემო სვანეთში (ბალსქვემოზე მონაცემები არ მოგვეპოვება) სოფლის 13 სკოლა არსებობდა (7 საეკლესიო-სამრევლო და 6 საერო), ხოლო ქვემო სვანეთში 4 სკოლა (2 საეკლესიო და 2 საერო). ბალსზემო სვანეთის სკოლებში სულ 419 ბავშვი სწავლობდა, ხოლო ქვემო სვანეთში — 82³². იმავე პერიოდისათვის სვანეთში (ბალსქვემო სვანეთის გამოკლებით) საშუალო რიგის სასწავლებელ დამთავრებული 40-ს უდრიდა, ხოლო ქალაქის სხვადასხვა სასწავლებლებში 30-მდე ბავშვი სწავლობდა³³.

ასეთი იყო 1869 წელს სვანეთში მეფის მთავრობის მიერ შემოღებული სასოფლო-სათემო მმართველობა (აგრეთვე ყრილობისა და მამასახლისის — მახვშის“ ფუნქციები და არსი), რომელმაც მშრომელი მოსახლეობის ცხოვრების გაუმჯობესებაში მნიშვნელოვანი ცვლილებები ვერ შეიტანა.

³¹ В. Я. Тепцов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 65.

³² ი. გასვიანი, წერილი სვანეთიდან, ეთნოგრაფიული წერილები სვანეთზე, თბ., 1973, გვ. 178—179.

³³ იქვე.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის იე. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის კავკასიის ხალხთა ისტორიის საპრობლემო ჯგუფმა

გურამ მანჯგალაძე

უცხოური კაპიტალი აზიერკავკასიაში

(სააქციო საზოგადოება „კომპანია ზინგერი“)

სააქციო საზოგადოება „საკერავი მანქანების კომპანია ზინგერი“ დაარსდა 1864 წელს ამერიკის შეერთებულ შტატებში, ნიუ ჯერსში. მისი დამაარსებელი იყო ვერტიკალურნემსიანი საკერავი მანქანების ერთ-ერთი პირველი გამომგონებელი ი. მ. ზინგერი (1811—1875), რომელმაც ამ სახის პირველი ნიმუში ჯერ კიდევ 1851 წელს შექმნა.

80-იან წლებში ევროპის მთელ რიგ ქვეყნებში შეიქმნა კომპანია „ზინგერის“ ფილიალები. მალე რამდენიმე მათგანი იმდენად მომძლავრდა, რომ ფაქტიურად დამოუკიდებელ მონოპოლისტურ გაერთიანებად გადაიქცა. მათ შორის განსაკუთრებით გაძლიერდა გერმანული „ზინგერის“ ფორმა, რომელსაც ამერიკულთან მხოლოდ პროფესიული ურთიერთობა აკავშირებდა, როგორც თანასწორთან თანასწორს. გერმანულმა ფირმამ, რომლის ცენტრალური სამმართველო მოთავსებული იყო ქ. ჰამბურგში, 90-იან წლებში წამყვანი პოზიციები დაიკავა ევროპისა და მსოფლიოს ბაზრებზე და წარმატებით უწყევდა კონკურენციას საკერავი მანქანების დამამზადებელ-გამსაღებელ ყველა კაპიტალისტურ გაერთიანებას.

რუსეთის იმპერიაში კომპანია „ზინგერი“, რუსული სააქციო საზოგადოების სახით, შეიქმნა 1897 წლის 13 ივლისს, როდესაც მთავრობამ დაამტკიცა მისი წესდება. როგორც ამ წესებიდან ჩანს, თავდაპირველად მისი დამაარსებლები იყვნენ სამი სახელმწიფოს ქვეშევრდომები: ერთი ამერიკელი მოქალაქე, ერთი ინგლისელი და ერთი გერმანელი (ნაიდლინგერი). იურიდიულად მის დამაარსებლად ითვლებოდა ამერიკული ფირმა, მაგრამ ფაქტიურად მთელ მის საქმიანობას უმთავრესად განაგებდნენ გერმანული ფირმის წარმომადგენლები და საერთოდ გერმანელები, რომლებიც თავიდანვე ფორმალურად ჩრდილში იყვნენ და ყოველნაირად ცდილობდნენ ახლადშექმნილი რუსული საზოგადოება მხოლოდ და მხოლოდ ამერიკულ ფირმასთან დაკავშირებულად წარმოედგინათ.

ამ პერიოდის რუსეთისათვის „ზინგერის“ მაგალითი არ იყო გამონაკლისი. რუსეთში მრავლად იყვნენ გერმანულ კაპიტალზე დაფუძნებული ფირმები და საწარმოები, რომლებიც სხვა ქვეყნების სახელით მოქმედებდნენ. ხშირად გერმანელები ექსპორტს უწყევდნენ სხვის კაპიტალს რუსეთში და თვით გამოდიოდნენ შუამავლის როლში. „არის ბევრი მანქანათმშენებელი ქარხანა, — ვკითხულობთ ერთ-ერთ გაზეთში, — რომელთაც სხვადასხვა ნიშნით, ჩვეულებრივ მიაკუთვნებდნენ რუსულ, ბელგიურ, ფრანგულ საწარმოებს. მაგრამ ყურადღებით შემოწმებისას აღმოჩნდება ხოლმე, რომ მათი ხელმძღვანელები და გარკვეული სახით მსხვილი აქციონერები არიან გერმანელები

ბი. ეს, ერთი შეხედვით უცნაური ფაქტი, აიხსნება იმით, რომ ხშირად ბელ-გიური ან ფრანგული საწარმოს დაარსებისას შუამავლები არიან გერმანელები, რომლებიც გაცილებით უკეთ იცნობენ ადგილობრივი რუსული ბაზრის პირობებს, ვიდრე ყოველი სხვა უცხოელი. შემდგომში შუამავალი — გერმანელები აღმოჩნდებიან ასეთი საწარმოების სათავეში¹.

XIX ს-ის 90-იანი წლებიდან გერმანია-რუსეთის ეკონომიკური ურთიერთობა ძალზე გამწვავდა და თითქმის საბაჟო ომის ხასიათი მიიღო. გერმანიის მემამულურ-იუნკრული წრეების ინტერესებისათვის გაიზარდა საბაჟო ტარიფი შემოტანილ სოფლის მეურნეობის პროდუქტებზე, რაც დიდ ზიანს აყენებდა რუსეთის ექსპორტს. ამის საპასუხოდ რუსეთმა გაადიდა ბაჟები გერმანიიდან შემოტანილ სამრეწველო ნაწარმზე. ეკონომიურ წინააღმდეგობათა გამწვავებამ გააძლიერა, ისედაც საკმაოდ დაძაბული პოლიტიკური წინააღმდეგობა.

სულ სხვა ვითარება იყო რუსეთ-ამერიკის ურთიერთობაში. ცალკეულ წინააღმდეგობათა მიუხედავად XIX—XX საუკუნეების მიჯნაზე აშშ-რუსეთის ეკონომიური ურთიერთობა ფართოვდებოდა. ამას ხელს უწყობდა ორივე ქვეყნის მისწრაფება გამოეყენებინა პარტნიორის ეკონომიკის თავისებურება. რუსეთი ცდილობდა ევროპის კაპიტალთან შედარებით თავისთვის უფრო ხელსაყრელ პირობებში მოეზიდა ამერიკის კაპიტალი, ხოლო აშშ სულ უფრო და უფრო მეტ დაინტერესებას იჩენდა რუსეთის ბაზრით. რუსეთის მთავრობა შეღავათიან პირობებს უქმნიდა ამერიკას ქვეყნის შიგნით ვაჭრობისათვის. ასე მაგალითად, 1905 წელს რუსეთის მთავრობამ, ს. ი. ვიტეს ინიციატივით, კვლავ განაახლა შეღავათიანი ტარიფი რუსეთში ამერიკული მანქანებისა და ლითონის ნაწარმის შემოსაზიდად. რუსეთ-აშშს ეკონომიური დაახლოება განსაკუთრებით სწრაფი ტემპით ვითარდება პირველი მსოფლიო ომის წინ. ამერიკაში გამოქვეყნებული ოფიციალური მონაცემებით, 1912 წლისათვის აშშ-მ რუსეთში თავის ექსპორტის მოცულობით უკან მოიტოვა ინგლისი და ჩამორჩებოდა მხოლოდ გერმანიას.

„ზინგერის“ საზოგადოება თავდაპირველად შექმნილი იყო სავაჭრო ფირმის სახით, რომლის სააქციო კაპიტალი შედგებოდა 50 000 თითოეული ათასმანეთიანი აქციისაგან, ე. ი. მთელი მისი სააქციო კაპიტალი უდრიდა 50 000 000 მანეთს.

როგორც წესდებაში იყო ნათქვამი ახლად დაარსებული საზოგადოების მიზანი იყო სხვადასხვა სახის საკერავი მანქანების დამზადება (რუსეთში 1902 წლიდან) და ამ მანქანებით ვაჭრობა.

საზოგადოების აქციები მთლიანად უცხოელთა ხელში იყო. საზოგადოების ხელმძღვანელობის ოფიციალური განმარტებებით (განსაკუთრებით მსოფლიო ომის დაწყების შემდეგ) აქციებს თითქმის მთლიანად ფლობდნენ ამერიკის შეერთებული შტატების და დიდი ბრიტანეთის ქვეშევრდომები. დოკუმენტალურად ამის დადგენა საკმაოდ ძნელდება, რადგან აღნიშნული აქციების კოტირება არც ერთი ქვეყნის ბირჟაზე არ ხდებოდა. მაგრამ ზოგიერთი მონაცემი მიგვანიშნებს, რომ მათი მნიშვნელოვანი ნაწილი გერმანელთა ხელში უნდა ყოფილიყო.

¹ „Торгово-промышленная газета“, 1913, № 86.

1900 წელს სააქციო საზოგადოება „კომპანია ზინგერმა“ მოსკოვის გუბერნიის ქალაქ პოდოლსკში ტროიცკის სატყეო აგარაკზე შეიძინა მიწის ნაკვეთი, საკერავი მანქანების და მისი ნაწილების დამამზადებელი ქარხნის ასაგებად. 1902 წლიდან ქარხანა ამუშავდა². პირველ ხანებში ქარხანაში წარმოებდა მანქანების აწყობა მხოლოდ საზღვარგარეთიდან შემოტანილი ნაწილებით. მომდევნო წლებში ქარხანა თანდათან გაფართოვდა: თვით იწყებს ნაწილების დამზადებას და მანქანების გამოშვებას.

პოდოლსკის ქარხანა უშვებდა მხოლოდ საოჯახო საკერავ მანქანებს. სპეციალურ სახელოსნო მანქანებს ქარხანა არ ამზადებდა. ამის მიზეზი იყო, როგორც ამ მანქანების მექანიზმების სირთულე და განუწყვეტელი კონსტრუქციული სრულყოფა, ისე მათზე მოთხოვნის სიმცირე. ასეთი მანქანები „კომპანია ზინგერს“ გამზადებული სახით შემოჰქონდა საზღვარგარეთიდან. პოდოლსკის ქარხანა, რა თქმა უნდა მთლიანად ვერ აკმაყოფილებდა რუსეთის იმპერიის მოთხოვნილებას საოჯახო საკერავ მანქანებზეც, რომლის დიდი ნაწილი, „კომპანია ზინგერს“, მთელი მისი საქმიანობის მანძილზე ასევე საზღვარგარეთიდან შემოჰქონდა. პოდოლსკის ქარხანა, იმ დროს რუსეთში, ითვლებოდა ერთ-ერთ მოწინავე, სანიმუშო საწარმოად³.

წესდების 23-ე მუხლის თანახმად სააქციო საზოგადოება „კომპანია ზინგერის“ მთელ საქმიანობას წარმართავდა მთავარი სამმართველო ხუთი დირექტორის შემადგენლობით. 1912 წლამდე სამმართველო იმყოფებოდა პეტერბურგში, ნევის პროსპექტზე (№ 28) აგებულ საკუთარ ფეშენებელურ სახლში, იქ სადაც ამჟამად მოთავსებულია წიგნთა პალატა. 1912 წლიდან იგი გადაიტანეს მოსკოვში და მოათავსეს ძველ მოედანზე (№ 8). სამმართველოს დირექტორთა შემადგენლობაში ძირითადად გერმანული წარმოშობის პირები შედიოდნენ.

„კომპანია ზინგერი“, სხვა წამყვანი საზღვარგარეთული ფირმების მზგავსად, რუსეთის იმპერიაში ვაჭრობას აწარმოებდა პრინციპით: ყოველგვარი საქონელი საკუთარ მალაზიებსა და საკუთარი თანამშრომლების საშუალებით მიეყიდოს უშუალოდ მომხმარებლებს, ყოველგვარი გადამყიდველებისა და შუამავლების იარაღზე. ეს მეთოდი ყველაზე სრულყოფილად ითვლებოდა იმ დროის მოწინავე კაპიტალისტურ ფირმებში. „კომპანია ზინგერი“ რუსეთის იმპერიის საკმაოდ დაბალ მყიდველობითუნარიან მოსახლეობაში საქონლის მნიშვნელოვანი რაოდენობით გასავრცელებლად ფართოდ მიმართავდა კრედიტით (განვადებით) ვაჭრობას. ამის საშუალებას მას აძლევდა უცხოეთის ბანკებთან მჭიდრო კავშირი. კრედიტი ორი სახის იყო: მოკლევადიანი (სამი თვის ხანგრძლიობით) და გრძელვადიანი (6 თვისა და მეტი ხანგრძლიობით).

„კომპანია ზინგერი“ საკერავი მანქანებით ვაჭრობას აწარმოებდა, როგორც მალაზიების, ისე ამკრეფების (აგენტების) მეშვეობით. აგენტებს პირადად ეძლეოდათ მანქანების გარკვეული რაოდენობა და ისინი ვალდებულნი იყვნენ დილის რვა საათზე გამოცხადებულიყვნენ სამსახურში და გვიან დალამებამდე თავიანთ სამოქმედო უბანზე კარდაკარ ევლოთ და გაესაღებინათ

² საქ. სსრ ცსსა, ფ. 120, ანაწ. I, საქმე 58, ფურც. 2—3.

³ Л. Я. Эвентов, Иностранные капиталы в русской промышленности, 1931, стр. 71.

თვეში არანაკლები ოთხი საკერავი მანქანისა; ყოველ გაყიდულ მანქანაზე უნდა გაესაღებინათ სათადარიგო ნაწილებისა და ძაფის გარკვეული რაოდენობა, რომელიც თან უნდა ეტარებინათ. აგენტებს ეკრძალებოდათ ყოველგვარი სხვა საქმიანობის შეთავსება „კომპანია ზინგერში“ მუშაობასთან. ადმინისტრაციას თავის შეხედულებით შეეძლო აგენტის ადგილგადანაცვლება ერთი ქალაქის ან მაზრის ფარგლებში. აღნიშნული სამუშაოს შესრულებისათვის კომპანიის აგენტები იღებდნენ ხელფასს კვირაში ოთხ მანეთს და ხუთ პროცენტს ყოველ გაყიდულ მანქანაზე. თითქოს „კომპანია ზინგერში“ მუშაობის პირობები არ იყო ცუდი. მართლაც, მთელი მისი არსებობის მანძილზე „ზინგერს“ სხვა „დამსახურებებთან“ ერთად თავი იმით მოჰქონდა, რომ „საკმაოდ კარგ პირობებში ამუშავებდა და არსებობის საშუალებას უქმნიდა“ ადგილობრივი მოსახლეობის გარკვეულ ჯგუფს. მაგრამ სინამდვილეში აგენტების მდგომარეობა გაცილებით რთული და მძიმე იყო, ვიდრე ეს შეიძლება ერთი შეხედვით მოგვეჩვენოს, რაც შემდგომში არაერთხელ გახდა მიზეზი კონფლიქტისა ერთი მხრივ, მატერიალურად შევიწროებულ და მძიმე პირობებში მყოფ მშრომელ აგენტებსა და მეორე მხრივ, ადმინისტრაციას (ცენტრალური განყოფილებებისა და დეპოების ხელმძღვანელობა) შორის, რომელიც სულ სხვა უცხო ელემენტისაგან შედგებოდა. თვეში ოთხი და მეტი მანქანისა და მათი დანამატების გაყიდვა რუსეთის იმპერიაში „კომპანია ზინგერისადმი“ კონკურენციის არარსებობის პირობებში, თვით მოსახლეობის დაბალმყიდველობითუნარიანობის გათვალისწინებით, თითქოს არ იყო ძნელი საქმე, მაგრამ აგენტებს სასტიკ კონკურენციას უწევდა... თვით „კომპანია ზინგერი“ — მისი მალაზიების სახით. საქმე ის არის, რომ მყიდველისათვის მალაზიებში საკერავი მანქანების ფასები და განვადებით გაყიდვის პირობები მნიშვნელოვნად უფრო ხელსაყრელი იყო, ვიდრე ეს აგენტებს ჰქონდათ პრეისკურანტიტ მიცემული და აგენტები ყოველი კონფლიქტის დროს თავისი მოთხოვნილებების ერთ-ერთ მუხლად აყენებდნენ ერთიანი ფასების შემოღებას მათთვის და მალაზიებისათვის.

„კომპანია ზინგერი“ სრულიადაც არ ჰქმნიდა სამოთხეს თავისი აგენტებისათვის, როგორც ამას არაერთხელ ამტკიცებდა მთავრობისადმი განცხადებებში, თუ პრესის ფურცლებზე. „ზინგერის“ აგენტები იმდროინდელი დოკუმენტებისა და პრესის მოწმობით მოსახლეობის ყველაზე უფრო ექსპლუატირებულ, დაჩაგრულ და დამცირებულ ნაწილს მიეკუთვნებოდნენ.

აი როგორ ახასიათებდა, მაგალითად, „კომპანია ზინგერის“ აგენტს ამიერკავკასიის იმდროინდელი პრესის ერთ-ერთი ორგანო: „ყოველმა შეგნებულმა ადამიანმა, რომელიც გაზეთებს კითხულობს, იცის თუ რას წარმოადგენს კომპანია ზინგერის თანამშრომელი. ეს არის აბსოლუტურად დამონებული და უკიდურესად ექსპლუატირებული არსება. თქვენ ყველამ იცით ეს ზინგერის აგენტები, გაყვითლებული ქვაბ-ქუდებით (КОТЕЛОК), გაცვეთილი ჩექმებით, რომ დააბიჯებენ თვალუწვდენელი რუსეთის სოფლებში. აგროვებენ კომპანია ზინგერისათვის ერთგულ ქვეშევრდომებს და იღებენ ამისათვის ზუსტად იმდენს, რამდენიც საჭიროა იმისათვის რომ შიმშილით არ დაიხოცონ.

კომპანია ზინგერის აგენტი — ეს საცოდავი, ყველასაგან დაეიწყებული და დაჩაგრული არსებაა, რომელიც ვალდებულია, რაც არ უნდა დაუჭდეს გაყიდოს ყოველკვირეულად მანქანებისა და მოწყობილობის გარკვეული რაოდენობა და ყურადღება მიაქციოს გადამხდელთა კეთილდღეობას. აგენტის სი-

ცოცხლე ისეა რეგლამენტირებული, რომ იგი მთლიანად ეკუთვნის კომპანია ზინგერს.

ზინგერი... უზარმაზარი რეაფეხაა, რომელმაც თავისი საცეცები შემოხვია მთელ რუსეთს და ათეულ ათასობით მშვიერი ადამიანი აქცია თავისი გეგმების შემსრულებლად⁴.

„კომპანია ზინგერის“ მოგების უდიდეს ნაწილს მისი აქციების მფლობელნი, რუსეთის ხელისუფლება და ადმინისტრაცია ინაწილებდნენ ხოლო მანქანების უშუალო მწარმოებელ-გამსაღებლები მხოლოდ საარსებო გროშებს იღებდნენ. დიდი იყო განსხვავება ადმინისტრაციისა და რიგით თანამშრომელთა (აგენტების) შრომის ანაზღაურებას შორის, პირველთა ხელფასი უკანასკნელთა ხელფასზე ხშირად 25-ჯერ მეტი იყო⁵.

რუსეთის იმპერიის ტერიტორია „კომპანია ზინგერის“ ქსელში იყო გავრეული. არ იყო იმპერიის არც ერთი მივარდნილი კუთხე, სადაც „ზინგერის“ აგენტთა საქმიანობა არ იყო გაშლილი. ამ მხრივ ძნელია მოინახოს სხვა რომელიმე რუსული ან უცხოური კომპანია, რომელიც „ზინგერს“ შეედრებოდეს. მაგალითად, პატარა ქალაქ ვერნში, რომლის მოსახლეობა იმ დროისათვის 40 000 კაცს არ აღემატებოდა, „კომპანია ზინგერის“ მხოლოდ 21 ამკრეფი საქმიანობდა. პირველი მსოფლიო ომის წინ ქ. თბილისსა და ბაქოში „ზინგერის“ 201 — 201 თანამშრომელი ირიცხებოდა, ქუთაისის გუბერნიაში — 187 თანამშრომელი⁶ „ზინგერის“ აგენტები აქტიურად საქმიანობდნენ ისეთ მივარდნილ კუთხეშიც კი, როგორც საინგილო იყო⁷. საერთოდ, ამიერკავკასიაში პირველი მსოფლიო ომის წინ „ზინგერის“ თანამშრომელთა რიცხვი 800 აღემატებოდა. ხელმძღვანელი თანამდებობის პირთაგან განსხვავებით ამკრეფთა (აგენტთა) უმრავლესობა ადგილობრივი მოსახლეობისაგან იმიტომაც ინიშნებოდა, რომ, როგორც თვით კომპანიის მიერ მთავრობისადმი წარდგენილ მოხსენებით ბარათშია აღნიშნული, მათ კარგად უნდა სცოდნოდათ ის ენა, რომელიც საჭირო იყო ადგილობრივ მოსახლეობასთან ურთიერთობისათვის; ამ მომენტს „ზინგერის“ მმართველობა ქვეყნის წინაშე თავის დიდ დამსახურებად თვლიდა და იქვე პირფერულად აღნიშნავდა „ზოგჯერ, ადგილზე გამოცდილ მოსამსახურეთა უკმარისობის გამო, იქ გადაგვყავს გამოცდილი მოსამსახურენი სხვა ადგილებიდან, მაგრამ რა თქმა უნდა ისეთ თანამდებობებზე, რომლებზეც საჭირო არ არის ადგილობრივი ენის ცოდნა ასევე ყველგან გვყავს მცირე რაოდენობით უცხოეთის (უმთავრესად გერმანიის. — გ. მ.) ქვეშევრდომები, რომლებსაც მათი სპეციალობებისა და ცოდნის მიხედვით საჭიროებს ასეთი ფართო საქმე, მაგრამ მათი რიცხვი, მოსამსახურეთა საერთო რიცხვთან შედარებით უმნიშვნელოა“.

პირველი მსოფლიო ომის წინ „კომპანია ზინგერის“ მუშა-მოსამსახურეთა საერთო რიცხვი, მთელ რუსეთის იმპერიაში შეადგენდა 30 328 კაცს, მათ შორის 5614 პოდოლსკის ქარხნის მუშა-მოსამსახურენი იყვნენ⁸. ამ რი-

⁴ Газ. „Каспий“. от 9 августа 1915 года.

⁵ საქ. სსრ ცსსა, ფ. 190, ანაწ. I, საქ. 4, ფურტ. I; საქ. 17, ფურტ. 1—3; საქ. 20, ფურტ. 1—3.

⁶ საქ. ცსსა, ფ. 153, ანაწ. I, საქმე 2860¹², ფურტ. 4—10; ფ. 190, ანაწ. 1, საქ. 53, ფურტ. 1—5; ფ. 13; ანაწ. 27, საქ. 3642, ფურტ. 20.

⁷ იქვე, ფ. 153, ანაწ. I, საქ. 2860¹², ფურტ. 36.

⁸ იქვე, ფ. 13, ანაწ. 27, საქ. 3658, ფურტ. 2.

ცხვიდან კომპანიის მონაცემებით მხოლოდ 131 კაცი იყო გერმანიის ქვეშევრდომი, რაც თითქოს კომპანიაში გერმანელთა მცირე გავლენის დამადასტურებელი იყო, მაგრამ სინამდვილეში გერმანელთა რიცხვი კომპანიაში გაცილებით მეტი იყო, რადგან მათ რიცხვში არ შედიოდნენ არა მარტო რუსეთის ქვეშევრდომი გერმანელები, არამედ თვით ორმაგი ქვეშევრდომობის მქონე გერმანიიდან გამოსული პირები, რომელთა რიცხვი კომპანიის შემადგენლობაში საკმაოდ დიდი იყო. ასე მაგალითად, თბილისის ცენტრალურ განყოფილებაში მთელი მისი არსებობის მანძილზე, ასეთი პირები უდგნენ სათავეში⁹.

მთელი ამიერკავკასია გაყოფილი იყო „კომპანია ზინგერის“ ორი ცენტრალური განყოფილების — თბილისისა და ბაქოს სამოქმედო ასპარეზზე. თბილისის ცენტრალური განყოფილების მმართველს ევალებოდა ორივე განყოფილების მუშაობის კოორდინირება.

ზინგერის ცენტრალური განყოფილებების სამოქმედო ზონების საზღვრები აბსოლუტურად როდი ემთხვეოდა გეოგრაფიულ, ადმინისტრაციულ, ეთნიკურ და ან თვით სახელმწიფო საზღვრებს. თბილისის ცენტრალური განყოფილების საქმიანობის არე განსაზღვრული იყო თბილისის გუბერნიით, ქუთაისის გუბერნიით (ბათუმისა და სოხუმის ოლქების ჩათვლით) ელისავეტპოლისა და ერევნის გუბერნიების ნაწილით, ქ. თავრიზით (სპარსეთი). ბაქოს ცენტრალური განყოფილების სამოქმედო ტერიტორიაში შედიოდნენ: ბაქოს გუბერნია, ელისავეტპოლისა და ერევნის გუბერნიების ნაწილი, დაღესტნის ოლქი და თერგის ოლქის აღმოსავლეთი ნაწილი, ბაქოს ცენტრალურ განყოფილებასავე ემორჩილებოდნენ რეშტსა და თეირანში (სპარსეთი) არსებული დეპოები (მაღაზიები).

თბილისისა და ბაქოს ცენტრალურ განყოფილებებში შემავალი დეპოების რიცხვი სხვადასხვა წლებში შეადგენდა 20—26 ერთეულს.

⁹ 1906 წლის დასაწყისამდე „კომპანია ზინგერის“ თბილისის ცენტრალური განყოფილების მმართველი იყო შრედერი. 1906 წლის დასაწყისში თბილისის ცენტრალური განყოფილების მმართველად დაინიშნა კოცი. „კომპანია ზინგერის“ თანამშრომლებში ამ დროს ფართოდ იკიდებს ფეხს რევოლუციურ-საპროტესტო მოძრაობა. 1906 წლის დასაწყისში ეს მოძრაობა ფართო ხასიათს იღებს. მმართველი კოცი დარწმუნდა რა რომ უძლური იყო ამ მოძრაობის ჩახშობაში, მისივე თხოვნით გაათავისუფლეს თანამდებობიდან. მის ადგილზე მთავარმა სამმართველომ გამოგზავნა კოხენი. მან მკაცრი ზომები გაატარა რიგით თანამშრომელთა მიმართ. კოხენის ასეთმა მოქმედებამ დიდი აღშფოთება გამოიწვია თანამშრომლებში, რის გამოც 1906 წლის 12 დეკემბერს იგი მოკლეს. მის მკვლელობაში მონაწილეობდნენ თბილისის რკინიგზის სადგურთან მდებარე „ზინგერის“ დეპოს აგენტები: მიქაძე, ახვლედიანი და საკანდელიძე.

მოკლული კოხენის ნაცვლად თბილისის ცენტრალური განყოფილების მმართველად დანიშნეს ერნსტი. ერნსტმა ვერ შეძლო თანამშრომელთა რევოლუციური მოძრაობის ჩაქრობა. სიციოტხლისადმი საფრთხის შიშით შეპყრობილი, იგი ვერ ახორციელებდა რადიკალურ ღონისძიებებს, რის გამოც მთავარმა სამმართველომ 1907 წლის აგვისტოში იგი თანამდებობიდან გაათავისუფლა. აღნიშნული სიტუაციით შეშფოთებულმა „ზინგერის“ ცენტრალურმა ადმინისტრაციამ უშუალოდ თავის ხელში აიღო თბილისის განყოფილების საქმიანობის წარმართვა: თბილისის ცენტრალური განყოფილების მმართველად გადმოიყვანეს მთავარი სამმართველოს აპარატის მუშაკი მუსკატი, ხოლო მის დასახმარებლად მთელ ამიერკავკასიაში „ზინგერის“ დაწესებულებების საქმიანობის საკოორდინაციოდ სამმართველოს მთავარი ბუღალტერი პეტერბურგში ელსტე.

პირველი მსოფლიო ომის წინა ხანებში მუსკატი შეცვალა ლევიშმა, რომელიც ამ პოსტზე იმყოფებოდა ამიერკავკასიაში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგაც, კომპანიის ნაციონალიზაციამდე.

ფართოდ დაქსელილი და მწყობრი ორგანიზაციის არსებობა ხელს უწყობდა რუსეთის იმპერიასა და ამიერკავკასიაში „კომპანია ზინგერის“ სულ უფრო მზარდ სავაჭრო ბრუნვას. მიუხედავად იმისა, რომ რუსეთში „ზინგერის“ საქმიანობის პირველი ათწლედი დაემთხვა კრიზისულ პერიოდს, მისი ვაჭრობა განუხრელად ფართოვდებოდა და იზრდებოდა.

ვ. ი. ლენინი ჯერ კიდევ 1897 წ. წერდა: „საჭირო არ არის წინასწარმეტყველი იყო, რომ წინასწარ განჭვრიტო ის აუცილებელი კრაზი (ცოტად თუ ბევრად მძაფრი), რომელიც უნდა მოჰყვეს მრეწველობის ამ „აყვავებას“¹⁰. კრიზისის პირველმა სიმპტომებმა რუსეთში თავი იჩინა ჯერ კიდევ 1899 წლის ზაფხულში, როდესაც „კომპანია ზინგერი“ სულ ორი წლის ჩამოყალიბებული იყო და ახლად შლიდა თავის საქმიანობას. კრიზისმა გამოიწვია მთელი რიგი საბანკო და სამრეწველო ფირმების კრაზი. მათ შორის განსაკუთრებით შთამბეჭდავი იყო სარკინიგზო მაგნატების ფონ დარვიზის და მამონტოვის, სამხრეთ რუსეთის მსხვილი მეწარმის ალჩევსკის და სხვ. კრაზი. ქვეყნის შიგნით არსებული ფეოდალურ-ბატონყმური გადმონაშთებით განპირობებული შინაგანი ბაზრის სივიწროვე, სხვა ქვეყნებთან შედარებით, განსაკუთრებით ამწვავებდა კრიზისს რუსეთში. კრიზისის გამწვავებას აგრეთვე ხელი შეუწყო წინა პერიოდის საგრიუნდერო ციებ-ცხელებამ. ყველაზე ძლიერ კრიზისმა შეარყია ლითონდამმუშავებელი და მეტალურგიული მრეწველობა. კრიზისის წლებში თუჯის გამოდნობა შემცირდა 15,2 პროცენტით, რელსების წარმოება 32 პროცენტით, ორთქმავლების გამოშვება 25 პროცენტით. კრიზისის გავლენა კიდევ უფრო დიდი იქნებოდა, რომ კაპიტალისტურ გაერთიანებებს ხაზინა არ დახმარებოდა, ხაზინის დახმარებით, რომელმაც დიდი სახელმწიფო შეკვეთები გასცა, კრაზი აიცილეს თავიდან მთელმა რიგმა მსხვილმა საბანკო და სამრეწველო საწარმოებმა (მათ შორის პოლიაკოვის საბანკო ჯგუფმა).

1904 წელს დაწყებულმა რუსეთ-იაპონიის ომმა, მნიშვნელოვნად გაადიდა სახაზინო შეკვეთების მოცულობა და ხელი შეუწყო რუსეთის მრეწველობის ნაწილობრივ გამოცოცხლებას. მაგრამ შემდგომში, 1905 წლის ამბებში, დააფრთხეს უცხოელი და რუსი კაპიტალისტები და ისინი თავს იკავებენ რუსეთის მრეწველობაში ახალი კაპიტალდაბანდებებისაგან. 1906—1907 წლებში დაიწყო ერთგვარი გამოცოცხლება, მაგრამ 1908 წელს ევროპის ქვეყნებში დაწყებული სამრეწველო კრიზისი რუსეთსაც მოედო.

ამრიგად, „კომპანია ზინგერის“ საქმიანობის პირველ ათწლეულში რუსეთის ეკონომიკა შევიწროებულ მდგომარეობაში იყო, მაგრამ უნდა აღინიშნოს, რომ ამ მხრივ „ზინგერი“ განსაკუთრებულ ვითარებაში იმყოფებოდა. როგორც აღვნიშნეთ, „ზინგერი“ თავის არსებობის პირველ წლებში, კრიზისული სიტუაციის მიუხედავად, საკმაოდ კარგად აწარმოებდა ოპერაციებს და მნიშვნელოვან მოგებას ღებულობდა. ეს კი განპირობებული იყო შემდეგი ფაქტორებით:

1. რუსეთის იმპერიის შიდა ბაზარზე „ზინგერს“ საკერავი მანქანებით ვაჭრობაში მონოპოლიური მდგომარეობა ეკავა. იგი იყო ერთადერთი ორგანიზაცია, რომელიც ამ მანქანებით ვაჭრობას ეწეოდა და მას თითქმის არ ჰყავდა კონკურენტები.

10 ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 2, გვ. 427.

2. „კომპანია ზინგერი“ აბსოლუტურად იზოლირებულ მდგომარეობაში იმყოფებოდა რუსეთის სამრეწველო-საბანკო კაპიტალთან. მას არავითარი ურთიერთობა არ ჰქონდა რუსეთში მოქმედ რუსულ ან უცხოურ ბანკებსა და კაპიტალისტურ საზოგადოებებთან, რის გამოც ნაკლებად განიცდიდა კრიზისის გავლენას. ამასთანავე ძალზე მაღალი დივიდენდი და მით განპირობებული საზღვარგარეთის მძლავრი ფინანსური ჯგუფების მხარდაჭერა, მას საშუალებას აძლევდა ფართოდ ევაჭრა კრედიტით, რაც მნიშვნელოვნად უწყობდა ხელს მისი საქონლის გასაღებას.

3. იმ პერიოდში რუსეთის იმპერიაში სუსტად იყო განვითარებული სამკერვალო მრეწველობა. ამიტომ საკერავი მანქანების მყიდველები ძირითადად კერძო პირები იყვნენ — როგორც მდიდარი კლასების, ისე წვრილი ბურჟუაზიის, მუშათა და გლეხობის წარმომადგენლები. საერთოდ მანქანური წარმოება, საკერავი მანქანა განუზომლად უფრო წარმადი იყო ხელით კერვასთან შედარებით. იგი მნიშვნელოვანი რაოდენობით დროს და სახსრებს უზოგავდა ყოველ ოჯახს. ამასთან ერთად იმ დროისათვის მანქანების მაღალი ხარისხი და საიმედოობა მუშაობაში დიდ პოპულარობას უხვევდა მათ. კერვაში გარკვეული დაოსტატება, მანქანას არა მარტო ეკონომიის, არამედ შემოსავლის წყაროდაც აქცევდა, რასაც განსაკუთრებით დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა დაბალი კლასების წარმომადგენელთათვის (ხელმოკლე ოჯახები, მარტოხელა ქალები და ა. შ.). საკერავი მანქანა იმდენად პოპულარული გახდა, რომ იგი ერთ-ერთ მდიდრულ ნივთად ითვლებოდა ქალის მზითვში. საკუთარი საქონლის პოპულარობისათვის ფართოდ ზრუნავდა „კომპანია ზინგერი“ პრესის, ბუკლეტების, საოჯახო კალენდრების გამოცემით და სხვ. იგი ფართო რეკლამას უწევდა საკუთარ ნაწარმს.

აღნიშნული განსაკუთრებული პირობების შედეგად „კომპანია ზინგერი“ ამ კრიზისულ წლებშიც აფართოებდა თავის საქმიანობას და მნიშვნელოვნად მოგებას იღებდა.

1905 წლის პირველი იანვრიდან 31 დეკემბრამდე ამიერკავკასიაში (ქალაქები თბილისი, ბაქო, ბათუმი, ელისავეტპოლი, ქუთაისი, ერევანი, სოხუმი, ყარსი, ფოთი. ალექსანდროპოლი, დერბენტი, შუშა, მათი მიმდებარე ტერიტორიებით) გაიყიდა 8 344 მანქანა, რომელთა საერთო ღირებულება შეადგენდა 586 317 მან. და 12 კაპ. ახალ საკერავ მანქანებთან ერთად უმნიშვნელო რაოდენობით (1—3%) იყიდებოდა დაბრუნებული ძველი და ხელახლა შეკეთებული მანქანებიც. 1906 წლის მხოლოდ იანვარში ამიერკავკასიაში გაიყიდა 892 საკერავი მანქანა — 61 448 მანეთის და 41 კაპ. ღირებულების. 1907 წელს ამიერკავკასიაში გაიყიდა 12 410 საკერავი მანქანა, რომელთა საერთო ღირებულება შეადგენდა 1 027 581 მან. და 43 კაპ. 1908 წელს მხოლოდ თბილისის ცენტრალურმა განყოფილებამ გაიყიდა 7 749 მანქანა, 555 054 მან. და 06 კაპ. საერთო ღირებულების¹¹.

კრიზისისა და დეპრესიის წლებში კიდევ უფრო გამოაშკარავდა რუსეთის მრეწველობის ცალკეული დარგების (მანქანათმშენებლობა, ელექტროინდუსტრია და სხვ.) და ტრანსპორტის განვითარების ცალხმრივი ხასიათი. „უცხოეთის კონცერნები რუსეთში ქმნიდნენ შეილობილ საზოგადოებებს, რომელთაც

¹¹ საქ. სსრ ცსსა, ფ. 190, ანაწ. I, ს. 3, ფურც. 15; საქ. 5, ფურც. 1; საქ. 8, ფურც. 19—20; საქ. 11, ფურც. 23—24.

შესაძლებლობა ეძლეოდათ გამოსულიყვნენ „სამამულო მრეწველობის“ დრო- შით და მოეთხოვათ ხელისუფალთა მფარველობა და დახმარება“¹². ასეთ პო- ლიტიკას, მთელი მისი არსებობის მანძილზე ახორციელებდა „კომპანია ზინგე- რიც“. ზემოთ აღნიშნულმა მიზეზებმა და ხელისუფლების ორგანოების ყო- ველმხრივმა დახმარებამ შესაძლებლობა მისცა „კომპანია ზინგერს“ თითქმის სტაბილურად, ყოველგვარი ჩავარდნების გარეშე ეწარმოებინა თავის საქმიანობა. მოყვანილი ციფრობრივი მონაცემებიდან ჩანს, რომ კრიზისულ წლებ- შიც კი საქონლის გასაღების შეფერხებას და შემოსავლის კლებას, რომელსაც აცხადებდნენ „ზინგერის“ ხელმძღვანელები, ადგილი არ ჰქონია. ხანგრძლივი შეფერხების შემდეგ, 1909—1910 წლებიდან რუსეთის ეკონომიკის განვითარე- ბაში დაიწყო ახალი სამრეწველო აღმავლობა, რომელიც თითქმის მსოფლიო ომის დაწყებამდე გრძელდებოდა.

ამ წლებში რუსეთის იმპერიის ეკონომიკაში კვლავ დიდ როლს ასრუ- ლებდა უცხოური კაპიტალი. „მთელი მსოფლიო კაპიტალიზმი, საერთაშორისო აღებ-მიცემობის მთელი ძალა, ყველა ქვეყნის ბურჟუაზიის მილიარდო- ბით კაპიტალების მთელი ძლიერება თან ეხიდება რუსეთს, ასაზრდოებს და ეხმარება მის ბურჟუაზიას“¹³.

ახალი სამრეწველო აღმავლობის პერიოდში წარმატებით ავითარებდა თა- ვის საქმიანობას „კომპანია ზინგერიც“¹⁴. ამის საილუსტრაციოდ კარგ მასალას წარმოადგენს თბილისის ცენტრალური განყოფილების სტატისტიკური მონა- ცემები: 1909 წ. თბილისის ცენტრალურმა განყოფილებამ (თბილისის სამი მაღაზია, ალექსანდროპოლის, ახალციხის, ართვინის, ბათუმის მიხაილოვოს (ხაშურის), გორის, შუშის, ელისავეტპოლის, სამტრედიის, ყვირილის, ხონის, ლანჩხუთის, ქუთაისის, ოზურგეთის, ოჩამჩირის, ფოთის, სიღნაღის, სოხუმის, თელავის, ნუხის, ნახჭევანის, ერევანის, თავრიზის, დეპოები) გაყიდა 10 598 მან- ქანა 794 198 მან. და 80 კაპ. ღირებულების. 1910 წელს თბილისის ცენტრა- ლურმა განყოფილებამ გაყიდა 13 636 მანქანა, რომელთა საერთო ღირებულე- ბა შეადგენდა 1 101 917 მან. და 36 კაპ. (მათ შორის თავრიზის დეპომ გაყი- და 182 მანქანა 18 752 მან. და 82 კაპ. საერთო ღირებულების). 1911 წელს— 15 034 მანქანა 1 255 667 მან. და 21 კაპ. საერთო ღირებულების (მათ შორის თავრიზში გაიყიდა 174 მანქანა 14 624 მან. და 59 კაპ. საერთო ღირებულე- ბის). 1912 წელს — 15 675 მანქანა 1 382 386 მან. და 79 კაპ. (მათ შორის თავ- რიზში გაიყიდა 251 მანქანა 24 211 მან. საერთო ღირებულების)¹⁵. ამავე

¹² В. С. Дякин, Германские капиталы в России. Л., 1971, გვ. 130.

¹³ ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 19, გვ. 445.

¹⁴ ისეთი ავტორიტეტული მკვლევარი, როგორც ლ. ი. ევენტოვია, წერს, რომ 1912 წ. მთელი რუსეთის იმპერიაში გაიყიდა 22 224 საკერავი მანქანა, რომელთაგან 12 129 რუსეთში დაამზადეს, ხოლო 8 095 საზღვარგარეთიდან შემოვიდეს (Л. Я. Эвентов, Иностраные капиталы в русской промышленности, 1931, გვ. 69). ეს მონაცემები ძალზე შემცირებულია რადგან შეუძლებელია, რომ თბილისის გუბერნიაში გაყიდულიყო 15 675 საკერავი მანქანა მთელი რუსეთის იმპერიაში გაყიდული 22 224 მანქანიდან. ამ უკანასკნელზე მეტი 1912 წელს, ალბათ, ამიერკავკასიაში გაიყიდა. ეს შემთხვევა მიუთითებს, რომ როგორ ფრთხილად და ყურადღებით უნდა მოვეკიდოთ რუსეთში მოქმედი სააქციო საზოგადოებების შესახებ არსე- ბულ სტატისტიკურ მონაცემებს.

¹⁵ სსსრ ცსსა, ფ. 190, საქმეები 15, 17, 22, 26.

პერიოდში წარმატებით ვაჭრობდა ბაქოს ცენტრალური განყოფილებაც. 1909—1914 წლებში იგი ყოველწლიურად 14—18 ათას მანქანას ყიდდა¹⁶.

ამრიგად, როგორც მონაცემებიდან ჩანს „კომპანია ზინგერის“ ვაჭრობა და მოგება ამიერკავკასიაში განუზრებლად იზრდებოდა. ვაჭრობის ზრდას ვერ აფერხებდა საკერავი მანქანების საშუალო ფასის (აგენტებისა და მალაზიების მიერ გაყიდული სხვადასხვა ტიპის მანქანების საშუალო ფასი) პროგრესული ზრდა¹⁷. თბილისის ცენტრალური განყოფილებისათვის ეს შემდეგი მონაცემებით გამოიხატებოდა: 1910 წელს გაყიდული მანქანების საშუალო ფასი შეადგენდა 74 მან. და 74 კაპ.; 1911 წელს გაყიდული მანქანებისა — 78 მან. და 83 კაპ. 1912 წელს გაყიდული მანქანებისა — 82 მან. და 59 კაპ.¹⁸.

„ზინგერის“ საქმიანობა ამიერკავკასიაში წარმატებით ვითარდებოდა მიუხედავად იმისა, რომ გაყიდული მანქანების საშუალო ფასები ყოველწლიურად იზრდებოდა. საშუალო ფასების ზრდა გამოწვეული იყო როგორც მანქანათა კონსტრუქციების გაუმჯობესებით და უფრო მაღალფასიანი (ფეხის საკერავი და სპეციალური) მანქანების გასაღების გაზრდით, ისე მანქანებზე არსებული ფასების გადიდებით.

„ზინგერის“ მთავარმა სამმართველომ თავის ცენტრალურ განყოფილებებსა და დეპოებს სამრეწველო აღმავლობის წლებში სამჭერ დაუგზავნა ინსტრუქცია-პრეისკურანტები, რომლებითაც 1912 წლის პირველი ნოემბრიდან, 1913 წლის პირველი იანვრიდან და 1914 წლის პირველი ივლისიდან იცვლებოდა მანქანების გაყიდვის პირობები, ხოლო ფასები ყოველი ახალი პრეისკურანტით 5 — 10 პროცენტით იზრდებოდა¹⁹.

„კომპანია ზინგერის“ მოგების მასშტაბზე ერთგვარ წარმოდგენას გვაძლევს რევოლუციამდელ პრესაში გამოქვეყნებული გაანგარიშებანი. მანქანის ნაწილების ღირებულება აღებულია იმდროინდელი მაქსიმალური ფასებით, სახელდობრ: ერთი ფუთი თუჯის სხმული — ორი მან. და 50 კაპ.; სხმული ფოლადისა და შენადნობებისაგან დამზადებული მასალები — ფუთი — 20 მანეთამდე; შემდეგ ხის ნაწილები: ხუფი (თალფაქი) — 2 მან.; სადგარი — 1 მან.; ჩვეულებრივი მაგიდა ფეხის მანქანისათვის — 1 მან. და 50 კაპ.; კაბინეტის მანქანის მაგიდა 5 უჯრით — 5 მანეთამდე. ასეთი იყო ძირითადი ფასები. საკმარისია მათი შეკრება, რომ გავიგოთ თითოეული მანქანის ნამდვილი ღირებულება. მანქანების გასაყიდი ფასები აღებულია პირველი მსოფლიო ომის წინა პერიოდიდან.

„ზინგერის“ ხელის საკერავი მანქანა, რომელიც განვადებით ღირდა 85 მანეთი, სინამდვილეში ჯდებოდა მხოლოდ 17 მანეთი. იმავე სისტემის ფეხის საკერავი მანქანა, რომელიც განვადებით ღირდა 125 მან. სინამდვილეში ჯდებოდა 21 მანეთი. იგივე ფეხის საკერავი მანქანა (საკაბინეტო ტიპის) განვადებით ღირდა 140 მან. სინამდვილეში ჯდებოდა 21 მანეთი.

თვით ამ მონაცემების შემდგენელთა აღნიშვნით ცალკეული დეტალების ფასები მაქსიმალურად და ზოგჯერ გადაჭარბებით არის აღებული, მაგრამ ამ შემთხვევაშიც გასაყიდი ფასები რამდენიმეჯერ აღემატებოდა „ზინგერის“

16 სსრ ცსსა, ფ. 13, ანაწ. 27, საქ. 5457, ფურც. 25—30.

17 იქვე, ფ. 190, საქმეები 15, 17, 22, 26.

18 იქვე, საქმეები 25, 35.

19 საქ. სსრ ცსსა, ფ. 13, ანაწ. 27, საქ. 3194, ფურც. 81.

საკერავი მანქანების თვითღირებულებას და იძლეოდა 500—700 პროცენტ მოგებას — ყოველ დახარჯულ მანეთზე „ზინგერი“ იგებდა 5—7 მანეთს. პირველი მსოფლიო ომის წინ „კომპანია ზინგერი“ ერთ-ერთ უმდიდრეს სააქციო საზოგადოებად იქცა, რომლის ქონებაც 60 მილიონ მანეთად იყო შეფასებული²⁰. „სააქციო საზოგადოებები, — წერდა ვ. ი. ლენინი, — მართლაც იმისათვის არსებობენ, რომ ექსპროპრიაცია გაუწიონ გულმინდობილ და ხელმოკლე ხალხს დიდი კაპიტალისტებისა და სპეკულანტების სასარგებლოდ“²¹.

და მართლაც, „კომპანია ზინგერი“ ზღაპრულად მდიდრდებოდა ადგილობრივი მოსახლეობის არაპირდაპირი ძარცვისა და თანამშრომელთა უზარმაზარი არმიის შრომის ექსპლუატაციის შედეგად.

²⁰ საქ. სსრ ცსსა, ფ. 13, ანაწ. 27, საქ. 3638, ფურტ. 25.

²¹ ვ. ი. ლენინი, თბზულებანი, ტ. 4, გვ. 238.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
ივ. ჭავჭავაძის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და
ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ევროპის ქვეყნების ისტორიის
განყოფილებამ

იბაკლი ყიფშია

ჯემო სვანეთის სოფ. ხეს ეკლესიის მხატვრობის იკონოგრაფიული სქემის თავისებურება

სოფ. ხეს წმ. ბარბაღეს (სვანურად: ბარბალ) ეკლესიის* მხატვრობის იკონოგრაფიული სქემა ძირითადად შეესატყვისება საქართველოს და განსაკუთრებით კი ჯემო სვანეთის შუასაუკუნეთა კედლის მხატვრობის ტრადიციებს. საკურთხეველი მოხატულია ქრისტეს დიდების თემაზე — იგი საქართველოში გავრცელებულია როგორც გუმბათის მოხატულობის თემა, კერძოდ, ჯემო სვანეთში კი, როგორც წესი, საკურთხეველში გვხვდება. წმ. ბარბაღეს ეკლესიის კამარა ეთმობა სცენებს ქრისტოლოგიური ციკლიდან, რომელთაგანაც, ადგილის უკმარისობის გამო, ოსტატი ირჩევს მხოლოდ რამდენიმე ძირითად სცენას. იგივე მიზეზი აიძულებს ოსტატს ქრისტოლოგიური ციკლის ორი დასკვნითი სცენა („სულიწმიდის მოფენა“ და „ღვთისმშობლის მიძინება“) გამოიტანოს დასავლეთის კედელზე. ყოველივე ეს დამახასიათებელია სვანური წრის ძეგლებისათვის და განპირობებულია დარბაზული ეკლესიების მცირე ზომებით (დარბაზული ეკლესია კი სვანეთის საეკლესიო არქიტექტურის ერთადერთ თემას წარმოადგენს), რაც ზღუდავს კომპოზიციების რაოდენობას.

განსხვავებით ისეთი მაღალბროფესიული დონის ფერმწერებისაგან, როგორც არიან მეფის მხატვარი თევდორე და მიქაელ მაღლაკელი, რომლებიც კამარის მხატვრობისათვის აგრეთვე არჩევდნენ რამდენიმე ძირითად სცენას ქრისტოლოგიური ციკლიდან, მაგრამ ურთიერთუპირისპირებდნენ მათ თეოლოგიური არსის მიხედვით¹, წმ. ბარბაღეს ოსტატი არ ისახავს ესოდენ რთულ მიზანს და ქრისტოლოგიური ციკლის სცენებს ანაწილებს მხოლოდ ქრონოლოგიური თანამიმდევრობით („ხარება“ — „შობა“ — „მირქმა“ — „ნათლისღება“). აზროვნების ამგვარი პრიმიტიულობა წმ. ბარბაღეს მხატვრობის იკონოგრაფიულ სქემას ანიჭებს სისადავესა და ერთგვარ თვითმყოფადობას და, ამასთანავე, ერთხელ კიდევ მიგვანიშნებს ძეგლის ხალხურ ხასიათს.

შუასაუკუნეების კედლის მხატვრობის იკონოგრაფიული სქემის შედგენაში მეტად მნიშვნელოვან როლს ასრულებს ეკლესიის პატრონის თემა; ეს უალრესად მკაფიოდ ჩანს შუასაუკუნეების სვანეთში, სადაც შეიმჩნევა რამდენიმე წმინდანის განსაკუთრებული განდიდება.

შუასაუკუნეების სვანეთის ქრისტიანულ პანთეონში განსაკუთრებით გამოირჩევა და დიდი თაყვანისცემით სარგებლობს წმინდანთა გარკვეული ჯგუფი, რომელთა სახეც, როგორც წესი, მორწკუნე სვანში იწვევდა ასოცი-

* იხ. Д. Бакрадзе, Сванетия, ვვ. 113—114; ე. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური ექსპედიცია ლეჩხუმ-სვანეთში 1910 წელს, პარიზი, 1937, გვ. 205; ვ. ბარდაველიძე, სვანურ ხალხურ დღეობათა კალენდარი, ტფილისი, 1939, გვ. 6, 16, 17, 35, 39.

¹ იხ. Т. Б. Вирсаладзе, Фресковая роспись художника Микаела Маглакели в Мацхвариши: Ars Georgica, ტ. IV, თბ., 1955; Н. Аладашвили, Г. Алибегашвили, А. Вольская, Росписи художника Тевдоре в Верхней Сванетии“, Тб., 1966.

აცის წარმართულ ცნებებთან; სხვაგვარად რომ ვთქვათ — ესენი არიან წმინდანები, რომელთაც მორწმუნე სვანის შეგნებაში ჰპოვეს წარმართული წინამორბედი: წმ. წმ. გიორგი², კვირიკე და ივლიტე³, ბარბაღე⁴, მთავარანგელოზი⁵. წინა პლანზე იმ წმინდანების წამოწევა, რომელთაც მიეცათ წინაქრისტიანულ ცნებათა მექვიდრეების მნიშვნელობა, სიმპტომატურია შუა საუკუნეების სვანეთის სარწმუნოებისათვის.

გამორჩეულ წმინდანთა თემებმა, ბუნებრივია, მრავალმხრივი ასახვა ჰპოვეს სვანური წრის საკულტო ხელოვნებაში, რომელიც, როგორც თეოლოგიურად, ისე მხატვრულად, მჭიდროდ არის დაკავშირებული ადგილობრივ ხალხურ ტრადიციებთან. ამან, თავის მხრივ, განაპირობა ის, რომ „სვანურმა ფერწერის სკოლამ“, რომელიც ვითარდებოდა ქრისტიანული იკონოგრაფიის საზღვრებში, შეძლო თვითმყოფადი მომენტების შეტანა, როგორც იკონოგრაფიულ სახეთა გადაწყვეტაში, ისე იკონოგრაფიულ სქემებში. სწორედ შუა საუკუნეების სვანეთში გამოჩნდა აქამდე უცნობი სქემა, ნაკარანხევი წმ. გიორგის კულტის განსაკუთრებული განდიდებით; ამ სქემის მიხედვით წმ. გიორგის ცხოვრების სცენები, ანდა წმ. მებრძოლთა ცალკე გამოსახულებანი ექვევნიან კამარაში, ე. ი. „ციურ ზონაში“, რაც სრულიად უცხო და დაუშვებელია ბიზანტიური ეკლესიის ეგვიპტის ქვეშ ჩამოყალიბებული იკონოგრაფიული ნორმებისათვის. ხსენებული სქემა საფუძვლად უდევს აცის აღიშის ჯგრაფის⁶ და იფხის⁷ მხატვრობას.

ეკლესიის დაარსება ამა თუ იმ წმინდანის სახელზე გამოხატავს ჰპოვებს, როგორც წესი, აზრობრივი აქცენტების განაწილებაში, ფერწერული დეკორის მთლიან კომპოზიციაში და, რაც მთავარია, მის სიუჟეტურ შემადგენლობაში. ამის მაგალითს ვხედავთ როგორც იმ მხატვრებში ნაწარმოებში, რომელთაც მიიღეს პოეტური განსწავლა*, ისე ძეგლებში. რომლებიც წარმოგვიდგენენ ადგილობრივ თვითნასწავლ ოსტატებს.

ლაგურკის მხატვრობაში⁸, რომელიც შესრულებულია მეფის მხატვარ თევდორეს მიერ, მნიშვნელოვანი ადგილი ეთმობა სიუჟეტებს ეკლესიის პატრონების წმინდანების კვირიკესა და ივლიტეს ცხოვრებიდან და მათ ცალკე გამოსახულებებს: კონქში, კამარაში, ჩრდილო და სამხრეთ კედლებზე გაშლილი შვიდი მრავალფიგურიანი კომპოზიციიდან ორი ხსენებულ სიუჟეტებზეა შექმნილი; კერძოდ, ესენია: „კვირიკეს სიკვდილი“ სამხრეთის კედლის აღ-

² ვ. ბარდაველიძე, სვანურ ხალხურ დღეობათა კალენდარი, ტფილისი, 1939, I, გვ. 196; ი. ვ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, თბ., 1960, I, გვ. 48—59; Г. Чубинашвили, Грузинское и канное искусство, Тб., 1951, Текст., гл. 264; А. Вольская, Церковь св. Георгия в с. Адиши в Верхней Сванетии (ხელნაწერი) გვ. 4.

³ Н. Аладашвили, Г. Алибегашвили, А. Вольская, დასახ. ნაშრომი, გვ. 47.

⁴ ვ. ბარდაველიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 190; Н. Аладашвили, Г. Алибегашвили, А. Вольская, დასახ. ნაშრომი, გვ. 27.

⁵ Г. Чубинашвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 264—265; Р. Шмерлинг, Малые формы в архитектуре средневековой Грузии, Тб., 1962, гл. 250.

⁶ Н. Аладашвили, Г. Алибегашвили, А. Вольская, დასახ. ნაშრომი.

⁷ Т. Вирсаладзе, დასახ. ნაშრომი.

⁸ Н. Аладашвили, Г. Алибегашвили, А. Вольская, დასახ. ნაშრომი, თავი 3.

* აველაზე თვალსაჩინო მაგალითთა თევდორეს მხატვრობა.

მოსავლეთ თაღში და „ვილიტეს თავის კვეთა“ იმავე კედლის დასავლეთ თაღში. ეკლესიის პატრონთა მკერდზევითი გამოსახულებანი მოთავსებულია კანკელზე, აღსავლის კარის ორსავე მხარეს; მათივე სრული გამოსახულებანი მოცემულია დასავლეთის კედლის ლუნეტში — სარკმლის ორსავე მხარეს.

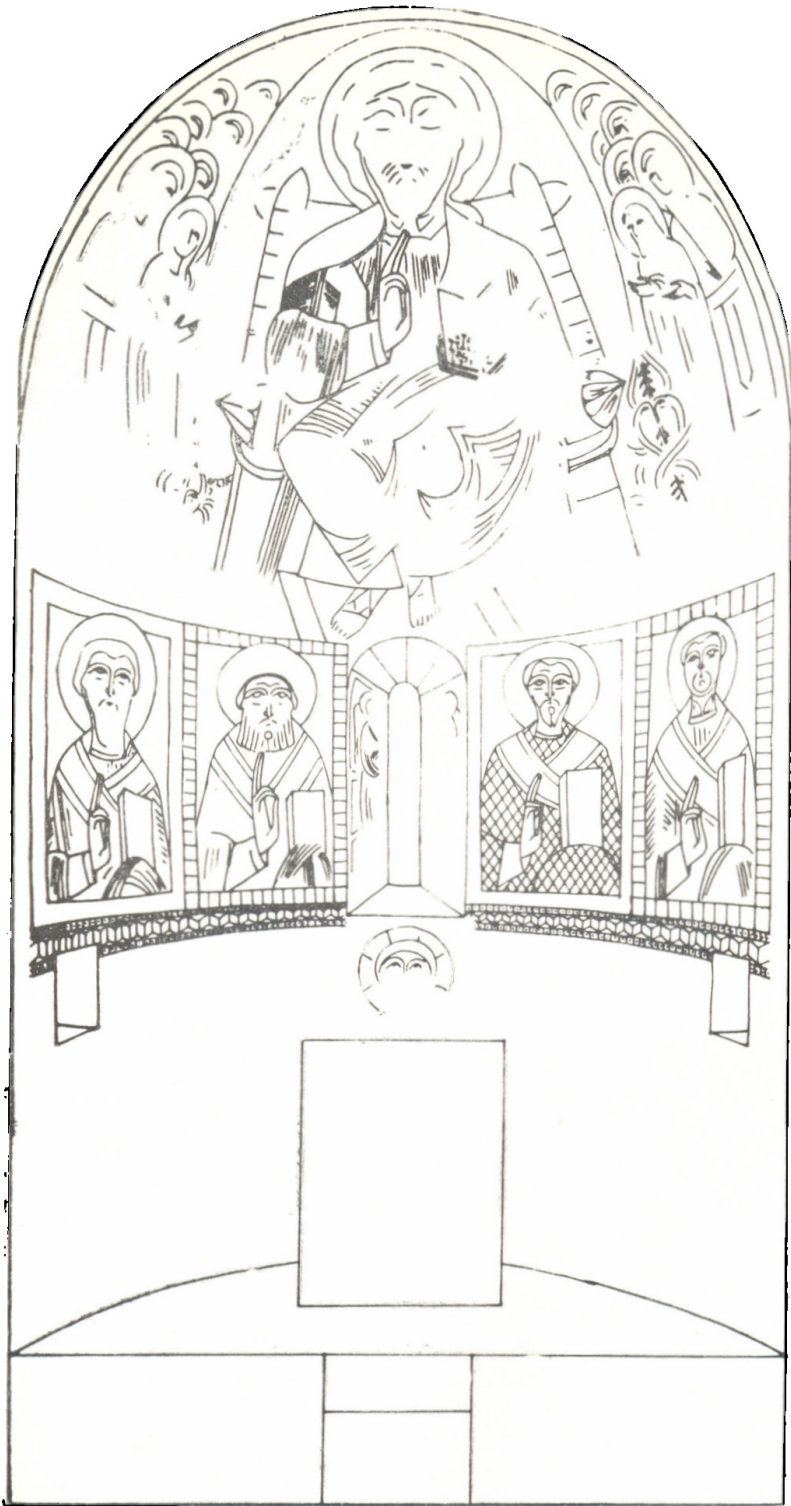
თვედორეს მიერვე არის მოხატული ნაკიფარის წმ. გიორგის ეკლესია (1130 წ.)⁹. სცენების მცირე რაოდენობით შეზღუდული მხატვარი საგულდაგულად არჩევს სიუჟეტებს, სავსებით მიზანდასახულად ანაწილებს და გამოყოფს აზრობრივ აქცენტებს. კონქში მოთავსებულია „ვედრება“, აბსიდში — წმინდანები, კანკელზე ოთხი წმინდანის მკერდზევითი გამოსახულებანი; კამბრა, ისევე, როგორც ლაგურკაში, უკავია ოთხ სცენას სახარებიდან; სამხრეთის კედლის აღმოსავლეთ კიდეში, ვიწრო მონაკვეთში სარკმელსა და კანკელს შორის, მოთავსებულია წმ. სტეფანეს ფაგურა; ჩრდილოეთი კედელი მთლიანად არის დაკავებული ურთიერთმიმართული ორი წმ. მხედრის — გიორგისა და თვედორეს გამოსახულებით. ეს თემა მეტად პოპულარულია შუა საუკუნეების ქართულ ხელოვნებაში, განსაკუთრებით კი სვანეთში; მას, როგორც წესი, თვედორესეული ყველა ძეგლი შეიცავს. ნაკიფარში კი წმ. მხედართა გამოსახულება, როგორც ეკლესიის პატრონის თემის პირველი მიმანიშნებელი, განსაკუთრებით არის ხაზგასმული სწორედ იმ სიბრტყეზე მოთავსებით, რომელიც უწინარეს ყოვლისა და სრულად აღიქმება ინტერიერში შესვლისთანავე: ეკლესიის მთავარი შესასვლელი არის სამხრეთ კედელში. ინტერიერის დანარჩენი სიბრტყეები უკავია წმ. გიორგის ცხოვრების სიუჟეტებზე დაწერილ სცენებს: დასავლეთის კედლის ქვედა რეგისტრში მოთავსებულია „გიორგის ურმის თვლით დამშკვალვა“; სამხრეთ კედელზე, რომლის მხატვრობას უწყვეტი ხაზობრივი რიტმი გასდევს; ერთიან ფრიზად არის გაშლილი სამი სცენა — „წამება კირის ორმოში“, „წამება ფოცხით“ და „გიორგის თავის კვეთა“; დასავლეთის კედლის ლუნეტში წარმოდგენილია წმ. გიორგის სასწაულის სცენა — „კერპთა დაღუწვა“, რომელიც თითქოსდა აგვირგვინებს წამებათა ციკლს¹⁰. როგორც ვხედავთ, ნაკიფარის მხატვრობის იკონოგრაფიულ სქემაში ოსტატი სავსებით მიზანდასახულად უსვამს ხაზს ეკლესიის პატრონის — წმ. გიორგის თემას, იგი წამყვანი და ძირითადი მხატვრობის სიუჟეტურ შემადგენლობაში.

ეკლესიის ფერწერული დეკორის სიუჟეტური შემადგენლობის შერჩევისადმი ამგვარსავე მიდგომას იჩენენ ადგილობრივი ოსტატებიც. ამის დამადასტურებელია აღიშნავ გვარაგის მხატვრობა¹¹ — ადგილობრივი სკოლის ერთ-ერთი დამახასიათებელი ძეგლი. ამ მცირე ზომის (დაახლ. 3×4 მ) ეკლესიის მხატვრობა ატარებს XI—XII საუკუნეების ქართული ფერწერისათვის ჩვეულ ნიშანს — ესაა მონუმენტური ფორმებით აზროვნება; სქემა, ძირითადად, დამახასიათებელია იმავე პერიოდის სვანური წრის ნაწარმოებებისათვის. კონქში მოთავსებულია სამი დიდი ზომის გამოსახულებისაგან შემდგარი „ვედრება“, აბსიდში — სამი წმინდანის მუხლზევითი გამოსახულება; კედლებზე

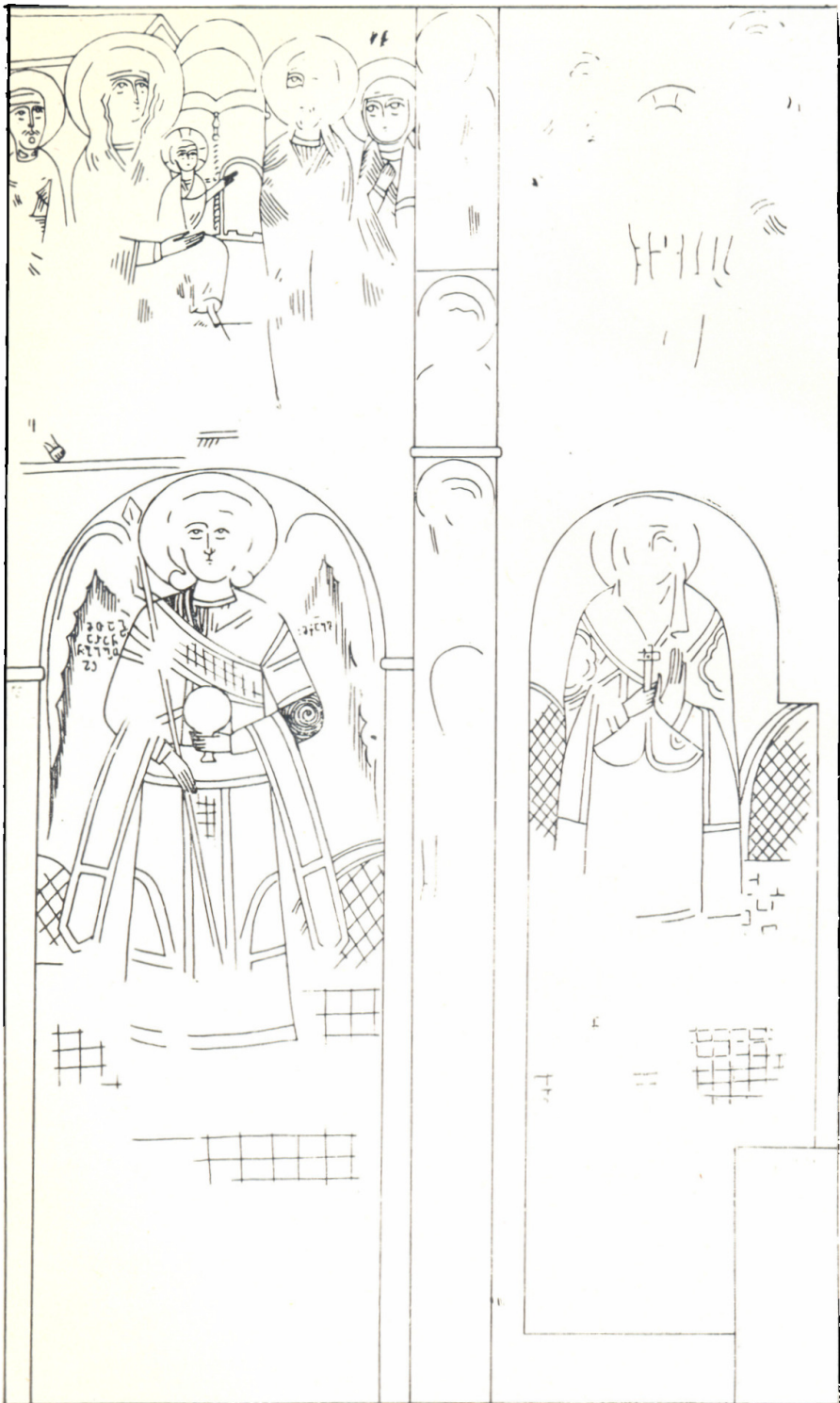
⁹ Н. Аладашвили, Г. Алибегашвили, А. Вольская, დასახ. ნაშრომი, თავი 4.

¹⁰ Н. Аладашвили, Г. Алибегашвили, А. Вольская, დასახ. ნაშრომი, გვ. 69.

¹¹ იქვე.

ნახ. 1. საკურთხეველი

ნახ. 2 ჩრდილოეთი კედელი

ნახ. 3. სამხრეთი კედელი

გაშლილია წმ. გიორგის ცხოვრების სცენები: ჩრდილო კედელზე წარმოდგენილია „სასწაული ურჩხულით“, მის მოპირდაპირე კედელზე კი „სასწაული გადარჩენილი ბიჭით“. ორივე სცენის მთავარ აზრობრივ და მხატვრულ კომპონენტად გვევლინება წმ. გიორგის ცხენოსანი გამოსახულება. დასავლეთი კედელი სრულად უკავია ქრისტეს მიერ გიორგისა და თევდორეს დაგვირგვინების სცენას. იგი შედგება ქრისტეს მკერდზევითი გამოსახულებისაგან მედალიონში, რომელიც მოქცეულია სარკმელსა და კარს შორის კედლის მონაკვეთში და მის ორივე მხარეს სიმეტრიულად განლაგებული წმ. მხედართა დიდი ზომის ორი ფიგურისაგან. კამარა ჩამონგრეულია, მაგრამ მისი ფუძის შემორჩენილ ნაწილებზე მკვლევრებმა ამოიკითხეს ფერწერის ფრაგმენტები, რომელთა მეშვეობითაც დადგინდა, რომ კამარაში მოთავსებული იყო სცენა — „წმ. გიორგის ურმის თვლით დამშუკვაღა“¹². აღიშნის ჭგრაგის ინტერიერის მხატვრობის სქემაც და სიუჟეტური შემადგენლობაც საეკლესიო არის დაქვემდებარებული ძირითად მიზანს — ეკლესიის პატრონის თემის გახსნას, ოსტატი ისწრაფვის რაც შეიძლება სრულად განავითაროს და ამოწუროს ჭგრაგის თემა. ეკლესიის პატრონის თემა უღერს არა მხოლოდ ინტერიერის მხატვრობაში: ჩრდილო ფასადზე, რომელიც მკაფიოდ აღიქმის ეკლესიის მისადგომებიდან, მოთავსებულია (მართალია, უკვე სხვა ოსტატის მიერ შესრულებული) წმ. მხედართა — გიორგისა და თევდორეს — გამოსახულებები.

ისეთ ძლევამოსილ წმინდანებთან ერთად, როგორებიცაა გიორგი, კვირიკე და ივლიტე, შუასაუკუნეების სვანეთში განსაკუთრებული თავყვანისცემის ობიექტად იქცა მთავარანგელოზთა (სვანურად — თარინგზელ)¹³ სახე. მთავარანგელოზნი აღჭურვილ იქნენ ფუნქციებით, რომლებსაც ადრე წინაქრისტიანული სამყაროს ღვთაებები ატარებდნენ და, თუმცა ამგვარი ასიმილაცია დამახასიათებელია მთელი საქართველოსათვის, ქრისტიანული აღმოსავლეთისათვის, ნაწილობრივ კი დასავლეთ ევროპისათვის, სვანეთში ამ მოვლენამ ნახა საუკეთესო ნიადაგი სრული გამოვლენისათვის. ქრისტიანულ სამყაროში მთავარანგელოზთა სახე უკავშირდება მნიშვნელოვან შემადგენლობაზე განლაგებულ სალოცავებსა და სხვა წმინდა ადგილებს. მთავარანგელოზი ბრძოლისა და ქარიშხლის ღრუბლების ღვთაების მემკვიდრედ და ნაცვლად არის მიჩნეული¹⁴. მთავარანგელოზი არის მთის სული და მფარველი. თუ არა სვანეთში, სად უნდა ყოფილიყო გამართლებული მთავარანგელოზთა ეკლესიების დაარსება¹⁵. მთავარანგელოზს — მთის სულსა და მფარველს, აქ, სვანეთში, ენიჭება მთელი რიგი სხვა, არანაკლებ მნიშვნელოვანი, ფუნქციები: თარინგზელი შემატებს ოჯახს ვაჟს, მას ძალუქს განკურნოს მძიმე სენიასაგან, დაიცვას სოფელი ზვავისაგან და სხვა¹⁶. ბუნებრივია, რომ სასწაულმოქმედებრივი უნარის ამგვარმა დიაპაზონმა განაპირობა მთავარანგელოზთა განსაკუთრებული განდიდება და პოპულარობა სვანეთში. ამით აიხსნება მთავარანგე-

¹² Н. Аладашвили, Г. Алибегашвили, А. Вольская, დასახ. ნაშრომი, გვ. 4.

¹³ ვ. ბარდაველიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 191.

¹⁴ A. K. Porter, Wreckage from a tour in Apulia in: Melanges Schlumberger, II, Paris, 1924, გვ. 113.

¹⁵ Г. Чубинашвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 264—265.

¹⁶ ვ. ბარდაველიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 191—192.

4. „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1975, № 3.

ლოზთა ეკლესიებისა და ხატების (როგორც ჭედურის ისე ფერწერული) ის დიდი რაოდენობა, რაც სვანეთში შეიქმნა და შემოინახა.

როგორც ეს ხდებოდა სხვა პატრონების შემთხვევაში, ეკლესიის მიძღვნა მთავარანგელოზისადმი გამოიხატებოდა ინტერიერის ფერწერული დეკორის სიუჟეტურ შემადგენლობასა და აქცენტების განაწილებაში. თევდორეს ყველაზე ადრეული ნაწარმოები, დათარიღებული 1096 წლით, არის იფრარის მთავარანგელოზთა ეკლესიის მხატვრობა¹⁷. ოსტატი აზროვნებს მონუმენტური ფორმებით, რაც ინტერიერის მეტად მცირე ზომასთან (4,75×2,6 მ) ერთად განაპირობებს კომპოზიციითა და ცალკე გამოსახულებათა მცირე რაოდენობას. თითოეული სცენა („ვედრება“, „ხარება“, „შობა“, „ნათლისღება“) მონუმენტურია და შედგება დიდი ზომის გამოსახულებებისაგან, რომლებიც მჭიდროდ ავსებენ სასურათო სიბრტყეს. მხატვარი ითვალისწინებს, რომ ეკლესია აგებულია მთავარანგელოზთა სახელზე და „სახარებიდან არჩევს იმ სცენებს, რომლებშიც მონაწილეობს მთავარანგელოზი, ანდა ანგელოზი“¹⁸. ამასთან, „ხარებას“ ეთმობა თვალსაჩინო ადგილი — დასავლეთის კედლის ლუნეტი. „შობის“ სცენაში კი განსაკუთრებით არის ხაზგასმული ანგელოზთა მონაწილეობა: მათი რიცხვი გაზრდილია ექვსამდე¹⁹. მხატვრობის მნიშვნელოვან ნაწილს შეადგენს ცალკე გამოსახულებები, ესენია: ოთხი წმინდანი საკურთხეველში, ოთხი, შედარებით მცირე ზომის, მკერდზევითი გამოსახულება კანკელზე; წმინდანები ბარბალე და ეკატერინე შემოსასვლელი კარის ორსავე მხარეს; წმ. ანა და ღვთისმშობელი ჩვილით — სამხრეთის კედლის აღმოსავლეთ ნაწილში; მათ მოპირდაპირედ წარმოდგენილია არქისტრატეგ მიქელის მძლავრი ფიგურა და მის წინაშე დამხობილი იესო ნავინის განზრახ მცირე ზომის გამოსახულება; ჩრდილო და სამხრეთ კედლების დასავლეთ ნაწილებში მოთავსებულია წმ. მხედართა გამოსახულებები — გიორგი დამხობილი დიოკლეთიანეთი და თევდორე დამარცხებული გველეშაპით. კამარის ორივე ფერდის აღმოსავლეთ ნაწილში, კონქის კომპოზიციასთან მიჯრით, მოთავსებულია დიდი ზომის ორი მთავარანგელოზის ფიგურა, ისინი საზღვრავენ „ვედრებას“ და ამასთანავე, ამზადებენ თანდათანობით გადასვლას კონქის გამოსახულებიდან ბევრად უფრო მცირე ზომის ფიგურებზე „შობისა“ და „ნათლისღების“ სცენებში. იმპერატორის სამოსში გამოწყობილი მთავარანგელოზები წარმოგვიდგებიან პარადულ პოზაში, ნახატის ხაზი მოძრავია და მეტყველი, ფერადოვანი გაბა — ღრმა და უღერადი. ამან, ფიგურათა უდავოდ დიდ მასშტაბთან ერთად, განაპირობა ის, რომ მთავარანგელოზთა წყვილი კამარაში წარმოადგენს ერთ-ერთ ყველაზე მძლავრ აქცენტს იფრარის ეკლესიის ფერწერულ დეკორში.

უპირატესობა, რომელიც ეძლევა სიუჟეტებს ანგელოზთა მონაწილეობით, მთავარანგელოზთა დიდი ზომის სამი გამოსახულების მოთავსება საკურთხეველთან მიჯრით, „შობაში“ ანგელოზთა რიცხვის გაზრდა — ყოველივე ეს ცხადყოფს, რომ ოსტატი მიზანდასახულად, საცვებით შეგნებულად გამოყოფს და ავითარებს ეკლესიის პატრონის თემას.

¹⁷ Н. Аладашвили, Г. Алибегашвили, А. Вольская, დასახ. ნაშრომი, თავი 2.

¹⁸ იქვე, გვ. 29.

¹⁹ იქვე, გვ. 21.

იფრარის თევდორესეული ნაწარმოების უდავო გავლენის დაღს ატარებს წვირმის ერთ-ერთი ეკლესიის, ჩობან-თარინგზელის მხატვრობა (XII ს.)²⁰. ისევე, როგორც იფრარში, მთავარანგელოზთა დიდი ზომის გამოსახულებები გამოტანილია კამარაში და ორი მხრიდან საზღვრავენ კონქის კომპოზიციას. მათ მოსდევს სცენები სახარებიდან. ჩობან-თარინგზელის მხატვრობაში ეკლესიის პატრონის თემა ხაზგასმულია იმავე ხერხით, რაც გამოყენებულია იფრარში და, აგრეთვე, ზემო-კრიხის მთავარანგელოზთა ეკლესიაში (XI ს-ის შუა წლები), სადაც ლორონიან მთავარანგელოზთა გამოსახულებანი გამოტანილია ბემის კამარაზე²¹. ჩობან-თარინგზელში, ისევე, როგორც იფრარში, „ხარებას“ უკავია თვალსაჩინო ადგილი — დასავლეთის კედლის ლუნეტი. ამგვარად, ჩობან-თარინგზელის მხატვარი მისდევს იფრარის სქემის ძირითად პრინციპებს. ამასთანავე, იგი არ იზღუდება ცნობილი სქემით და კამარის დასავლეთ კიდეებზე ერთხელ კიდევ წარმოგვიდგენს ლორონიან მთავარანგელოზთა წყვილს²²; ეს უკანასკნელი ჰკეტავენ კამარის მოხატულობას და ახდენენ პატრონის თემაზე იმ აქცენტების დუბლირებას, რომელთაც ვხვდავთ კამარის აღმოსავლეთ ნაწილში, საკურთხევის კონქის პირას. ამგვარად, მთავარანგელოზთა თემის განსაკუთრებულად გამოყოფის ნაცნობი ხერხი — მათი ლორონიანი გამოსახულებების კონქის საზღვრებს გარეთ, კამარაში მოთავსება — შემდგომ განვითარებას პოულობს ჩობან-თარინგზელის მხატვრობაში.

მთავარანგელოზთა თემის განსაკუთრებულად გამოყოფის მომენტის გარჩევისას ზემო კრიხში, სადაც იგი გამოიხატება არა მარტო ლორონიან მთავარანგელოზთა გამოტანით ბემის კამარაზე, არამედ ვითარდება ანგელოზთა წყვილ გამოსახულებათა განმეორებით მთელ რიგ სცენებში²³, თ. ვირსალაძე აღნიშნავს, რომ აქ მთავარანგელოზთა თემა «выделяется далеко не так ярко, как в ряде росписей, сохранившихся в храмах, посвященных архангелам в... Сванетии»²⁴. და აქვე ჩამოთვლის ამის დამადასტურებელ ძეგლებს: იფრარის, ჩობან-თარინგზელის, წვირმი-ზაგერის, ლაშხვეგრის, მაცხვარიშის მთავარანგელოზის, კაიშე-თარღლეზერის მხატვრობანი.

მთავარანგელოზთა ეკლესიებში ლორონიან მთავარანგელოზთა გამოსახულებებს ვხვდავთ ან საკურთხეველში (აცე — „დიდება“) ან, რაც უფრო ხშირია, ისინი თან ერთვებიან „ვედრებას“ (იფრარი, ჩობან-თარინგზელი, ფხოტრერი). დღესასწაულთა ციკლიდან უპირატესობა ეძლევა სიუჟეტებს ანგელოზთა მონაწილეობით (აცე, იფრარი, ჩობან-თარინგზელი), ზოგიერთი ამ სცენიდან, ამასთანავე, იკავებს თვალსაჩინო ადგილს („ხარება“ — იფრარში, ჩობან-თარინგზელში). რიგ შემთხვევაში მხატვრობა შეიცავს მთავარანგელოზთა ცალკე სალოცავი ტიპის გამოსახულებებს, რომლებიც, როგორც წესი, მოთავსებულია ქვემო რეგისტრში: არქისტრატევი მიქელ (იფრარი,

²⁰ Н. Аладашвили, Г. Алибегашвили, А. Вольская, დასახ. ნაშრომი, 83-19.

²¹ Т. Вирсаладзе, Фресковая роспись в церкви архангелов села Земо-Крихи: *Arts Georgica*, ტ. 6, სერია А, თბ., 1963, გვ. 121.

²² Н. Аладашвили, Г. Алибегашвили, А. Вольская, დასახ. ნაშრომი, 83-19.

²³ Т. Вирсаладзе, დასახ. ნაშრომი, გვ. 127.

²⁴ იქვე, 83-128.

ლაშხვერი, ფხობრერი), „მთავარანგელოზთა კრება“ — წვირმი-ზაგერში²⁵.

შუასაუკუნეების სვანეთის კედლის მხატვრობის ძეგლებში განსაკუთრებით ნათლად ჟღერს მხატვრის მიერ განვითარებული და აქცენტირებული ეკლესიის პატრონის თემა (იქნება ეს წმინდანები გიორგი, კვირიკე და ივლიტე, თუ მთავარანგელოზი და სხვა). სხვაგვარად რომ ვთქვათ, ფერწერული დეკორის სიუჟეტური შემადგენლობა და იკონოგრაფიული სქემა გვეკლინება ეკლესიის ამა თუ იმ წმინდანისადმი მიძღვნის მკაფიო მანიშნებლად. ამ ფონზე უჩვეულოდ გამოიყურება სოფ. ხეს ეკლესიის მხატვრობა, რომლის სიუჟეტურ შემადგენლობასა და იკონოგრაფიულ სქემაში შეიმჩნევა საწინააღმდეგო მოვლენა: წმ. ბარბალესადმი მიძღვნილი ეკლესიის კედლის მხატვრობაში განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი ადგილი ეთმობა მთავარანგელოზთა გამოსახულებებს.

„ვედრების“ კომპოზიცია, რომელიც მკაცრადაა მოქცეული კონქის არქიტექტურულ საზღვრებში (ნახ. 1), შეიცავს ლორონიან მთავარანგელოზთა ტრადიციულ წყვილს; არანაკლები ზომის ლორონიან მთავარანგელოზთა გამოსახულებები მოთავსებულია სამხრეთის და ჩრდილოეთის კედლებზე, მათ დასავლეთ თაღებში (ნახ. 2, 3). წარწერის მიხედვით, ჩრდილოეთის კედელზე გამოსახულია მთავარანგელოზი მიქაელი, ხოლო მის მოპირდაპირედ — მთავარანგელოზი გაბრიელი.

ზემო კრიხსა, იფრარსა და ჩობან-თარინგზელში „ვედრება“ ფლანკირებულია კონქის გარეთ გამოტანილ ლორონიან მთავარანგელოზთა გამოსახულებებით, რითაც ხაზგასმულია მათი განსაკუთრებული მნიშვნელობა ფერწერული დეკორის შემადგენლობაში.

სოგანლეს ეკლესიის კანკელზე მოთავსებულ მთავარანგელოზთა გამოსახულებების განხილვისას ჟერფანიონი მიუთითებს, რომ ისინი, როგორც ჩანს, იცავენ საკურთხეველს²⁶. სავარაუდოა, რომ იმავე ფუნქციას ასრულებს მთავარანგელოზის გამოსახულება, მოთავსებული კონქისა და დანარჩენი სივრცის ზღვარზე; ჩობან-თარინგზელში უშუალოდ საკურთხეველთან მოთავსებული მთავარანგელოზთა წყვილის გამოსახულებანი დუბლირებულია კამარის დასავლეთ კიდეზე მთავარანგელოზთა კიდევ ერთი წყვილით, მთავარანგელოზნი თითქოსდა თავს ადგებიან ეკლესიაში შემომსვლელს და, როგორც ჩანს, იცავენ ეკლესიის უკვე მთელ შიდა სივრცეს. თუ ჩობან-თარინგზელის ოსტატი ავითარებს ლორონიან მთავარანგელოზთა კონქს გარეთ გამოტანის ხერხს ისე, რომ არ არღვევს მთავარანგელოზთა „ციურ ზონაში“²⁷, ე. ი. კამარაში მოთავსების ტრადიციას, შემდგომში ეს ტრადიცია დარღვეულია ხეს წმ. ბარბალეს ოსტატის მიერ. „ვედრების“ სცენაში მოქცეული ლორონიან მთავარანგელოზთა წყვილი დუბლირებულია ანალოგიურ გამოსახულებათა კიდევ ერთი წყვილით, მაგრამ მთავარანგელოზებს ვხედავთ უკვე არა „ციურ ზონაში“, არამედ ეკლესიაში შესასვლელთან კიდევ უფრო ახლოს — მათი გამოსახულებები მოქცეულია გასწვრივი კედლების დასავლეთ თაღებში — ქვემო რეგისტრში. თუ ლორონიან მთავარანგელოზთა კონქს გარეთ გამო-

²⁵ Т. Вирсаладзе, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 123.

²⁶ G. de Jerphanion, *Eglises rupestres de Cappadoce*, ტექსტი, II, 1, გვ. 316.

²⁷ Н. Аладашвили, Г. Алибегашвили, А. Вольская, *დასახ. ნაშრომი*,

ტანისა და მათ გამოსახულებათა დუბლირების მხრივ ხეს ბარბალეს მხატვრობა უკავშირდება მთავარანგელოზთა თემის განსაკუთრებულად გამოყოფის ხაზს, რომელიც გაყვება ზემო-კრიხის, იფარის, ჩობან-თარინგზელის მხატვრობას, ლორონიან მთავარანგელოზთა გადანაცვლება ქვემო რეგისტრში, ჩანს, მომზადებული იყო მათი სალოცავი ტიპის გამოსახულებათა ქვემო რეგისტრში მოთავსების ტრადიციით. ამრიგად, ხეს ბარბალეს ეკლესიაში ლორონიან მთავარანგელოზთა ქვემო რეგისტრში გამოსახვის ფაქტი წარმოგვიდგება როგორც ორი პარალელურად არსებული ტრადიციის სინთეზის შედეგი*.

კანკელის ფასადზე მოთავსებულია ოთხი მთავარანგელოზის მკერდზევითი გამოსახულებანი (ნახ. 5). სამი მათგანის სახელი იკითხება: რაფაილი, მიქელი, გაბრიელი (მარცხნიდან მარჯვნივ), მეოთხე მთავარანგელოზის სახელის აღდგენა შეუძლებელია, მაგრამ, უნდა ვიგულისხმოთ, რომ ეს არის ურიელი²⁸. თვით ფაქტი კანკელზე ოთხი მთავარანგელოზის გამოსახვისა უპირეცედენტოა: რენე შმერლინგის ხსენებული ნაშრომის გამოქვეყნებამდე კანკელის მხატვრობის ამგვარი შემადგენლობა სამეცნიერო ლიტერატურაში არ არის მოყვანილი²⁹. მკვლევარი, დაწვრილებით რომ არჩევს ამ მომენტს, ხეს წმ. ბარბალეს კანკელზე ოთხი მთავარანგელოზის გამოჩენას ხსნის, როგორც წინაქრისტიანულ სარწმუნოებათა ერთ-ერთ გამოძახილს; ეს კი ერთხელ კიდევ ადასტურებს იმას, რომ ხეს მხატვრობის ავტორი ადგილობრივ სკოლას ეკუთვნის. ჟერფანიონის ზემომოყვანილი მოსაზრებიდან გამომდინარე, რენე შმერლინგი დაასკვნის: ოთხი მთავარანგელოზი ხეს ეკლესიის კანკელზე მოწოდებული იყვნენ დაეცვათ საკუთრებელი, რაც, თავის მხრივ, მიგვიბიძგებს აღმოსავლეთ-ქრისტიანულ ტრადიციათა სიმბოლურ შუასაუკუნეების სვანეთის ხელოვნებაში³⁰.

სოფ. ხეს წმ. ბარბალეს მხატვრობაში მთავარანგელოზთა გამოსახულებათა ოდენობა და როლი ავით არ ამოიწურება. თუ „შობის“ სცენაში ჩვეულებრივ მონაწილეობას იღებენ ანგელოზები, აქ „შობა“ შეიცავს სამ ლორონიან მთავარანგელოზს, რომელთა მკერდზევითი გამოსახულებები, მაროსავით გაშლილნი გამოქვავულის თავზე, მასშტაბით უსწორდებიან მთავარი პერსონაჟის — ღვთისმშობლის გამოსახულებას (ნახ. 3). სამი მთავარანგელოზი „შობის“ სცენის ერთ-ერთი ყველაზე შთაბეჭდავი კომპონენტია. მეფის მხატვარი თვედორე იფარაში მიზნად ისახავს ეკლესიის პატრონის თემის განსაკუთრებით გამოყოფას და ამიტომ „შობის“ სცენაში ზრდის ანგელოზთა რიცხვს ექვსამდე. წმ. ბარბალეს ეკლესიის მხატვარს, ჩანს, იგივე მიზნით, შეჰყავს „შობის“ კომპოზიციაში ლორონიან მთავარანგელოზთა საკმაოდ დიდი ზომის გამოსახულებანი, რითაც მკვეთრად არის აქცენტირებული მთავარანგელოზის თემა.

იგივე თემა ერთხელ კიდევ უღერს დასავლეთის კედლის მხატვრობაში: „ღვთისმშობლის მიძინების“ სცენაში, მთავარანგელოზთა წყვილის ჰორიზონ-

²⁸ Ренэ Шмерлинг, დასახ. ნაშრომი, გვ. 250.

²⁹ იქვე, გვ. 249.

³⁰ იქვე, თავი X.

* ერთი მხრივ, მთავარანგელოზთა ლორონიან გამოსახულებათა კონქის ზღვარს გარეთ გამოტანისა და, მეორე მხრივ, მთავარანგელოზთა სალოცავი ტიპის გამოსახულებათა ქვემო რეგისტრში მოთავსების ტრადიცია.

ტალური გამოსახულებანი, დიდი მასშტაბისა და სიბრტყეზე საესებით გამოზნული სიმეტრიული განლაგების შემწეობით, ძალზე მკვეთრად აღიქმებიან, კომპოზიციის ერთ-ერთ ყველაზე მნიშვნელოვან, მეტყველ ელემენტს წარმოადგენენ (ნახ. 4).

კარების და საკურთხევის სარკმლის კამარებში მოთავსებულია ანგელოზთა გამოსახულებანი, ამასთან, ანგელოზები მიმართული არიან ეკლესიიდან გარეთ და, ჩანს, მათი ფუნქცია აქაც ჟერფანიონის მოსაზრებით აიხსნება.

ჩრდილოეთის და სამხრეთის კედლების აღმოსავლეთ თაღებში ერთიმეორის მოპირდაპირედ მოთავსებულია წმ. ბარბალესა და წმ. ეკატერინეს ცალკე გამოსახულებები (ნახ. 2, 3). მთელ რიგ სვანურ ეკლესიებში ვხვდებით ამ ტრადიციულ გამოსახულებებს, ამასთან არანაკლებ მნიშვნელოვან და ხშირად კი უფრო თვალსაჩინო სიბრტყეებზე*. ამრიგად, სოფ. ხეს ეკლესიის პატრონის — წმ. ბარბალეს თემა მხატვრობაში არ პოვებს რაიმე განვითარებას და არც განსაკუთრებით არის აქცენტირებული. ამავე დროს, წმ. ბარბალეს ეკლესიის მხატვრობაში მრავალჯერ, მეტად დაჟინებით ქლერს მთავარანგელოზის თემა.

თუ შუასაუკუნეების სვანეთის კედლის მხატვრობაში, როგორც წესი, ფართო განვითარებას იღებს მთავარი თემა — თემა ეკლესიის პატრონისა, მაშინ, ზემომოყვანილიდან გამომდინარე, ნათელი ხდება, რომ წმ. ბარბალეს ოსტატი მხატვრობას მიუდგა როგორც მთავარანგელოზის ეკლესიის ფერწერულ დეკორს. საეჭვოა, რომ თავდაპირველად ეკლესია მთავარანგელოზის სახელზე ყოფილიყო აგებული. ეკლესიის პატრონისა და მხატვრობის სიუჟეტურ შემადგენლობას შორის ამგვარი შეუსაბამობის მიზეზი შეიძლება ავხსნათ იმით, რომ ოსტატმა განიცადა იფრარის მხატვრობის მძლავრი ზემოქმედება³¹. უნებლიედ გაჰყვა თევდორესთან დანახულ თემატიკას, თუმცა კი შეიტანა იკონოგრაფიულ სქემაში რიგი მნიშვნელოვანი ცვლილებებისა.

წმ. ბარბალეს მხატვრობაში უგულვებელყოფილია ტრადიცია, რომლის მიხედვითაც იკონოგრაფიულ სქემაში წამყვანი როლი ეკლესიის პატრონის თემას მიეკუთვნება. ეს გარემოება აიხსნება ოსტატის პროფესიული განსწავლის დაბალი დონით, რაც გამორიცხავს ფრესკის სიუჟეტური შემადგენლობის აზრობრივად მართებულ შერჩევას.

უდავოა, რომ სოფ. ხეს ეკლესიის მხატვრობის იკონოგრაფიული სქემა უნდა განიხილებოდეს როგორც მთავარანგელოზთა თემასთან დაკავშირებული სპეციფიკური სქემის ერთ-ერთი საყურადღებო მაგალითი შუასაუკუნეების სვანეთის კედლის მხატვრობაში.

* ყურაში წმინდანების ბარბალესა და ეკატერინეს გამოსახულებები მოთავსებულია კანკელზე; თარინგულ-ჩობანში ტრიუმფალური თაღის პილასტრებზე; მაცხვარიში გვერდი-გვერდა დაწერილი წმ. ეკატერინეს დაგვირგვინების სცენა და წმ. ბარბალეს გამოსახულება, იფრარში მათი ფიგურები მოთავსებულია დასავლეთის კედლის ქვემო რეგისტრში და ა. შ. (იხ. Н. Аладашвили, Г. Алибегашвили, А. Вольская, დასახ. ნაშრომი, გვ. 27).

³¹ Н. Аладашвили, Г. Алибегашвили, А. Вольская, დასახ. ნაშრომი, გვ. 22-

ს ნ ო ბ ე ბ ი დ ა შ ე ნ ი შ ვ ნ ე ბ ი

თინათინ კაპანაძე

წერა-კითხვის უცოდინარობის აღმოფხვრისათვის ბრძოლა საბჭოთა საქართველოში

(1933—1937 წწ.)

1933 წლიდან წერა-კითხვის უცოდინარობის ლიკვიდაციისათვის ბრძოლა განვითარების ახალ ფაზაში გადავიდა; ქვეყნის ეკონომიკასა და საზოგადოებრივ ცხოვრებაში მომხდარი ძირეული ცვლილებები, უდიდესი მიღწევები სოციალისტური ინდუსტრიალიზაციისა და სოფლის მეურნეობის კოლექტივიზაციის საქმეში, — რაც საბჭოთა კავშირის სხვა ხალხებთან ერთად საქართველოს მშრომელებმაც მოიპოვეს, — მტკიცე მატერიალურ ბაზას ქმნიდა მუშათა და სოფლის მშრომელთა კულტურის ამაღლებისათვის. ამავე დროს, სახალხო მეურნეობის განვითარების მეორე ხუთწლიანი გეგმის განხორციელება, რომელიც მთელი საბჭოთა ხალხის წინაშე სოციალისტური მშენებლობის გაცილებით უფრო დიდ ამოცანებს სახავდა, ვიდრე პირველი ხუთწლიანი გეგმა, მოითხოვდა გადამწყვეტ იერიშს, აგრეთვე, წერა-კითხვის უცოდინარობასთან ბრძოლის ფრონტზე.

წერა-კითხვის უცოდინარობის ლიკვიდაციის ამ ეტაპზე კვლავ ფართოდ გამოიყენებოდა საზოგადოებრივი ძალები კულტაქტივისა და კულტარმიელთა სახით მასობრივი ლაშქრობების, კონკურსების და სხვა ღონისძიებათა საშუალებით.

1933 წლის 25 სექტემბრიდან კულტესტაფეტა გამოაცხადა საქართველოს კომპარტიის ცენტრალურმა კომიტეტმა, განათლების სახალხო კომისარიატმა, პროფკავშირთა საბჭომ და საზოგადოება „სოცკულტურამ“. კულტესტაფეტის ფინიშზე ტარდებოდა საოლქო, საქალაქო, რაიონული შტაბებისა და კულტარმიელთა შეკრება; შეჯამდებოდა შედეგები, ხდებოდა ძირეული შტაბებისა და კულტარმიელთა დაჯილდოება, კანდიდატურების შერჩევა რესპუბლიკურ ჩილდოზე წარსადგენად. ფინიში დანიშნულ იქნა 1934 წლის იანვრის პირველი რიცხვებისათვის¹.

აღნიშნულ კულტესტაფეტას მოჰყვა საკ. კპ (ბ) XVII ყრილობის სახელობის მასობრივი ლაშქრობა².

საქართველოს სსრ განათლების სახალხო კომისარიატის, ალკც ცენტრალური კომიტეტისა და პროფკავშირთა საბჭოს დადგენილების საფუძველზე 1934 წლის 26 დეკემბრიდან ჩატარდა წერა-კითხვის უცოდინარობის ლიკ-

¹ გაზ. „კომუნისტი“, 1933 წელი, 21 ნოემბერი, 17 დეკემბერი.

² იქვე, 21 ნოემბერი.

ვიდაციის მიმდინარეობის შემოწმების ოცდლიური, რომლის დროსაც ხდებოდა, ერთი მხრივ, ამ დარგში მიღწეულ წარმატებათა პოპულარიზაცია სახალხო განათლების, კომკავშირისა და პროფკავშირის ორგანოების საშუალებით და, მეორე მხრივ, დარჩენილ უცოდინართა 100 პროცენტით ჩაბმა სწავლებაში⁴.

ჩატარდა სასწავლო-საწარმოო ლაშქრობა საბჭოების საანგარიშო-საარჩევნო კამპანიის მზადებასთან დაკავშირებით; მასში, ქ. ლენინგრადის განათლების მუშაკთა კავშირის მოწოდების საფუძველზე, ჩაება საქართველოს განათლების მუშაკთა კავშირიც, რომელმაც ვალდებულება აიღო საბჭოების ყრილობამდე წერა-კითხვა შეესწავლებინა 2300 უცოდინარისათვის. ამისათვის მთელმა რიგმა კავშირებმა გამოყვეს ბრიგადები რაისაბჭოების დასახმარებლად, ხოლო პედაგოგებმა აიღეს ინდივიდუალური ვალდებულება-ნი⁵.

წერა-კითხვის უცოდინარობის სალიკვიდაციო მუშაობის ფართოდ გაშლისა და 1934—1935 სასწავლო წლის გეგმის წარმატებით შესრულების მიზნით, 1934 წლის 10 ოქტომბრიდან 1935 წლის 15 ივნისამდე გამოცხადდა რესპუბლიკური კონკურსი⁶. ეს კონკურსი გამოაცხადა საქართველოს განათლების სახალხო კომისარიატმა, ალკკ ცენტრალურმა კომიტეტმა, პროფკავშირთა საბჭომ, განათლების მუშაკთა კავშირის ცენტრალურმა გამგეობამ, საშეფო საზოგადოებამ და საზოგადოება „სოცკულტურამ“. კონკურსის ძირითად ამოცანებად დაისახა პარტიის ამიერკავკასიის სამხარეო კომიტეტის 1934 წლის 31 მაისის დადგენილების საფუძველზე წერა-კითხვის უცოდინარობის სრული ლიკვიდაცია და მცირემცოდნეთა სკოლების ქსელის გაშლა დამტკიცებული გეგმის თანახმად და მასში ფართო მასების ჩაბმა, წერა-კითხვის უცოდინარობისა და მცირემცოდნეობის სალიკვიდაციო სკოლებში საპროგრამო მეთოდური მუშაობის შემდგომი გაუმჯობესება და სწავლების მაღალხარისხიანობის მიღწევა, სკოლების მატერიალური ბაზის განმტკიცება.

კონკურსის ხელმძღვანელობისათვის საქართველოს ალკკ ცენტრალურ კომიტეტთან შეიქმნა რესპუბლიკური შტაბი, ხოლო რაიონებში — რაიშტაბები. სასოფლო საბჭოებში ხელმძღვანელობა დაევალა ამისათვის სპეციალურად გამოყოფილ რწმუნებულებს.

კონკურსის ჩატარებაში ფართო მონაწილეობა უნდა მიეღოთ როგორც რესპუბლიკურ, ისე ადგილობრივ გაზეთებს; კონკურსის ამოცანების გაშუქებისა და წერა-კითხვის უცოდინარობის ლიკვიდაციისათვის მშრომელთა ფართო მასების ყურადღების მოზილიზაციის მიზნით, სპეციალური ნომრები უნდა დაეთმოთ გაზეთებს: „კომუნისტურ განათლებას“⁶, „ახალგაზრდა კომუნისტს“ და „მუშას“, ხოლო გაზეთებს — „კომუნისტს“, „ზარია ვოსტოკას“, „ენი კენდს“ და „პროლეტარს“ სისტემატურად უნდა გაეშუქებინათ წერა-კითხვის უცოდინარობის ლიკვიდაციის მიმდინარეობა. ამ მიზნით, ფართოდ უნდა ყოფილიყო გამოყენებული, აგრეთვე, რაიონული, წარმოება-დაწესებულებათა, ბტს-ებისა და საბჭოთა მეურნეობების ძირეული პრესაც.

4 გაზ. „კომუნისტი“, 1933, 27 დეკემბერი.

5 იქვე, 22 ოქტომბერი.

6 გაზ. „კომუნისტი“, 1934, 8 ოქტომბერი.

კონკურსში გამარჯვებულთათვის (რაიონები, ცალკეული კულტარმიელე-ბი, გაზეთები და ა. შ.) დაწესებულ იქნა გარდამავალი დროშა, ფულადი ჯილ-დოები, საპატიო სიგელები და სხვ. ამისათვის შეიქმნა ფონდი 25 000 მანე-თის რაოდენობით⁷.

ზემოხსენებული კონკურსი იმითაც იყო აღსანიშნავი, რომ მან წერა-კი-თხვის უცოდინარობის სალიკვიდაციო მუშაობაში გამოააშკარავა მთელი რი-გი ნაკლოვანებებისა, რომელთა აღმოსაფხვრელად მიღებულ იქნა გადამ-ჭრელი ზომები; საქართველოს ცაკმა წინადადება მისცა ავტონომიური რეს-პუბლიკების ცენტრალურ აღმასრულებელ კომიტეტებს, რაილმასკომებისა და სასოფლო საბჭოების თავმჯდომარეებს დაუყოვნებლივ გაეშალათ შემდე-გი სახის მუშაობა: 1. 15 თებერვლამდე დამთავრებულიყო წერა-კითხვის უცოდინართა ზუსტი აღრიცხვა და სალიკვიდაციო სკოლებში ჩაბმა; 2. კოლ-მეურნეობებისა და საზოგადოებრივი ორგანიზაციების ხელმძღვანელების პირადი პასუხისმგებლობით, უზრუნველყოფილიყო დაწესებულება-ორ-განიზაციებში მყოფ უცოდინართა სისტემატური დაწერება მეცადინეობა-ზე, არ დაეშვათ ამ უკანასკნელთა დატვირთვა სხვა სამუშაოთი მეცადინეო-ბის საათებში; 3. გათბობა-განათებით, პედაგოგიური კადრებით, სახელმძღ-ვანელობითა და სასწავლო ნივთებით წერა-კითხვის სალიკვიდაციო სკო-ლების სრული უზრუნველყოფისათვის უშუალო პასუხისმგებლობა დაკისრე-ბოდა რაილმასკომებისა და სასოფლო საბჭოების თავმჯდომარეებს; 4. უზ-რუნველყოფილიყო სალიკვიდაციო სკოლების დაფინანსების საქმეში პრო-ფესიულ, სამეურნეო და საზოგადოებრივ ორგანიზაციათა მონაწილეობა⁸.

1935 წლის დეკემბერში საქართველოს ცენტრალურმა აღმასრულებელ-მა კომიტეტმა და განათლების სახალხო კომისარიატმა გამოაცხადეს კონკურ-სი საუკეთესო სასოფლო საბჭოსათვის, კულტსექციისათვის, სკოლისათვის, და ა. შ.⁹ უფრო ადრე ჩატარდა საფაბრიკო-საქარხნო და ადგილობრივი კო-მიტეტების დათვლიერება-კონკურსი და სხვ.

წერა-კითხვის უცოდინარობის ლიკვიდაციის მოცემულ ეტაპზე უმნიშე-ნელოვანეს ამოცანად იქნა მიჩნეული სწავლების ხარისხობრივი ამაღლება. სალიკვიდაციო სკოლები უზრუნველყოფილი იქნა სტაბილური პროგრამებით. სასწავლო გეგმებით, სახელმძღვანელობით. პოლიტსაათი ტარდებოდა და-წესებული პროგრამით. სკოლებს სისტემატურად ეძლეოდათ მეთოდური წე-რილები, მასწავლებელთათვის ეწყობოდა მეთოდური კურს-კონფერენციე-ბი, დამუშავდა მეთოდური სახელმძღვანელო ბროშურა და სხვ.¹⁰ რაიონულ ცენტრებში შეიქმნა საბაზო სკოლები.

პროგრამებისა და მეთოდურ მითითებათა შესრულების შემოწმების მიზნით, განათლების სახალხო კომისარიატებს და სახალხო განათლების რა-იონულ განყოფილებებს დავალებული ჰქონდათ დაეწესებინათ თითოეულ სკოლაზე მუშაობის აღრიცხვა და ყოველთვიური შემოწმება¹¹. წერა-კითხვის

7 გაზ. „კომუნისტი“, 1934, 8 ოქტომბერი.

8 გაზ. „კომუნისტი“, 1935, 28 იანვარი.

9 საქ. სსრ ოქტომბრის რევოლუციის ცენტრალური სახელმწიფო არქივი (შემდეგ: საქ. სსრ ორცსა), ფ. 284, აღწ. 1, საქმე 2984; ფურც. 9.

10 კულტურული აღმშენებლობა საქართველოში (მასალები სსრ საბჭოების VII ყრი-ლობისათვის), გვ. 74—75; გაზ. „კომუნისტი“, 1934, 24 დეკემბერი.

11 საქ. სსრ ორცსა, ფ. 617, აღწ. 1, საქ. 7694, ფურც. 26.

უცოდინარობის სალიკვიდაციო სკოლათა მასწავლებლების ანგარიშების მოსმენა და გამოცდილების გაზიარება პერიოდულად უნდა მომხდარიყო მასწავლებელთა თათბირებსა და კონფერენციებზე¹².

სკოლებში, სწავლების მაღალი დონის უზრუნველყოფის მიზნით, ხდებოდა პედაგოგთა და კულტარმიელთა შერჩევა. საქართველოს პროფსაბჭოს VII პლენუმის დადგენილებაში (1936 წლის 2 ნოემბერი) ნათქვამია: პლენუმში აფრთხილებს პროფორგანიზაციებს, რომ სახალხო განათლების ორგანოებთან წერა-კითხვის უცოდინარობისა და მცირემცოდნეობის ლიკვიდაციის ხაზით ხელშეკრულებათა დადების პრაქტიკის გაუქმება არ ნიშნავს ამ მუშაობაში პედაგოგების ჩაბმის პრაქტიკაზე უარის თქმას. ამიტომ, პლენუმში წინადადებას იძლევა, შემდეგაც სალიკვიდაციო სკოლების მასწავლებლად მოწვეულ იქნან საშუალო და დაწყებითი სკოლების საუკეთესო პედაგოგები¹³. ხოლო საქართველოს განათლების მუშაკთა კავშირის ცენტრალური გამგეობის პრეზიდიუმის დადგენილებაში (1934—1935 სასწავლო წლის შესახებ) აღნიშნულია, რომ სალიკვიდაციო სკოლათა მასწავლებლების შერჩევის დროს უნდა შეირჩეს ყველაზე საუკეთესო კულტარმიელები, რისთვისაც უნდა გატარდეს კულტარმიელთა ხელახალი აღრიცხვა¹⁴.

კულტარმიელებთან უნდა წარმოებულიყო სისტემატური მუშაობა სემინარებზე მათი გადამზადებისა და ახალი კადრების მომზადების მიზნით¹⁵. ამასთან დაკავშირებით, საქართველოს პროფსაბჭოს VII პლენუმმა წინადადება მისცა პროფორგანიზაციებს დაუყოვნებლივ მოეწყოთ სემინარები ყველა კულტარმიელისათვის წარმოებისაგან მოუწყვეტლად წერა-კითხვის უცოდინარობის სალიკვიდაციო სკოლებში სწავლების მეთოდის დასამუშავებლად¹⁶.

წერა-კითხვის უცოდინარობის სალიკვიდაციო სკოლები გადაკეთებულ იქნა მასობრივი კვალიფიკაციის სკოლებად და წარმოადგენდნენ მუშათა და კოლმეურნეთა განათლების ერთიანი სისტემის ნაწილს¹⁷. მის პირველ საფეხურს. სკოლებში გადიდდა სწავლების ვადა¹⁸. ამ დროისათვის უკვე შეიქმნა საჭიროება წერა-კითხვის უცოდინარობის მიეცათ ცოდნა დაწყებითი ორი კლასის მოცულობით, მცირემცოდნეთათვის კი — სამი კლასის მოცულობით¹⁹.

ამიერკავკასიის ფსრ სახალხო კომისართა საბჭოს მიერ დამტკიცებულ იქნა სალიკვიდაციო სკოლათა სასწავლო გეგმები შემდეგი სახით: წერა-კითხვის უცოდინარობის სალიკვიდაციო სკოლებისათვის 330 სასწავლო საათი, აქედან 200 საათი ეთმობოდა მშობლიურ ენას და 130 საათი არითმეტიკას. სკოლებში სწავლების ხანგრძლივობა შეადგენდა: ქალაქად 10 თვეს — თვეში 12 სასწავლო დღეს და დღეში 3 სასწავლო საათს; სოფლად 7 თვეს, თვეში — 12 სასწავლო დღეს და დღეში 4 სასწავლო საათს²⁰.

¹² საქ. სსრ ორცსა, ფურც. 28—29.

¹³ იქვე, ფ. 819, აღწ. 1. საქ. 2492, ფურც. 15.

¹⁴ იქვე, ფ. 820, აღწ. 1, საქ. 3272, ფურც. 1.

¹⁵ ЦГАОР СССР, ф. 5451, оп. I. д. 505. л. 12.

¹⁶ საქ. სსრ ორცსა, ფ. 819, აღწ. 1, საქ. 2492, ფურც. 15.

¹⁷ ვაზ. „კომუნისტი“, 1933, 1 იანვარი.

¹⁸ ვაზ. „კომუნისტი“, 1934, 26 დეკემბერი.

¹⁹ ЦГАОР. СССР, ф. 5451, оп. 18, д. 537, л. 16.

²⁰ საქ. სსრ ორცსა, ფ. 617, აღწ. 1, საქ. 7694, ფურც. 28—29.

მცირემცოდნეთა სკოლებისათვისაც სასწავლო საათების ისეთივე რაოდენობა დამტკიცდა, ე. ი. 330 საათი. აქედან, მშობლიურ ენას ეთმობოდა 145 საათი, არითმეტიკას — 125, გეოგრაფიას — 60. ქალაქად სასწავლო წელი შეადგენდა 10 თვეს, თვეში 10 სასწავლო დღით, დღეში — 3 სასწავლო საათით. სოფლად — 7 თვეს, თვეში 12 სასწავლო დღით, დღეში 4 სასწავლო საათით²¹.

წერა-კითხვის სალიკვიდაციო სკოლებში განათლების სახალხო კომისარიატის მიერ დამტკიცებული პროგრამის გარეშე შემოღებული იყო დამატებითი მეცადინეობა ტექნიკის საკითხებზე, ე. წ. ტექ-საათები²². ეს მსმენელებს აძლევდა ტექნიკური (ქალაქად) და აგროტექნიკური (სოფლად) ცოდნის იმ მინიმუმს, რაც აუცილებელი იყო მათ საწარმოო მუშაობაში.

ახლა მთავარი ყურადღება ეთმობოდა სასწავლო მასალის ათვისების ხარისხს, წიგნზე მუშაობის უნარის გამომუშავებას და ისეთ ჩვევათა განვითარებას, რომ სკოლადამთავრებულთ შეძლებოდათ დამოუკიდებლად გარკვევა ტექნიკის, აგრონომიის, აღრიცხვის საფუძვლებში და სხვ. წერა-კითხვის უცოდინარობის სალიკვიდაციო სკოლები წარმოადგენდნენ ერთდროულად დაწყებითი კვალიფიკაციის კადრების მომზადების თავისებურ კერებსაც. ისინი თანდათანობით გადადიოდნენ კონკრეტულ სასწავლო-საწარმოო გეგმით გათვალისწინებულ მუშაობაზე და მყარ საგნობრივ სისტემაზე²³.

1934 წლის პირველი ივლისისათვის საქართველოში, ავტონომიური ერთეულების ჩათვლით, — როგორც აღინიშნა საბჭოების VII ყრილობაზე, — წერა-კითხვის უცოდინარნი მოზრდილთა შორის (14—45 წ.) შეადგენდნენ აბსოლუტურ რიცხვებში 122 460-ს, ე. ი. მოსახლეობის 9,4 პროცენტს²⁴.

ამ წელს რესპუბლიკის ბევრი რაიონი წარმოადგენდა წერა-კითხვის მცოდნეთა რაიონს, კერძოდ, აბაშის, სენაკის, მახარაძის, ონის, ჩოხატაურის, ლანჩხუთის, ხარაგაულის, ამბროლაურის, ზუგდიდის და სხვ.²⁵

1934 წელს მუშა-მოსამსახურეთა საერთო რაოდენობიდან — 338,638-დან წერა-კითხვის უცოდინარი იყო მხოლოდ 7 531 კაცი²⁶. ესენი იყვნენ წვრილ საწარმოთა, საბჭოთა მეურნეობათა და ახალმშენებლობათა მუშეები²⁷.

1935 წლის 1 მაისისათვის საქართველოში ყოველ 100 მუშა-მოსამსახურეზე მოდიოდა 4,8 უცოდინარი და 9,7 მცირემცოდნე²⁸.

მიღწეული წარმატებები არ იყო საკმარისი. პარტიის XVII ყრილობამ (1934 წლის იანვარი) მიიღო გადაწყვეტილება — II ხუთწლედში წერა-კითხვის უცოდინარობისა და შრომისუნარიან მოზრდილ მოსახლეობაში მცირემცოდნეობის ლიკვიდაციის სრული დამთავრების შესახებ²⁹. უდიდეს მიღწე-

21 საქ. სსრ ორცხა, ფ. 617, აღწ. 1, საქ. 7694, ფურც. 28—29.

22 იქვე, ფ. 819, აღწ. 1, 2254, ფურც. 34.

23 А. В. Куманев. Социализм и всенародная грамотность. М., 1957. გვ. 276.

24 ვაზ. „კომუნისტი“, 1935, 16 იანვარი, კულტურული აღმშენებლობა საქართველოში (მასალები სსრ საბჭოების VII ყრილობისათვის), გვ. 75.

25 ვაზ. „კომუნისტი“, 1934, 26 დეკემბერი.

26 საქ. სსრ ორცხა, ფ. 819, აღწ. 1, საქ. 2516, ფურც. 14.

27 ვაზ. „კომუნისტი“, 1933, 26 აპრილი.

28 ЦГАОР СССР, ф. 5451, оп. 19, д. 447, л. 3.

29 სკკპ ყრილობების, კონფერენციებისა და ცენტრალური კომიტეტის პლენუმების რეზოლუციებსა და გადაწყვეტილებებში, ნაწ. III, გვ. 302.

გებთან ერთად კი სალიკვიდაციო მუშაობაში შეიმჩნეოდა თვითდამშვიდება და ყურადღების შენელება; საქართველოში ისევე, როგორც საბჭოთა კავშირის სხვა რაიონებში, დარჩენილ უცოდინართა და მცირემცოდნეთა ჩაბმა სკოლებში არ იყო სრული. სსრკ სახკომსაბჭომ და საკ. კპ(ბ) ცენტრალურმა კომიტეტმა 1936 წლის 16 იანვრის დადგენილებაში აღნიშნეს, რომ მთელი რიგი მხარეების, ოლქებისა და რესპუბლიკების საბჭოთა, პარტიულმა და პროფესიულმა ორგანიზაციებმა შეანელეს ხელმძღვანელობა წერა-კითხვის უცოდინარობისა და მცირემცოდნეობის ლიკვიდაციის დამთავრებისათვის, რომ არადამაკმაყოფილებელია კომკავშირული ორგანიზაციის მუშაობა ამ ხაზით.

XVII პარტყრილობის ამოცანების განხორციელება — ქვეყნის მთელი მშრომელი მოსახლეობის გადაქცევა უკლასო სოციალისტური საზოგადოების შეგნებულ და აქტიურ მშენებლებად — ნათქვამია დადგენილებაში — შესაძლებელია მხოლოდ სსრკ მოქალაქეთა შემდგომი კულტურული და პოლიტიკური დონის ამაღლების პირობებში. ამასთან დაკავშირებით სახკომსაბჭო და ცენტრალური კომიტეტი ადგენს სავსებით უზრუნველყოფილ წერა-კითხვის უცოდინარობის ლიკვიდაცია მშრომელთა შორის 50 წლამდე 1936 და 1937 წლების განმავლობაში³⁰.

ამავე დადგენილებით, სავალდებულოდ ჩაითვალა 14-დან 18 წლამდე მოზარდთა სწავლება, რისთვისაც დაევალით რესპუბლიკების განათლების სახალხო კომისარიატებს, პროფკავშირულ და კომკავშირულ ორგანიზაციებს 1936 წელს სწავლებაში ჩაებათ ყველა მოზარდი მათთვის სპეციალური სკოლების გახსნით დაწყებითი სკოლის ფარგლებში ცოდნის მოცულობით. საკ. კპ(ბ) ცენტრალური კომიტეტის ბეჭდვითი სიტყვის განყოფილებას დაევალია მასობრივი კითხვისათვის დიდი ტირაჟით პოპულარული მხატვრული და სოციალ-ეკონომიური ლიტერატურის გამოშვება. რესპუბლიკების სახალხო კომისარიატთა საბჭოებს, სამხარეო და საოლქო აღმასკომებს, პარტიულ კომიტეტებს დაევალით ყოველდღიური მეთვალყურეობისა და დახმარების გაწევა განათლების სახალხო კომისარიატების, პროფესიული და კომკავშირული ორგანიზაციების მუშაობისათვის სწავლების ორგანიზაციის საქმეში. დასახულ დონისძიებათა წარმატებით განხორციელებისათვის საქალაქო, რაიონულ და სასოფლო საბჭოებთან შეიქმნა წერა-კითხვის უცოდინარობისა და მცირემცოდნეობის ლიკვიდაციის სექციები. გაუქმდა საზოგადოება „ძირს წერა-კითხვის უცოდინარობა“³¹.

აღნიშნული დადგენილების საფუძველზე საქართველოს მშრომელებმა 1936—1937 წლებში ახალი ძალით გაშალეს წერა-კითხვის უცოდინარობის და მცირემცოდნეობის სალიკვიდაციო მუშაობა. საბჭოებთან შეიქმნა წერა-კითხვის უცოდინარობისა და მცირემცოდნეობის წინააღმდეგ მებრძოლი სექციები³². სექციების მუშაობის ამოცანები ყოველთვიურად მუშავდებოდა სადებუტატო ჯგუფებში მშრომელთა ფართო მასების პონაწილეობით. სალიკვიდაციო სკოლებზე განპიროვნებული იყვნენ დებუტატები, რომლებიც სის-

³⁰ გაზ. „Правда“, 27 февраля 1936 года.

³¹ იქვე.

³² საქ. სსრ ორცსა, ფ. 284, აღწ. 1, საქ. 3201, ფურც. 28.

ტემატურ კონტროლსა და პრაქტიკულ დახმარებას უწევდნენ სკოლებს. სექციის სხდომებზე რეგულარულად წარმოებდა დეპუტატთა თვითანგარიშის მოსმენა ჩატარებული მუშაობის შედეგებზე³³.

საქართველოს ცენტრალური აღმასრულებელი კომიტეტი 1936—1937 წლებში სისტემატურად ისმენდა ცალკეული რაიონების ინფორმაციებს სალიკვიდაციო მუშაობის მიმდინარეობის შესახებ, ავლენდა ნაკლოვანებებს და სახავდა მის აღმოსაფხვრელად სათანადო ღონისძიებებს³⁴.

წერა-კითხვის უცოდინარობისა და მცირემცოდნეობის ლიკვიდაციისადმი პროფორგანიზაციათა ყურადღების მობილიზაციის მიზნით, საქართველოს პროფსაბჭოს მიერ 1936 წლის მარტო თებერვალ-მარტში ორჯერ იქნა მოწვეული კავშირების ცენტრალურ გამგეობათა თავმჯდომარეების, ცენტრალური კომიტეტების რწმუნებულებისა და მსხვილი საფაბრიკო, საქარხნო და ადგილობრივი კომიტეტების საინსტრუქტორო თათბირი. ბოლო თათბირის მუშაობაში მონაწილეობა მიიღეს საქ. კპ(ბ) ცენტრალური კომიტეტისა და განათლების სახალხო კომისარიატის წარმომადგენლებმა. თათბირზე მოსმენილი იქნა ცენტრალურ გამგეობათა მოხსენებები და ინფორმაციები წერა-კითხვის უცოდინარობისა და მცირემცოდნეობის ლიკვიდაციის მდგომარეობის შესახებ მათი კავშირების მიხედვით. საქართველოს პროფსაბჭო ამოწმებდა კავშირებისა და საფაბრიკო-საქარხნო და ადგილობრივი კომიტეტების მუშაობას ამ ხაზით: თვეში ორჯერ, როგორც წესი, ისმენდა მოხსენებებს წერა-კითხვის უცოდინარობისა და მცირემცოდნეობის ლიკვიდაციის შესახებ ცალკეული კავშირების, პროფორგანიზაციათა ცალკეული ჯგუფების ან რაიონების მიხედვით; გარდა ამისა, სისტემატურად ამაგრებდა პასუხისმგებელ მუშაკებს ცალკეულ რაიონებსა და საფაბრიკო-საქარხნო და ადგილობრივ კომიტეტებს.

კავშირების ცენტრალური გამგეობები, ცენტრალური კომიტეტების რწმუნებულები და საფაბრიკო, საქარხნო და ადგილობრივი კომიტეტები აწარმოებდნენ წერა-კითხვის უცოდინარობისა და მცირემცოდნეობის ლიკვიდაციის მიმდინარეობის აღრიცხვას და ყოველ დეკადაში ცნობებს აწვდიდნენ საქართველოს პროფსაბჭოს³⁵.

საკავშირო აღწერის მონაცემებით, 1939 წელს წერა-კითხვის მცოდნეობის დონემ რესპუბლიკაში ორივე სქესის მოსახლეობაში 9 წლის ასაკიდან 80,3 პროცენტს მიაღწია³⁶. მასობრივი წერა-კითხვის უცოდინარობის ლიკვიდაციის პრობლემა გადაჭრილი იყო.

წერა-კითხვის უცოდინარობის ლიკვიდაციამ დიდი ზეგავლენა მოახდინა საუკუნეთა მანძილზე დაბეჩავებული მშრომელი ხალხის საზოგადოებრივ და პირად ცხოვრებაზე. წერა-კითხვის უცოდინარობის ლიკვიდაციისთან ერთად გაიზარდა ქალაქისა და სოფლის მშრომელთა როლი საწარმოო და საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ ცხოვრებაში, რასაც თან მოჰყვა მათი მატერიალური მდგომარეობის გაუმჯობესებაც.

³³ საქ. სსრ ორცხა, ფ. 284, აღწ., 1, საქ. 3018, ფურც. 52; საქ. 3201, ფურც. 73, 78.

³⁴ იქვე, საქ. 3201, ფურც. 28.

³⁵ იქვე, ფ. 819, აღწ. 1, საქ. 2428, ფურც. 9—11.

³⁶ Грузинская СССР за 20 лет (статистический сборник), Тб., 1941, გვ. 97.

В. Б. КОВАЛЕВСКАЯ

СКИФЫ, МИДИЯ, ИРАН ВО ВЗАИМООТНОШЕНИЯХ С ЗАКАВКАЗЬЕМ ПО ДАННЫМ ЛЕОНТИ МРОВЕЛИ

Взаимоотношения народов Северного Кавказа со степными кочевниками с одной стороны и с Закавказьем — с другой, в VIII—VI вв. до н. э. привлекают к себе пристальное внимание ряда исследователей, поэтому возможность увеличить число источников, проливающих свет на эти проблемы, даже в том случае, если она предлагается в качестве постановки вопроса, представляет большой интерес как тема для обсуждения.

Речь идет о сочинении Леонти Мровели, грузинского автора второй половины XI в. епископа¹ или владетеля² Руиси, которым открывается грузинский летописный свод «Картлис Цховреба». В данном сочинении рассматривается лишь вторая глава сочинения Леонтия Мровели, вернее, выделенная в ней подзаголовком часть «Нашествие хазар».

Тот факт, что нашествие хазар в рассматриваемом отрывке характеризует хорошо известные скифские походы в Переднюю Азию — было отмечено еще в XIX в. Ю. Клапротом³ и с тех пор не вызывало сомнений у всех исследователей, занимающихся анализом сочинения Леонти Мровели⁴.

В этой связи следует вспомнить, что в «Повести Временных Лет» мы читаем «от скуфь, рекше от козарь»⁵, восходящее, как справедливо считает Д. С. Лихачев, к Хронике Георгия Амартола, с которой, безусловно был знаком и Леонти Мровели (или его источник), писавший свое сочинение в традициях византийских хронографов⁶ примерно в то же время, что и автор Повести Временных Лет.

Для нас представляет особый интерес выяснить те источники, на основании которых Леонти Мровели впервые в грузинской историографии воссоздавал ранние страницы истории Картли. Здесь мы сталкиваемся с двумя тенденциями в отношении исследователей XIX—XX вв. к интересующему нас автору.

1 К. С. Кекелидзе и А. Г. Барамидзе, История грузинской литературы. т. I (на грузинском яз.). Тб., 1954, стр. 136.

2 П. Ингороква, Леонти Мровели — грузинский историк VIII в. (на груз. яз.), Известия ИЯИМК АН СССР, X, 1941, стр. 151—152.

3 Klapproth, Memoirs sur les Khazars, „Journal Asiatique“, III, Paris, 1823.

4 М. Джанашвили, Картлис Цховреба — Жизнь Грузии, СМОМПК, вып. XXXV, Тифлис, 1905, стр. 195; Г. А. Меликишвили, К истории Древней Грузии, Тб., 1959, стр. 35.

5 Повесть Временных Лет, т. II, 1950, М.-Л., стр. 223.

6 К. С. Кекелидзе, А. Г. Барамидзе, История грузинской литературы, стр. 62—63.

С одной стороны, у М. Броссе, Д. Бакрадзе и М. Джанашвили⁷ проявляется стремление принять большую часть положений Мровели, хотя мы никак не можем упрекнуть авторов в том, что они критически не проверяют те или иные высказывания другими источниками.

Иным является отношение К. Патканова и И. А. Джавахишвили. Так, К. Патканов считает, что созданная Мровели концепция ранней истории Картли субъективна и произвольна — «едва ли можно встретить хоть один факт, имеющий действительно историческое значение», — писал он⁸. И. А. Джавахишвили, обращавший очень большое внимание на связи населения древней Картли со скифо-сарматским миром и даже видевший в них родственные для картвельских племена, считал, что из рассматриваемого отрывка научный интерес представляют только данные об языке, институте мамасахлисов, единстве кавказских народов и сведения по исторической географии Картли⁹.

Г. В. Церетели поставил вопрос о пересмотре такого скептического отношения к творению Леонтия Мровели, поскольку археологические и эпиграфические материалы, накопившиеся уже к 40-м годам, подтверждают правильность ряда положений Леонти Мровели¹⁰.

Что же касается источников, которыми пользовался Леонти Мровели, чем специально занимались К. С. Кекелидзе¹¹ и П. Ингороква¹² и о чем мы подробно скажем ниже, то следует отметить, что только часть из них, иногда в измененном виде, нам известна, — например, Мокцевая Картлисая, История Моисея Хоренского (вернее, те источники, которыми он пользовался), «Спарста Цховреба» (Хватай-Намак, Шах-Намэ), «Александрия» Псевдокаллисфена. Наряду с этим, безусловно, как считают исследователи, в руках у Мровели были не дошедшие до нас древнейшие грузинские исторические источники и древние народные предания, позволившие ему создать целостную картину. Можно согласиться с характеристикой, данной П. Ингороква этому единому и неделимому произведению, в котором прослеживается единство по форме, литературной манере, монументальному эпическому стилю и применяемому историческому методу¹³. Так же следует согласиться со взглядом Г. А. Ломтатидзе на незаурядную фигуру Леонти Мровели, талантливого грузинского историка, предложившего концепцию «единого происхождения, ближайшего родства народов Кавказа... в условиях зарождения сильного общекавказского государства...»¹⁴.

⁷ Д. Бакрадзе, История Грузии, 1889; М. Джанашвили, Картлис Цховреба — Жизнь Грузии...

⁸ К. Патканов, Ванские надписи и значение их для истории Передней Азии, ЖМНП, ч. ССXXX, дек. 1883, стр. 214—215.

⁹ И. А. Джавахишвили, Древнегрузинская историческая литература, Тб., 1945, стр. 183. Последние работы, в частности результаты исследования К. И. Пицхелаури о совпадении границ Кахети, Кухети и Эрети по Мровели с границами локальных вариантов археологической культуры Восточной Грузии рубежа II и I тыс. до н. э. подтверждают это положение И. А. Джавахишвили.

¹⁰ Г. В. Церетели, Армазская билингва, Известия ИЯИМК АН ГССР, 1942, т. XIII, стр. 47.

¹¹ К. С. Кекелидзе, Литературные источники Леонти Мровели, Вестник Тбилисского университета (на груз. яз.), III, 1923, стр. 27—42.

¹² П. Ингороква, указ. сочинение.

¹³ Там же, стр. 138.

¹⁴ Г. А. Ломтатидзе, Выступление на заключительном заседании сессии по археологии Дагестана в мае 1959 г. Материалы по археологии Дагестана, т. II, Махачкала, 1961, стр. 294.

Нашей рабочей гипотезой будет полное доверие источнику, а методом анализа — доказательство с помощью всей суммы источников, что сведения которыми располагал Леонти Мровели о событиях VII—V вв., позволили ему нарисовать целостную и непротиворечивую картину взаимоотношений закавказских племен со скифами, сарматами, северокавказскими горцами, Мидией и Ахеменидским Ираном. Рассмотрение указанного отрывка во всей его полноте и последовательности на фоне всех событий известных в настоящее время по ассиро-вавилонским, библейским и античным свидетельствам, позволяют внести необходимые хронологические вехи в повествование Леонти Мровели.

Самые общие хронологические рамки отрывка определяются автором — начало его, это скифские походы 70-х гг. VII века через Кавказ и Переднюю Азию, конец — нашествие Александра Македонского (которое, правда, не затронуло на самом деле Закавказья).

Фрагменты этого текста в связи с освещением истории скифских походов впервые были привлечены В. Б. Виноградовым¹⁵, для подтверждения мысли Е. И. Крупнова об использовании скифами наряду с Дербентом, Дарьяльского пути. Но если доверяя источнику, рассмотреть эти сведения подробнее, то мы получим значительно больше информации. Так, скифские походы начались с нападения скифов на северокавказских горцев (დასწყეს ბრძოლად ნათესავთა ლეკისთა და კავკასიისთა M 108), за чем последовало объединение закавказских племен с северокавказскими горцами (дагестанскими и веинахскими) и выступление их против скифов, завершившееся временной победой кавказцев над скифами: („ხოლო ზეკრბეს ყოველნი ნათესავნი თარგამოსიანნი, და გარდავლეს მთა კავკასია. და მოტყუენენ ყოველნი საზღვარნი ხაზარეთისანი (M 108). Логично предположить, что передвижения скифов или киммерийцев кавказскими проходами (будь то Дербент, Дарил или Колхидский путь) не могли не поставить их в определенные (враждебные, но возможно и дружественные) отношения с местными племенами, тем более, что дальнейшее их пребывание в Передней Азии, как правильно отмечал Г. А. Меликишвили¹⁶, было возможно только в том случае, если был защищен тыл.

Особое внимание следует обратить на тот факт, что Леонти Мровели рассказ о нашествии скифов начинается с факта избрания ими царя: «и подчинились все хазары царю, выбранному ими и двинулись с ним и прошли морскими воротами, которые сейчас называют Дарубандом»¹⁷: „ხაზართა იხინეს მეფე, და დაემორჩილნეს ყოველნი ხაზარნი მეფესა მას ხინებულსა მათსა და წარმოიძღუანეს იგი და გამოვლეს ზღვს—კარი, რომელსა აჲ ქვან და რუბანდი“ (M 108).

Как не вспомнить здесь данные ассирийских источников, одновременных этим событиям. Если в мае-июне 674 г. Асархаддон с тревогой обращается к Богу Шамашу, выясняя у оракула намерения скифов, находящихся в стране Маннеев: задумывают ли они, замышляют ли они, выйдут ли они через перевалы...¹⁸, а в своих Анналах в этом

¹⁵ В. Б. Виноградов, О скифских походах через Кавказ (По письменным источникам), Сборник статей, Грозный, 1964, стр. 21—48; Его же: Центральный и Северо-Восточный Кавказ в скифское время, Грозный, 1972, стр. 10—17.

¹⁶ Г. А. Меликишвили, К истории древней Грузии, Тб., 1959, стр. 225.

¹⁷ Картлис Цховреба (на груз. яз.), т. I, Тб., 1954, стр. 11.

¹⁸ И. М. Дьяконов, Ассиро-вавилонские источники по Истории Урарту, ВДИ, 1951, № 3, стр. 265 (АВИУ, № 78, А).

же году с торжеством записывает: «...побил оружием войско Ишпака, скифа, союзника (Манеев, — В. К.), не спасших их...»¹⁹; но уже запросы следующего, 673 года, говорят о «царе страны Ишкуза (Ашгуза, Асгуза)» Партатуа («Прототий» Геродота), который посватался (очевидно, уверенный в том, что он не получит отказа) к дочери Асардхаддона²⁰. Следовательно, именно к 70-м годам относится появление титула царя, по отношению к скифским вождям в Передней Азии (в греческой традиции Геродот и Страбон царем называют Мадия, сына Прототия-Партатуа). Отражение этого же пути скифов берегом Каспийского моря мы видим у Геродота — который в двух местах подчеркивает, что скифы «пошли верхним путем... оставляя при этом Кавказские горы справа...», «держались слева от Кавказа, пока не вторглись в землю мидян»²¹: «რამეთუ იყო სიმრავლე ურიცხვ ხაზართა, წარტყუენეს ქუეყანა თარგამოსიანთა, და შემესრნეს ყოველნი ქალაქნი არარატი-სანი და მასისისანი და ჩრდილოსანი». (М 108) — Леонти Мровели дает картину опустошений, произведенных «неисчислимым множеством» скифов как на Кавказе, так и в Передней Азии; «разрушили города Арарата и Масиса» (как известно, в библии Араратом называлось государство Урарту) — что очень точно корреспондирует с описанием Геродота: «Скифы же распростирали свое владычество по всей Азии... и своей пагостью и бесчинством привели все там в полное расстройство. Ведь помимо того, что они собирали с каждого народа установленную дань, скифы еще разъезжали по стране и грабили все, что попадалось»²². После описания разрушений Мровели приводит очень важные для нас сведения о знакомстве скифов и с «Арагвскими воротами, которые называются Дариалом» «და ისწავეს ხაზართა ორნივე ესე გზანი, რომელ არს ზღვს-კარი დარუბანდი და არაგვს-კარი, რომელ არს დარიალა» (М 108—109), что позволяет предполагать использование этих проходов для связей скифов, находящихся в Передней Азии с предкавказскими в пору их владычества на Востоке. Вслед за этим Леонти Мровели дает картину этнографии Кавказа, отмечая расселение скифских, савромато-сарматских (овсы — ოვსნი), вейнахских (дурдзуки — დურძუკი) и дагестанских (леки — ლეკნი) племен и подчеркивает длительность владычества скифов. Подтверждением давних связей грузинских племен с скифо-сарматскими племенами М. К. Андроникашвили видит в наличии собственных иранских имен в грузинских царских списках (Саурмаг, Азо, Арсук, Аспагур и т. д.) и в Армазской Билингве (Ксефарнуг, Зевах и т. д.)²³. Факты же длительности пребывания скифов в Передней Азии документируются большим количеством материалов — как одновременных интересующим нас событиям (донесения лазутчиков, анналы, запросы Шамашу, вавилонские хроники), так сохранившие их в исторической традиции (Геродот, Страбон). Леонти Мровели и здесь очень близок к указанным источникам, т. к. картину владычества ски-

¹⁹ И. М. Дьяконов, указ. сочинение, АВИУ, № 65.

²⁰ Там же, стр. 270.

²¹ Геродот, История, пер. Г. А. Стратановского, М.-Л., 1972, кн. I, 104; 4, 12, стр. 45—190.

²² Там же; кн. I, 104, 106.

²³ М. К. Андроникашвили, Очерки по Иранско-грузинским языковым взаимоотношениям, Тб., 1966 (на груз. яз.); стр. 47.

фов он показывает такой, какой она была на самом деле — наполненной кратковременными союзами и меняющейся все время в связи с изменением обстановки, когда вслед за победами наступают поражения. Определяющая же черта момента подчеркнута им верно — это враждебные отношения скифов с Мидией, копчившиеся, как мы знаем, плачевно для скифов.

То, что под «персами» „სპარსნი... ბაგდადნი ბუბროთობნი“, М, 110) Мровели следует видеть ахеменидский Иран, подчеркивала уже М. К. Андроникашвили²⁴, но для древних авторов имена Мидия и Персия долго оставались синонимами (ведь и греко-персидские войны назывались современниками греко-мидийскими) поэтому, как мы покажем ниже «персидскими царями» Леонти Мровели окажутся и мидийские и иранские правители, но не легендарные, как предполагали исследователи, а правившие в действительности.

Предварить же эту часть следует теми выводами, к которым пришли исследователи имен «иранских царей» у Леонти Мровели.

Леонти Мровели сам говорит об использованном им источнике «спарста цховреба» (История Персии) при освещении рассматриваемых событий, поэтому все исследователи обращали специальное внимание на анализ этих данных. Труды К. Патканова, К. С. Кекелидзе, М. Джанашвили, П. Ингорюва, Г. А. Меликишвили и М. Андроникашвили к настоящему времени выяснено, что основная часть имен иранских царей, упоминаемых Мровели, совпадает с именами, а частично и с их последовательностью в Шах-Намэ со следующими оговорками — у Мровели мы имеем только 8 из 19 имен, а написания имен в своем большинстве отличаются от Шах-Намэ. По данным М. Андроникашвили, подробно разбирающей каждое из них, два относятся к древне-персидскому, два к средне-персидскому, одно к средне- или новоперсидскому и два к арабско-новоперсидскому. Сведения Мровели отличаются от иранских сказаний конкретностью и определенностью и только два легендарных отрывка (кстати выделенные и в древнегрузинском тексте стихотворной формой) повторяют данные Шах-Намэ. Как правильно в свое время отметил М. Джанашвили, «Картлис Цховреба... не противоречит мифическим сказаниям иранцев, но даже местами пополняет их и определяет время, когда происходили те или другие события в жизни иранского народа»²⁵.

М. Андроникашвили в результате огромного и тщательного исследования пришла к мысли, «что Леонти Мровели не пользовался одним каким-нибудь источником: наряду с арабскими и новоперсидскими переводами Хватай Намак, он черпал свои сведения из грузинских устных преданий о героях иранского эпического цикла»²⁶.

Последнее для нас особенно важно, поскольку может быть отброшен упрек Леонти Мровели в легендарности его сведений относительно древней истории Картли и мы должны отнестись к нему во всем, заслуженным им, доверием и вниманием. О борьбе между мидо-иранскими царями и скифами Мровели говорит начиная с «иранского царя» Афридона, расправившегося со скифами в Закавказье, отстроив-

²⁴ М. К. Андроникашвили, ук. сочинение,

²⁵ М. Джанашвили, ук. сочинение, стр. 203. Как не вспомнить здесь экскурс Мовсеса Хоренаци о том, что в своей «Истории Армении» он открыл смысл «стародавних событий недоступный персам» (История Армении Моисея Хоренского, М., 1893, стр. 48—49).

²⁶ М. К. Андроникашвили, ук. сочинение, стр. 543.

шего Дербент (В этой связи интересно, что только самые последние полевые и научные изыскания привели А. А. Кудрявцева к мысли, что в Дербентском укреплении были оборонительные стены, относящиеся к ахеменидскому времени — А. А. Кудрявцев «К истории Древнего Дербента». В сб. Древности Дагестана, Махачкала, 1974, стр. 155, 167) и Армази. Интересны в этом отрывке данные о совместной деятельности савроматов и жителей Картли, изгнавших «персов» в связи с борьбой за престол сыновей Ардама: «და რომელ პოვეს სპარსე, ყოველი მონყუდეს ოვსთა და ქართველთა და განთავისუფლდეს ქართველნი (М. 123), Здесь стоит только подчеркнуть, что эта точка зрения на совместную деятельность «овсов»²⁷, в число которых, наряду с савроматами, могли входить и предкавказские скифы, с жителями Картли находит соответствие в представлениях Г. А. Меликишвили и о том, что часть скифов во время переднеазиатских походов осталась в Закавказье и, что отношения с ними были дружественными²⁸. Основной интерес представляет для нас следующий отрывок, о времени Кекапоса, Фараборота и Кейхосро. Сделаем еще одну оговорку, в предшествующем отрывке скифы скрывались под именем хазар, в последующем отрывке (нашествие Александра Македонского) у того же автора — под именем бун-турков, хонов (гуннов) и кивчаков (половцев) — т. е. опять таки под различными тюркскими племенными названиями, поэтому мы считаем что под турками (тюрками) в рассматриваемом отрывке подразумеваются скифы, а не туранцы Шах-Намэ, как считали ранее²⁹. Тогда все описываемые события получают и логическое и хронологическое определение, тем более, что если Афридона и Ардама мы не можем связать с каким-либо определенным лицом, то близость имени Фараборот (Мровели), Фраорт (Геродот) П'равортис, сын Девкиса (Мовсес Хоренаци) и Фравартиш (персидское написание Бехистунской надписи) нам кажется достаточным и необходимым основанием для отождествления Фараборота (ფარაბორტო М. 121) Мровели с Фраортом Геродота. Возможно, что отражением второго имени Фраорта — Каштарита — Хшатрита (последнее известно по ассирийским источникам) является имя Кекапос (ქეკაპოს М. 121).

Последнее отождествление гипотетично, но все же мы связываем все события, связанные с Кекапосом и Фараборотом с Фраортом Киштаритой поднявшим восстание в 674 г. совместно с манпейми и скифами против Ассирии, подчинившего себе персов (почему Леонти Мровели и мог считать его персидским царем) и погибшего, как считает И. М. Дьяконов³⁰, в борьбе со скифами, которые после сватовства (и, надо полагать, брака, поскольку в запросе Асархаддона сказано о том, что он «дает теперь царевну») стали на ближайшие годы верными союзниками Ассирии. Беспокойство Асархаддона, высказанное в запросе Богу Шамашу в связи с выдачей дочери замуж «вступит ли Партатуа, царь скифов, честно в союз, будет ли он вести надежные речи по отношению к царю Ассирии, будет ли соблюдать и верно исполнять то, что определено Асархаддоном...»³¹ не оправдалось.

²⁷ Подробно этот вопрос рассмотрен в статье Г. Д. Тогошвили, Леонтий Мровели о происхождении осетинского народа, в сб. Происхождение осетинского народа. Орджоникидзе, 1967, стр. 243—246.

²⁸ Г. А. Меликишвили, К вопросу о древнейшем населении Грузии, Кавказа и Ближнего Востока (на груз. яз.), Тб., 1965, стр. 85, 241.

²⁹ Г. А. Меликишвили, К истории Древней Грузии..., стр. 36.

³⁰ И. М. Дьяконов, История Мидии..., стр. 288.

³¹ И. М. Дьяконов, Ассиро-вавилонские источники..., № 65.

Леонти Мровели показывает как использовали создавшуюся обстановку (враждебные отношения скифов и мидийцев) закавказские племена: они объединяются, усиливают города и крепости и выступают против Мидии. Сильное войско Фараборота терпит поражение. „ხოლო შეკრბეს ესე ყოველნი თარგამოსიანნი, მიეგებნეს და დაეწყუნეს ადარბაღაგანს, და იოტეს ფარაბოროტ, და მოსრეს სპა მისი“ (М 114).

Дальнейшие события Мрswели связывает с Кейхосро.

Сыном и наследником Фраорта (Фараборота-Фравартиша-Каштариты-Хшатриты) был Киаксар (Хувахштра-Умакиштар), которого мы отождествляем с Кейхосро (ქეიხოსრო) у Мровели. Если мы сравним только согласные, памятуя о том, что огласовки могли быть поздними, то увидим, что К-х-с-р- у Мровели и К-к-с-р у Геродота, значительно ближе между собой, чем Геродотовский Киаксар с Хувахштрой и Умакиштаром—Увакишгаром (хотя последнее отождествление не вызывает у исследователей сомнения). Перелом в отношениях Мидии со Скифией, также как и с Закавказьем приходится на его царствование как по Леонтию Мровели, так и по всем другим, имеющимся в нашем распоряжении, источникам.

Интересно, что выступление Кейхосро-Киаксара против скифов Мровели объясняет тем, что последние повинны в смерти его отца (правда, у Мровели отцом назван Шлющ Благочестивый — Сиявуш Шах-Намэ). А мы уже говорили, что действительно отец его, Фраорт, погиб от союзных Ассирии скифов. Тут нам уместно будет обратиться к тому, как в современной историографии датируется 28-летнее владычество скифов в Передней Азии.

Несмотря на то, что различными исследователями предполагаются различные даты — начало относится к периоду от 680 г. до н. э. (Н. Адонц) до 613 г. (М. И. Артамонов), можно сгруппировать эти взгляды следующим образом: Дж. Камерон, Р. Гиршман, И. М. Дьяконов и С. Н. Черников³² датируют его между 50-ми и 20-ми годами VII в., считая, что 28-летнее господство было между правлением Фраорта и Киаксара. Но интересно, если мы просто подсчитаем число упоминаний скифов и киммерийцев в древних источниках в связи с определенными, имеющими дату, событиями в Передней Азии, то окажется, что и в предшествующий и в последующий промежуток времени, примерно равные данному (около 30 лет) число упоминаний было около полутора десятков, тогда как на период «царства скифов», выделенный этой группой исследователей, приходится всего два-три упоминания и то только в самом начале периода.

Поэтому мне кажется более убедительной точка зрения М. И. Ростовцева, Б. Н. Гракова, В. А. Белявского и М. И. Артамонова³³, считающих, что царство скифов в Азии было одновременно с правлением в Мидии Киаксара и продолжалось от 623—613 гг. до 594—585 гг. до н. э. Правда, если мы отвлечемся от хронологических отличий, то увидим, что объединяет эти две группы взглядов, то, что изгнание скифов из Азии связано с именем Киаксара, управляющего по словам Эсхила «кормящей стада Азией».

³² И. М. Дьяконов, История Мидии..., стр. 289; С. Н. Черников, Загадка золотого Кургана, Л., 1965, стр. 93 сл.

³³ Б. Н. Граков, Скифы, М., 1971, стр. 19—20; В. А. Белявский, Война вавилонян за независимость (627—605 гг.) и гегемония скифов в Передней Азии. Сб. исследования по истории стран Востока, Л., 1964, стр. 95—125; М. И. Артамонов, Скифы и киммерийцы, стр. 23—34.

Вернемся теперь к тому, какие новые сведения об этом периоде мы видим у Мровели и как они соотносятся с современным уровнем наших знаний. Начинает Леонти Мровели описание событий с разрушения Кеихосро городов Закавказья и строительства в «Адарбадагане Храма их веры», затем он описывает борьбу его со скифами, чем воспользовались закавказские племена для своего освобождения.

В этом отрывке мы видим очень лаконичное описание факта победы Киаксара над скифами, переданного Геродотом нам в двух правда очень красочных, хотя и довольно сказочных версиях.

Геродот рассказывает о нашествии «огромного полчища скифов» (I, 103) во главе с царем Малиссом, сыном Прототнея (вспомним сведения Хоренаци о полчищах Мадеса «протоптавшего» границы земель Кавказских «копытами своих коней»), которые по одной версии (I, 73) были дружественно приняты Киаксаром, поселились на подвластной ему территории, стали обучать искусству стрельбы из лука мидийских юношей и в результате ссоры с ним, бежали в Малую Азию. По другой версии, владычество скифов, сломивших могущество Мидии в Азии, вызвало возмущение Киаксара, который пригласил «множество скифов в гости, наполнил их допьяна и перебил» (I, 106).

Более подробную картину участия скифов в международной жизни в пору своего владычества рисует В. А. Беляевский, полемизирующий с И. М. Дьяконовым в статье, специально посвященной событиям конца VII в., в Двуречье, когда совместными силами Вавилона, Мидии и скифов была окончательно уничтожена мощь Ассирии.

До сих пор можно было лишь предполагать, что после разгрома скифов Мидией, часть из них вернулась на Северный Кавказ, в Среднюю Азию и причерноморские степи (Келермес, Курган у с. Александровского, Чиликта, «Мельгуновский клад» и т. д.), и стала, как полагают М. И. Артамонов, «царскими скифами», часть в первое время осталась в Передней Азии (например, в виде наемных войск, недаром скифские стрелы были широко распространены в VI веке)³⁴, часть осела в Закавказье, чему много подтверждений дает археология. Мровели рассказывает об этом конкретно. Скифы, обращенные в бегство царем Кеихосро прошли Каспийским морем, поднялись по Куре и 28 домов их подошли к Мцхета: „ხოლო მასვე უმცა მოვიდეს თურქნი, ოტებულნი მისივე ქეიხოსროსგან. გამოვლეს ზღუა გურჯანისი, აღმოყვეს მტკეთასა და მოვიდეს მცხეთას სახლი ოცდა რვა და ეზრახნეს მ მასაჲლისსა მცხეთისასა, აღუთქვეს შეწევნა სპათა ზედა“. (M. 125). Мне кажется, что это ясное и явное описание того, что мы наблюдаем по археологическим материалам — появление на Куре прошлого скифского населения. Здесь напрашивается и другое сопоставление — 28 лет владычества скифов в Передней Азии, кончавшиеся в связи с этими событиями и 28 переселившихся родов — возможно эти цифры как-то связаны.

У мцхетского Мамасахლისи скифы просят место для поселения на условиях несения воинской службы получают его у скал за Мцхета, поселяются там, называя его Саркине («место железа»): „ხოლო უმცრაველსნი მათგანნც მოვიდეს და პოვეს ადგილი ერთი მცხეთელთა მამასახლისისაგან. მისცა და აღაშენეს იგი, მოზღუდეს მტკიცედ და ეწოდა მას ადგილსა სარკინე

³⁴ T. Sulimirsky, Scythian Antiquities in Western Asia, „Art. Lus. As. ae“, vol. XVII, 1954, стр. 309.

М. 125. Укрепляя города и крепости, они ждут прихода персов. «И кто бы ни пришел в это время из Греции, Ассирии (вспомним 616 г. — захват Ниппура, 612 — осаду Ниневии) или Хазарии (здесь может идти речь уже об окончательном разгроме скифов в 585 г. после перемирия, заключенного между Мидией и Лидией. — В. К.) — все были встречены как друзья в ожидании персов». Непосредственно вслед за этим Мровели говорят о взятии Новуходопосором Иерусалима (586 г. до н. э.) и бегстве евреев в Картли, кстати это единственная дата всего этого отрывка, которая никак не связана с нашими отождествлениями и подчеркивает правильность наших предыдущих построений.

Интересно, что именно здесь (опять таки вспомним о жестоком разгроме Урарту в эти годы Мидией и скифами) говорит Леонти Мровели о замене армянского языка грузинскими: „მანონ ქართველთაჲც დაუტყვეს ენა სომხური და ამათ ყოველთა ნათესავთაჲნ შეიქმნა ენა ქართული“ (М 126).

Свидетельством длительности пребывания скифов на левом берегу Куры являются приведенные Леонти Мровели дальше факты о буштурках сидящих на берегу Куры при шествии Александра Македонского. Следует также вспомнить сведения Страбона о земледельческом местном населении на Иберийской равнине, горные районы (которой, — В. К.), напротив, занимают многочисленные и воинственные племена, живущие по обычаям скифов и сарматов, по отношению к которым они были соседними и родственными (XI, 3,3)³⁵. Их обязанность заключается в том, чтобы выставлять войско для защиты страны. Очевидно, эти взаимоотношения между равнинным земледельческим местным кавказским населением и скифским (либо тюркским) скотоводческим населением были настолько традиционны, что менее века спустя после написания Леонти Мровели своего сочинения, Давид Строитель переселяет около 225 000 воинственных кивчаков (половцев) с Северного Кавказа в Картли на тех же условиях (5000 отборной гвардии и 40 000 войско, очевидно, в основной своей массе конницы), в тех же примерно местах выделяя им место для зимних поселений на равнине в Картли (вспомним Саркине) и в горах летние пастбища (сазапуло).

Так же, как и скифы, кивчаки-половцы были распределены по родам. Любопытно, что такое географическое положение скифов подтверждается исследованием М. Н. Погребовой, отметившей, что Кура была границей между преимущественным использованием лука (лучники к северу от Куры) и копья (копейщики к югу). Рассмотрим как археологические материалы освещают эти вопросы. На территории Западного Закавказья найден ряд комплексов VII—VI вв. с скифскими акинаками, стрелами, и погребениями взнузданного коня, документирующие пребывание скифов на территории Картли и Колхиды (Самтавро, гр. погр. 20/1938, 27/1939, 71/1939, 109/1939 и др., Цинцмури, Мусери, погр. № 242. Двани погр. 2, Бешташени, Брили, Мохиси, Куланурхва, погр. № 5, 10, с. Колхида)³⁶. Особенно интересно,

³⁵ Страбон, География, М., 1964, стр. 474. Пользуюсь возможностью поблагодарить А. И. Болтунову за научные консультации при использовании текстов Геродота и Страбона.

³⁶ Б. Б. Пиотровский, Ванское царство (Урарту), М., 1959, стр. 246—247; С. М. Макалатия, Раскопки Дванского могильника, СА, XI, 1949, стр. 227; Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, Тб., 1941, стр. 42—46; Г. Ф. Гобеджишвили, Археологические раскопки в Советской Грузии (на груз.

что изучение оружия, в частности топоров, в Закавказье привели М. Н. Погребову к очень интересным выводам, непосредственно подтверждающим положение Мровели. По ее мнению «сильная концентрация памятников, содержащих скифское оружие, по наземным районам Западного Закавказья, а также по Куре, вплоть до Мцхета, позволяет предполагать здесь в VI в. до н. э. наличие определенной части скифского населения»³⁷. Причем связывает это население Карлин М. Н. Погребова именно со скифами, бежавшими от Киаксара, подчеркивая на анализе одной категории вещей мысль, высказанную еще Б. Б. Пиотровским об отличиях между скифскими памятниками западной и восточной части Закавказья³⁸. Именно эти скифы оказались связующим звеном между Урарту и закавказскими племенами с одной стороны и Прикубанскими скифами — с другой.

Эти связи подтверждаются, как мы уже говорили, данными топонимики — так А. Г. Шанидзе область Гогарену, упомянутую Страбонем, возводит к скифскому имени «гог»³⁹ (напр. скифы называются *гог* у Иосифа Флавия), так же со скифо-саками связана «Сакасена» Страбона и «Сакассана» Плиния. Г. А. Меликишвили с фракийско-киммерийским именем треров связывает Триалети (племя «трелк» в армянских источниках)⁴⁰. Подтверждаются связи также и лингвистическим материалом, который документирует большие структурные изменения в картвельских языках, произведенные индоевропейским субстратом⁴¹. Подкрепленным правильности хронологического определения сведений Леонти Мровели «о переселении 28 домов» в окрестности Мцхета концом VII в. до н. э. является то, что все последующие, очень кратко описанные события относятся к VI—V вв. до н. э. Так, упоминается персидский царь, сын Вашташаба (ფე ვაშტაშაბის ძე М. 127). Нам хорошо известен Дарий (Дарийавуш) сын Виштаспы (или Гистаспа, 521—486 гг. до н. э.), причем очень важно отметить, что у Леонти Мровели это имя дается в ранней древнеперсидской фонетической форме⁴², что позволяет М. Андроникашвили предположить именно на этом основании знакомство грузинских племен с иранским устным эпическим творчеством в доаршакидское, в частности, парфянское время⁴³. Правда, здесь говорится не о Дарии, а о Спандиат-Рвали, хотя те события, о которых идет речь у Леонти Мровели хорошо согласуются именно с Дарием. Собственно, говорится только об одном, укрепив крепости, грузины и армяне ждут нашествия персов, тогда как те, дойдя до Адарбадагана, повернули на скифов, мстя за смерть деда. Тут может идти речь как о походе Дария на скифов, поводом которого, как известно, была месть за старое. Или, что более вероятно, судя по направлению движения, речь идет о походе Дария на саков (вспомним Бехистунскую надпись и описание победы над скифами в острокопеч-

яз.). Тб., 1952, стр. 99; М. М. Трапш, Памятники эпохи бронзы и раннего железа в Абхазии, Сухуми, 1970, т. I, стр. 125—141, 162—168, 193—197; Г. А. Меликишвили, К истории Древней Грузии..., стр. 224—225.

³⁷ М. Н. Погребова, Железные топоры скифского типа в Закавказье, СА, № 2, 1969, стр. 186.

³⁸ Б. Б. Пиотровский, Ванское царство..., стр. 246.

³⁹ А. Г. Шанидзе, Два чапо-мингрельских суффикса в грузинском и армянском языках, ЗВРАО, т. XXIII, 1916, стр. 365—372.

⁴⁰ Г. А. Меликишвили, К вопросу о древнейшем..., стр. 86.

⁴¹ Там же, стр. 206.

⁴² М. Андроникашвили, Ук. сочинение, стр. 542.

⁴³ Там же, стр. 149.

ных шапках: «Вождя их по имени Скунха взяли в плен и привели ко мне»⁴⁴. В этом случае, ясно, что дед убитый скифами, это Кир, в 529 г. убитый саками-массагетами. Причем не являясь дедом, он является третьим поколением по отношению к сыну Виштаспа, если считать официальную линию царей Кир-Камбис-Дарий. Кончается II глава царствованием Барама (Бааман) Ардашиоша, в котором можно видеть Артаксеркса (462—422, Артахшаша), с которым Мровели связывает расширение границ Ахеменидского Ирана, захват Вавилона, Ассирии и Греции, наложение дани на картвельские племена. Вспомним, что в это время по сведениям Геродота сасперы входили в 18 сатрапию, совместно с матиенами и алародиями платят ежегодно 200 талантов серебра, тогда как мосхи, тибарены и моссиники входили в 19-ю. Более северные районы по свидетельствам того же Геродота и Плутарха не входили в состав Ахеменидского Ирана. Геродот подчеркивал, что владычество персов доходило только до Кавказского хребта, между тем, как колхи и их соседи до Кавказских гор «обложили себя дарами» (речь идет о доставлении ста юношей и ста девушек каждые пять лет) (III, 97). Может именно это имел в виду Мровели, когда говорил о захвате Ассиро-Вавилонии, и наложении дани (но не захвате) Греции и картвельских племен. Завершением этого раздела является высказывание Мровели о существовании шести языков в Картли — армянского, грузинского, скифского, ассирийского, еврейского и греческого, так блестяще подтвердившиеся археологическими раскопками в Грузии. В заключении я хочу лишь подчеркнуть, что доверие к источнику и уважение к его автору удивительно интересному и самостоятельному автору XI века, позволяет рассмотрев возможно полно все имеющиеся в распоряжении современного ученого данные, уточняющие предложенные толкования, придти к высказанной выше концепции. Но окончательное доказательство — это дело новых специальных исследований прежде всего специалистами по древнегрузинской литературе, истории и археологии.

Предложенное мною толкование сочинения Леонти Мровели вызывает много вопросов и, прежде всего, вопрос об источнике (или источниках), позволивших ему дать картину, так верно отражающую действительное положение вещей в столь далеко отстоящую от его дней эпоху. Очевидно, некоторым ответом на это является анализ источников, которыми пользовался «Отец армянской истории» Мовсес Хоренаци⁴⁵. Мало кто из древних авторов так много внимания уделил их характеристике и сопоставлению, тем более, что цель у рассматриваемых авторов (Мровели и Хоренаци) была одна — дать самые ранние страницы древней истории Закавказья. Мовсес Хоренаци, «слегка пронаешийся», по его словам, «по глубинам архива» (3,62) Эдессы, работавший в библиотеках Александрии, Италии, Афин и Константинополя, знает и царские Анналы, увековечившие мудрые деяния и подвиги древних правителей (1,3) и летописи «тружеников-летописцев», отразивших «гражданские законы и учреждения человеческого общества» (1,3) и сочинения древних историков, Вавилонян, Ассирийцев, Египтян и Греков (13,5). Но события, связанные с историей Армении, как сетует Мовсес Хоренаци, не привлекают к себе должного внимания историков. Правда, «они собраны незначительными и неизвестными гу-

⁴⁴ М. А. Дандамаев, Иран при первых Ахеменидах, М., 1963, приложение, строчка 20—30.

⁴⁵ История Армении Моисея Хоренского, Новый перевод Н. О. Эмина, М., 1893.

санами и хранятся в царских архивах» (1,14), с удовлетворением отмечает Хоренаци, опираясь на свидетельство «многосведующего Сирина» (1,18) Мар Абас Катини, работавшего в Ниневийском Государственном Архиве во II в. до н. э. над созданием истории Древней Армении.

Из «царских хартий» (1,21), «Книг царей», «Храмовых историй» (1,14) Мовсес Хоренаци старался «извлекать, со всею точностью, стародавние сказания» (1,19). Причем для нас особенно важно, в связи с возможными источниками Леонти Мровели, многочисленные разъяснения Хоренаци того, «почему мы захотели (повесть) о событиях нашего (отечества) заимствовать из греческих (источников), тогда как желательнее было бы (черпать ее) из халдейских и ассирийских книг» (1,2).

Именно греческие историки и переводчики (такие, как упомянутые Абиден, Александр Полиистор, Евсевий и др.) на основании вавилонских документов, хранящихся в храмовых и царских архивах, книг и «эпических сказаний всех народов» (1,2), написанных на различных языках, создали ряд сочинений и переводов. С ними в Ниневии знакомился Мар Абас Катина — такова упомянутая им «Книга, переведенная по приказанию Александра с Халдейского на греческий язык. (которая) заключает в себе подлинные стародавние рассказы древних предков» (1,9). Мовсес Хоренаци знаком был с целым рядом подобных сочинений во время работы в Эдессе, Александрии, Афинах и Константинополе. В руках же у Леонти Мровели также могли оказаться какие-то из них во время его пребывания в Афонском Монастыре.

Проверяя доводы различных историков при характеристике тех или иных событий, Мовсес Хоренаци критерием достоверности делает факт совпадения их с устными преданиями (1,21), которым во всей своей истории он уделяет особое внимание. В «Истории Армении» он говорит об «устных преданиях» (1,6), «Хронологических песнях» (1,30) «плясовых песнях» — которые «старцы из потомков Арама поют... на память во время представлений... при сопровождении звука бамбирна» (1,6). Причем любопытно, что единственный эпос, получивший у него эпитаф «живого» — это «нескладные, бессвязные, бессмысленные сказания Парсов» (стр. 48), которым, как мы уже говорили, он смог сообщить смысл, «открывая стародавние события, недоступные даже для самих Парсов» (стр. 49). Это утверждение было бы нам непонятно, если бы не проделанная выше работа по отождествлению персидских царей из сочинения Леонти Мровели с правителями Мидии и Ахеменидского Ирана. Поэтому в число источников, помогающих анализу Шах-Намэ Фирдоуси, наряду с Историей Армении Мовсеса Хоренаци, грузинскими версиями Шах-Намэ, следует внести и сочинение Леонти Мровели⁴⁶.

⁴⁶ Ценные наблюдения по вопросу об отношении сочинения Леонти Мровели к иранскому эпосу содержат работы Г. С. Мамулиа — см. გ. მამულია, ლეონტი მროველის და ჭუანშერის წყაროები (ფალაური ეპოსი ლეონტი მროველის და ჭუანშერის საისტორიო თხზულებებში, წყაროს სტრუქტურული ანალიზი), „მაცნე“, 1964, № 4; მისივე, „ქართლის ცხოვრების“ წყაროს დადგენისათვის, საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, XXXVIII, № 1, 1964; მისივე, აფრასიაბის გამოქვაბულის ლეგენდა, ლეონტი მროველის წყარო, საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე“, ХХХІХ, № 1, 1965.

ელდარ მაისთვალისვილი

ბერნარდ ფონ ბრაიდენბახი პალესტინაში მყოფი ქართველების შესახებ

უცხოელ ავტორთა თხზულებებს დიდი მნიშვნელობა აქვს საქართველოს ისტორიისათვის. XV ს-ის მეორე ნახევრიდან განსაკუთრებით მრავლად გვაქვს ევროპელების ცნობები. ეს გამოწვეულია იმით, რომ ოსმალებისაგან ბიზანტიის იმპერიის განადგურების შემდეგ საქართველო, ფაქტიურად, ერთადერთ ქრისტიანულ სახელმწიფოდ დარჩა აღმოსავლეთში და, ბუნებრივია, იგი ევროპელთა ყურადღებას იპყრობდა ეკონომიური, პოლიტიკური თუ რელიგიური თვალსაზრისით.

საქართველოს წარსულისა და აწმყოს გასაცნობად ევროპელებს ძირითადად ორგვარი საშუალება გააჩნდათ. ერთი იყო ქვეყანაში ნამყოფი დიპლომატების, ვაჭრებისა და სხვათა ჩანაწერები და, მეორე, საქართველოს ფარგლებს გარეთ თვით ქართველთაგან მიწოდებული ინფორმაცია. რომელზე დაყრდნობით ევროპელებს გარკვეული წარმოდგენა ექმნებოდათ საქართველოსა და მისი მოსახლეობის შესახებ. ამ უკანასკნელი სახის ცნობებზეა აგებული ვერმანელი ბერნარდ ფონ ბრაიდენბახის (ბრაიტენბახი) ავტორობით ცნობილი თხზულების — „მოგზაურობა წმინდა მიწაზე“¹ — ერთ-ერთი თავი, რომელიც მიძღვნილია საქართველოსა და ქართველებისადმი. ✓

ბრაიდენბახის დაბადების წელი ცნობილი არ არის. იგი ეკუთვნოდა ბრაიდენბახ-ბურესჰაიმის ძველ თავადურ გვარს. 1450 წლიდან ბრაიდენბახი ქ. მაინცის კანონიკი იყო. ამის შემდეგ იგი ასრულებდა სხვადასხვა ოფიციალურ და საპატიო მოვალეობას: იყო წმ. ალბანის სახელობის დავრდომილ რაინდთა თავმჯდომარის კაპიტულარი, პაპის ტახტის პროტონოტარი, მაინცის საერო სასამართლოს ხაზინადარი და, ბოლოს, საკათედრო ეკლესიის დეკანი.

✓ 1483 წლის 25 აპრილს ბრაიდენბახი გაემგზავრა პალესტინისა და იერუსალიმის მოსანახულებლად და, როგორც თვითონვე შენიშნავდა, აღსაწერად მოგზაურობის დროს მას თან ახლდნენ გრაფი იაჰან ფონ ზოლმსი², რაინდი ფილიპ ფონ ბიქენი³ და დომინიკელი ფელიქს ფაბრი⁴. მათ, ბრაიდენბახის მიწვევით, შეუერთდა უტრეხტელი მხატვარი ერჰარდ რევიზი, რომელმაც განსაკუთრებული როლი შეასრულა ამ მოგზაურობის უკვდავყოფის საქმეში.

მოგზაურები ჯერ ვენეციაში მივიდნენ, შემდეგ გაიარეს ქ. კორფუ (კერკირა), მოდონი, კანდია (კ. კრეტა), როდოსი და მრავალი სიფათის შემდეგ მი-

¹ Bernard von Breidenbach, Peregrinatio in terram Sanctam, Mainz, 1486.

² იოჰან ფონ ზოლმსი 1440 წლიდან მაინცისა და კელნის კანონიკი იყო. მოგვიანებით მან უარი თქვა საეკლესიო სამსახურზე და დაქორწინდა. იგი ითვლება ე. წ. ზოლმსური საეგარეულო შტოს დამაარსებლად (იხ. C. A. Schaab, Die Geschichte der Erfindung der Buchdruckkunst, Mainz, 1830, გვ. 531).

³ იგი ბრაიდენბახის ახლო ნათესავი იყო (იხ. C. A. Schaab, დასახ. ნაშრომი, გვ. 531).

⁴ ფელიქს ფაბრი შემდეგში ისევ დაბრუნდა პალესტინაში და იქვე გარდაიცვალა 1502 წ. იხ. Nouvelle biographie générale, depuis les temps les plus reculés jusqu'à nos jours, t. 7, Paris, 1863, გვ. 363) ✓

აღწიეს დანიშნულები აღვილს. ბრაიდენბახი, დიდი პატივისცემის ნიშნად, არჩეულ იქნა იერუსალიმის წმ. საფლავისა და სინას მთის წმ. ეკატერინეს მონასტრის რაინდად. ამ სპატიო ჯილდოს თვით ბრაიდენბახი დიდ მნიშვნე-

Von den Georgianen die auch wollen cristen sein.

Ob mich sein and volck in orient dar vñ iherusalem wohnende. des herren
 saba sie sich strecket bis zu den berge Caspyos genant. vñ ist gar ein streyt
 dar volck vñ stark vñ vil cuntschaftt habende. auch groß welt in streyt
 vñ mügde. also dar die saracou. vñ pers. mede vñ assury yr anstößter oder nach
 durwanne gar vñ bel. s. d. vñ wie wol diß volck vñ all seyrt vñ vñ gebē ist mit
 den vngläubigen. noch dan forcht es die selbe mit sunder es müde von allen den
 selben gefochter vñ selten geleydiget. Sie haissen Georgiam vñ sancto Georgio
 dem heilige anten den sie sic an besunderm patrou vñ van fürer halten. vñ er
 inen mit groffer andacht vñ reuerenz. beuo. war sie zu veld vñ ziehen in streyt.
 Ob diesen lünde wone vil zu iherusalem vil heiliger stett jnn habende. doch besund
 den berg Caluane vñ das lünd dagnane das auch stand in oym velschen der auch
 erß do cyrtus am auch verschide. Bey dem selben ouß haben sie ein altar vñ ge
 manlichen anen vñ den yren darjnn verschlossen doren zu bewachen. Dar zu ha
 sen sie in gedult die kirch der heilige engel. do erwan das huf anue des bischofs
 jnd. dar en vnser herr vñ den berg zum eylen ward gefüert. Item diese
 Georgianer volge nach den kreuzschern in allen yren actelen vñ yrmichen auch
 in den sacramenten. dem nach sie eben als wol sasmata oder vngelobsam der es
 muschen kirchen sein als die selben. Item yr clercken habē rond kronen vñ dem
 vñ sieben gen. Hierusalem die heiligen stett bey m zu suchen. gan sie mit vffgen
 eben fanch vñ on all müde zu Hierusalem vñ vñ ein. wan die saracou d doren
 ynen kan ley dr thim. forchtend so bald diese in yr heymet kōmen. sie wüde yren
 müdenen saracouen noch vil erge thim. Die georgianische edeln frauwen
 geben auch vñ in streyt vñ gedult weer in maß wie die Amazonas. frauwen
 also getat. die ein eygen ländt inne haben. Die mennelicher nationen ziehen yr
 lēnt vñ hax. vñ lassen es nimmer absteuen. Vñ tragen hüt vñ yren haubten
 von mancherley farwe. In den göttlichen ampten vñ gedultigen tachen sie
 kreuzschern jnngeu vñ sp. ach. Aber suß die saracouische oder Chaldyische wechser
 alphabets ob bezachnet sein.

ლობას ანიჭებდა. მან ორივე რაინდული ორდენის ნიშნები თავის საგვარეულო დროშაზე გამოსახულ ღერბში ჩაასმევინა.

1484 წ. მოგზაურები მაინცში დაბრუნდნენ. ბრაიდენბახის შემდგომი ცხოვრებიდან მხოლოდ ის არის ცნობილი, რომ იგი საეკლესიო საქმეებთან დაკავშირებით მალე ისევ რომს გაემგზავრა. 1486 წ. იგი დაესწრო მაქსიმილიანეს მეფედ კურთხევას აახენში (იმპერატორი, 1493—1519), ხოლო 1495 წ. მონაწილეობდა ვორმსის რაინსტაგის მუშაობაში.

ბრაიდენბახი გარდაიცვალა 1497 წლის 5 მაისს⁵.

ზემოთ უკვე ვთქვით, რომ პალესტინას მიმავალმა ბრაიდენბახმა თან წაიყვანა უტრეხტელი ერპარდ რევიხი, რომელიც განათლებული და საკმაოდ გაწაფული მხატვარი ყოფილა. ეს კარგად ჩანს „მოგზაურობის“ აღწერაში მოთავსებული მრავალრიცხოვანი გრავეურებიდან.

გერმანელი მეცნიერი მოზერი სამართლიანად აყენებს მოსაზრებას იმის შესახებ, რომ ბრაიდენბახმა მოგზაურობის დღიურების წარმოება და ჩანახატების გაკეთება რევიხს მიანდო. მაგრამ მას ეს საქმე ბრაიდენბახის ზედამხედველობით უნდა ეკეთებინა⁶. ამ საფუძვალს შესრულებისათვის რევიხმა გარკვეული გასამრჩელო მიიღო, ხოლო ბრაიდენბახმა *autor principalis* უფლება შეინარჩუნა, როგორც ნაშრომის დაწერის მთავარმა ინიციატორმა. სინამდვილეში რევიხი უნდა ჩაითვალოს „მოგზაურობის“ თანავტორად. ბრაიდენბახმა რევიხის დღიურებზე დაყრდნობითა და სხვა „სწავლულს“ (ასეა ნათქვამი თხზულების შესავალში) დახმარებით, 1485 წ. გაამზადა „მოგზაურობის“ ლათინური ტექსტი, რომელშიც მრავალ ადგილას დიდი მოკრძალებით არის აღნიშნული რევიხის დამსახურება. ნაშრომი დაიბეჭდა 1486 წლის თებერვალში (მეორე ლათინური გამოცემა 1502 წ.) რევიხის მიერ გამზადებული გრავეურებითა და ლიტერებით⁷.

იმავე (1486) წელს რევიხმა ხელახლა გადაამუშავა დღიურები, შეადგინა გერმანული ტექსტი და მოამზადა ახალი გამოცემისათვის. მართლაც 1486 წ. ივნისში „მოგზაურობა“ გამოიცა გერმანულ ენაზე (მეორე გერმანული გამოცემა 1490 წ.). ამ გამოცემის ავტორადაც ბრაიდენბახი არის მოხსენიებული. „მოგზაურობა“ ითარგმნა და გამოქვეყნდა ჰოლანდიურ (1486), ფრანგულ (1488)⁸ და ესპანურ (1498)⁹ ენებზე.

„მოგზაურობის“ მრავალრიცხოვანი გამოცემები მიგვითითებენ დას. ევროპელთა ცხოველ ინტერესზე წმინდა ადგილებისა და საერთოდ აღმოსავლეთის მიმართ. რამდენადაც ჩვენთვის ცნობილია, იგი პირველი, შედარებით სრულყოფილი თხზულებაა შუა საუკუნეების ევროპის იმ მრავალრიცხოვან ნაშრომებს შორის, რომლებიც აღმოსავლეთის ქვეყნებისა და ხალხების გაცნობას მიეძღვნა. პირველ რიგში უნდა აღინიშნოს, რომ „მოგზაურობაში“ ნაკლებად შეიძინევა ამგვარი (პოლიგრიფული) უანრის ლიტერატურისათვის დამახასიათებელი ფანატიზმი. ავტორები (ბრაიდენბახი და რევიხი) პალესტინისა და სინას აღწერისას ერთნაირად იყვნენ დაინტერესებული როგორც ქრისტიანული წმინდა ადგილებით, ისე ქვეყნის ჰავით, რელიეფით, ფლორითა და ფაუნით, ქალაქებითა და მოსახლეობით. მათ აინტერესებდათ პალესტინაში მცხოვრები სხვადასხვა ხალხების ჩაცმულობა, ზნე-ჩვეულება, ენა,

⁵ ბრაიდენბახი დაკრძალეს მაინცის საეპისკოპოსო ტაძრის ღვთისმშობლის სამლოცველოში.

⁶ მოზერის ნაშრომი მოთავსებულია კრებულში: Serapheum. Zeitschrift für Bibliothekswissenschaft, Handschriftenkunde und ältere Litteratur, Dritte Jahrgang, Leipzig, 1842, გვ. 51—76.

⁷ *Sanctae Peregrinationes. Opusculum Moguntiae per Erhardum Rewich de Trajecto inferiori impressum, Mainz, 1485*.

⁸ ფრანგულ ენაზე გამოქვეყნდა 4-ჯერ: 1488 და 1489 წლებში ლიონში და 1517, 1522 წლებში პარიზში.

⁹ *Viaje de la tierra Sancta*. თარგმანი შესრულებულია 1485 წლის ლათინური გამოცემიდან მარტინეს დამპიესის მიერ.

დამწერლობა და ისტორიული წარსული. ავტორებმა, მკითხველისათვის სრულყოფილი წარმოდგენის შექმნის მიზნით, წიგნს დაურთეს მრავალრიცხოვანი დიაგრამები. რუკები და სურათები.

აუცილებლად უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ ბრაიდენბახი და რევიხი პირველნი დაინტერესდნენ გაეცნოთ ევროპელთათვის იერუსალიმში მცხოვრებმა სხვადასხვა ხალხების წარმომადგენელთა ენისა და დამწერლობის ნიმუშები. წიგნში ამ მიზნითაა მოცემული რამდენიმე ალფაბეტი (ვასახელებთ ისე როგორც „მოგზაურობაშია“): სარკინოზული, ებრაული, სირიული, ბერძნული აბისინიურა და სხვა. ნაშრომში ავტორები სთავაზობენ მკითხველს ზოგიერთი ენის (ბერძნული, თურქული, სარკინოზული) მცირე ლექსიკონებს. უნდა ვიფიქროთ, რომ ბრაიდენბახი, რევიხი და „სხვა სწავლული“ იმ ლინგვისტურ და ფილოლოგიურ ძიებათა საქმის კურსში იყვნენ, რომელსაც საფუძველი ჩაუყარა იტალიელმა ჰუმანისტმა ლორენცო ვალამ XV ს-ის პირველ ნახევარში.

ჩვენ ვისარგებლეთ „მოგზაურობა წმ. მიწაზე“-ს 1486 წლის გერმანული გამოცემით, რომლის ერთ-ერთი ეგზემპლარი დაცულია ლენინგრადის სალტიკოვ-შჩედრინის სახელობის საჯარო ბიბლიოთეკაში. მოგვყავს იმ ტექსტის სრული თარგმანი (წიგნს პაგინაცია არა აქვს), რომელიც საქართველოსა და ქართველებს ეხება.

გეორგიანების შესახებ, რომლებსაც სურთ გახდნენ ქრისტიანები¹⁰

არის აგრეთვე იერუსალიმის აღმოსავლეთით მცხოვრები სხვა ხალხი, რომლის ბატონობა კასპიოსად¹¹ წოდებულ მთებამდე ვრცელდება. დიდად მეომარი და ძლიერი ხალხია და მრავალრიცხოვანი რაინდობა ჰყავს. ასევე დიდად მიისწრაფიან ვრცელი სამყაროს დაპყრობისაკენ. ასე რომ, სარაცენები¹² და პერსები¹³, მედები¹⁴ და ასირიელები მოსახლდრენი ან მუშობლები [არიან და] ძალიან ეშინიათ მათი. თუმცა ეს ხალხი ყოველი მხრიდან გარშემორტყმულია ურწმუნოებით, მაინც უშიშრად არიან. პირიქით, ყველას ეშინია და იშვიათად აწყენინებენ [მათ]. მათ ჰქვიათ გეორგიანები წმიდა გიორგის, წმიდა რაინდის [სახელის] მიხედვით¹⁵, რომელსაც ისინი თავიანთ განსაკუთრებულ პატრო-

¹⁰ ბრაიდენბახს, ალბათ, უნდოდა ეთქვა: ქართველებს სურთ გახდნენ კათოლიკეები. შუა საუკუნეების დას. ევროპელის აზრით, მართლმადიდებლები გზიდან აცდენილი ცოდვილები იყვნენ. ჰეშმარიტ ქრისტიანებად მათ მხოლოდ კათოლიკეები მიაჩნდათ.

¹¹ დას. ევროპაში კავკასიის მთები უმეტესად კასპიის მთების სახელით იყო ცნობილი. თითქმის ყველა მოგზაური ამ სახელით აღნიშნავდა კავკასიონის მთავრების.

¹² სარაცენი — (სარკინოზი) წარმომდგარია ძველ არაბეთში მცხოვრები მომთაბარე ტომის სახელიდან. შემდეგში ევროპაში ამ სახელით იწოდებოდნენ არა მხოლოდ არაბები, არამედ სავრთოდ მუსლიმანები. ამ შემთხვევაში კი ბრაიდენბახი არაბებს უნდა გულისხმობდეს.

¹³ პერსებში შეიძლება სავრთოდ ირანელებია ნაგულისხმევი, მაგრამ მაინც უნდა ითქვას, რომ პერსები (ფარსები) ყველაზე უძველესი და მრავალრიცხოვანი იყო ირანში მცხოვრებ სხვა ხალხებთან შედარებით.

¹⁴ მედები ანუ მიდიელები. შუა საუკუნეების ზოგიერთი ევროპელი ავტორი ტერმინით „მედია“ (შუა) აღნიშნავდა შუა აზიასა და გულისხმობდა სპარსეთსა და ჩინეთს შორის არსებულ სახელმწიფოს, რომელსაც სინამდვილეში ჩალათაის ულუსი ექცავა.

¹⁵ ვახუშტი ბაგრატიონი ითვალისწინებდა რა საქართველოს ფარგლებს გარეთ, უცხოელთა შორის გავრცელებულ მოსაზრებას ქართველთა სახელის წარმოშობის შესახებ, აღნიშნავდა: „რუსულად ვინაჲთგან იცნეს სამება-ერთარსება, ჰეშმარიტი ღმერთი წმიდის ნინოს მიერ, რამეთუ მამა ნინოსი იყო ზაბილონ, და ესე ზაბილონ იყო კაბადუციელი, ნათესავი წმიდისა აღდის მოწამის გიორგისა, ამისთვის მიერ ეამითგან ნიშნი და სასწაულნი უმრავლესნი არიან მთავარ-მოწამისა გიორგისანი ყოველსა ივერიასა შინა, რამეთუ არა არიან ბორცუნნი

ნად და წინამძღოლად თვლიან და თაყვანს სცემენ დიდი მოწიწებითა და სასოებით, [განსაკუთრებით მაშინ], როცა [ბრძოლის] ველზე გადიან საბრძოლველად. ამ ხალხის [წარმომადგენლები] ცხოვრობენ იერუსალიმში. მათ შრავალი წმიდა ადგილები აქვთ, განსაკუთრებით კალვარიუს მთა¹⁶ და [ის] გამოქვაბული, რომლის თავზე ერთ დიდ კლდეზე იდგა ჯვარი. იმ ჯვარზე დაიღუპა ქრისტე. იმავე ადგილას აქვთ საკურთხეველი [რომელსაც] ერთ-ერთი [ქართული] შიგნიდან დაკეტილს იცავს. მათს განკარგულებაშია აგრეთვე წმინდა ანგელოსების ეკლესია¹⁷. იქ იდგა ეპისკოპოს ანეს¹⁸ სახლი. სადაც უფალი პირველად მიიყვანეს ზეთის ხილის მთიდან. აქეს გეორგიანები ბერძნებს მისდევენ ყველა წესებასა და ცდომილებაში. აგრეთვე წმინდანებში, რის გამოც ისინი სხიზმატიკები¹⁹ ან რომის ეკლესიის ურჩნი არიან... მათს სამღვდელთ თავზე მრგვალი ტონზურა აქვთ²⁰, ბერებს კი ოთხ-

ანუ მაღალნი გორანი. რომელსა ზედა არა იყოს შენნი ეკლესიანი წმიდისა გიორგისანი, და ესეცა ამის მიერ იწოდა. არამედ ევროპელნი და ბერძენნი უხმობენ ჭორჭიანსა, და რუსნი გრუსსა, და მომადიანნი გურჯსა მათითა ორფორადისი გამო, არამედ იგვევ გიორგიავე არს" (ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1973, გვ. 39—40).

¹⁶ კალვარიუს მთა — გოლგოთა. XI საუკუნიდან. აქ არსებობდა ამავე სახელწოდების ეკლესია ქართული ძეგლით. ბაგრატ კურაპალატს ეპისკოპოსიც კი დაუსვამს იქ (რ. ქანენი, ქართველები იერუსალიმში, ავტორის წინასიტყვაობით. ფრანგულიდან თარგმნა შ. ვარდნიკი, სტამბოლი. 1921, გვ. 14). ქართველები დიდი ხნის განმავლობაში მოღვაწეობდნენ გოლგოთაზე, მაგრამ XV საუკუნეში რამდენიმე ხნით დაუკარგავთ მისი ნახევარი, რომელიც ლათინების ხელში გადასულა. 1479 წ. იგი ისევ ქართველებმა დაიბრუნეს Ratsherr Johann Tucher von Nürnberg, Reise nach Jerusalem, Nürnberg. 1483, გვ. 26. ხოლო როგორც „მოგზაურობის“ ცნობიდან ირკვევა, 1483—84 წწ. ქართველები სხვადასხვა წმინდა ადგილებთან ერთად „განსაკუთრებით“ კალვარიუს მთას ფლობდნენ. შემდეგ გოლგოთას არაბები დაპატრონებიან, რომელთა ხელიდან ბაგრატ VII (1510—64) გამოუსვია, ხოლო მეფე ლევანს „მარბით აღუშენებია“ (ტიმოთე გაბაშვილი, მიმოსლვა, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთო ელ. მეტრეველი, თბ., 1956, გვ. 78).

¹⁷ რ. ქანენის ნაშრომში ნათქვამია, რომ ქართველები მართლაც ფლობდნენ წმ. ანგელოსების ეკლესიას, მაგრამ XIII—XIV საუკუნეებში. შემდეგში იგი სომხების ხელში გადასულა. XX ს-ის დასაწყისში იქ სომეხი ბერ-მონაზვნები იყვნენ (რ. ქანენი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 18). ბრაიდენბახ-რეიხის ცნობიდან კი ირკვევა, რომ აღნიშნული ეკლესია XV საუკუნეშიც, ყოველ შემთხვევაში, 1483—84 წლებში ქართველებს ეკავათ.

¹⁸ ბედექერის აზრით, „ეპისკოპოს ანეს“ სახლი სომხური სიონის ეკლესიის ადგილას იდგა (C. Bādeker, Ägypten, Leipzig, 1877, გვ. 543). სიონის ეკლესია კი ყოფილია წმ. იაკობის მონასტერია. რომელიც ქართველებმა დაარსეს მათი კეთილდღეობის დროს და სამას წელზე მეტი არ იქნება რაც სომხების ხელში გადავიდა“ (С. Н. Муравьев. Путешествия к св. местам в 1830 г., СПб., 1848, т. II, გვ. 115). XI საუკუნეში „იაკობ აღდგეს მოციქულის მონასტერი აღუშენებია გიორგი მეფეს საქართველოსას, აწ რომელიც სომეხთ უჭირავსო. იტყოდნენ ვითარმედ ზარღანა მეფეთა საქართველოსათა იმ დიან მონასტერში ყოფილა“ (ტ. გაბაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 78).

წმ. იაკობის მონასტერი რომ ისტორიულად ქართველებს ეკუთვნოდათ. ასეთი აზრი დიდად ყოფილა გაერთელებული აღ. (აგარელის იერუსალიმში ყოფნისას (А. Чагарели, Памятники грузинской старины в св. земле и на Синае, СПб., 1888, გვ. 118). იქვე მახლობლად არსებობდა პატარა ნაგებობაც, სადაც, გადმოცემის თანახმად, ქრისტე იყო დაწყვედილი (V. Langmantel, Hans Schiltbergers Reisebuch nach der Nürnberger Handschrift herausgegeben von Dr. Valentin Langmantel. „Bibliothek des Literarisch Vereins in Stuttgart,“ Bd. 172, Tübingen, 1885).

¹⁹ სხიზმატიკი — სქიზმატიკოსი, ბერძნული სიტყვაა და ნიშნავს გამოიშველს, განხეთქილების შემტანს. ასე უწოდებდნენ კათოლიკეები მართლმადიდებლებს.

²⁰ ტონზურა — კათოლიკე საეკლესიო პირთა გაერქვილი საქორჩე (ტექსტში გვირგვინი).

კუთხედი ან კვადრატულ²¹. სწორად ეს ხალხი თავის ქვეყნიდან მიემგზავრება იერუსალიმისაკენ. [რათა] წმინდა ქალაქში ეძიონ საყუდელი. იერუსალიმში ისინი მალე აწვეულდნენ და უნაკოდ შედიან და გამოდიან²². სარაციები ვერ ბედავენ რაიმე ენება მიაყენონ მათ იმის შიშით, რომ ისინი თავიანთ სამშობლოში დაბრუნებისათვის მათს თანამომხე სარაციებს უფრო მეტ ზიანს მიაყენებენ. გეორგიანელი ქალებიც მიდიან ბრძოლაში და იარაღს ხმარობენ იმგვარად, როგორც ამაზონელები — ასე იწოდებიან ქალები. რომლებსაც თავიანთი ქვეყანა აქვთ. [გეორგიანელთა] მოდგმის კაცები ატარებენ წვერსა და თმას, რომელსაც არასოდეს იკრებენ²³. თავზე ახურავთ სხვადასხვა ფერის ქუდეები²⁴. ღვთისმსახურებასა და [საეკლესიო] ნაწერებში ისინი იყენებენ ბერძნულ ენასა და მეტყველებას, მაგრამ [საერო ყოფაში] ხმარობენ სარაციულს ან ქალდეურს, რომლის აღფაბეტი ზემოთ არის ნაჩვენები²⁵.

21 ქართველი სასულიერო პირების ტონზურაში თმავარცხნილობა იგულისხმება. „მოგზაურობის“ ტექსტიდან გამომდინარე, საეკლესიო იერარქიის სხვადასხვა საფეხურზე მდგომ პირს სხვადასხვანაირი ვარცხნილობა ჰქონია, როგორც ვარეგანი განმასხვავებელი ნიშანი.

XIII საუკუნიდან მოყოლებული იერუსალიმელი ქართველების თმავარცხნილობის შესახებ ცნობები მრავლად მოგვეპოვება. გერმანელი პილიგრიმი თიტმარი, რომელიც იერუსალიმში იყო 1217 წელს, ქართველების შესახებ წერდა: „ყველა მღვდელსა და ბერს — აქვს ტონზური: ბერებს ოთხკუთხედი, მღვდლებს შრგვალი“ (Laurent, Peregrinatores medii aevi quatuor, Hambourg, 1857, გვ. 51). ამჟერად ყველა ცნობის მოყვანა სავიწრო არ არის მხოლოდ უნდა აღინიშნოს, რომ თიტმარის ნათქვამს ოთხი საუკუნის შემდეგ თითქმის სიტყვასიტყვით იმეორებს სხვა გერმანელი პილიგრიმი ლუდვიგ ჯედი (Reise und Pilgerfahrt zum des Edlen und Besprengen Herren Ludvigen Tschudis von Glarus ecc., Gullen, 1606, გვ. 138).

ამ საკითხთან დაკავშირებით განსაკუთრებით საინტერესოა ორი ცნობა, რომელიც დავიტოვეს უტალიელმა დიპლომატებმა ბარბარომ და კონტარინიმ. ისინი ზემოაღწერილ ტონზურას მიაწერენ ყველა ქართველს, განურჩევლად იმისა, სასულიერო პირი იქნებოდა თუ საერო. ბარბარო წერს: ქართველები „თავს იკრებენ ისე, რომ ირგვლივ იტოვებენ მცირეოდენ თმას მსგავსად ჩვენი აბატებისა, რომლებსაც კარგი შემოსავალი აქვთ“ (Ramusio, Seconda volume della Navigazioni et Viaggi, Venezia, 1559, გვ. 98 v).

კონტარინი კი აღნიშნავს, რომ: მამაკაცები ატარებენ ტონზურას ბერების მსგავსად (Ramusio, დასახ. ნაშრომი, ფ. 114v).

ბარბაროს და კონტარინის ნათქვამს ეწინააღმდეგება ბრაიდენბახ-რევიხის „მოგზაურობის“ ტექსტი, საიდანაც ვიგებთ, რომ ქართველი საერო პირნი ატარებდნენ წვერსა და თმას, რომელსაც არასოდეს არ იკრებდნენ.

22 იერუსალიმში ქართველების პრივილეგირებული მდგომარეობის შესახებ არსებობს უფრო აღრინდელი ცნობაც. არაბი ავტორის ალ-კალკაშანდის მიხედვით XIV ს-ის პირველი ნახევრისათვის ეგვიპტის სულთანმა ქართველებს უფლება მისცა იერუსალიმში ემოგზაურათ ცხენ-სახედრებით ორივე გვერდზე ფეხებ-ჩამოშვებული. მანამდე ქრისტიანები ცალ გვერდზე მქდომნი მოგზაურობდნენ (ი. ვ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, ტ. III, თბ., 1966, გვ. 270).

23 ქართველ ერისკაცთა წვერ-ულვაშის სიდიდემ ბარბაროს ყურადღებაც მიიქცია. აა რას წერს იგი: ქართველები „ატარებენ ულვაშებს, რომლის ბეწვებსაც იზრდიან წვერზე დაბლა ერთი კვარტის, ერთი წყრთის სიგრძეზე“ (Ramusio, დასახ. ნაშრომი, ფ. 98v).

24 შდრ. ბარბაროსთან: „თავზე ჰხურავთ სხვადასხვა ფერის ქუდეები, რომელსაც წვერში ჯილა აქვს“ (Ramusio, ფ. 98v). შდრ. „მოამბე“, I, 1892, გვ. 47).

25 იმ ტექსტის წინ, რომელშიც საქართველოზეა ლაპარაკი, მართლაც მოცემულია აღფაბეტი, მაგრამ ქალდეური კი არა, არამედ ეთიოპური.

წარმოადგინა გორის ნ. ბარათაშვილის სახელობის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის ისტორიის კათედრამ

Ю. Н. ВОРОНОВ

РАННЕСРЕДНЕВЕКОВЫЕ КРЕПОСТИ НА ТЕРРИТОРИИ АБХАЗИИ (VII—X ВВ.)

На территории Абхазской АССР и в прилегающей части Сочинского района автором проведено обследование (обмеры и сборы подъемного материала) нескольких десятков как известных, так и вновь открытых раннесредневековых укреплений, характеристика которых позволяет наметить ряд важных закономерностей в развитии местного оборонительного зодчества¹.

Выделены четыре типа укреплений-городища (Ачипсе, Хашупсе, Анакопия, Псху, Ачапара, Скайсук и др.), крепости (Хоста, Монастырь, Калдашвара, Клыч-1 и др.) замки (Хасанта-абаа, Уз-абаа, Шубара, Ткварчели, Наджих, Пахулани, Сатанжо и др.) и ограды (Отсюш, Австрица и др.). Городища формировались на основе значительных (более 0,5 га) поселений, позднее окруженных оборонительными стенами, внутри которых отмечаются остатки различных жилых и культовых зданий. Крепости возникали на стратегически выгодных возвышенностях на заселенных или не обжитых прежде местах. Площадь крепостей обычно составляет 0,1—0,5 га. Замки возводились на особо выдающихся вершинах вблизи поселений и представляли собою выдающихся вершинах вблизи поселений и представляли собою обычно башню с оградой, охватывающей территорию в 200—500 кв. м. Ограды-укрытия строились вблизи поселений и важных путей. К последним по своему характеру относятся отчасти и ацангуары — пастушеские сооружения того же времени в высокогорной зоне.

Планировка укреплений раннесредневековой Абхазии была тесно связана с условиями местности — стены следуют ее изгибам, используют и дополняют ее выгодные в стратегическом отношении возможности. Изредка отмечаются попытки выправить изъяны местности — через глубокие трещины перебрасывались каменные арки с целью спрямления линии стен (Хашупсе) и т. д.

При сооружении стен почва снималась до скальной основы, в которой на склонах высекалась ступень, служившая опорой для осно-

¹ В. Б. Ковалевская, Ю. Н. Воронов, Ф. Е. Михайличенко, Исследования средневековых памятников Северо-Западного Кавказа, «Археологические открытия 1968 г.», М., 1969, стр. 124—125; Ю. Н. Воронов, Л. Н. Ситникова, Л. Л. Ситников, Археологические разведки в бассейне р. Мзымта, «Археологические открытия 1969 г.», М., 1970, стр. 86—87; Ю. Н. Воронов, Разведки в Абхазской АССР, «Археологические открытия 1970 г.», М., 1971, стр. 377; Ю. Н. Воронов, Разведочные работы в Абхазской АССР, «Археологические открытия 1971 г.», М., 1972, стр. 472—473; Ю. Н. Воронов, Археологические разведки в Абхазии, «Археологические открытия 1972 г.», М., 1973, стр. 421; О. Х. Бгажба, Материальная культура средневековой Абхазии (VI—XIII вв.), автореферат, М., 1972, стр. 7—16; В. А. Левкинадзе, Монументальные памятники Западной Грузии I—VII вв., автореферат, М., 1973, стр. 30—31, 34.

вания фундамента. Стены возводились постепенно узкими ярусами до высоты в 5—6 м и изредка оформлялись сверху зубцами. Изнутри в стене иногда делались выступающие каменные лестницы, приводившие на боевую дорожку (Хашупсе, Калдахвара и др.).

Стены укреплений в приморской зоне и в горах вдоль важнейших стратегических дорог возводились с помощью облицовочной кладки из тесаных блоков с частичным соблюдением рядов, с забутовкой из ломаного камня на растворе с крупнозернистой примесью речного или морского песка и гравия. В отдельных случаях в кладке стен отмечено использование кирпича многорядными поясами (Анакопия) либо отдельными включениями (Ачипсе, Псху, Клыч-1 и др.). В горной зоне, где добыча и доставка извести была затруднена, а укрепления носили второстепенный характер (Бешенка, Клыч-2, Сакен, Австрица и др.), использовалась нерегулярная облицовочная циклопическая кладка насухо.

Стены городищ и крепостей укреплялись выступающими, как правило, наружу башнями и контрфорсами. На труднодоступных участках возводились башни и контрфорсы прямоугольного сечения (большинство горных и предгорных укреплений), в легкодоступных для людей и стенобитных машин местах сооружались полукруглые башни и контрфорсы (Анакопия, Калдахвара, Ткварчели и др.).

Башни обычно многоярусные (в 2—4 этажа). Межэтажные перекрытия были сводчатыми с опорой на каменный столб (Анакопия) или без него (Уаз-абаа, Клыч-1 и др.) либо деревянными (Хоста, Хашупсе, Шубара и др.). Нижний этаж был либо полым (Анакопия, Уаз-абаа и др.), либо заполнялся бутом (Ачипсе, Пслух, Хасанта-абаа, Псху, Мушба и др.), наращивая естественную возвышенность. Во второй этаж обычно попадали по приставной лестнице или с боевой дорожки по стене. Этажи в башнях сообщались между собою с помощью люков и деревянных лестниц. Стены башен снабжались смотровыми окнами и бойницами. Верхняя боевая площадка окружалась по краю барьером, оформленным зубцами. Башни в замках обычно располагались внутри пространства, огражденного стеной, соприкасаясь с ней (Шубара, Уаз-абаа, Ткварчели, Пахулани и др.) или обособленно (Хасанта-абаа, Сатанжо и др.).

Контрфорсы по своему происхождению, как правило, связаны с башнями. В отдельных укреплениях (Калдахвара и др.) контрфорсы представляют собой небольшие выступающие за линию стены полукруглые башни, заполненные бутом и снабженные сверху боевыми площадками с зубчатым барьером. В других местах эти выступы уже не выполняют и таких функций, используя по прямому своему назначению (Ачипсе, Ткварчели, Пахулани и др.). Аналогична и эволюция отдельных прямоугольных башен. В отдельных случаях (Хоста, Бзыбь) такие башни постепенно утрачивают внутреннее помещение, принимающее колодцеобразную форму. Прямоугольные или треугольные в плане контрфорсы широко использовались в горных крепостях (Ачипсе, Пслух, Хашупсе, Псху, Клыч-1 и др.).

Особое значение придавалось оформлению крепостных ворот, которые на городищах и в крепостях отличались иногда значительными размерами, имели каменный порог, арочное перекрытие, массивное полотно и бревенчатый запор (Хоста, Ачипсе, Анакопия, Бзыбь, Псху, Клыч-1 и др.). В других случаях, особенно в замках, вход в целях безопасности располагался высоко над землей. Внутри укрепления в этом случае можно было попасть только по переносной или подъемной деревянной лестнице (Хасанта-абаа, Мушба, Ткварчели и др.). Иногда

отмечается каменная лестница, встроенная в стену снаружи (Уаз-абаа, Пахулани и др.). Башни и контрфорсы в районе ворот обычно располагались с тем расчетом, чтобы нападающие находились под обстрелом справа (Хоста, Аибга, Псху, Анакопия и др.).

В практике зодчих раннесредневековой Абхазии использовались и другие виды оборонительных сооружений, в первую очередь рвы и валы, располагавшиеся перед воротами поперек перешейков, соединявших территорию укрепления с окружающей местностью (Хоста, Куницыно, Ткварчели и др.). В отдельных случаях система рвов и валов достигала значительных размеров (Клыч-1, Сатанжо и др.). Переход через рвы осуществлялся, по-видимому, с помощью подъемных деревянных мостков.

Более узкая, чем указанная в заголовке, хронологическая градация раннесредневековых укреплений Абхазии пока затруднительна. Наиболее древними, по-видимому, являются городища (VII — VIII вв. до н. э.). Позже (VIII—IX вв.) строятся крепости и ограды. В то же время замки, вероятно, могут быть отнесены к заключительному этапу периода (IX—X вв.), когда особенно в низинах и предгорьях нарастает процесс обособления феодального сословия. Отдельные замки, локализованные на особо выдающихся вершинах, могли служить и дозорными, сторожевыми укреплениями (Сатанжо, Пахулани и др.). Часть рассмотренных сооружений несет на себе следы позднейших переделок и обитания (Анакопия, Чхалта, Сатанжо и др.).

Представил Абхазский Совет Грузинского Общества
охраны памятников культуры

**მიკროლითური ტექნიკა და გეომეტრიული მიკროლითები
საქართველოს ქვის ხანის ძეგლებში**

მიკროლითური ტექნიკა და გეომეტრიული ფორმის მიკროლითები საქართველოს ქვის ხანის ძეგლების ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი კომპონენტია. იგი მოიცავს საკმაოდ ვრცელ პერიოდს, ზედა პალეოლითიდან — ენეოლითის ჩათვლით. მიკროლითური ტექნიკა და გეომეტრიული ფორმის იარაღები ქვის ხანის ცალკეულ საფეხურებზე განვითარების გარკვეულ გზას გადის. სხვა იარაღებისაგან განსხვავებით, მით უფრო მკაფიოდ ემჩნევათ ეპოქალური ცვლილებები. ამგვარი კანონზომიერების გამო, ქვის ხანის კომპლექსებში გეომეტრიული მიკროლითები დანარჩენ ელემენტებთან შედარებით ქრონოლოგიის ყველაზე მგრძობიარე მაჩვენებელია. ამიტომ თვალის გადავლება მათი განვითარების ზოგად კანონზომიერებებზე ხელს შეუწყობს კავკასიის ქვის ხანის ქრონოლოგიისა და პერიოდიზაციის საკითხების კვლევას.

გეომეტრიული მიკროლითებიანი ინვენტარის მქონე სადგომებს ფართო ტერიტორიული და ქრონოლოგიური გავრცელება აქვს, რის გამოც ამ საკითხით არა ერთი საბჭოთა და საზღვარგარეთელი არქეოლოგი დაინტერესებულა. თუმცა უნდა აღვნიშნოთ, რომ მიუხედავად დიდი ინტერესისა დღემდე არ არსებობს სპეციალური გამოკვლევა, რომელშიც გაშუქებული იყოს მიკროლითური ტექნიკისა და გეომეტრიული მიკროლითების განვითარების ზოგადი საკითხები, სადაც შესაძლებელი იქნებოდა დაგვეჩვენა ამ ტექნიკისა და იარაღთა ფორმების ეპოქალური ცვლილებები. ამ მხრივ ეს საკითხი ყველაზე სუსტად კავკასიაშია შესწავლილი. მასზე არა მარტო არ არსებობს სპეციალური ნაშრომი, არამედ თვით მიკროლითებიანი სადგომებიც უკანასკნელ ხანებამდე მცირე რაოდენობით იყო გამოვლენილი და შესწავლილი.

ზოგადი საკითხების კვლევისას რიგი მეცნიერებისა (ეფიმენკო, ზამიატინი, ბიბიკოვი და სხვ.) იყენებდნენ გეომეტრიული მიკროლითების შედარებით ანალიზს. ამასთან დაკავშირებით მათ არქეოლოგიურ ლიტერატურაში ფართოდ შეიტანეს კავკასიური მასალებიც.

კავკასიის ზედაპალეოლითური და მეზოლითური კულტურების ლოკალური ვარიანტების საკითხების კვლევისას ნ. ბადერმა ფართოდ გააყენა მიკროლითური ნაწარმის ანალიზი და აჩვენა მიკროლითური ტექნიკის შესაძლებლობა ლოკალური კულტურების საკითხების შესწავლისას¹.

ჩრდილო-დასავლეთი კავკასიის ნეოლითური ძეგლების შესწავლის საფუძველზე ა. ფორმოზოვმა² მიკროლითური ტექნიკის შესახებ გამოთქვა სასაყურადღებო მოსაზრებები.

¹ Н. О. Бадер. О соотношении верхнепалеолитических и мезолитических культур Крыма, Кавказа и Ближнего Востока, 1964; მისივე, Варианты культуры Кавказа конца верхнего палеолита и мезолита. СА, М., 1965, გვ. 4.

² А. А. Формозов, Неолит Крыма и Черноморского побережья Кавказа. МИА, №102, 1962.

უკანასკნელ ათწლეულში საქართველოში ჩატარებული კვლევა-ძიების შედეგად აღმოჩენილ და შესწავლილ იქნა არა ერთი ზედაპალეოლითური, მეზოლითური, ნეოლითური და ენეოლითური ძეგლი, რომლებიც კარგად ასახავენ მიკროლითური ტექნიკისა და გეომეტრიული ფორმის იარაღების განვითარების სხვადასხვა საფეხურს. აღნიშნული კომპლექსები კავკასიის ადრე მიკროლითულ ძეგლებთან ერთად საშუალებას იძლევა მიკროლითური ტექნიკისა და გეომეტრიული მიკროლითების შესწავლის საკითხის დასმისა.

წინამდებარე ნაშრომში შევეცდებით თვალი გავადევნოთ მიკროლითური ტექნიკისა და გეომეტრიული მიკროლითების წარმოშობა-განვითარებას ქვის ხანის ცალკეული საფეხურების მიხედვით.

მიკროლითური ტექნიკა საქართველოში ზედა პალეოლითის დასაწყისში ჩნდება. მისი ჩასახვა-განვითარება მკიდრო კავშირშია ზედა პალეოლითის ქვის ინდუსტრიის ძირეულ სიახლესთან — დანისებური ლამელების ტექნიკის წარმოშობასთან. ზედა პალეოლითის ქვის დამუშავებაში მომხდარი ახალი ძვრები განპირობებული იყო ამ პერიოდის სამეურნეო ცხოვრებაში მომხდარი გარდატეხით. ამასთან დაკავშირებით ისახება პრიზმისებური ნუკლეუსებიდან დანისებური ლამელების ატეკვის ტექნიკა, რომელიც სწრაფი აღმავალი ხაზით ვითარდება ზედა პალეოლითიდან — ლითონის ხანამდე.

ქვედა პალეოლითის ქვის ინდუსტრიასთან შედარებით, პრიზმისებური ნუკლეუსებიდან ატეცილი დანისებური ლამელების ტექნიკა იყო ახალი, დიდი შინაგანი შესაძლებლობის მქონე, რომლის წიაღში ჩაისახა და შემდეგ ფართოდ განვითარდა ჩასართების ტექნიკა. ლამელებისა და ჩასართების ტექნიკამ ჩასახვის დროიდან (ზედა პალეოლითის დასაწყისი) — ლითონის ხანამდე — განვითარების დიდი გზა განვლო. მისმა განვითარებამ განაპირობა იარაღების მიკროლითურობა. ჩასართების ტექნიკის მთავარ კომპონენტად მიკროლითი იქცა. რამაც დასაბამი მისცა მიკროლითური ინდუსტრიის განვითარებას. აღნიშნული ტექნიკის განვითარების ხაზი ძირითადად მიკროიარაღების სრულყოფის გზით წარიმართა.

ბ ლ ა გ ვ ზ უ რ გ ა და **ბ ლ ა გ ვ გ ვ ე რ და** მიკროიარაღები. ზედა პალეოლითის ძეგლებში მიკროლითური ტექნიკა ძირითადად წარმოდგენილია ბლაგვზურგა და ბლაგვგვერდა მიკროიარაღებით — სხვადასხვა ტიპის მიკროწვეტანებითა და დანებით. აღნიშნული იარაღები ძალიან დამახასიათებელია საქართველოს ზედა პალეოლითისა და მეზოლითისათვის. მათ ფართო ქრონოლოგიური და ტერიტორიული გავრცელება აქვთ. ბლაგვზურგა და ბლაგვგვერდა მიკროიარაღები დამახასიათებელია მთელი კავკასიისათვის, წინა აზიისა და ხმელთაშუა ზღვის სამყაროს ზედა პალეოლითისა და მეზოლითისათვის.

მიკროიარაღები საქართველოში ზედა პალეოლითის დასაწყისში ჩნდება (სვანთა სავანე³, ხერგულის კლდე⁴). ამ ძეგლებში ისინი ძირითადად წარმოდგენილია ბლაგვზურგა და ბლაგვგვერდა მიკროწვეტანებითა და დანებით (ტაბ. 1, სურ. 1—8, 11, 12) ზედა პალეოლითის ადრეულ საფეხურზე ჩნდება ირგვლივ რეტეშირებული მიკროწვეტანები. ეს იარაღები ზედა პალეოლითის

³ აღნიშნული იარაღების ჯგუფში ვაერთიანებთ ყველა ბლაგვზურგა და ბლაგვგვერდა მიკროიარაღებს გეომეტრიული მიკროლითების გამოკლებით.

⁴ ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახ. მუზეუმის ქვის ხანის ფონდი. კოლ. № 30—973.

⁵ იქვე, კოლ. № 29—26;

დასასრულამდე არსებობენ და თანდათანობით სრულყოფილ სახეს იღებენ. აღსანიშნავია ხერგულის კლდის მიკროიარაღებზე ფუძის ათლა (მუცლის მხრიდან) ბრტყელი რეტუშით⁶.

ზედა პალეოლითის შუა საფენურის ძეგლებში (დევის ხერელი, საკაყი)⁷ (ტაბ. 1, სურ. 23—26, 29, 32, 42—44) ბლაგვზურგა და ბლაგვგვერდა მიკროიარაღების რაოდენობა მატულობს, ზომები მცირდება. დევის ხერელში მიკროიარაღები იარაღების საერთო რაოდენობის 15% შეადგენს. საკაყიანი კი მიკროიარაღები 20%-ია. მიკროიარაღებიდან წამყვანი ადგილი წვეტანებს უჭირავს. ისინი გამოირჩევიან ფორმის მრავალფეროვნებით. გრძელდება ტრადიცია იარაღების შესწორებისა მუცლის მხრიდან ბრტყელი რეტუშით, რაც შემჩნეული იყო ხერგულის კლდეში. მცირე რაოდენობით გვხვდება ირგვლივ რეტუშირებული წვეტანები.

ზედა პალეოლითის მოგვიანო საფეხურზე (გვარჯილასკლდე⁸) ბლაგვზურგა და ბლაგვგვერდა მიკროიარაღების რაოდენობა საგრძნობლად მატულობს. გვარჯილას — კლდეში მიკროიარაღები იარაღების საერთო რაოდენობის 38% შეადგენს. აღნიშნული იარაღებიდან წამყვანი ადგილი წვეტანებს უჭირავს. მათში ქარბობს ნენსისებური წვეტანები. წინა საფეხურებთან შედარებით მათი ფორმები იხვეწება, ზომები მცირდება. დიდი ადგილი უჭირავს ისევ ე. წ. გრავეტის ტიპის წვეტანებს. ძალიან დამახასიათებელია გვარჯილას კლდისათვის ფუძემომრგვალებული მშვილდწვეტანები. მათ წვერი ხშირად უმახვილებოდათ, ხოლო, ბოლო უთხელდებოდათ ბრტყელი რეტუშით მუცლის მხრიდან.

გვარჯილას კლდეში მცირე რაოდენობით ნაპოვნია დახვეწილი ფორმის ირგვლივ რეტუშირებული წვეტანები, რომლებსაც გრავეტ-წვეტანებსაც უწოდებენ.

აღრე მეზოლითში ბლაგვზურგა და ბლაგვგვერდა მიკროლაშელები კვლავ ინარჩუნებენ წამყვან მნიშვნელობას (ქვაჭარა, იაშთხვა, კეპ-ბოლაზი, ენწერი, ქახათი)⁹.

ჩრდილო კავკასიის მეზოლითურ ძეგლებშიც შეინიშნება ბლაგვზურგა და ბლაგვგვერდა მიკროიარაღების გავრცელება¹⁰. ასეთი ძეგლების რიცხვს მიეკუთვნება ჩოხის ცნობილი სადგომიც, რომელიც საკმაოდ მდიდარია ბლაგვგვერდა ლაშელებით. იგივე მდგომარეობაა კოშმა-ნოხოში¹¹ და გუბის ნეშვიდე ესში. ამ ძეგლებში ყველა იარაღთაგან ქარბობს ბლაგვგვერდა მიკროლაშელები. ბევრია ბლაგვგვერდა მიკროლაშელები სოსრუკოს¹² სადგომში

⁶ С. Н. Замятин, Палеолит Западного Закавказья, I, Палеолитические пещеры Имеретии, Сб. МАЭ. XVII, 1957, გვ. 461.

⁷ ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახ. მუზეუმის ქვის ხანის ფონდი. კოლ. № 21—32—91—32; 2—55;

⁸ იქვე, კოლ. № 16—54.

⁹ ლ. წერეთელი, მეზოლითური კულტურა კავკასიის შავიზღვისპირეთში, თბ., 1973.

¹⁰ В. Г. Котович, Чохская стоянка, первый памятник каменного века в горном Дагестане, Уч. записки НИИЯЛИ Даг. ФАН, СССР, III, Махачкала, 1957.

¹¹ В. Г. Котович, დასახ. ნაშრომი.

¹² С. Н. Замятин, Раскопки грота Сосруко в 1955 г., Уч. записки Кабардино-Балкарского научно-исследовательского института, т. XIII, 1957.

და შავ მღვიმეში¹³ (ჩრდილო ოსეთი), ისინი ნაპოვნია აგრეთვე წონას¹⁴ (სამხ. ოსეთი) მეზოლითურ ფენაში.

გვიანი მეზოლითის ძეგლების დიდ ნაწილში ადრე მეზოლითთან შედარებით, ბლაგვევრდა მიკროლამელების რაოდენობა კლებულობს (აცი, ცივი მღვიმე). თუმცა ზედა პალეოლითის შუა საფეხურიდან ბლაგვევრდა მიკროლამელების პარალელურად ექვესგარეშე ჩნდება გეომეტრიული ფორმის იარაღები (სამკუთხედები, სეგმენტისმაგვარი იარაღები).

ადრე ნეოლითში (ანასეული I, დარკვეთი IV) და გვიან ნეოლითში (ანასეული II, კისტრიკი, ოდიში) ბლაგვეზურგა და ბლაგვევრდა მიკროლამელები ან სულ არ გვხვდება ან იშვიათად თითო-ოროა¹⁵.

უხერხულობას იწვევს აღნიშნული იარაღების ერთი საერთო სახელწოდების უქონლობა. არქეოლოგიურ ლიტერატურაში ერთი და იმავე ტიპის იარაღები ხშირად სხვადასხვა სახელწოდებითაა მოხსენიებული (და პირუტყუ—სხვადასხვა ტიპის იარაღებს ზოგჯერ ერთი და იგივე სახელწოდება აქვს) — გრავეტის ტიპის დანები, გრავეტის ტიპის წვეტანები, მშვილდის ფორმის დანები, შატელპერონის ტიპის დანები, მშვილდწვეტები, გრავეტ-წვეტანები, ზურგ და გვერდდაბლაგვეული ლამყლები და სხვ. ხშირად ეს ცნებები ერთმანეთს ფარავს. სინამდვილეში ამ სახელწოდებებში გვაქვს ძირითადად ორი სხვადასხვა დანიშნულების იარაღი — მიკროწვეტანები და მიკროდანები, რომლებიც განვითარების გზაზე იცვლიან ფორმას და იხვეწებიან. ამ იარაღებს აერთიანებს ერთი საერთო ნიშანი, იარაღის ზურგისა და გვერდის დაბლაგვება.

ბლაგვეზურგა მიკროიარაღებში გამოიყოფა დიდი ჯგუფი, რომლებსაც წვერი აქვთ წამახვილებული და გარეგნობით მიკროწვეტანებს წააგავან. ამ იარაღების მთელი ცალები ან მათი ნაწილები კარგად მოწმობს იმას, რომ წვერი მათ საგანგებოდ უკეთდებოდათ და ხშირ შემთხვევაში დამატებით უმუშავდებოდათ, როგორც ზურგის, ასევე მუცლის მხრიდან. ეს კარგად ჩანს ზედაპალეოლითური ძეგლების იარაღების მაგალითზე. აღნიშნული წვეტანების წვერის საგანგებოდ წამახვილება განპირობებული უნდა ყოფილიყო მისი დანიშნულებით. როგორც ჩანს, ეს წვეტანები სატყორცნ ან სამკერებელ იარაღებს წარმოადგენდნენ. ამიტომ ამგვარ ბლაგვეზურგა და წვერწამახვილებულ იარაღებს მართებული იქნება ვუწოდოთ ბლაგვეზურგა ან ბლაგვევრდა მიკროწვეტანები. ამ ტერმინში ნაწილობრივ ჩანს იარაღის დანიშნულება, ნაწილობრივ კი მისი დამუშავების თავისებურება. ამგვარი სახელწოდება უფრო გასაგები იქნება ვიდრე სახელწოდება „გრავეტი“.

საქართველოს ზედაპალეოლითური ძეგლების ბლაგვეზურგა მიკროწვეტანებში ძირითადად გამოიყოფა სამი ქვეჯგუფი: 1. სწორი ბლაგვეზურგა წვეტანები. 2. მშვილდის ფორმის წვეტანები და 3. ირგვლივ რეტუშირებული წვეტანები.

¹³ В. П. Люб и н. Первые сведения о мезолите горного Кавказа (Осетия) у истоков древних культур (эпоха мезолита), МИА, 123, изд. „Наука“, 1966.

¹⁴ ა. კალანდარიძე. ზემო რაჭისა და სამხ. ოსეთის პალეოლითური ექსპედიციის მუშაობის შედეგი, 1958, ისტორიის ინსტიტუტის სამეცნ. სესია (მოხსენებათა თეზისები) თბ., 1959.

¹⁵ ლ. ნებერიძე, დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითი, 1972, თბ., გვ. 93.

პირველ ქვეჯგუფში შეიძლება გაერთიანდეს გრავეტისმაგვარი და ნემსისებური წვეტანები, რადგან ტიპოლოგიურად და ფუნქციონალურად ისინი ახლოს დგანან ერთმანეთთან. აღნიშნულ იარაღებს დაბლაგვებული აქვთ ცალი სწორი მხარე, ხოლო წვერი ან ფუძე მუცლის მხრიდან ბრტყელი რეტუშით აქვთ შესწორებული. ამ იარაღებს ზედაპალეოლითურ ძეგლებში სხვა ტიპის წვეტანებთან შედარებით რიცხობრივი უპირატესობა აქვთ. საფიქრებლია, რომ ე. წ. ბლაგვზურგა ლამელების დიდი ნაწილი დაზიანებული ბლაგვზურგა სწორი წვეტანების ან სამკუთხედების შუა ნაწილები იყოს და არა დამოუკიდებელი იარაღები.

მშვილდის ფორმის წვეტანებს მორკალული, დაბლაგველი ზურგი და კარგად წაწვეტებული წვერი აქვთ. ზოგჯერ მათი ფუძე მორკალულია რეტუშით. ნ. ბადერი¹⁶ სთვლის, რომ ეს იარაღები ძალიან დამახასიათებელია გვარჯილას კლდისათვის, ამიტომ იგი მათ გვარჯილას კლდის ტიპის წვეტანებს უწოდებს. უნდა აღვნიშნოთ, რომ იგივე იარაღები წარმოდგენილია საკაუიას მღვიმეშიც. განსხვავება იმაშია რომ გვარჯილას კლდეში მათი რაოდენობა მატულობს და ფორმები იხვეწება, რაც სრულიად ბუნებრივია. უფრო მართებული იქნებოდა ზოგადად მათ აღსანიშნავად ბლაგვზურგა მშვილდწვეტიანები ვინმარო. მით უმეტეს, რომ ეს სახელწოდება ახალი არ არის, მას იყენებდა პროფ. გ. ნიორაძე, ხოლო ახლაც ხმარობენ მას არქეოლოგები: დ. თუშაბრაძე, გ. გრიგოლია, ლ. წერეთელი.

ბლაგვზურგა სწორი წვეტანები და ბლაგვზურგა მშვილდწვეტიანები უნდა დამზადებულიყო ე. წ. წვეტიანი ლამელებისაგან, რომლებიც ძალიან ბევრია ამ კომპლექსებში (დევის ხვრელი, საკაუია, გვარჯილას კლდე). კონუსისებური ნუკლეუსებიდან ატყეცილი წვეტიანი ლამელები აღნიშნული იარაღების ნამზადები უნდა იყოს. მათ მთელი გვერდის გასწვრივ უკეთდებოდა დამაბლაგვებელი რეტუშში, წვერი კი საგანგებოდ მუშავდებოდა.

ზედაპალეოლითურ ძეგლებში მიკროიარაღების მეორე დიდი ჯგუფი არის ბლაგვგვერდა დანები. შემორჩენილი მთელი ეგზემპლარები გვიჩვენებენ, რომ მათ წვერი არ უკეთდებოდათ, ხოლო სამუშაო პირს გვერდი წარმოადგენდა. ამგვარ იარაღებს არქეოლოგიურ ლიტერატურაში გრავეტის ტიპის დანების ან გვერდაბლაგვებული და ზურგდაბლაგვებული ლამელების სახელწოდებით ვხვდებით.

ზედაპალეოლითურ მასალებზე დაკვირვება გვიჩვენებს, რომ წვეტიანი იარაღების დიდ ნაწილს დაბლაგვებული ჰქონდა ზურგი. ბლაგვგვერდა დანების უმეტესობას კი წვერი არ ჰქონდა წამახვილებული, რასაც მოწმობს დევის ხვრელის კოლექციის მთელი ცალეები (კოლ. № 86—32; 1—38). ზიანდებოდა უმეტესად სამუშაო პირი. არის რამდენიმე შემთხვევა, როდესაც იარაღის წვერი ხელუხლებლადაა გადარჩენილი.

მიკროიარაღების ყველაზე ადრეული ფორმა უნდა ყოფილიყო ბლაგვზურგა სწორი წვეტანები, შემდეგ კი უნდა განვითარებულიყო ბლაგვზურგა მშვილდწვეტიანები. საკაუიაში უკვე გვხვდება, როგორც ბლაგვზურგა სწორი წვეტანები, აგრეთვე პარალელურად ჩნდება ბლაგვზურგა მშვილდწვეტიანებიც.

¹⁶ Н. О. Бадер. Варианты культуры Кавказа.... გვ. 9.

საკაიისა და სარეკის¹⁷ მღვიმის მასალების მაგალითზე კარგად ჩანს ბლაგვზურგა მშვილდწვეტანების გადასვლა სეგმენტისმაგვარ იარაღებში (კოლ. № 2—55—2217—2225), ხოლო გვარჯილას კლდის მასალებში ბლაგვზურგა მშვილდწვეტანების გადასვლა ასიმეტრიულ სამკუთხედებში (კოლ. 16—54—94).

მოტანილი მაგალითები გვიჩვენებს, რომ საქართველოს ზედაპალეოლითურ ძეგლებში კარგად ჩანს მიკროლითური იარაღების ჩასახვისა, გეომეტრიული მოყვანილობის მიკროლითებზე გარდამავალი ფორმების წარმოქმნისა და გეომეტრიულ ფორმებში გადასვლის პროცესი: დროის გარკვეულ მონაკვეთზე ეს ფორმები თანაარსებობენ, შემდეგ კი ბლაგვზურგა მიკროწვეტანები ჰკარგავენ მნიშვნელობას და ბოლოს წყვეტენ არსებობას.

ამ პროცესის პარალელურად ხდება ახალი გეომეტრიული ფორმების — სამკუთხედების, სწორკუთხედების, სეგმენტებისა და ტრაპეციების გაჩენა და განვითარება.

ამგვარად, საქართველოს ზედაპალეოლითური ძეგლების ბლაგვზურგა და ბლაგვგვერდა წვეტანებსა და დანებზე დაკვირვება გვიჩვენებს მათი ჩასახვისა და განვითარების რთულ გზას. ჩანს, რომ მყარად დადგენილი იარაღების ფორმები არ არსებობდა, კარგად შეიმჩნევა მათი ფორმების ძიება: რის გამოც გვაქვს მთელი სერიები, რომლებიც ნათლად ასახავენ იარაღების ერთი სახედან მეორეში გადასვლის პროცესს. ბლაგვზურგა წვეტანები და ბლაგვზურგა დანები მიკროლითური ტექნიკის განვითარების პროდუქტია. აღნიშნულ იარაღებს განვიხილავთ, როგორც ყველაზე ადრეულ მიკრონაწარმს.

სამკუთხედები. გეომეტრიული ფორმის ჩასართებს შორის ყველაზე ადრეულ ფორმად სამკუთხედები ითვლება. მათი ქრონოლოგიური ჩარჩოები დიდი არ არის. ისინი ჩნდებიან ზედა პალეოლითის შუა საფეხურზე და არსებობენ მეზოლითის ბოლომდე.

ყველაზე ადრეული ძეგლები, სადაც ნაპოვნია, რამდენიმე ასიმეტრიული სამკუთხედი ზედა პალეოლითის შუა საფეხურის სადგომებია (დევის ხერელი, საკაიის; ტაბ. 1 სურ. 27—28, 30—31) ასიმეტრიულ სამკუთხედებს გარდა საკაიისში არის დიდი ზომის სამკუთხედისმაგვარი იარაღები, რომლებიც შესაძლოა მათ პროტოტიპს წარმოადგენენ. ს. ზამიატინი¹⁸ მათ თავრეტუმირებული ლამელების ვარიანტად მიიჩნევს. ნ. ბადერი¹⁹ კი მათში ადრეული ფორმის წვეტანებს ხედავს.

ზედა პალეოლითის გვიან საფეხურზე (გვარჯილას კლდე) ასიმეტრიული სამკუთხედების რაოდენობა მატულობს (ტაბ. 1, სურ. 50—53). გვარჯილას კლდის მიკროიარაღებში ნ. ბადერმა²⁰ გაპოყო ბოლოდამუშავებული ბლაგვზურგა ლამელების ჯგუფი. ჩვენი აზრით, ეს იარაღები დაზიანებული სამკუთხედები და სწორკუთხედებია, რომელთა მთელი ნიმუშები გვაქვს კოლექციაში.

¹⁷ დ. თუ შ ა ბ რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი, ლ. წ ე რ ე თ ე ლ ი, პალეოლითურა ნაშთები სარეკის გზიდან, ძეგლის მეგობარი, № 1, 1975.

¹⁸ С. Н. З а м я т и н, დასახ. ნაშრომი, გვ. 473.

¹⁹ Н. О. Б а д е р, Варианты культуры Кавказа... გვ. 7.

²⁰ იქვე, გვ. 8.

ადრე მეზოლითში (ქვაჭარა) სამკუთხედები ინარჩუნებენ წამყვან მნიშვნელობას (ტაბ. II, სურ. 5—7) ჩოხში²¹ და კოხმა-ნოხოში²² ნაპოვნია ასიმეტრიული სამკუთხედები. დარკვეთის ეხის მეზოლითური ფენის (V ფენა) გეომეტრიული მიკროლითები ძირითადად სამკუთხედებითაა წარმოდგენილი. აღნიშნული იარაღების სიჭარბე შეინჩნევა გვიანმეზოლითურ ძველ — ეძანში (ტაბ. II, სურ. 19—25), თუმცა მასში საგრძნობლად იმატა ტრაპეციებისა და სეგმენტების რიცხვმა (ტაბ. II, სურ. 26—30).

ადრენეოლითურ კომპლექსებში (ანასეული I, დარკვეთის ეხის IV ფენა) სამკუთხედები ჭერჭერობით არ არის აღმოჩენილი, თუმცა გამორიცხული არ უნდა იყოს მათი გადანაშთის სახით შემორჩენილობაც.

ს ე გ მ ე ნ ტ ე ბ ი. გეომეტრიული ფორმებიდან ყველაზე დიდი ქრონოლოგიური ჩარჩოები სეგმენტებს აქვთ. აღსანიშნავია სეგმენტისმაგვარი იარაღის პოვნის ფაქტი ხერგულის კლდეში (ტაბ. I, სურ. 9), მიკროიარაღების გამოჩენა ზედა პალეოლითის ადრეულ ძეგლებში საეკვოდ იყო მიჩნეული და გამოთქმული იყო მოსაზრება მისი გვიანდელი ფენებიდან მომდინარეობის შესახებ. უკანასკნელ ხანებში ხერგულის კლდეში არქეოლოგ ნ. ბერძენიშვილის ხელძღვანელობით ჩატარებული მრავალწლიანი გათხრების შედეგად შესაძლებელი გახდა მღვიმის სტრატეგრაფიის შემოწმება და მისი საბოლოო დადგენა. გარკვეა, რომ ხერგულის კლდის ქვის მასალა ერთი ფენისეულია²³, რის შედეგადაც მიკროლითური ტექნიკის ჩასახვის ფაქტი ზედა პალეოლითის ადრე საფეხურს უნდა დაეუკავშიროთ.

საგანგებო შესწავლას მოითხოვს საკითხი — გეომეტრიული მიკროლითების გაჩენა ამიერკავკასიაში ასეთ ადრეულ საფეხურზე ახალი ტექნიკის დამოუკიდებელი ძიების შედეგი იყო, თუ სამხრეთ რაიონებთან ურთიერთობისა? ამ საკითხებთან დაკავშირებით აქვე იმის თქმა შეიძლება, რომ ამ პერიოდში უკვე ჩანს კონტაქტი საქართველოს სამხრეთ რაიონებთან (ობსიდიანის შემოტანა), რომლებსაც თავის მხრივ ურთიერთობა ჰქონდა სამხრეთის ქვეყნების ძველ კულტურებთან (ზარზი, ნატუფი, კავსია), რომლებიც ხასიათდებიან განვითარებული მიკროლითური ტექნიკით, ამიტომ მიკროლითური ტექნიკის სამხრეთიდან შემოსვლის გზას ვერ გამოვრიცხავთ. ყოველ შემთხვევაში ერთი ცხადია. რომ ამიერკავკასიაში ზედა პალეოლითის დასაწყისში უკვე არსებობდა შინაგანი აუცილებლობა და სათანადო ნიადაგი ახალი ტექნიკის დანერგვისათვის.

ზედა პალეოლითის შუა საფეხურიდან სეგმენტების არსებობა უკვე ეკვთავარეშა (ღვეის ხერელი, საკაეთა; ტაბ. I, სურ. 33—37, 40—41), თუმცა მათი რაოდენობა აქ მცირეა, ამასთანავე ისინი ჭერ კიდევ საკმაოდ უხეში და მარტივია. ღვეის ხერელის მსხვილ სეგმენტისმაგვარ იარაღებს პ. ეფიშენკო²⁴ და ს. წამიატინი²⁵ ჩვეულებრივ სეგმენტჩასართად მიიჩნევენ. ნ. ბადერი კი ღვეის ხერელისა და საკაეთის სიმეტრიულ და ასიმეტრიულ სეგმენტებს, სეგმენტ-

²¹ В. Г. Котович, დასახ. ნაშრომი, გვ. 148.

²² В. Г. Котович, Каменный век Дагестана, 1964, გვ. 156.

²³ გ. დოჩანაშვილი, ხერგულის კლდეში ჩატარებული არქეოლოგიური მუშაობის შედეგები, საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიება 1972 წელს (მოკლე ანგარიშები), 1973, გვ. 12—15.

²⁴ П. П. Ефименко, Первобытное общество, Киев, 1952, გვ. 601-

²⁵ С. Н. Замятин, დასახ. ნაშრომი, გვ. 486—487.

წვეტანებად თვის და სრულიად სამართლიანად მიიჩნევს, რომ დევის ზერელისა და საკაიას სეგმენტები ტიპოლოგიურად და ფუნქციონალურად ახლოსაა წვეტანებთან²⁶.

ზედა პალეოლითის მიწურულში (გვარჯილას კლდე) სეგმენტების რაოდენობა მატულობს (ტაბ. I, სურ. 45—49), გრძელდება ფორმების დახვეწა, ზომები მცირდება. გვარჯილას კლდეში არის მცირე ზომის მომადლო და დაბალი მოგრძო სეგმენტებიც. უკანასკნელთ წვერი და ბოლო მუცლის მხრიდან წამახვილებული აქვთ ბრტყელი რეტუშით. ამ იარაღებსაც ნ. ბადერი²⁷ სეგმენტ-წვეტანებს უწოდებს. გვარჯილას კლდის სეგმენტებს ს. ზამიატინი²⁸ ისრისპირებად მიიჩნევს. ქვაჭარის მღვიმეში (აღრე მეზოლითი) სეგმენტები ცოტაა (ტაბ. II, სურ. 8, 15). საინტერესოა ეძანის დახვეწილი მოყვანილობის სეგმენტები, რომლებიც იერით გვიანნეოლითურს უახლოვდება, თუმცა პროცენტულად მათი რაოდენობა დიდი არ არის. არ ჩანან სეგმენტები ჭერჭერობით აღრე ნეოლითში. ანასეულ 1-ში (უკერამიკო) არც ერთი სეგმენტი არ არის, მაშინ, როდესაც ტრაპეციები მასალის საერთო რაოდენობის 2,2 პროცენტს შეადგენს. იგივე მდგომარეობა დადასტურდა დარკვეთის ეხის ნეოლითურ ფენაში (უკერამიკო). აქაც არ არის სეგმენტები, მაშინ როდესაც ტრაპეციები ჭარბადაა (ტაბ. III, სურ. 1—4). მატულობს სეგმენტების რაოდენობა ლემურიშისა²⁹ და ჩხორთოლის³⁰ ნეოლითურ ნამოსახლარებზე. ანასეულ II-ში სეგმენტები 8,12%-ია. ძირითადად ისინი მცირე ზომის რკალდაბლაგებული ფორმებითაა წარმოდგენილი.

წოფის აღრეენეოლითურ კომპლექსში გადანაშთის სახით გვხვდება მცირე ზომის რკალდაბლაგებული სეგმენტები (ტაბ. III, სურ. 43—44), ისინი ცნობილია მაიკოპის კულტურის, მეშოკოს ნამოსახლარიდან და აგრეთვე მაიკოპის ყორღანიდან. როგორც ვხედავთ სეგმენტები გადანაშთის სახით კიდევ განავრცობენ არსებობას ლითონის ხანის ძეგლებში.

სწორკუთხედები და ტრაპეციები გეომეტრიული მიკროლითების ყველაზე გავრცელებული სახეა. მათი ქრონოლოგიური ჩარჩოები მოიცავს ზედა პალეოლითის გვიან საფეხურს — ლითონის ხანამდე. აქ ჩვენ ერთად განვიხილავთ სწორკუთხედებსა და ტრაპეციებს, რადგან ზოგიერთ რაიონში სწორკუთხედები შესაძლოა ტრაპეციების პროტოტიპი ან მათი ლოკალური ფორმა იყოს. ეს საკითხი ჭერ კიდევ დაკვირვებას საჭიროებს. გვიან ზედა პალეოლითში (გვარჯილას კლდე), ჩნდება გეომეტრიული იარაღების ახალი ფორმები — სწორკუთხედები, — ეს თავბოლო და გვერდებდაბლაგებული ან ორგვერდრეტუშირებული სწორკუთხედებია (კოლ. № 6—54, 86, 87). ამგვარი იარაღები განავრცობენ არსებობას აღრე მეზოლითში (ქვაჭარა), (ტაბ. II, სურ. 11—14). იერით ისინი მარტივ ტრაპეციებს ჰგვანან, ამასთანავე მათი ზომები მცირდება. ჯამბალის მღვიმეში (შუა მეზოლითი³¹) უკვე

²⁶ Н. О. Бадер, დასახ. ნაშრომი, გვ. 7.

²⁷ იქვე, გვ. 9.

²⁸ С. Н. Замятин, დასახ. ნაშრომი, გვ. 492.

²⁹ კ. კალანდაძე, ლემურიშის ნეოლითურ ნამოსახლარზე 1970 წ. ჩატარებულ სამუშაოთა შედეგები, მასალები საქართველოსა და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, V, 1973, გვ. 136.

³⁰ კ. კალანდაძე, ჩხორთოლის ნეოლითური ნამოსახლარი, საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიება 1972 წელს (მოკლე ანგარიშები), 1973, გვ. 15—20.

³¹ ლ. წერეთელი, დასახ. ნაშრომი, 1973, გვ. 68.

გვხვდება ტრაპეციები (ტაბ. II, სურ. 16). როგორც აღმოსავლეთ საქართველოში, ასევე შავიზღვისპირეთის გვიან მეზოლითში (ეძანი, ცივი მღვიმე, აცი III) შეინიშნება ტრაპეციების რაოდენობის ზრდა და ფორმების დახვეწა.

ადრე ნეოლითში (ანასეული 1, დარკვეთი IV) ორფერდამუშავებული ტრაპეციები ჭერჭერობით გეომეტრიული ფორმის ერთ-ერთი სახეა.

გვიან ნეოლითში ტრაპეციების რაოდენობა მატულობს, ორფერდამუშავებულ ტრაპეციებთან ერთად გვხვდება სამგვერდდამუშავებულებიც (ტაბ. IV, სურ. 1—18), ამ იარაღებს „პერპენდიკულარული“ რეტეშით დამუშავებული აქვთ ორი ფერდი და ზედა ფუძე. ქვედა ფუძეზე ეტყობა გამოყენების კვალი. ეს ჯგუფი ხასიათდება მცირე ზომებით, მოგრძო და დაბალი მოყვანილობით, მათში არის ორმხრივდამუშავებული ცალებიც. სამგვერდდამუშავებული ტრაპეციები მცირე რაოდენობით ცნობილია ეძანის მეზოლითური ფენიდან. ანალოგიური ტრაპეციები ნაპოვნია მახვილაურის³² (ბათუმის რ-ნი), ღუმურიშისა და ჩხორთოლის (გალის რ-ნი) ნეოლითურ ნამოსახლარებზე, რაც შეეხება ორფერდამუშავებულ ტრაპეციებს ისინი არსებობას განაგრძობენ ლითონის ხანის ძეგლებშიც — საშელე კლდე, დარკვეთის II და III ფენები, ძუძუანა. თითო ცალი ნაპოვნია არუხლო 1-ისა და იმირის ნამოსახლარებზე.

ზურგათლილი მალალი ტრაპეციები და სწორკუთხედები, ჩნდება მხოლოდ გვიანი ნეოლითის განვითარებულ კომპლექსებში (შილოვკა, კისტრიკი, ანასეული II, ვურიანთა, ოდიში, მახვილაური). ზურგათლილი მალალი ტრაპეციები და ზურგათლილი მალალი სწორკუთხედები ცნობილი არ არის ზედაპალეოლითური, მეზოლითური და ადრენეოლითური კომპლექსებიდან.

კისტრიკისა (ტაბ. III, სურ. 26—27) და შილოვკისაგან განსხვავებით ანასეულ II-ში ზურგათლილი მალალი ტრაპეციები მეტად თავისებური სერიითაა წარმოდგენილი (ტაბ. IV, სურ. 34—41). ამ იარაღებს აქ უფრო ზურგათლილი მალალი სწორკუთხედების სახე აქვთ ვიდრე ტრაპეციებისა, თუმცა მათ შორის არის რამდენიმე ზურგათლილი ტრაპეციაც. აღსანიშნავია, რომ ანასეული II-ის მთელი ეს სერია ობსიდიანისაგანაა დამზადებული, მაშინ როდესაც ისინი დანარჩენ ძეგლებში ძირითადად კაჟისაა. ზურგათლილი სწორკუთხედების ანალოგიური ფორმები ჭერჭერობით უცნობია. საფიქრებელია, რომ მათი სახით ვვაქვს ამ იარაღების ლოკალური ფორმა.

ზურგათლილი მალალი ტრაპეციები დამახასიათებელია ჩრდილო კავკასიისათვის, ისინი გვხვდება ყუბანისპირეთში³³, სტავროპოლის მხარეში, კავკასიისპირა დიუნებში³⁴, ყირიმის გვიანნეოლითურ ფენებში (ტაშ-აირ³⁵

³² ს. გოგითიძე. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირა ზოლის ქვის ხანის ძეგლები, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები, III, თბ., 1973, გვ. 66—67, ტ. VII.

³³ В. П. Любин. Доклад на секции неолита пленума ИИМК, 1957.

³⁴ Т. М. Миняева. Кремневая индустрия нижнего Поволжья, Труды нижеволжского об-ва краеведения, вып. 35, 1, Саратов, 1929.

³⁵ Д. А. Крайнов. Пещерная стоянка—Таш. Аир I как основа для периодизации послепалеолитических культур Крыма, МИА, №91, М., 1960, гв. 156, ტაბ. XXXIII, ნახ. 1—6.

1—5ა ფენა, კაია-არასი³⁶, ატ-ბაში³⁷, ჯეილაუ-ბაში³⁸, ზამილ-ყობა³⁹ II, შან-ყობა⁴⁰ Iა ფენა, ფატმა-ყობა⁴¹, იუსუფოვის აუზი⁴², ზუია⁴³) მსგავსი ტრაპეციები ნაპოვნია აზოვისპირეთში⁴⁴, ჭორომისპირეთში, (სობაჩკი, სურსკის ჟუნძლი, ვოვჩეკი⁴⁵, მე-8 ივრენი. დონეცზე — ზლივკა, იზიუმ 5, სავინცი-1)⁴⁶.

ზემოჩამოთვლილ ძეგლებში ზურგათილი ტრაპეციები არსად არა გვხვდება გვიან ნეოლითზე ადრე. იშვიათად ისინი ადრე ენეოლითამდეც აღწევენ. საინტერესოა ზურგათილი ტრაპეციების პოვნის ფაქტი ქვემო ქართლის ადრესამიწათმომქმედო კულტურის ძეგლებში (არუხლო I, არუხლო III). არუხლო I-ის მრავალრიცხოვან ობსიდიანის მასალაში ნაპოვნია სამი ზურგათილი ტრაპეცია და ერთი სეგმენტი⁴⁷.

ს. ბიბიკოვმა⁴⁸ ყირიმის ნეოლითური ძეგლების შესწავლის შედეგად დაასაბუთა, რომ ზურგათილი ტრაპეცია წარმოადგენს ყირიმის ნეოლითის დამახასიათებელ და დამათარიღებელ ფორმას, ხოლო უფრო გვიან, ყირიმში ნეოლითის უკეთესი სტრატეგრაფიის მქონე ახალი ძეგლების აღმოჩენისა და შესწავლის შედეგად ეს მოსაზრება დ. კრაინოვმა⁴⁹ კიდევ უფრო დააზუსტა. მან დაასაბუთა, რომ ზურგათილი ტრაპეციები ყირიმის ნეოლითის მხოლოდ გვიანი საფეხურის დამახასიათებელი და დამათარიღებელია.

აღნიშნული ნეოლითური კომპლექსების ტიპოლოგიურ-შედარებითი ანალიზი, გამორიცხვის მეთოდი, ანალოგები ყირიმის ძეგლებში, საშუალებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ ზურგათილი მაღალი ტრაპეციები და სწორკუთხედები ყირიმთან ერთად დასავლეთ ამიერკავკასიის გვიანი ნეოლითის დამათარიღებელ ფორამდ უნდა მივიჩნიოთ.

ზურგათილი ტრაპეციების გავრცელების სამხრეთი საზღვარი ამიერკავკასიაზე გადის. წინა აზიის ძეგლებისათვის ეს ფორმები უცნობია. ისინი არ გვხვდება აგრეთვე ტყის ზონაში, დნებრის დასავლეთით და მდ. ურალის აღმოსავლეთით. აღნიშნული იარაღები, ზემოჩამოთვლილი გავრცელების რაიონებიდან, მხოლოდ ამიერკავკასიის შავიზღვისპირეთში და ყირიმში გვხვდე-

³⁶ А. А. Формозов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 110, ნახ. 9, სურ. 29, 30; ბახჩისარაის ისტორიული მუზეუმის კაია-არასის კოლექცია.

³⁷ А. А. Формозов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 99, ნახ. 3, სურ. 15; მოსკოვის უნივერსიტეტის ანთროპოლოგიის მუზეუმის ატბაშის კოლექცია.

³⁸ О. Н. Бадер, Изучение энеолита Крымской яллы: СА, вып. V, 1940.

³⁹ მოსკოვის სახელმწიფო ისტორიული მუზეუმისა და იალტის მუზეუმის კოლექციები.

⁴⁰ მოსკოვის სახელმწიფო ისტორიული მუზეუმის ზამილ-ყობა II-ის კოლექცია.

⁴¹ С. Н. Бибииков, Предварительный отчет о работе крымской экспедиции. 1935, СА, 1933.

⁴² С. Н. Бибииков, Доклад на секции палеолита пленума ИИМ, 1957.

⁴³ А. А. Формозов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 101, ნახ. 4, სურ. 14—16.

⁴⁴ სიმფეროპოლის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის კოლ. № 5243, 5246, 9156.

⁴⁵ О. Н. Бадер, Очерк работ Азово-черноморской экспедиции, КСИИМ, вып. XXXI, 1950, გვ. 652.

⁴⁶ უკრაინის მეცნ. აკადემიის არქეოლოგიის ინსტიტუტის კოლექციები (კიევი).

⁴⁷ М. В. Сибильов, Старовошности изюмщины, вып. IV, Изюм, 1930, ტბ. XXII.

⁴⁸ ტ. ჩუბინიშვილი, ლ. კელიძე, ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის შედეგები, სავლეთ არქეოლოგიური კვლევა-ძიება, 1972 წელს (მოკლე ანგარიში), 1973, გვ. 29—35.

ბა დიდი რაოდენობით. გამოირიცხული არ უნდა იყოს შავიზღვისპირეთში მათი წარმოშობა და აქედან გავრცელება უფრო ჩრდილოეთით.

ამგვარად, გეომეტრიული მიკროლითების განხილვამ ქვის ხანის საფეხურების მიხედვით გვიჩვენა, რომ მთელი ზედა პალეოლითისა, მეზოლითისა და ნეოლითის მანძილზე მიკროლითური ტექნიკა ვითარდება აღმავალი ხაზით — შეიმჩნევა გეომეტრიული მიკროლითების განვითარება, ფორმების ძიება და ერთი ფორმიდან მეორეში გადასვლის პროცესი.

შევეხეთ რა გეომეტრიული მოყვანილობის მიკროჩასართების ყველა ტიპს, ახლა გვინდა შევეხოთ მიკროლითურ ტექნიკას. მიკროლითურმა ტექნიკამ ისევე, როგორც გეომეტრიული ფორმის მიკროლითებმა განვითარების საკმაოდ დიდი გზა გაწვლო. მიკროლითების დამუშავების ესა თუ ის ხერხი ქვის ხანის განვითარების სხვადასხვა საფეხურზე გაჩნდა.

მიკროლითების ორმხრივი დამუშავების ხერხი ფართოდ იყო გავრცელებული კავკასიის შავიზღვისპირეთის გვიან ნეოლითში გვიანნეოლითური ძეგლებიდან ყველაზე ხშირად იგი კისტრიკში გამოიყენებოდა, თუ არაფერს ვიტყვით ლუკინის კოლექციაზე, სადაც ძალიან ხშირია მიკროლითების ორმხრივი დამუშავება, მარტო ჩვენ მიერ კისტრიკში მოპოვებულ მასალაში 16 გეომეტრიული ფორმიდან 13 ორმხრივ-დამუშავებულია (ტაბ. III, სურ. 26—28, 31, 33, 35—36). მიკროლითების ორმხრივი დამუშავება ძალიან ხშირია შილოვკაში. იქ თითქმის ყველა მათგანი ორმხრივდამუშავებულია. სხვაგვარი მდგომარეობაა ოდიშში და ანასეულ II-ში, აქ ორმხრივდამუშავების მხოლოდ ორიოდ შემთხვევაა (ტაბ. IV, სურ. 33, 39). აღნიშნული ხერხით დამუშავებული ტრაპეციები ცნობილია მეშოკოდან⁵¹ (კრასნოდარის მხარე), სტავროპოლის⁵² მხარედან. სამაგიეროდ ყირიმში ეს ხერხი თითქმის უცნობია.

მიკროლითების ორმხრივი დამუშავების ხერხი, თავდაპირველად ა. ფორმოზოვის⁵³ მიერ წმინდა კავკასიურად იყო მიჩნეული, მიუხედავად იმისა, რომ მაშინ ამის სამტიციებლად მას მასალა თითქმის არ გააჩნდა. შემდეგ, როდესაც ა. ფორმაზოვმა გაითვალისწინა, რომ გეომეტრიული მიკროლითების ორმხრივი დამუშავება დამახასიათებელია პალესტინის ნატუფის კულტურისა (ელ-ხამამი, ელ-ახმარი, აბუ-სიფი მკვდარი ზღვის რაიონიდან, მუგარეთ ელვადი და აბუ-უზბა-კარმელის მთაზე) და ჰელუანის სადგომებისათვის, რომლებიც გაცილებით უფრო ძველია ვიდრე კავკასიური ძეგლები, მაშინ მან გამოთქვა ახალი მოსაზრება, რომ ეს ტექნიკა წინა აზიიდან სანაპირო ზოლის მეშვეობით უნდა გავრცელებულიყო, როგორც ამიერკავკასიაში, ასევე უფრო ჩრდილოეთით. უკანასკნელ ხანებში დას. ამიერკავკასიის გეომეტრიული მიკროლითებიანი კომპლექსების განმეორებითმა და უფრო დეტალურმა შესწავლამ გამოავლინა შემდეგი: დას. საქართველოს ზედაპალეოლითურ ძეგლებში უკვე გვხვდება აღნიშნული ტექნიკით დამუშავებული მიკროლი-

⁴⁹ С. Н. Бибиков, К вопросу о неолите в Крыму, КСИИМК, IV, 1940, зб. 26—31.

⁵⁰ Д. А. Крайнов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 100.

⁵¹ სახელმწიფო ერმიტაჟის პირველყოფილი საზ. ისტორიის განყოფილების კოლექცია.

⁵² Т. М. Мшнаева, Стоянка с микролитическим инвентарем на черных землях, КСИИМК, вып. 59, 1955, № 13.

⁵³ А. А. Формозов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 147—148.

თები. ორმხრივდამუშავების შემთხვევა ცნობილია უკვე თარო-კლდიდან⁵⁴. იქ ნაპოვნი სეგმენტისმაგვარი იარაღები ორმხრივია და მუშავებული. დამუშავების ეს ხერხი დადასტურებულია აგრეთვე ეძანის⁵⁵ ზოგიერთ მიკროიარაღზე.

მცოცავი წნეებით რეტუში. მიკროლითების დამუშავებაში პირველ რიგში აღსანიშნავია ე. წ. „მცოცავი“ წნეებით რეტუშის გამოყენება. მიკროლითების ზურგის ათლა წნეებით რეტუშის საშუალებით უცნობია მეზოლითური და ადრენეოლითური ძეგლებისათვის. ამ ხერხით მიკროლითების დამუშავება კავკასიასა და ყირიმში გვიან ნეოლითში იწყება. მის გაჩენასთან ერთად ჩნდება ტრაპეციების ახალი სახე „მცოცავი“ რეტუშით ზურგათლილი ტრაპეციები და სწორკუთხედები (ტაბ. III, სურ. 23—27, 38—40, 42). წნეებით რეტუშის გაჩენას წინ უსწრებდა მიკროლითების დამუშავება ბრტყელი რეტუშით. მიკროლითების განვითარების ადრეულ საფეხურზე გამოიყენებოდა ციცაბო, დამაბლაგვებელი და დამრეცი რეტუში. დამაბლაგვებელი რეტუში ჩნდება ბლაგვზურგა და ბლაგვგვერდა იარაღების გაჩენასთან ერთად. ზედა პალეოლითის შემდგომ საფეხურზე მიკროლითების დამუშავების ახალ ხერხებთან ერთად ძველიც არ არის დაიწყებული.

მიკროლითების დანიშნულების შესახებ არქეოლოგიურ ლიტერატურაში საყოველთაოდ აღიარებული მოსაზრება არსებობს, რომლის თანახმად ისინი რთული შედგენილი იარაღების ჩასართებადაა მიჩნეული⁵⁶, რომლებიც ძვლის ან ხის ტარში მაგრდებოდა ბიტუმისმაგვარი ნივთიერებით. ქვის ზანის ძეგლებში ნაპოვნი ძვლის გვერდამოღარული იარაღები, რომლებიც ჩასართების მოსათავსებელ ჩარჩოებად ითვლება.

სადავოა საკითხი, თუ რა დანიშნულებისა იყო ეს რთული შედგენილი იარაღები, რომელთა ჩასართებაც წარმოადგენდნენ მიკროლითები. ამის შესახებ არქეოლოგიურ ლიტერატურაში განსხვავებული მოსაზრებები იყო გამოთქმული.

ყველაზე გავრცელებული მოსაზრების თანახმად გეომეტრიულ მიკროლითებს სატყორცნი იარაღების დანიშნულებას მიაწერენ. უკანასკნელის სასარგებლოდ მრავალი მოსაზრება და ფაქტიური მასალაა მოტანილი არქეოლოგიურ ლიტერატურაში, რომლის ამომწურავად წარმოდგენა წინამდებარე ნაშრომის ჩარჩოებში შეუძლებელია, მოვიყვანო მხოლოდ იმ მკვლევართა მოსაზრებებს, რომლებსაც უმუშავიათ ამ საკითხებზე და თავისი მოსაზრებები დასაბუთებული აქვთ ფაქტიური მასალით.

პირველყოვლისა საინტერესოა გ. ჩაილის⁵⁷ მოსაზრება ამ საკითხის შესახებ. იგი უყოყმანოდ თვლის, რომ გეომეტრიული მიკროლითები (სეგმენტები, სამკუთხედები, ტრაპეციები) ევროპასა თუ აფრიკაში წარმოადგენდნენ შედგენილი სატყორცნი იარაღების ჩასართებს, სანადირო დანიშნულების იარაღებს.

⁵⁴ ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახ. მუზეუმის ფონდები, კოლ. № 30—26—71;

⁵⁵ იქვე, კოლ. № 16—55.

⁵⁶ С. Н. Бибиков, Производственная роль костяного инвентаря в хозяйстве позднелеолитических обществ Крыма, уч. записки ЛГУ, №85, сер. ист. наук, вып. 13, 1949; В. М. Массон, Средняя Азия Древний Восток, М.-Л, 1934, гл. 14—15. Г. Ф. Коробкова, Орудия труда и хозяйство неолитических племен Средней Азии, МИА, СССР, №158, 1969, гл. 24.

⁵⁷ Г. Чайлд, Древнейший Восток в свете новых раскопок, М., 1956, гл. 51—52.

გ. ჩაილდი არ ეთანხმება ადრე გავრცელებულ მოსაზრებას, რომლის თანახმად ევროპაში გეომეტრიული მიკროლითების გავრცელება ემთხვეოდა პირველ მიწათმოქმედ-მესაქონლეთა გამოჩენას. ეს მოსაზრება მან უარყო იმის საფუძველზე, რომ ევროპაში პალეოლითელი მონადირე თემები (უკანასკნელი გაყინვარების პერიოდში) იყენებდნენ გეომეტრიულ მიკროლითებს. ამით იგი გამორიცხავდა გეომეტრიული მიკროლითების სამიწათმოქმედო დანიშნულებას. თუმცა იგი ამასთანავე აღნიშნავდა, რომ გეომეტრიული მიკროლითები არ გაშოდის ხმარებიდან ამ ადგილებში მიწათმოქმედ-მესაქონლეთა მოსვლის შემდეგაც. ს. სემიონოვის აზრით, მიკროლითური ტექნიკა ნადირობისათვის საჭირო იარაღის დამზადების შესაძლებლობას იძლეოდა⁵⁸. ვ. მასონი გეომეტრიული ფორმის იარაღებს ექვევარეშე მიიჩნევს რთული შედგენილი სატყორცნი იარაღების ჩასართებად⁵⁹.

ზოგადი საკითხების კვლევისას არქეოლოგებს პ. ეფიმენკოს⁶⁰, ს. ზამი-ატინის⁶¹, ა. ფორმოზოვს⁶², ნ. ბადერს⁶³ მოუხდათ კავკასიის ქვის ხანის ძეგლების ვათვალისწინება, კერძოდ, კი მიკროლითური ტექნიკისა და გეომეტრიული მიკროლითების შედარებითი ანალიზის გაკეთება. ყველა მათგანი თვლიდა, რომ გეომეტრიული მიკროლითები, რთული შედგენილი სატყორცნი იარაღების ჩასართები — სანადირო დანიშნულების იარაღებია. არქეოლოგიურ ლიტერატურაში არა ერთი ფაქტია მოყვანილი იმის საბუთად, რომ გეომეტრიული მიკროლითები, კერძოდ, სეგმენტები და ტრაპეციები სატყორცნი იარაღების შემადგენელ ნაწილებს წარმოადგენდნენ.

დანიში ნაპოვნია ხის ისრები, რომელთა წვერის მაგივრობას სწევდნენ მალალი სამკუთხედები⁶⁴. კუნძულ ტევისზე მეზოლითურ სამარხში აღმოჩენილი ჩონჩხის ერთ-ერთ მალაში გარჭობილი იყო მიკროლითი, ხოლო მეორე მალაზე მიყენებული ნაჭდევი შეიმჩნეოდა⁶⁵. ანალოგიური სამარხი იყო აღმოჩენილი უკრაინის ტერიტორიაზე. ჩონჩხის ხერხემალში გარჭობილი იყო მიკროლითი.

რაც შეეხება გეომეტრიული მიკროლითების სამიწათმოქმედო დანიშნულებას, ამის შესახებ უკანასკნელი წლების არქეოლოგიურ ლიტერატურაში საკითხი არ ისმის.

ცნობილია არქეოლოგ ლ. ლიკის მიერ 1931 წელს აღმ. აფრიკის (კენია) ერთ-ერთი გამოქვაბულის ვათხრის საფუძველზე გამოთქმული მოსაზრება. აქ მან შენიშნა, რომ სეგმენტები რკალისებურად იყო განლაგებული. მისი აზრით, ისინი ნამგლის ჩასართებს წარმოადგენენ⁶⁶. მაგრამ უფრო მოგვიანებით,

⁵⁸ С. А. Семёнов, Первоытная техника, МИА СССР, №54, 1957, зб. 83.

⁵⁹ В. М. Массон, დასახ. ნაშრომი, გვ. 15.

⁶⁰ П. П. Ефименко, დასახ. ნაშრომი, გვ. 600—601.

⁶¹ С. Н. Замятин, დასახ. ნაშრომი, зб. 492.

⁶² А. А. Формозов, Неолит Крыма и Черноморского побережья Кавказа, МИА СССР, №102, 1962: მისივე, Этнокультурные области на территории Европейской части СССР в камешном веке, М., 1959, зб. 70.

⁶³ Н. О. Бадер, Варианты культуры. . . . зб. 7—9.

⁶⁴ А. А. Формозов, დასახ. ნაშრომი, зб. 70; M. et S. I. Pequet, La nécro-pole mésolithique de Tevieg (Morbihan), L' Antropologic, t. XXXIX, №5—6, 1929.

⁶⁵ С. Н. Бибиков, დასახ. ნაშრომი.

⁶⁶ L. S. Leakey, The stone age cultures of Kenya colony, Cambridge, 1931, ტაბ.

როდესაც ლ. ლიკი დაინტერესდა გეომეტრიული მიკროლითების დანიშნულებით და პრაქტიკული ექსპერიმენტებიც კი ჩაატარა, მივიდა დასკვნამდე, რომ გეომეტრიული მიკროლითები წარმოადგენენ ეფექტურ სანადირო იარაღებს. ხოლო გ. ჩაილდი კენის ამ აღმოჩენის შესახებ აღნიშნავდა, რომ ისინი პალეოლითურ ფენაშია ნაპოვნი და მით გამორიცხავდა მათ სამიწათმოქმედო დანიშნულებას⁶⁷. აღნიშნული სამკელი იარაღი შემგროვებლობას უნდა უკავშირდებოდეს.

მეორე გავრცელებული მოსაზრების თანახმად გეომეტრიული მიკროლითები ერთი გარკვეული სახის იარაღებს არ ეკუთვნოდნენ. სხვადასხვა ფორმის მიკროლითების ხისა ან ძვლის ტარში გარკვეული ხერხით ჩამაგრებას განსხვავებული დანიშნულების იარაღი უნდა მოეცა.

ჩასართების ტექნიკასთან დაკავშირებით ს. ბიბიკოვმა გამოთქვა მოსაზრება, რომ სატყორცნი იარაღების ჩასართები აღიდგენდნენ ნადირობის პროდუქტიულობას და იძლეოდნენ დაკარგული ნაწილების აღვილად შეცვლის შესაძლებლობას. მაგრამ ამასთანავე მას შესაძლებლად მიაჩნდა, აგრეთვე ტრაპეციების ერთი ნაწილის გამოყენება ისრისპირებად, მეორე ნაწილისა კი ხერხებად, დანებად და სატეხების ჩასართებადაც კი⁶⁸. სამკუთხედებს ს. ბიბიკოვი სათევზაო დანიშნულების იარაღებად მიიჩნევდა⁶⁹, ე. ი. ყველა შემთხვევაში იგი მათ მითვისებითი მეურნეობისათვის განკუთვნილ იარაღებად თვლიდა.

საინტერესოა გ. კორობკოვას მიერ ჩეიტუნის (შუა აზია) მიკროლითებზე ჩატარებული ტრასოლოგიური გამოკვლევის შედეგები. უკანასკნელის მიხედვით ჩეიტუნის ზოგიერთი ტრაპეცია და სეგმენტები გამოიყენებოდა შედგენილი ნამგლის ჩასართებად. ზოგიერთი კი საფხეკი იარაღებისა. გეომეტრიული მიკროლითების ნაწილი კი შესაძლებელია გამოყენებულიყო სატყორცნი იარაღების წვერებად⁷⁰.

ერთ-ერთი მოსაზრების თანახმად, მიკროლითებს მიკროსაჭრისების დანიშნულება უნდა ჰქონოდა⁷¹. საინტერესოა წინა აზიის უძველეს ძეგლებში ე. წ. სამკელი დანების პოვნა. ეს სამკელი დანები წარმოადგენს სწორი ფორმის ძვლის ტარს შუაში ღარიტ, რომელშიც ჩასმული უნდა ყოფილიყო კაქის ჩასართები. მსგავსი ნამგლები ნაპოვნია გვიან ნატუფში. მათ ყველა მკვლევარი სამკელ დანებად თვლის და შემგროვებლობისათვის განკუთვნილ იარაღად მიიჩნევს. გამონაკლისია რ. ბრეიდუუდი, რომლის აზრითაც ეს დანები უკვე მწარმოებლურ მეურნეობას უკავშირდება⁷².

აღსანიშნავია, რომ ეს სამკელი დანები ყველა შემთხვევაში წარმოადგენს ცარიელ ტარებს, რომლებშიც არ არის შერჩენილი ჩასართები. გამონაკლისია ფაიუმში აღმოჩენილი სამკელი დანა, რომელშიაც ჩასმულია სწორი ლამელე-

⁶⁷ Г. Чаїлд, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 52.

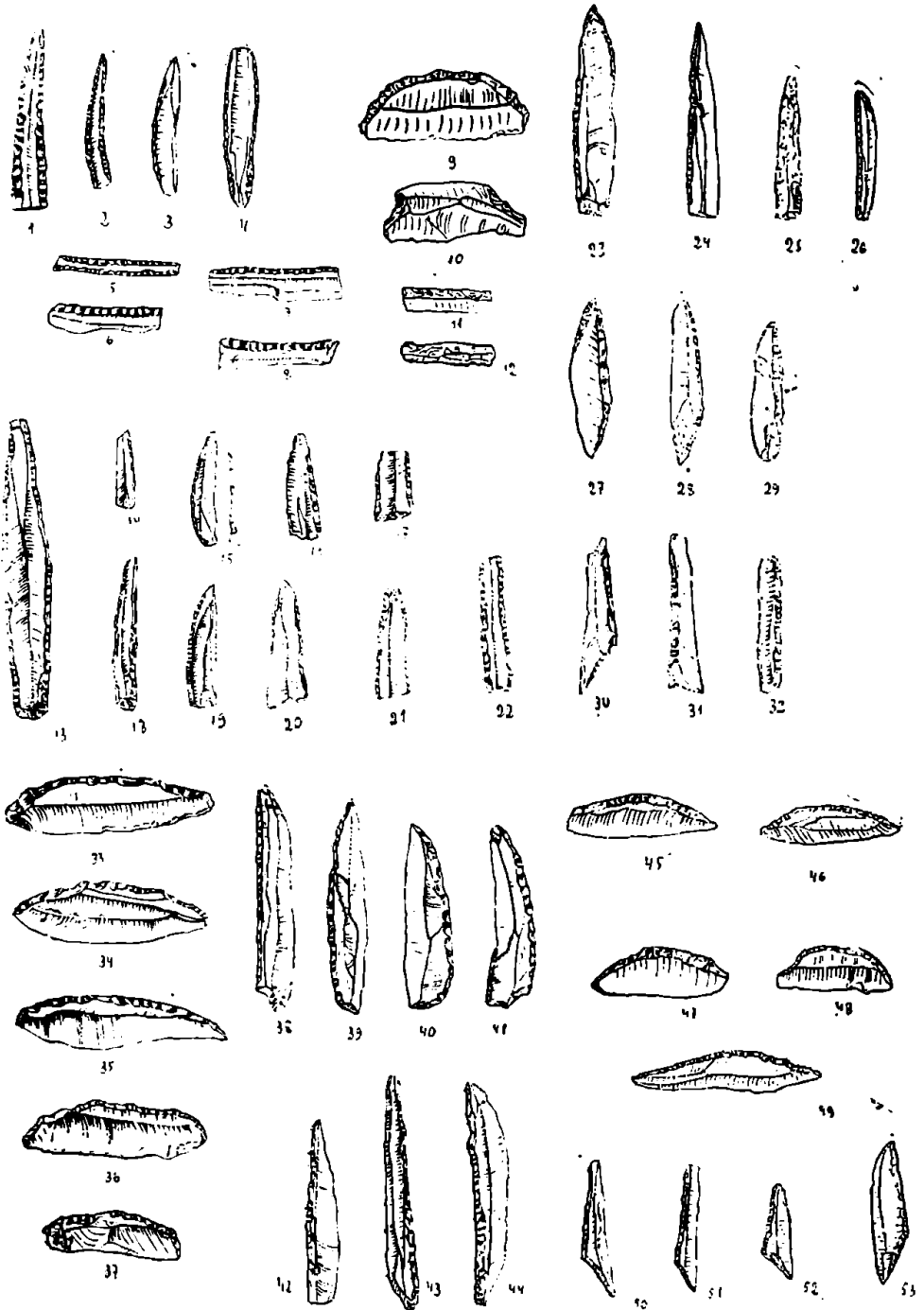
⁶⁸ С. Н. Биби́ков, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 22.

⁶⁹ С. Н. Биби́ков, *Раскопки в павесе Фатъма-Коба*, КСИИ, т. 8, Киев, 1950.

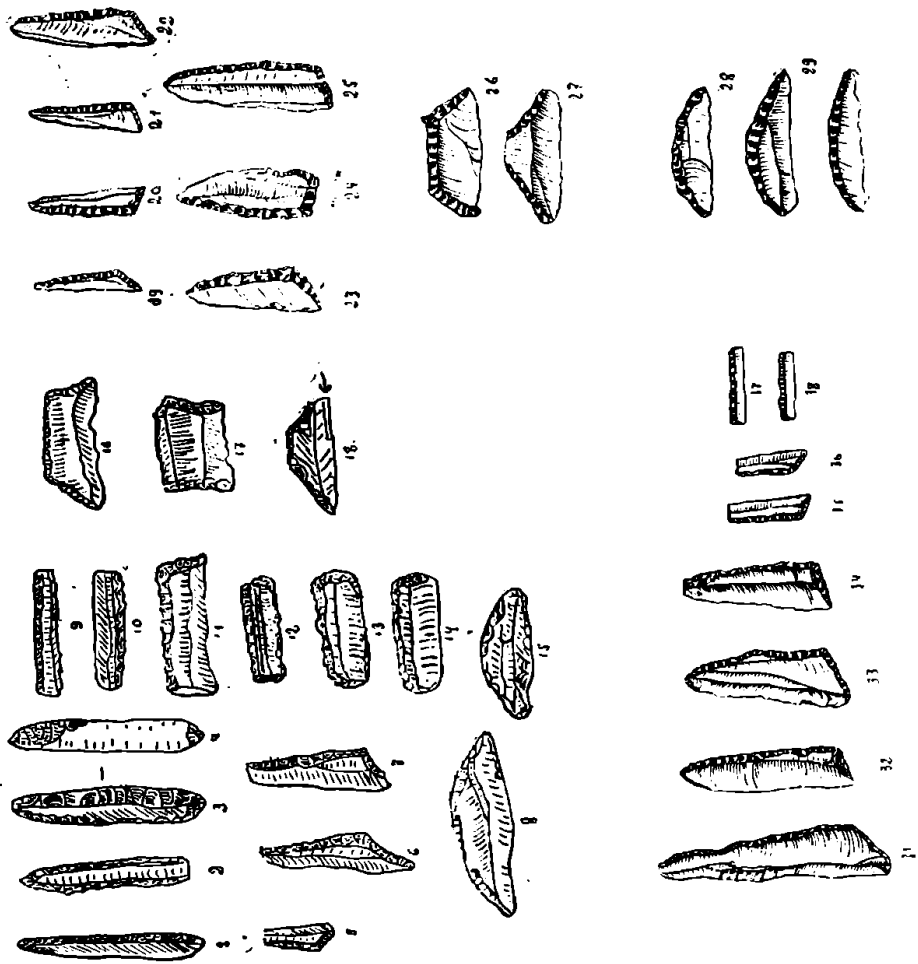
⁷⁰ Г. Ф. Коробкова, *Орудия труда и хозяйства неолитических племен Средней Азии*, МИА СССР, 158, 1960, გვ. 24.

⁷¹ L. Romendo, *L'asile El collections préhistoriques du (R. A. P. E) Libyca*, IX -X, 1961-1962.

⁷² R. J. Braidwood, B. How, *Prehistoric Inversignation in Iraqi Kurdistan*, Chicago, 1960.

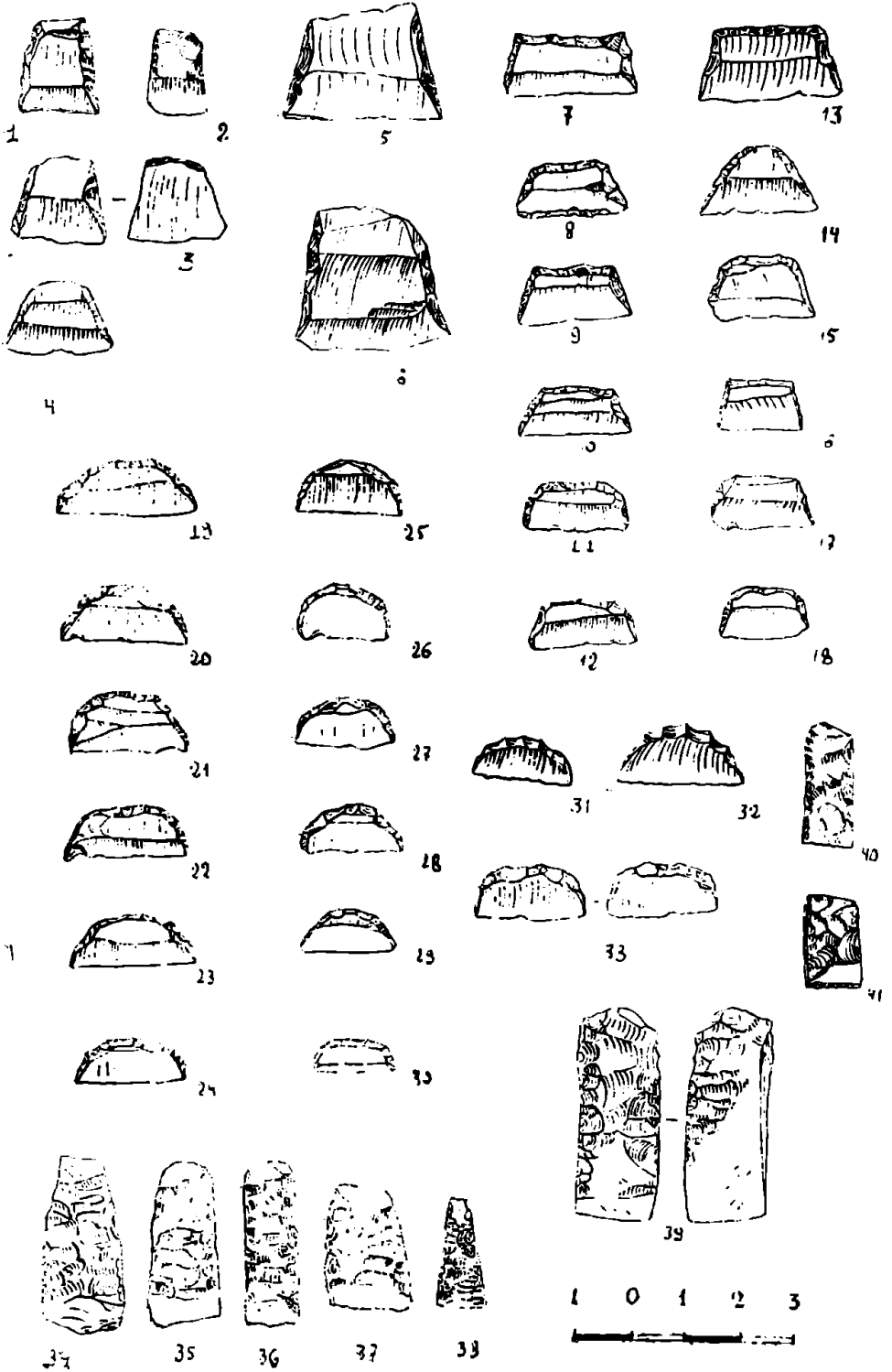
მიკროლითური იარაღები საქართველოს ზედაპლეოლითური ძეგლებიდან. 1—8 სენთა საენე; 9—12 ხერგულის-კლდე (მ. დოჩანაშვილის მიხედვით); 13—22 თარო-კლდე; 23—32 დევის-ხერელი; 33—44 საკაია; 45—53 გვარჯილას კლდე.

მეკოლითური იარაღები საქართველოს მე-
 ზოლითური ხანის ძეგლებიდან: 1—15 ქა-
 ჭაბა (ლ. წერეთლის მიხედვით); 16—18 კამ-
 პალი (ლ. წერეთლის მიხედვით); 19—30 ებანი;
 31—38 დარკეტოს V ფენა.

მიკროლითურა იარაღები საქართველოს ნეოლითური და ენეოლითური ხანის ძეგლებიდან. 1—4 დარკვეთის პირველი ფენა (ადრე ნეოლითი); 5—8 ანასკული პირველი (ადრე ნეოლითი); 9—25 ოდიში (გვიანი ნეოლითი); 26—37 კისტრიკი (გვიანი ნეოლითი); 38—41 არუხლო პირველი (ენეოლითი); 42—არუხლო მესამე (ენეოლითი); 43—44 წოფი (ენეოლითი)

გეოზოოლოგიური მიკროლითები ანასელი მერე (გვიანი ნეოლითი): 1-18 ორ და სამ-
 ვერადამუშავებული ტრაპეციები; 19-33 სეგმენტები; 34-41 მაღალი, ზურგათილი ტრა-
 პეციები და სწორკუთხედები.

ბი და არა მიკროლითები. ასე, რომ გეომეტრიული მიკროლითების პოვნა სამკველ დანებში ჯერჯერობით დამოწმებული არ არის. ამასთანავე აღსანიშნავია, რომ წინა აზრის ჩამოყალიბებულ სამიწათმოქმედო კულტურის ძეგლებში აღმოჩენილია ანგვარივე იარაღები (სიალკი). მათში არ უნდა ვივარაუდოთ გეომეტრიული მიკროლითების ჩასმა, რადგან მაშინ ისინი უნდა ყოფილიყვნენ სიალკისა და ხასუნას ნამოსახლარების ფენებში, სადაც ამგვარი და ზოგ შემთხვევაში უკვე მოხრილი ნამგლებიც გვაქვს. როგორც ვიცით, სიალკში და ხასუნაში გეომეტრიული მიკროლითები და საერთოდ მიკროლითური ტექნიკა აღარ გვხვდება. აქედან გამომდინარეობს დასკვნა, რომ გეომეტრიული მიკროლითები სამკველ დანებს არ უნდა უკავშირდებოდეს.

სადღეისოდ გეომეტრიული მიკროლითების დანიშნულების საკითხის გადასაწყვეტად კავკასიის ძეგლებში პირდაპირი მასალა არ მოგვეპოვება. თუმცა ამის მიუხედავად ერთი რამ ცხადია, რომ მიკროლითური ტექნიკა და გეომეტრიული მიკროლითები კავკასიაში ჩაისახა და განვითარდა გაცილებით უფრო ადრე, ვიდრე მიწათმოქმედება შეიძლება ვივარაუდოთ. მიკროლითური ტექნიკა და გეომეტრიული მიკროლითები ჩნდება ზედა პალეოლითის დასაწყისში და ვითარდება მის შემდგომ საფეხურებზე, ე. ი. ჩნდება ზედა პალეოლითის იმ ეტაპებზე, როდესაც მიწათმოქმედება არ არის საგულისხმებელი.

მიკროლითური იარაღები, როგორც რთული შედგენილი იარაღების ჩასართები გამოყენებული უნდა ყოფილიყო ნაწილობრივ შემგროვებლობისა, ნაწილობრივ კი სანადირო და სათევზაო იარაღების ჩასართებად, ე. ი. ყველა შემთხვევაში მიკროლამელების ტექნიკა და გეომეტრიული მიკროლითები წარმოიშვა და განვითარდა მითვისებითი მეურნეობის წიაღში, მისი საჭიროებისათვის.

ზედა პალეოლითის დასაწყისიდან შეიმჩნევა მითვისებითი მეურნეობის მასშტაბების თანდათანობითი ზრდა. ვითარდება შემგროვებლობა, მეთევზეობა, ნადირობა. ყოველივე ამან განაპირობა მეურნეობის ამ დარგებისათვის საჭირო იარაღების განვითარება. მითვისებითი მეურნეობის გაფართოებასთან ერთად ვითარდება მიკროლითური ტექნიკა და პირუტყუ, ამ ტექნიკის აღმავლობამ ხელი შეუწყო მითვისებითი მეურნეობის შემდგომ განვითარებას. ეს მოვლენები ერთმანეთთან მჭიდრო კავშირში და ურთიერთგანაპირობებულობაშია.

როგორც აღვნიშნეთ, დასავლეთ ამიერკავკასიის ზედა პალეოლითის, მეზოლითისა და მთელი ნეოლითისათვის დამახასიათებელია კარგად განვითარებული მიკროლითური ტექნიკა და გეომეტრიული მიკროლითები. ამავე ტერიტორიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ძეგლებში, სადაც ჩამოყალიბებულ მიწათმოქმედებასთან გვაქვს საქმე (ნასახლარები „სოჭი-ადლერის“ ტიპის თხებით), აღნიშნული ტექნიკა ქრება. ანალოგიური მდგომარეობაა ცენტრალურსა და აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში, აქაურ მეზოლითის (ეძანი, ზურტაკეტი, კობისტანი) ნეოლითის (კობისტანი) ახასიათებს მაღალ დონეზე განვითარებული მიკროლითური ტექნიკა და გეომეტრიული ფორმის იარაღები. ამავე ტერიტორიის ადრესამიწათმოქმედო — შულავერ-შომუ-თეფეს კულტურას (შულავერი, იმირის-გორა, შომუ-თეფე, თორია-თეფე, ქიულთ-თეფე 1) კი მიკროლითური ტექნიკა და გეომეტრიული მიკროლითები აღარ ახასიათებს. გადანაშთის სახით მათ ვხვდებით წოფის, არუხლო I და არუხლო III ნამოსახლარებზე.

ანალოგიური სურათია წინა აზიაში. აქ მეზოლითის ხანაში უკვე გამოიყოფა ორი კულტურული არეალი. პირველი მოიცავს პალესტინას, ნაწილობრივ სირიას და მცირე აზიის სამხრეთ ნაწილს, მეორე — ჩრდილო ერაყსა და ირანის ქურთისტანს. პირველ არეალში გავრცელებულ ნატუფის კულტურას მის სამივე ფაზაში ახასიათებს განვითარებული მიკროლითური ტექნიკა და გეომეტრიული ფორმის მიკროლითები. ამ კულტურის ყველა მკვლევარი (გაროდი, ნევილი, კენიონი), მათ შორის საბჭოთა არქეოლოგები, რომლებიც მუშაობდნენ ამ კულტურის საკითხებზე (ბადერი, მასონი, ფორმოზოვი) ერთხმად აღიარებენ, რომ ნატუფის კულტურის მატარებელი ტომების მეურნეობა დამყარებული იყო მითვისებით მეურნეობაზე, კერძოდ, ნადირობაზე და შემგროვებლობაზე. ფართოდ განვითარებული მითვისებითი მეურნეობის წიაღში, ნატუფის კულტურის მესამე ეტაპზე ჩნდება მწარმოებლური მეურნეობის ცალკეული ელემენტები, რის გამოც რ. ბრეიდუდმა⁷³ გამოთქვა მოსაზრება ნატუფის კულტურის მესამე ეტაპის მწარმოებლური მეურნეობისადმი მიკუთვნების შესახებ. აღნიშნულმა მოსაზრებამ, ისევე, როგორც რ. ბრეიდუდის მთელმა პერიოდიზაციამ აღიარება ვერ ჰპოვა. ვ. მასონს უსაფუძვლოდ მიაჩნია ნატუფის კულტურის მესამე ეტაპის მიკუთვნება მწარმოებლური მეურნეობისადმი. მისი აზრით ნატუფის კულტურის მესამე ეტაპი მითვისებით მეურნეობას უნდა დაუკავშირდეს⁷⁴. ამ შემთხვევაში ჩვენი საკითხისათვის არა აქვს არსებითი მნიშვნელობა ნატუფის კულტურის მესამე ეტაპის კუთვნილების საკითხის გადაწყვეტას. ჩვენთვის საინტერესოა, რომ ნატუფის კულტურის მესამე ეტაპზე მწარმოებლური მეურნეობის ელემენტების გაჩენის მიუხედავად გეომეტრიული ფორმის მიკროლითების რაოდენობა უცვლელია, რაც განპირობებული იყო მითვისებითი მეურნეობის ჯერ კიდევ დიდი როლით. ამასთანავე საინტერესოა, რომ ნატუფის კულტურის წინა ორ ეტაპს ყველა მკვლევარი უწყოყმანოდ აკუთვნებს მითვისებით მეურნეობას, რომლის დროსაც ფართოდაა წარმოდგენილი მიკროლითური ტექნიკა და გეომეტრიული მიკროლითები.

მსგავსი მდგომარეობაა წინა აზიის მეორე არეალში. აქაური გვიანი ზედა პალეოლითისა და მეზოლითის ძეგლების დამახასიათებელია განვითარებული მიკროლითური ტექნიკა და გეომეტრიული ფორმის იარაღები (საოჭი, შანიდარი, იაბრუდი, გარი-კამარბანდი). აღიარებულია, რომ აღნიშნული კულტურის მატარებელი გვაროვნული ჯგუფების მეურნეობის საფუძველი მითვისებითი მეურნეობა იყო. როგორც ჩანს, იგივე დასკვნა გამოდის წინა აზიის მეორე არეალის გვიანი ზედაპალეოლითისა და მეზოლითის ძეგლების განხილვიდანაც, რომ მიკროლითური ტექნიკა და გეომეტრიული მიკროლითები მითვისებითი მეურნეობის საჭიროებას ემსახურებოდა.

წინა აზიის უძველესი კულტურების მკვლევარნი თვლიან, რომ ზარზის, ნატუფისა და კასპისპირა მეზოლითური კულტურების ბაზაზე წარმოიქმნა წინა აზიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურები. ადრესამიწათმოქმედო კულტურების წარმოქმნის ადრეულ სტადიაზე (მასონის პერიოდიზაციის მიხედ-

⁷³ R. J. Braidwood, დასახ. ნაშრომი.

⁷⁴ В. М. Массон, К вопросу о мезолите Передней Азии. МИА СССР, №126,

ვით)⁷⁵, სადაც გვაქვს შერწყმა მითვისებითი მეურნეობისა (ნადირობა და შემგროვებლობა) და დამჯდარი მიწათმოქმედების არქაული ფორმები, მიკროლითური ტექნიკა და გეომეტრიული ფორმები ჯერ კიდევ მნიშვნელოვან როლს თამაშობენ (ჯარმო, იერიხონი, ბელდისის B ფენა, ჯეიტუნი). მაგრამ ადრე სამიწათმოქმედო კულტურის მეორე ეტაპზე, სადაც უკვე ჩამოყალიბებულია მიწათმოქმედ-მესაქონლეთა კულტურა⁷⁶, სადაც უკვე იმარჯვებს მწარმოებლური მეურნეობა, მიკროლითური ტექნიკა და გეომეტრიული მიკროლითები მთლიანად ქრება. ამ ეტაპს მიეკუთვნება: საჯილარი, ჩათალ-ჰუი-უკი, მერსინი, ამუკი, გასული, ხასუნა, სიალკი 1, ნამაზგა 1.

ზემოთქმული უფლებას გვაძლევს დაეასკვნათ: 1. მიკროლითური ტექნიკა და გეომეტრიული მიკროლითები არ არის სამიწათმოქმედო დანიშნულების იარაღები და ამდენად დამახასიათებელი მწარმოებლური მეურნეობისათვის; 2. მიკროლითური ტექნიკა და გეომეტრიული მიკროლითები არქეოლოგიურ კომპლექსებში წარმოადგენენ მითვისებითი მეურნეობის განვითარების ხარისხის საკმაოდ მგრძობიარე მაჩვენებელს, მითვისებითი მეურნეობის ხვედრითი წონის მაჩვენებელს.

აქვე გვინდა შევეხოთ დას. ანიერკავკასიის გვიანნეოლითური ნამოსახლარების მეურნეობის ხასიათს. ვფიქრობთ, რომ ეს ნამოსახლარები მეურნეობის ტიპით უნდა მიეკუთვნოს ვ. მასონის პერიოდიზაციის პირველ ეტაპს, რომელიც გულისხმობს მითვისებითი მეურნეობისა და მწარმოებლური მეურნეობის ელემენტების შერწყმას. აქ ჩვენ უნდა გვქონდეს შერეული ტიპის მეურნეობა, სადაც ჯერ კიდევ დიდ როლს ასრულებს მითვისებითი მეურნეობა, თუმცა მისი განვითარება ამის შემდეგ იზღუდება. რაც შეეხება მწარმოებლურ მეურნეობას, კერძოდ, მიწათმოქმედებას იგი ჩასახულია და აღმაგალი ხაზით ვითარდება, რისი მაუწყებელიცაა ამ ძეგლებზე ნაპოვნი სამიწათმოქმედო დანიშნულების იარაღები — მიკროლითები, სახნისისებური, თოხისებური იარაღები, დაკბილული ლამელები, ხელსაფქვაეები. აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ამ ეტაპზე მთლიანი გადასვლა მწარმოებლურ მეურნეობაზე ჯერჯერობით მომხდარი არ არის, იგი მხოლოდ დაწყებულია. თვისობრივი ცვლილებები მეურნეობაში გვაქვს ნეოლითის შემდგომ საფეხურზე — ენეოლითის ხანაში, სადაც უკვე მომხდარია მთლიანი გადასვლა მწარმოებლურ მეურნეობაზე, მითვისებითი მეურნეობა კი დამხმარე დარგად გვევლინება. ანიერკავკასიაში ჯერჯერობით მწარმოებლურ მეურნეობაზე მთლიანად გადასული, ყველაზე ადრეული ძეგლებია შულავერ-შომუ-თეფეს კულტურის ნამოსახლარები. ისინი, ვ. მასონის პერიოდიზაციის თანახმად, ადრე სამიწათმოქმედო კულტურის მეორე ეტაპს განეკუთვნებიან.

კავკასიის შავიზღვისპირეთის ნეოლითური ძეგლების სამიწათმოქმედო ხასიათს ა. ფორმოზოვი ექვეყნეშ აყენებს, დაუსაბუთებლად მიიჩნევს⁷⁷. იგი უგულებელყოფს ოდიშის სამიწათმოქმედო დანიშნულების იარაღებს (მიკროლითები, სახნისისებური იარაღები, ხელსაფქვაეები, დაკბილული იარაღები) იმის გამო, რომ მასალის ნაწილი ზედაპირულადაა მოპოვებული. როგორც

⁷⁵ В. М. Массон, Средняя Азия и Древний Восток, М.—Л. 1964, гл. 83.

⁷⁶ იქვე.

⁷⁷ А. А. Формозов, О соотношении неолитических и энеолитических культур Кавказа, КСИА, вып. 137, 1973, гл. 37.

ცნობილია, ოდიშის კომპლექსის დიდო ნაწილი, მათ შორის მიწათმოქმედებასთან დაკავშირებული იარაღები გათხრების შედეგადაა აღმოჩენილი. გარდა ამისა, გურიანთის ნეოლითური ნამოსახლარის გათხრის დროს ნაპოვნო იყო, აგრეთვე, ხელსაფქვაკი და მაკროლითური იარაღი. ამასთანავე საინტერესოა საქართველოს შავიზღვისპირეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ (ხელმძღვ. ნ. ბერძენიშვილი) 1972 წელს ჩხორთოლის (გალის რ-ნი) ნეოლითურ ნამოსახლარზე ჩატარებული გათხრები⁷⁸. რომლის დროსაც ნაპოვნო იყო უძრავი კულტურული ფენა. მასში კერამიკასთან და ტიპურ ნეოლითურ ინვენტართან ერთად აღმოჩნდა ხელსაფქვაკები და სახნისისებური იარაღები. რის შედეგადაც, ვფიქრობთ, რომ ყოველგვარი ეჭვი ოდიშის სახნისისებური იარაღის ძირითადი კომპლექსიდან მომდინარეობის შესახებ უნდა მოიხსნას.

დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითურ ნამოსახლარებზე აღმოჩენილი სამიწათმოქმედო დანიშნულების იარაღების შესწავლის საფუძველზე⁷⁹ ვერ დავეთანხმებით ა. ფორმოზოვს, რომ კავკასიის შავიზღვისპირეთის გვიანნეოლითური ნამოსახლარების სამიწათმოქმედო ხასიათი საეჭვოა. წინააღმდეგ შემთხვევაში გაუგებარი იქნებოდა თვით ა. ფორმოზოვის მიერ ამავე ნაშრომში მიღებული სრულიად მართებული დასკვნა: „რომ კავკასიაში, ნეოლითის ხანაში მწარმოებლური მეურნეობა უკვე ყალიბდებოდა“. თუ კი, როგორც ა. ფორმოზოვი აღნიშნავს, კავკასიის ნეოლითში მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობის არაერთი ნიშნები არ იყო, მაშინ ისმის კითხვა, თუ არ იყო რა ყალიბდებოდა?

კავკასიის მასალები ცხადყოფენ, რომ ნეოლითში მწარმოებლური მეურნეობა უკვე ყალიბდებოდა და განვითარების გარკვეული გზა ჰქონდა გავლილი, თუმცა როგორც სამართლიანად აღნიშნავს ა. ფორმოზოვი⁸⁰, კარდინალური ხასიათის ცვლილებები მეურნეობაში ჯერ არ იყო მომხდარი.

ამგვარად, მიკროლითური ტექნიკისა და გეომეტრიული მიკროლითების განხილვა ქვის ხანის საფეხურების მიხედვით გვიჩვენებს, რომ დაწყებული ზედა პალეოლითის ადრეული საფეხურიდან ე. ი. მისი ჩასახვის დროიდან, აღნიშნული ტექნიკა და გეომეტრიული ფორმის იარაღები განიცდიან განვითარებას აღმავალი ხაზით, მათი თვისობრივი და რაოდენობრივი ცვლილებების გზით. რამაც უმაღლეს განვითარებას მიაღწია გვიან ნეოლითში. აღნიშნული ინდუსტრიის სრულყოფა ხდებოდა პრიზმული მიკროლაშქვების ფართო განვითარების ბაზაზე.

ჩვენ მიერ გამოანგარიშებულმა მიკროლითური ტექნიკის ინდექსებმა შესანიშნავად გვიჩვენა მიკროლითური ტექნიკის ზრდა აღმავალი ხაზით ქვის ხანის საფეხურების შესაბამისად (ზედა პალეოლითი, მეზოლითი, ნეოლითი) — საკეია — 5,5%, გვარჯილას-კლდე — 7,2%, ქვაჭარა — 38%. ანასეული II — 43%. მიღებული პროცენტული მაჩვენებლებიდან ჩანს, რომ ყველაზე მაღალი ინდექსი აქვს გვიანი ნეოლითის მიკროლითურ ტექნიკას. საშუალოდ, ტექნიკური მიზეზების გამო ვერ მოხერხდა ჯერჯერობით ყველა ძეგლის ინდექსის გამოანგარიშება, რაც უფრო ნათელს გახდიდა მიკროლითური ტექნიკის განვითარების თავისებურებებს.

⁷⁸ კ. კალანდაძე, ჩხორთოლას ნეოლითური ნამოსახლარი, საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიება 1972 წელს (მოკლე ანგარიშები), 1973, გვ. 20.

⁷⁹ ლ. ნებერიძე, დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითი, თბ., 1972.

⁸⁰ А. А. Формозов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 37.

როგორც ცნობილია, ფართოდ განვითარებული მითვისებითი მეურნეობის წიაღში ჩაისახა მწარმოებლური ეკონომიკა (მიწათმოქმედება). ახალმა მზარდმა ეკონომიკამ ჯერ შეაფერხა, ხოლო შემდეგ შეამცირა მითვისებითი მეურნეობის როლი უძველესი ტომების მეურნეობაში. მითვისებითი მეურნეობის მნიშვნელობის შესუსტებამ კი გამოიწვია მიკროლამელების ტექნიკის დაცემა და მიკრონაწარმის შემცირება. ამის მკაფიო მაგალითს წარმოადგენს ოღაშის ნამოსახლარი, სხვა გვიანეოლითურ ნამოსახლარებთან შედარებით მასში ყველაზე მეტია მიწათმოქმედებასთან დაკავშირებული იარაღები. ხოლო იმავე ძეგლებისაგან განსხვავებით მიკროლითური ტექნიკა აქ უკვე შეზღუდულადაა წარმოდგენილი. საფიქრებელია, რომ ოდიში გვიანეოლითურ ძეგლებს შორის ყველაზე მოგვიანო კომპლექსია.

გვიან ნეოლითის შემდეგ მიკროლითური ტექნიკის მზარდი განვითარება წყდება, იგი დაღმავალი ხაზით მიმდინარეობს. ამის გამო კავკასიის აღრე ლითონის ხანის ძეგლებში მიკროლითური ტექნიკის ხვედრითი წონა საგრძნობლად მცირდება. ამის მაგალითია სამეღე კლდის დაჯკვეთის I, II, III ფენები, წოფისა და არუხლო I ნამოსახლარები. ეს კი უნდა ნიშნავდეს, რომ ენეოლითში, აღმავლობის გზაზე მდგარი მწარმოებლური მეურნეობის პირობებში მცირდება იმ მეურნეობის როლი (მითვისებითი), რომელსაც ემსახურებოდა მიკროლითური ტექნიკა და მისი ნაწარმი. ქვისა და ლითონის ხანის ძეგლებში არსებული მიკროლითური ტექნიკის რაოდენობრივო მაჩვენებელი პირდაპირ პროპორციული უნდა იყოს მითვისებითი მეურნეობის ხვედრითი წონისა.

ძეგლებში, რომლებშიც სავარაუდებელია (ან ჩნდება) პირველი ლითონის ნივთები ქვის ინდუსტრიის ხასიათი იცვლება. წყდება მიკროლითური ტექნიკის განვითარება, მცირდება გეომეტრიული მიკროლითებისა და წვრილი პრიზმული ლამელების რაოდენობა. მნიშვნელოვნად იცვლება იარაღთა სერიები. კლებულობს ან ქრება მიკროლითური იარაღები (გეომეტრიული მიკროლითები, მიკროსაფხეკები, მიკროსაჭრისები, მიკროსახვრეტები, მიკრობურღები და სხვ.), ფართოდ იკიდებს ფეხს იარაღების ორმხრივი დამუშავება, იხვეწება „წნევეთი“ რეტუში, ისახება ახალი — მსხვილი ლამელების ტექნიკა. რაც უფრო შორსაა კომპლექსი ლითონის პირველი ნივთების გაჩენის დროიდან, მით უფრო კლებულობს ნეოლითის ნიშნები.

აღნიშნული პროცესი არ უნდა იქნას გაგებულნი ისე, თითქოს მითვისებითი მეურნეობა მთლიანად ქრება ენეოლითის ხანის ისეთ კულტურებში, რომლებშიც არ არის წარმოდგენილი მიკროლითური ტექნიკა. მითვისებითი მეურნეობა სხვადასხვა ეპოქებში განსხვავებული მასშტაბით განაგრძობს არსებობას, როგორც მეურნეობის დამხმარე დარგი. მიკროლითური ტექნიკისა და მისი ნაწარმის გაქრობა ძეგლებში უნდა აიხსნას, ერთი მხრივ იმით, რომ მცირდება მითვისებითი მეურნეობის როლი და მეორე მხრივ ძველი იარაღი იცვლება — ახლით. მწარმოებლური მეურნეობის (მიწათმოქმედება) საჭიროებისათვის გაჩენილი ქვის დამუშავების ახალი ტექნიკა (მსხვილი ლამელების) პირველხანებში ნაწილობრივ ხოლო შემდეგ მთლიანად უნდა ჩამდგარიყო მითვისებითი მეურნეობის სამსხურში.

ენეოლითის ხანის ძეგლების ქვის შასალის ანალიზი ნათლად გვიჩვენებს, რომ ახალი ტექნიკის განვითარება (მსხვილი ლამელების) ერთხანს აღმავალი ხაზით მიდის, მაგრამ ლითონის ნაწარმის მომატებასთან ერთად, მეტალურგიის გაჩენის დროისათვის, ქვის ინდუსტრია მთლიანად ეცემა.

ქვის ინდუსტრიის განვითარების ეს ზოგადი კანონზომიერება დამახასიათებელია არა მარტო საქართველოს ქვისა და ენეოლითის ხანის კულტურებისათვის, იგი საერთოა მთელი კავკასიისათვის. იგივე კანონზომიერება მეორდება ყირიმისა და შუა აზიის ნეოლით-ენეოლითური ხანის ინდუსტრიაში ლოკალური ნიშნების თანხლებით. მოტიანილი ფაქტები ცხადყოფენ, რომ ჩვენს წინაშეა წინა აზიისა და მისი ჩრდილო პერიფერიის (კავკასია) ქვის ინდუსტრიის განვითარების ზოგადი კანონზომიერება.

მიკროლითური ტექნიკისა და გეომეტრიული მიკროლითების დეტალური შესწავლა (ძეგლის დანარჩენ ელემენტებთან მჭიდრო კავშირში) აღნიშნული კანონზომიერების გათვალისწინებით შესაძლებლობას მოგვცემს გავმიჯნოთ ადრესამიწათმომქმედო კულტურის პირველი ეტაპის (ნეოლითი) და მეორე ეტაპის (ენეოლითი) ძეგლები.

Л. Д. НЕБЕРИДЗЕ

МИКРОЛИТИЧЕСКАЯ ТЕХНИКА И ГЕОМЕТРИЧЕСКИЕ МИКРОЛИТЫ В ПАМЯТНИКАХ КАМЕННОГО ВЕКА ГРУЗИИ

Резюме

Микролитическая техника и геометрические микролиты являются главным компонентом комплексов каменного века Грузии (с начала верхнего палеолита до энеолита). Микролитическая техника и орудия геометрических форм на отдельных ступенях каменного века проходят определенный путь развития. В отличие от других орудий они ярче отражают эпохальные изменения, поэтому в комплексах каменного века они являются самыми чувствительными хронологическими показателями.

Микролитическая техника в Грузии зародилась в начале верхнего палеолита. Ее возникновение и развитие находятся в тесной связи с основным повествованием каменной индустрии верхнего палеолита — с появлением техники пожевидных пластин. Новые сдвиги, происшедшие в каменной индустрии верхнего палеолита, были обусловлены переходом в хозяйственной жизни этого периода.

В отличие от каменной индустрии нижнего палеолита, техника мелких, пожевидных пластин (сколотых с призматических и карандашевидных нуклеусов) была совершенно новой, имея большие возможности. В недрах этой техники зародилась и развилась микровкладышевая техника, главным компонентом которой стал микролит.

В кавказских памятниках пока нет прямых указаний на назначение геометрических микролитов. Но, несмотря на это, одно все-таки ясно, что микролитическая техника и геометрические микролиты на Кавказе зародились гораздо раньше (с начала верхнего палеолита), чем можно предположить появление земледелия. Геометрические микролиты, как сложные составные орудия, вероятно, должны были применяться как в собирательстве, так и в охоте и рыболовстве, т. е. микролитическая техника и геометрические микролиты зародились в недрах присваивающего хозяйства, нужды которого вызвали развитие микролитической техники и, наоборот, развитие микролитической техники обусловило широкое развитие присваивающего хозяйства, эти явления взаимно обусловлены. В эпоху неолита в недрах развивающегося присваивающего хозяйства зародились новые формы производящей экономики (земледелие, скотоводство). Быстро развивающаяся производящая эконо-

ნომიკა вызвала сначала торможение, а далее и сокращение роли присваивающего хозяйства, вследствие чего и постепенный упадок микролитической техники. Степень развития микролитической техники и геометрических микролитов в комплексах является показателем удельного веса производящего хозяйства в экономике древнейших племен.

Развитие микролитической индустрии идет по восходящей линии, до появления первых металлических предметов.

В комплексах, в которых появляются или подразумеваются первые металлические предметы, характер каменной индустрии меняется. Прекращается развитие микролитической техники, уменьшается число геометрических микролитов и мелких призматических пластин. Меняется набор орудий, исчезают микролитические орудия (микроскрепки, микрорезцы, сверла и др.). Увеличивается число наконечников копий и дротиков, появляется двусторонняя обработка орудий, совершенствуется отжимная ретушь и целый ряд других новых признаков.

Внедряется новая — крупно-пластинчатая техника. И по мере отдаленности комплексов во времени от появления первых металлических изделий степень признаков неолита снижается по наклонной линии, взамен которой начинается развитие новой техники, которая до определенного периода идет по быстро восходящей линии. Но с приближением эпохи массового появления металлических предметов каменная индустрия приходит в упадок.

Эта общая закономерность неолитической и энеолитической индустрии прослеживается с наибольшей полнотой в индустриях Крыма, Кавказа и Средней Азии.

Указанная закономерность неолита и энеолита нашего юга находится в прямой связи с общими закономерностями развития каменной индустрии Ближнего Востока.

Здесь же целесообразно коснуться характера хозяйства поздне-неолитических поселений Грузии. Эти поселения по своему типу принадлежат к смешанному виду хозяйства (первый этап по периодизации В. М. Массона), что подразумевает сочетание элементов присваивающей и производящей экономики. Налицо здесь смешанное хозяйство, где пока еще большую роль играет присваивающее хозяйство, хотя его развитие прекращается после неолита. Что касается производящей экономики, в частности земледелия, оно уже зародилось в неолитическую эпоху и развивается, на что указывают находки на поселениях земледельческих орудий (макролиты, мотыговидные и соховидные орудия, зернотерки, зубчатые пластинки). Окончательный переход хозяйства на производящую экономику на этом этапе пока не был совершен, он только начат и делает определенные шаги. Качественные изменения в хозяйстве произошли на следующей ступени развития, в эпоху энеолита, где уже хозяйство целиком перешло на рельсы производящей экономики, а присваивающее хозяйство превратилось в подсобное. Поселения шулаверо-шомутепинской культуры пока что являются самыми ранними в Закавказье из перешедших на производящую экономику.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
ი. ჭავჭავაძის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და
ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ქვის ხანის არქეოლოგიის
განყოფილებამ

СИСТЕМА СКОТОВОДСТВА В ГОРНОЙ ПОЛОСЕ СЕВЕРНОЙ ОСЕТИИ

На основе этнографических материалов и литературных данных выясняется, что во второй половине XIX в. и начале XX в. в горных районах Северной Осетии основными отраслями хозяйства были скотоводство и земледелие. Ведущими из них являлось скотоводство, т. к. местная географическая среда и природные условия были более благоприятны для развития этой отрасли хозяйства. Несмотря на то, что земледелие здесь носило достаточно интенсивный характер, урожай, снятый на местных участках, не удовлетворял потребностей населения. Они возмещали этот урон реализацией продукции скотоводства.

Селение горной Осетии — к ъ о е у — представляло густонаселенную единицу. Особый интерес для нас представляет расположение села по отношению к сельскохозяйственным угодиям. Как известно, в горных районах Северной Осетии селения были расположены по ущельям. В некоторых случаях в ущелье — к о м — располагалось только одно селение и все его угодия находились во владении одного села, иногда ущелье объединяло несколько селений, между которыми были поделены все угодия ущелья. В этом последнем случае происходило формирование территориального объединения — общины, в основе которой лежали общая территория, совместное пользование некоторыми земельными угодиями расположенными в разных местах ущелья, общность происхождения основной части населения, святилище, общие хозяйственные интересы и пр. Поскольку термин к о м выражает и определенную форму поселения, ему придается не только географическое, но и социальное значение¹. Аналогичное обстоятельство наблюдается в различных районах Северного Кавказа и Грузии.

Как видно из конкретных примеров, в горной Осетии все сельскохозяйственные площади были расположены вокруг селения, они начинались с окраины села и простирались до высокогорных альпийских пастбищ. Пашни занимали находившиеся вокруг села низины и искусственно созданные террасы на склонах гор; за пашнями следовали покосы и, наконец, пастбища. Покосы и пастбища, в основном, располагались на верхних склонах гор и в глубине ущелий. Часто встречаются пашни и в высокогорной полосе, с связанными со скотоводством параллельными хозяйственными базами.

Для правильного понимания характера горно-осетинского скотоводства, необходимо более подробно остановиться на годовом цикле ухода и содержания скота. На конкретных примерах этот цикл выглядит следующим образом: перезимовавший в хлевах скот в первых числах апреля переводился на выгоны, а затем в конце этого же месяца — на весенние, а в начале июня на летние горные пастбища.

Как было указано выше, у каждого селения или группы селений имелась своя территория, которая делилась на определенные хозяй-

¹ Ал. Робакидзе, Формы поселения у осетин Урухского ущелья, Тб., 1970, 21 (рукопись), Труд хранится в архиве отдела этнографии Кавказа института истории, археологии и этнографии АН ГССР.

ственные зоны. На сельские зимние пастбища или пастбища в низменных районах овцы и ягнята выпускались вместе, затем, когда ягнята уже подрастали, их перебирали и определяли на место. До перегона скота в горы дойный и недоуный скот также содержался вместе, затем уже всем были определены собственные места.

Под весенние пастбища выделяли покосы, расположенные вдали от села. Когда в горах субальпийские и альпийские луга были покрыты снегом, а площади, находящиеся вблизи села, покрывались травой, скот до его перехода в горы, выводили на специальные весенние пастбища. Этот порядок последовательного перемещения скота был обусловлен, с одной стороны, необходимостью более рационального распределения природных ресурсов и рабочих рук, а с другой — акклиматизацией скота в процессе его перемещения с приусадебных выгонов на высокогорные пастбища, однако, специальными летними пастбищами пользовались не все селения. Часто такие пастбища были расположены около села, граничили с выгонами и постольку, поскольку в этих местах не обязательно было устраивать специальные хозяйственные базы, скот из селения выгонялся туда ежедневно.

На горных пастбищах, где были устроены хозяйственные базы — содержали доуный скот и приготавливали молочные продукты. Эту обязанность выполняли женщины. Недоуный скот был выпущен на верхние склоны гор и пастухи лишь изредка навещали его. Пастбища, находящиеся в более верхней полосе, были предназначены для овец. Овцы также, как и крупный рогатый скот в нижней полосе, были разделены на отдельные группы. Дома — при хозяйственной базе держали доуных овец, а горные вершины и труднодоступные места были отданы недоуным овцам и ягням. Присмотр за овцами, дойка и приготовлением молочных продуктов было мужским делом.

Хозяйственные базы для крупного рогатого скота устраивались в нижней полосе, здесь же запасались сеном для зимовки определенной части скота. С сентября крупный рогатый скот, а немного позднее и овец, постепенно начинали перегонять вниз; они проходили все расположенные внизу зоны и спускались в селение. Определенная часть овец оставалась для зимовки на горных зимних хозяйственных базах, а большие отары пригоняли на зимние равнинные пастбища.

Сложный рельеф некоторых ущелий и суровые климатические условия не давали возможности перезимовать там скоту. В таких местах скот спускался с горных летних пастбищ прямо в селение. Понятно, в этом случае всеми кормами запасались в селении, на основном месте жительства. Вместе с тем, при наличии пастбищ, расположенных вблизи села, переработка молока в летний период происходила в селении, т. е. функции одной из параллельных хозяйственных баз в этом случае совмещало основное место жительства.

Вышеприведенные особенности годового цикла ухода за скотом дают основание утверждать, что скотоводство в горных районах Северной Осетии носило альпийский характер. Оно предусматривало последовательное и планомерное освоение местных горных и равнинных пастбищ. Поэтому скот перегоняли строго последовательно по принципу вертикальной зональности, меняя места от равнинных до высокогорных пастбищ и обратно. Вообще в специальной литературе основной характеристикой чертой альпийского хозяйства признано хозяйственно-географическое объединение летних пастбищ, богатых альпийской растительностью и равнинных зимних кормовых баз, передвижение скота и его обслуживающего персонала от равнин до гор и наоборот, сезонность альпийского скотоводства и его зависимый характер от равнинной ос-

новной хозяйственной базы². Для него также было характерно горизонтальное продвижение скога в одной и той же зоне, или продвижения для последовательного освоения пастбищ, расположенных по разным сторонам ущелья. Разделений ущелья на солнечную и теневую стороны в Осетии, как и в других местах Северного Кавказа и Грузии, было вызвано хозяйственными условиями. Это условие состояло в том, что южные склоны гор в течение дня освещены солнцем, поэтому зимой снега здесь тают и население имеет возможность иногда выгонять скот на пастбища. Вместе с тем, скот выгоняли ранней весной на солнечные склоны, т. к. противоположная сторона еще была покрыта снегом. Все это определяло и то, что весенние и осенние пастбища в основном были расположены на солнечных склонах гор.

В горных районах Северной Осетии на горные летние пастбища выгоняли овец, крупный рогатый скот, недоенных и дойных, в селении же оставляли очень мало коров, столько, сколько пужно было для удовлетворения повседневных нужд семьи. В отдельных случаях на горные пастбища перегоняли недоенный крупный рогатый скот и овец, дойных же коров, а в некоторых селениях и дойных овец выгоняли летом на выгоны. Аналогичное положение встречаем и в Чечено-Ингушетии. Думается, что это последнее обстоятельство, в первую очередь, должно быть связано с качеством выгонов и их количеством. Вообще должно быть отмечено и то обстоятельство, что при расселении села обращалось внимание как на его стратегическое местоположение, так и на хозяйственные условия. Население искало такие места для жительства, которые способствовали бы развитию их ведущего хозяйства. Такими в основном, являлись те места, где располагались хозяйственные базы. Вновь выделенная семья, не имевшая местожительства рядом с отцовским домом, охотно поселялась на целинных землях, около своих хозяйственных баз, вблизи от покосов и пастбищ, где создавались всевозможные условия для ведения скотоводства в широких масштабах. Вместо с приростом населения и постепенным расширением хозяйства возможно было и здесь создавать вне селения параллельные хозяйственные базы, но эти последние были более обеспеченными выгонами, чем те от которых они сами развились.

Как было отмечено выше, в отношении вертикальной зональности горы делились на несколько хозяйственных зон и каждая из них имела определенное хозяйственное назначение. Вообще для ландшафта альпийского хозяйства от Памира до Альп и Пиринеев принято деление гор на три хозяйственной зоны.

Изучая систему альпийского хозяйства в Горной Ингушетии, В. Христианович ингушский термин *ла мцлоам* по своему содержанию сопоставляет с немецким термином *алп* и делит горы на три хозяйственные зоны. В Ингушетии эти зоны следующие: первая — *бейнеж*, самая нижняя; она отведена для дойных коров, начинается от верхних границ леса, часто в нее входит и лесная полоса; вторая — *рем* или *ла м-т-е-рем* — зона для недоенного крупного рогатого скота и, третья — *тархлам*, т. е. каменистое пастбище, зона предназначенная для овец³.

Исходя из вертикального зонирования, площади в горной Ингушетии были размещены под жительство и сельскохозяйственные нужды: поселения и пахотные площади располагались на высоте 200—1500 м

² В. Шамиладзе, К вопросу горного скотоводства в Грузии, «Мацне», 1963, № 3, 106.

³ В. Христианович, Горная Ингушетия, Р.-Д. 1928, стр. 112.

кад уровнем моря; покосы, весенние и осенние пастбища — 1500—2000 м, а горные летние пастбища в пределах 2000—3000 м⁴.

По собранным нами этнографическим материалам, в горной Ингушетии составные части горы лам||лоам — корт, вершина горы, верхушка; ламта — верхние, сравнительно ровные и пригодные для покосов и пастбища места и, третье — кока, зона расположенная ниже ламта. Встречается и такое распределение гор: корт, белиш — вершина горы и юх||дух у подножья горы Юх||дух в основном были пастбища для крупного рогатого скота, белиш — для овец, а вершины не всегда имели хозяйственное значение. В некоторых конкретных случаях сказители делят горы на две зоны — лехи — нижнюю и лекхи — верхнюю. Вместе с тем указанные зоны делились еще на подзоны, имеющие свое хозяйственное назначение и выделяемые для различных видов скота.

В Чечне общим термином, обозначающим пастбища, является термин дежу или дежил а. Для отличия друг от друга пастбищ для крупного рогатого скота и овец употребляли термин беж дежил а и дже дежил а, где первым обозначали пастбище для коров или крупного рогатого скота, а вторым — пастбища для овец. Это же значение имеют термины бежни декъ и джен декъ. Декъ по чеченски обозначает какую-нибудь часть имущества, земли и т. д. Бежни декъ и джен декъ — это те участки пастбищной земли, которые были предназначены для крупного рогатого скота и овец.

У кистов Панкисского ущелья «горы» — альпийские пастбища, исходя из вертикального зонирования, делились на хьункоч (лесная вершина) и ламанбухье (высокие места). Первое — пастбище, предназначенное для крупного рогатого скота, второе — для овец. В этом случае деление гор на отдельные зоны по высоте, как это видно и на примере Ингушетии, происходило по географическим признакам. Но встречается деление гор и по другому принципу на т. н. наждар термин указывающий на тот участок гор, где выдаивался скот, т. е. где было устроено временное жилье и изготовлялись молочные продукты. В связи с этим, выделенная для крупного рогатого скота, в частности, для дойных коров зона называлась — бежнаждар, а зона, предназначенная для овец — дженаждар. В нижней зоне низменных места были заняты дойным скотом, верхние склоны — недойным, также было и в верхней зоне — у жилья держали дойных овец, а ягнят и недойные овцы были сгруппированы на вершинах гор, т. н. Хорхи. Надо отметить, что наждар обозначает хозяйственную базу, постройку, но затем этот термин распространился на ту зону — хозяйственную площадь, где было устроено это жилище.

Осетинский термин, обозначающий пастбище хижан употребляется в значении как выгона, так и горных пастбищ. Вместе с тем для обозначения выгона нами записан термин сарвæд, а горных пастбищ — хахде. Гора — хох и в Осетии делилась на определенные хозяйственные зоны. По этнографическим материалам выделялись две основные зоны; первая — нижняя зона, которая представляла, в основном, пастбища для крупного рогатого скота. Для обозначения этой зоны нами записан термин — хосгæрст. Большая часть ее площади была занята под покосы и сам термин хосгæрст указывает на места покосов, покосную зону; и, вторая — высокая имеющая сравнительно труднодоступные склоны сæрнæг в основном была отведена под пастбища для овец, но в отдельных случаях и в этой зоне не была

⁴ А. Робакидзе, Жилища и поселения горных ингушей, КЭС, II, Тб., 1968, стр. 86.

исключена возможность существования покосов и пригона крупного рогатого скота. В отношении же мест, расположенных выше сёрнсег, зона выше других — казах (скала), мы можем сказать, что часто она не употреблялась в хозяйственных целях. Вышеназванные зоны тоже дробились. Например, на низменных, сравнительно ровных местах находился дойный скот; здесь же приготавливали молочные продукты. Те же места выделялись под весенние и осенние пастбища и если местные природные условия давали возможность — определенную часть скота оставляли на зимовку. Недойный скот выгонялся на горные склоны, расположенные еще выше. Так же делилась верхняя зона сёрнсег. Ее низменные, сравнительно ровные места занимали дойные овцы, а недойные овцы и ягнята паслись на вершинах гор.

Таким образом, если мы примем во внимание пастбища равнинных районов, долины горной полосы и высокогорья, которые со своей стороны дробятся на несколько хозяйственных зон, то в целом получим достаточно большой регион, где в продолжении целого года происходило последовательное перемещение скота, как в вертикальном, так и в горизонтальном направлениях.

Приведенный выше этнографический материал дает возможность заключить, что деление гор на отдельные хозяйственные зоны, с одной стороны происходило по географическим признакам, таковы например, кока, ламта, корт; юх//дух, белиш, корт; лехи, лекхи — в горной Ингушетии; хьункооч, ламанбухье — в Панкинском ущелье и др.

Вместе с тем терминология, связанная с альпийским скотоводством, точно указывает на хозяйственное назначение той или иной зоны, или пастбища, расположенных в определенной зоне. Например, беждежила и дже дежила; бежни декъ и джен декъ — в Чечне; бежнаждар и дже наждар — в Панкисском ущелье; хосгсёрст и сёрнсег — в Осетии и много других. В связи с этим вопросом интересны удостоверенные в горных районах Грузии топонимы: саджоге, саджогис цвереби — в Горной Раче, саджоге, сахаре, саберце, садзрохе, сацхорени, сабаткисе, сатхе, сатикниаи — в Хевзи⁵ и многие другие.

Вышеописанный годовой цикл содержания и ухода за скотом, практически оправданное разделение пастбищ на отдельные хозяйственные зоны с подзонами, многообразие терминов, связанных с ним, большинство, которых перешли в топонимы, указывает на традиционность и интенсивность скотоводства в горных районах Осетии и на его большое сходство с соответствующими данными других народов Центрального Кавказа. Надо полагать, что указанная форма скотоводства складывалась на местной почве на протяжении длительного времени применительно к локальным особенностям естественно-исторической среды, благодаря чему она в некоторых своих частях до сих пор не потеряла своего практического значения.

⁵ В. Итонишвили, Топонимика Хевзи, Тб., 1971.

**რაციონალური ელემენტები ქართულ
ხალხურ მედიცინაში**

ხალხური მედიცინის შესწავლა ეთნოგრაფიისათვის საინტერესოა იმდენად, რამდენადაც იგი ხალხის ყოფის ამსახველ ერთ-ერთ მნიშვნელოვან მხარეს წარმოადგენს.

ღროთა განმავლობაში ხალხმა ემპირიული დაკვირვებების შედეგად ამოხსნა სხვადასხვა დაავადების მიზეზები, შეიპოშავე სამკურნალო საშუალებანი, ხოლო მათთვის გაუგებარი დაავადებანი და მათი მკურნალობა სულებს, ღვთაებებს დაუკავშირა, აქედან გამომდინარე. ხალხურ მედიცინაში ორი გზა დაისახა — პრაქტიკულ-რაციონალური და მაგიური.

ჩვენ მიერ ფიქსირებული მასალისა და საარქივო მონაცემების შესწავლის შედეგად აღმოჩნდა, რომ აღმ. საქართველოს მთიანეთში უმეტესად გავრცელებული იყო ქირურგიული, ძვალ-სახსართა და კუჭ-ნაწლავის დაავადებანი, აგრეთვე, ზემო სასუნთქი გზების კატარი.

აღმ. საქართველოს მთიანეთში ჩვენ მიერ დამოწმებულია ჭრილობა-მოტეხილობათა, ამოვარდნილობათა, დამწვრობათა მკურნალობის საკმაოდ საინტერესო საშუალებანი.

„ახალი ჭრილობის“, „წყლულის“ სამკურნალოდ მოსახლეობა ადგილობრივ „აქიმებს“ არ მიმართავდა, ჭრილობის „მობანა-მოსუფთავება“ და ჭრილობაზე „ფოთლის დადება“ ყველას შეეძლო. ადგილობრივი „აქიმები“ უმეტესად მძიმე ჭრილობებს და მოტეხილობებს მკურნალობდნენ. სანამ ჭრილობის მკურნალობას შეუდგებოდა, „აქიმი“ ქუდს მოიხდიდა, პირჯვარს გადაიწერდა და თავის ხატს, სალოცავს, შეევედრებოდა: „ღმერთო ჩემო, ჩემო სალოცავო, შენ გამიმართე ხელი ხიმონს ნურას მამცემო“¹, შემდეგ ჭრილობას წყაროს თბილი წყლით მობანდა და რაიმე „მოსაპირავ“, ე. ი. სისხლის დენის შემაჩერებელ მცენარეს — სამყურას, მელისკუდას, კლდის ღუმას, „დაჭრილის წამალს“ დაადებდა, ყველა ამ ბალახს წყლით ან არყით გაწმენდა და ისე ხმარობდა. თუ ჭრილობაში ინფექცია შეიჭრებოდა, — „მდინარი“, „ზღმურტი“, ე. ი. ჩირქი ჩადებოდა, მაშინ ჭრილობას მრავალძარღვას, ჩალანდარს, წებოვანას, ძროხის რძეში დამბალ „ბალბა ბალახს“ დაადებდნენ. გარდა ამისა, ჭრილობების სამკურნალოდ ხმარობდნენ უმაროლო ხაჭოს, თხის ქონს, თაფლს, ცხვრის ღუმას და სხვ.

ზემოჩამოვლილ სისხლის დენის შემაჩერებელ მცენარეთა — სამყურას (*Trifolium montanum*), მელისკუდას (*Achillea millefolium*), კლდის ღუმას (*Sedum caucasicum*) „დაჭრილის“ — „წყლულის“ ბალახის (*Sedum stoloniferum*) ეფექტურობას განსაზღვრავს მათ ფოთლებში მეტ-ნაკლები რაოდენო-

¹ მ. ბ ა ლ ი ა უ რ ი. ხეცურული ხალხური მკურნალობა, რე. IV, გვ. 44.

ბით არსებული ბაქტერიოციდული ნივთიერებანი, ზოგიერთი ეთეროვანი ზეთი — და ვიტამინი C. საინტერესოა, რომ „მელისკულა“ ფართოდ გავრცელებული და საკმაოდ ძველი სამკურნალო მცენარეა: „სამხრეთ საქართველოში (ჯავახეთში) სამკალში მიმავალთ ხშირად ჰკიდიათ წელზე პატარა შუშებით ამ მცენარის სპირტიანი ნაყენი“². თანამედროვე მედიცინაში მელისკულა ცნობილია, როგორც სისხლის დენის შემაჩერებელი და ანემიის საწინააღმდეგო მოქმედების მქონე მცენარე³.

ჩალანდრის (*Veronica anagallis*) წებოვანას (*Salvia glutinosa*) და მრავალძარღვას (*Plantago major*) ნაყენი თანამედროვე მედიცინაში გამოიყენება სხვადასხვა დაავადებათა სამკურნალოდ, მათ შორის გართულებული ჭრილობებისა და კანის ჩირქოვანი გაღიზიანებების დროს⁴.

ინტერესს იწვევს რძით გაყდენილი ბალბა-ბალახით (*Malva silvestris*) მკურნალობა. ბალბა შეიცავს ლორწოს, ბაქტერიოციდებს, ვიტამინ C-ს, იწვევს სისხლის დენის შეჩერებასა და ქსოვილის აღდგენას, თანამედროვე მედიცინაში ამ მცენარისაგან დამზადებულ საველებს პირის ღრუს ჩირქოვანი გაღიზიანებების დროს ხმარობენ⁵. რძე შეიცავს მინერალურ ნივთიერებებს: კალიუმს, კალციუმს, ცილას, კაზეინს, რომლის შემადგენლობაში შედის დიდი რაოდენობით ამინომჟავა მეთიონინი, რაც მოქმედებს ქსოვილის რეგენერაციაზე, ხელს უწყობს კვებას, აჩქარებს შეხორცების პროცესს და აუმჯობესებს სისხლის მიმოქცევას⁶.

მთის მოსახლეობა ძირითადად ასხვავებს ორი სახის — წყლითა და ცეცხლით დამწვრობას. წყლით დამწვარზე ხმარობენ კარტოფილს, პურის საფუარს, ე. წ. პურის ხაშს. პურის საფუარს ახასიათებს ტუტე რეაქცია, ანტიჰისტამინური მოქმედება, როცა ქსოვილი ზიანდება, განსაკუთრებით დამწვრობის შედეგად ხდება ნივთიერებათა ცვლის დარღვევა, ირღვევა მინერალური ცვლა, იქმნება მჟავე რეაქცია, რომელიც აჩქარებს ქსოვილის ნეკროზს, ხოლო ტუტე რეაქცია აჩერებს ამ პროცესს, ხელს უშლის ქსოვილის შემდგომ დაშლას; დამწვარ ადგილზე გამოიყოფა, აგრეთვე, ჰისტამინი, რომელიც იწვევს სისხლძარღვების დამბლას, სალუარო კი შლის ჰისტამინს და ხელს უწყობს სისხლის მიმოქცევის გაძლიერებას.

კარტოფილი შეიცავს კალიუმის ნარილებს, რომელსაც ახასიათებს ანტიჰისტამინური და ანთების საწინააღმდეგო მოქმედება.

ცეცხლით დამწვარს მკურნალობენ კვერცხის გულის „ზეთით“, „უცეცხლო თაფლით“, რძის ნაღებით და სხვ. კვერცხის გულს რაიმე ჭურჭელში ჩადებენ, თავს დაახურავენ და ცეცხლზე დადგავენ, კვერცხის გული დაიწვება და გამოიყოფა ზეთოვანი ნივთიერება. ზემოაღნიშნული საშუალებანი (კვერცხის ზეთი, თაფლი, ნაღები) დაზიანებულ ქსოვილს კვებავენ და ხელს უწყობენ მის აღდგენას.

მოტეხილობებს უმეტესად იმობალიზაციის წესით მკურნალობდნენ; მოტეხილის შეხვევა ყველას არ შეეძლო, ეს ერთმა-ორმა კაცმა თუ იცოდა სოფელ-

² ზ. შენგელია. საქართველოს სამკურნალო მცენარეები, თბ., 1952, გვ. 27.

³ Д. Горданов, П. Николов, Асп. Бойчинов, Фитотерапия, София, 1973.

⁴ იქვე, გვ. 95, 252;

⁵ იქვე, გვ. 195.

⁶ Ф. К. Меньшиков, Диетотерапия, М., 1972, გვ. 171.

ში; მკურნალი ჯერ „ორტახებს“ (ორტახი ორივე მხარეს სუფთად გათლილი ვიწრო ფიცარია დაახლოებით 4 თითის სიგანისა, სიგრძე დამოკიდებულია კიდეურის სიგრძეზე) დააალიდა, ავადმყოფს „ძვლებს დაუწყობდა“, შემდეგ დაზიანებულ კიდეურს კარაქით ან ერბოთი გაპოხილ ჩერებს შემოახვევდა, გარშემო 4-5 ცალ „ორტახს“ შემოადებდა და შეახვევდა. ხმარობდნენ, აგრეთვე, სვინტრის (*Polygonatum glaberrimum*) ფესვებს; სვინტრს ამოთხრიდნენ. ფესვებს გაასუფთავებდნენ, წყალში ჩაყრიდნენ, კარგად დაალბობდნენ, მიიღებდნენ ფაფისნაირ მასას, შემდეგ შეათბობდნენ, დაზიანებულ კიდეურს შეძობადებდნენ და მაგრად შეუხვევდნენ. გაციების შემდეგ სვინტრის ფაფა თაბაშირივით შემოეკვრებოდა კიდეურს; სვანეთში ამავე მიზნით ხმარობდნენ მცენარე მელენის-ლაშქარას (*Symphytum caucasicum*) ძირებს.

თანამედროვე მედიცინაში სვინტრის ძირების ნახარში გამოიყენება როგორც გარეგანი საშუალება კანქვეშა სისხლის ჩაქცევების დროს, დალურჯებებისა და ტრავმების შემთხვევებში⁷.

თანამედროვე მედიცინაში მელენის-ლაშქარას ძირების ნახარშს ხმარობენ ამოვარდნილობის, მოტეხილობის, ძვლის ჩირქოვანი ანთებისა და ძვლების სხვა სახის დაავადებების სამკურნალოდ⁸.

ნაღრძობებისა და დაეჭვილობების დროს ავადმყოფს დაზიანებულ კიდეურს ახლადდაკული ცხვრის ტყავით შეუხვევდნენ, რაც თანამედროვე მედიცინაში ხმარებული სითბური კომპრესების ანალოგიურია; ამავე მიზნით იხმარებოდა გამდნარი თაფლის სანთელი, რომლის ანალოგიებს პარაფინის აპლიკაციები წარმოადგენს.

რევმატიზმებით დაავადებულს მთაში „დახუთულს“ უწოდებენ, თვით დაავადებას კი — ქარებს. „თუ მუშაობისაგან დაიღალა, დაიძინა და გაცივდა. ამაზე უჩინდებათ ქარებიო“⁹.

„დახუთულს“ სახსრებს არყით დაუხელდნენ, ანწლის ძირების ცხელი ნახარშის, ადგილობრივი მინერალური წყლებისა და მარილიანი წყლის აბაზანებს გაუკეთებდნენ. მიწას გათხრიდნენ, შიგ ცეცხლს ჩაანთებდნენ, როცა ცეცხლი ჩაქრებოდა, შიგ სხვადასხვა ბალახეულებს ჩაყრიდნენ და ავადმყოფს ჩააწვენდნენ. ავადმყოფი აქ იწვა მანამ, სანამ ბალახი სითბოს ინარჩუნებდა, შემდეგ საწოლში გადაიყვანდნენ და თბილად დაახურავდნენ. რევმატიზმებით დაავადებულთ ჭინჭარშიც აწვენდნენ, ამბობდნენ — ჭინჭარი კანს აღიზიანებს და სახსრების ტკივილს უყუჩებსო. ჭინჭარი (*Urtica dioica*) შეიცავს მწველ ნივთიერებებს (პისტამინს, ჭინჭველამჟავას) დიდი რაოდენობით ქლოროფილს, ქსანტოფილს, კაროტინს, ვიტამინ C და K-ს, რკინას, ტანინს. ეს ნივთიერებანი განაპირობებს მის სამკურნალო მოქმედებას სხვადასხვა დაავადებათა დროს. ჭინჭარი თანამედროვე მედიცინაში ცნობილია და გამოიყენება როგორც რევმატიზმების სამკურნალო საშუალება¹⁰. ფიზიკური და ბალნეოლოგიური მკურნალობის აღნიშნული მეთოდები ხასიათდება სითბური და ტკივილდამაყუჩებელი მოქმედებით, ამცირებენ ანთებად პროცესებს სახსარში და ორგანიზმში მომეტებულ მგრძობელობას სიცვივის, სინესტიისა და სხვა გამღიზიანებლების მიმართ.

7 Д. Йорданов, П. Николов, Асп. Бойчинов, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 228.

8 იქვე, გვ. 265.

9 შ. ბალიაური, ხეცურული ხალხური მედიცინა, რკ. IV, გვ. 41 (ხელნაწერი).

10 Д. Йорданов, П. Николов, Асп. Бойчинов, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 275.

მთაში ამბობდნენ, თავის ტკივილს უმეტესად გაციება, „სისხლის მეტობა“ იწვევსო. სამკურნალოდ ხმარობდნენ არაყის, ნიორარაყის (არაყში განზავებული დანაყილი ნიორი), არაყით გაყენილი აბზინდა ბალახის საფენებს (აბზინდას დაკრეფდნენ, გარეცახდნენ, არაყში დაალობდნენ, გაწურავდნენ, შუბლზე შემოიდებდნენ); აბზინდის ნახარშს რძეში გაურევდნენ და ავადმყოფს ასმევდნენ. ძლიერი თავის ტკივილის დროს თხემის ძვალზე მდებარე ძარღვს გახსნიდნენ და „სისხლს გამოუშვებდნენ“. „სისხლის გამოშვების“ სპეციალისტი სოფელში ერთი კაცი მაინც იყო, თუ იგი არა ჰყავდათ, ავადმყოფი მეზობელ სოფელში მიჰყავდათ, სისხლს სპეციალური იარაღით „ნესტარით“, „საშალით“ უშვებდნენ. ნესტარს ძარღვს დაადებდნენ და ფრთხილად დაჰკრავდნენ თითს. ძარღვი გაიჭიმებოდა და სისხლი წამოვიდოდა. ეს საშუალება დადებით ეფექტს აღწევდა იმ შემთხვევაში, თუ თავის ტკივილი „სისხლის მეტობით“, სისხლის წნევის მომატებით იყო გამოწვეული. აღნიშნულ სამკურნალო საშუალებებს დღესაც ხშირად მიმართავენ მედიცინაში ანალოგიური შემთხვევების დროს.

არაყის, ნიორარაყის, აბზინდის საფენები იწვევდა სისხლის ძარღვების გაგანიერებას, აუმჯობესებდა სისხლის მიმოქცევას და ტვინის სისხლით მომარაგებას, რის შედეგადაც ტკივილები იხსნებოდა. ეს საშუალებანი უმეტესად აწყნარებს სისხლძარღვთა სპაზმებით გამოწვეულ თავის ტკივილებს.

აბზინდას (*Artemisia absinthium*) ნაყენი ტკივილდამაყუჩებლად მოქმედებდა, რადგან იგი ტერპენის ალკოჰოლს შეიცავს.

მთაში მოსახლეობას ხშირად აწუხებდა ყურის ტკივილი, გამოწვეული გაციებით, ყურში საცობების გაჩენითა და ინფექციის შეჭრით.

ყურის ტკივილის დასაყუჩებლად ხმარობდნენ უმარილო კარაქს, ერბოს, კანაფის ზეთს, თაფლის სანთელს, რომელთაც ათბობდნენ და ყურში აწვეთებდნენ. ჩვენ მიერ დამოწმებულია ყურის ტკივილის, ე. წ. „კოტომებით“ მკურნალობის საკმაოდ საინტერესო მეთოდი: ქალაქს, ან რაინე ნაჭერს გამდნარ სანთელში ამოავლებდნენ და თითისტარს შემოახვევდნენ, გაციების შემდეგ თითისტარს ამოაცილებდნენ, გასანთლულ ნაჭერს თითისტარის ფორმა რჩებოდა. გასანთლული ნაჭერის ვიწრო ბოლოს ყურში ჩაუდგამდნენ, ფართეს კი ცეცხლს წაუკრებდნენ, სანთლით გაყენილი ნაჭერი ნელნელა იწვოდა, ტკივილი თანდათან ყუჩდებოდა. მოსახლეობის წარმოდგენით, ამ საშუალებით ყურიდან „მიზეზი“ ამოჰქონდათ: სინამდვილეში კი — წვის დროს გარეთა სასუნე მილში ვაკუუმი იქმნება, რაც იწვევს ყურის საცობების გაფხვიერებას და გამოდევნას. როგორც აღვნიშნეთ, ხალხი ამა თუ იმ დაავადების მორჩენას ხშირად ავადმყოფის სხეულში ჩაბუდებული ავი სულების გამოდევნას უკავშირებდა; ამავე საფუძველს უდებენ, მაგალითად, თავის ქალის ტრიპანაციას. რომელიც უძველესი დროიდან არის ცნობილი. ზოგიერთი მკვლევარის აზრით, ჩვეულებრივი კოტომებით მკურნალობის წარმომობასაც ასეთივე საფუძველი უნდა ჰქონოდა. მაგ., აფრიკის ზანგები კოტომებად იყენებდნენ კამეჩის რქას, რომლის საშუალებითაც, მათი აზრით, სხეულში ჩაბუდებული ავადმყოფობის მიზეზი — სული იდევნებოდა¹¹. ხომ არ შეიძლება, ჩვენ მიერ დამოწმებული სამკურნალო საშუალებების წარმომობასაც ასეთივე საფუძველი ჰქონოდა?

¹¹ Ф. Р. Бордулли, История медицины, М., 1961, с. 19.

მთაში არანაკლებად იყო გავრცელებული თვალის სნეულებანი, თვალის სკლერაში სისხლის ჩაქცევისას ამბობდნენ, „სისხლი ჩაეყრებო“. ამ შემთხვევაში გუგაზე მწყერის ან კურდღლის ქონს წაუსვამდნენ; თუ თვალი ძალიან ექავებოდათ და თეთრი გამონადენი უჩნდებოდათ, თვალს ქალის რძით ამოუსუფთავებდნენ და შიგაც ჩაუწვეთებდნენ ხოლმე. მწყერის და კურდღლის ქონი ანთების დროს წარმოშობილ ხახუნს ამცირებდა, თვალის ლორწოვან ზედაპირს აგლუვებდა და ტკივილს აწყნარებდა; ქალის რძე შეიცავს ცილას, და ვიტამინ A-ს. ეს უკანასკნელი ქსოვილს ინფექციისადმი წინააღმდეგობის უნარს ანიჭებს.

სენაში მხედველობის დაქვეითების დროს ღვიძლსა და უმარილოდ მოხარშულ ახალ თევზს ჰკამდნენ, ღვიძლი და თევზი შეიცავს A და B ჯგუფის ვიტამინებს, მხედველობის დაქვეითება კი ხშირად სწორედ ამ ვიტამინების ნაკლებობით არის გამოწვეული; თანამედროვე მედიცინაში მხედველობის დაქვეითების დროს სხვადასხვა სახის საშუალებებთან ერთად ამ ჯგუფის ვიტამინებს ხმაჯობენ.

კბილის ტკივილის დასაყუჩებლად შემდეგ საშუალებებს მიმართავდნენ: პირში არაყს დაიგუბებდნენ, მტკივან კბილზე თამბაქოს დაიდებდნენ, ღრძილებზე შემწვარ ნიორს წაისვამდნენ, ლემხურას—ლენცოფას (*Hyssopus niger*) ნაყოფს მოაგროვებდნენ, გაათბობდნენ და პირში იორთქლებდნენ, ნაყოფს კი მტკივან კბილზე დაიდებდნენ. პირში ივლებდნენ—არყის და იფნის ხის ქერქის ნახარშს. რადგან კბილის ტკივილი ხშირად დაზიანებული კბილიდან ინფექციის მეჭვრით არის გამოწვეული, ამიტომ არაყის, არყის ხისა და იფნის ხის ქერქისაგან დამზადებული საელებების—როგორც სადენინფექციო საშუალებების ხმარება საცხებით გამართლებულია.

ლენცოფა შეიცავს ალკალოიდებს, მათ შორის ატროპინს, რომელიც განაპირობებდა მის ტკივილდამაყუჩებელ მოქმედებას; თანამედროვე მედიცინაში იგი ამავე მიზნით გამოიყენება¹².

ზენო სასუნთქი გზების კატარით დაავადებულს მოსაბლეობა „გაციებულს“, „შემცივნულს“ უწოდებდა. სამკურნალოდ ხმარობდნენ ნიორარაყს. 2—3 კბილ ნიორს დანაყავდნენ და 1 ჭიქა არაყში გაახავებდნენ. თხის ქონს წვრილად დაჭრიდნენ, რძეში ჩაყრიდნენ, მოადუღებდნენ და ავადმყოფს ასმევდნენ. აიღებდნენ 1 მუჯა ასკილის ნაყოფს, ზედ ორ ჭიქა მდუღარე წყალს დაასხამდნენ და დააყენებდნენ. შემდეგ გადაწურავდნენ და ავადმყოფს აძლევდნენ: ამბობდნენ ოფლი მოჰყავსო. ამოთხრიდნენ ძირტკბილას, გარეცხავდნენ და ფოთლიან-ფესვიანად წყალში ჩადებდნენ ისე, რომ მცენარე მთლიანად წყლით დაფარულიყო; 2—3 საათის განმავლობაში დააყენებდნენ, შემდეგ გადაწურავდნენ და საარაყე ჭიქით დღეში სამჯერ ასმევდნენ ავადმყოფს. ასევე ამზადებდნენ კატაბალახასა (*Valeriana officinalis*) და ტუხტის ყვავილის (*Althaea*) ნაყენს.

ნიორარაყს ჰქონდა საერთო სითბური მოქმედება: როგორც ალკოჰოლის შემცველი, იგი ტკივილდამაყუჩებლად მოქმედებდა; ნიორი დღეს ფართოდ გამოიყენება მედიცინაში სხვადასხვა სახის გრიპოზული დაავადებების დროს¹³.

გაციების დროს ხდება ზედა სასუნთქი გზების დაზიანება. თხის ქონი ამცირებს ანთებად პროცესს, რის შედეგადაც ხველა მცირდება და ტკივილი

¹² Д. Йорданов, П. Николов, Асп. Бойчинов, Улсახ. ნაშრომი, გვ. 179.

¹³ იქვე, გვ. 94.

ყუჩდება. ასკილი (*Rosa canina*) შეიცავს დიდი რაოდენობით ვიტამინ C-ს, ეთერზეთებს, შაქარს, ცილოვან ნივთიერებებს, მისი ნაყენი წარმოადგენს ოფლდამდენ საშუალებას¹⁴.

ძირტებილა (*Glycyrrhiza glabra*) შეიცავს გლუკოზიდებს, ნახშირწყლებს, ლორწოვან ნივთიერებებს, იგი მედიცინაში გამოიყენება ზედა სასუნთქი გზების ანთების დროს¹⁵.

კატაბალახა (*Valeriana officinalis*) ერთ-ერთი უძველესი სამკურნალო მცენარეა. იგი ჯერ კიდევ ჩვენს წელთაღრიცხვამდე II საუკუნეში ჩანს და თვით სახელწოდება *Vallera — Valero* ჩანმრთელობას აღნიშნავს¹⁶. იგი გამოიყენება როგორც სუსტი ანტისპაზმური და ნერვული სისტემის დამამშვიდებელი საშუალება¹⁷.

ტუხტი (*Althaea*), რომლის ნაყენს გაციების დროს ასმევენ, შეიცავს: სახამებელს, შაქარს, მინერალურ მარილებს, ლორწოს, რაც განაპირობებს მის მოქმედებას. თანამედროვე მედიცინაში ტუხტის ნაყენი გამოიყენება, როგორც ამოსახველებელი და ანთების საწინააღმდეგო საშუალება¹⁸.

ზემო სასუნთქი გზების კატარის დროს ხშირად ხმარობენ დუცის (*Agasyllis caucasica*), ცაცხვის (*Tilia*) ყვავილს, ჟოლოს ქისტური ღვიის (*Luniperus*) და მოცვის, შალშვის (*Vaccinium myrtillus*) ნახარშებს, რომლებიც ცნობილი არიან როგორც ოფლდამდენი საშუალებანი; ცაცხვის ყვავილი შეიცავს დიდი რაოდენობით ლორწოვან ნივთიერებებს, რაც ხელს უწყობს ხველის მოხსნას.

მათში განსაკუთრებით ფართოდ იყო წარმოდგენილი კუჭ-ნაწლავის დაავადებათა მკურნალობა, ს. მაკალათია აღნიშნავს, — „ხევსურეთში ინფექციური და გადამდები სნეულება არ არის. აქ მხოლოდ გავრცელებულია კუჭ-ნაწლავის დაავადება, რომელიც 60% უდრის“¹⁹. მოსახლეობა ასხვავებდა კუჭ-ნაწლავის სხვადასხვა სახის დაავადებებს. მაგ., „სისხა“, „ნაწლავთ ტკივილი“ „კუჭის ჩავარდნა“. „სისხა“ ხშირად იყო, რისგან იყო არ ვიცოდით, იმიტომ დავარქვით სისხა, რომ სისხლზე ვადიოდა, მაგარი მუცლის ტკივილი იცოდა, ბევრს კლავდა, შავ ქათამს დაკლავდნენ, მოხარშავდნენ და მის წვეს ასმევდნენ, ავადმყოფს სხვა საკმელო ვნებდა²⁰.

ნაწლავთ ტკივილის დროს მუცლის არეში მწვავე ტკივილებს გრძობდნენ. სამკურნალოდ იყენებდნენ: ნიორარაყს, პიტნას (პიტნას გამოჟურავდნენ, რამდენიმე წვეთს შაქარზე დააწვეთებდნენ და ავადმყოფს აძლევდნენ), ნაცარწმენდილის ფაფას, რომელიც შემდეგნაირად მზადდებოდა: წყალში ნაცარს ჩაყრიდნენ, როცა დაილექებოდა, გადწურავდნენ და შიგ ქერის ფაფას მოადულებდნენ ან ქერის ფაფას დანაყილი ნიორით გააზავებდნენ, შემდეგ ერთხელ კიდევ წამოადულებდნენ და ავადმყოფს აძლევდნენ.

¹⁴ Д. Йорданов, П. Николов, Асп. Бойчинов, дасახ. ნაშრომი, გვ. 242.

¹⁵ იქვე, გვ. 170.

¹⁶ ზ. შენგელაია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 226.

¹⁷ Д. Йорданов, П. Николов, Асп. Бойчинов, дасახ. ნაშრომი, გვ. 277.

¹⁸ იქვე, გვ. 92.

¹⁹ ს. მაკალათია, „ხევსურეთი“, თბ., 1933, გვ. 114.

²⁰ სოფელ უკანა ფშავის მცხოვრები 78 წლის ბაბაღე მიხეილის ასული წიკლაური. ფშავის 1964 წლის ექსპედიციის სპეციალური დღიურები, რვ. 11, გვ. 20.

ცნობილია, რომ პიტნა (*Mentha*) პენტოლს შეიცავს. იგი თანამედროვე მედიცინაში ფართოდ გამოიყენება როგორც სპაზმების საწინააღმდეგო საშუალება კუჭ-ნაწლავის დაავადებების შემთხვევაში.

ნაცარწმენდილის ფაფა შეიცავს მინერალურ მარილებს (ნაცარი), C ჯგუფის ვიტამინებს, ეთერზეთოვან ნივთიერებებს (ქერი), ამ ნივთიერებათა მოქმედების შედეგად ლორწოვანი ნადები იხსნება, უმჯობესდება შემწოვი ფუნქცია, წესრიგდება მინერალური ცვლა, რომელიც დარღვეულია კუჭ-ნაწლავის დაავადებების დროს.

მეორე სახის ქერის ფაფა წმენდს ნაწლავებს ლორწოსაგან, ნიორი კი მოქმედებს როგორც ბაქტერიოციდი, აძლიერებს კუჭის წვენი გამოყოფას და აუმჯობესებს კუჭ-ნაწლავის მოქმედებას.

კუჭის ტკივილის დროს ავადმყოფს აძლევენ ერთმანეთში არეულ კვერცხის ნაჭუჭსა და უცეცხლო თაფლს. კვერცხის ნაჭუჭი შეიცავს დიდი რაოდენობით კალციუმის მარილებს, რომელიც დადებითად მოქმედებს კუჭ-ნაწლავის დაავადებების დროს განვითარებულ სისხლნაკლებობაზე, ამაგრებს ორგანიზმს, თაფლი კი მოქმედებს როგორც ანთების საწინააღმდეგო საშუალება; გარდა ამისა, მომეტებული სიმჟავიანობის დროს ამცირებს კუჭის წვენის გამოყოფას, შეიცავს დიდი რაოდენობით ვიტამინებს, რომელიც კუჭ-ნაწლავის დაავადებების ერთ-ერთი საუკეთესო სამკურნალო საშუალებაა.

კუჭ-ნაწლავის სხვადასხვა დაავადების დროს ხმარობდნენ, აგრეთვე, კულმუხოს (*Inula helenium*), მრავალძარღვას (*Plantago major*), მელისკულას (*Achillea millefolium*), აბზინდას (*Artemisia absinthium*), ჰინჯრის (*Urtica dioica*) ნაყენს, მცენარეებს მოკრეფდნენ, გარეცხავდნენ, წყალს დაასხამდნენ ისე, რომ წყალი მცენარეს ფარავდა. რამდენიმე საათის განმავლობაში დააყენებდნენ, შემდეგ გადაწურავდნენ და ავადმყოფს ღლეში სამკურნალო სააარყე ჰიქით აძლევენ.

კულმუხო (*Inula helenium*) შეიცავს: ეთერზეთებს, ალანტო-ლაქტონს, ინულინს და სხვა ნივთიერებებს, რომლებიც შესანიშნავად მოქმედებენ კუჭ-ნაწლავის დაავადებათა დროს, აქვთ ანთების საწინააღმდეგო მოქმედება და აუმჯობესებენ კუჭ-ნაწლავის სეკრეციას²¹.

მრავალძარღვა (*Plantago major*) შეიცავს ლორწოს, გლიკოზიდ აუკუბინს, ვიტამინ C-ს, ტანინს, გამოიყენება კუჭ-ნაწლავის ტრაქტის კატარის, კუჭის წყლულისა და სხვა დაავადებათა სამკურნალოდ²².

ჰინჯარი თანამედროვე მედიცინაში ცნობილია როგორც კუჭ-ნაწლავის და ღვიძლის დაავადების სამკურნალო საშუალება. აბზინდა (*Artemisia*) შეიცავს ეთერზეთებს, აზულინს, ძმრისა და იზოვალერიანის მჟავებს, ტანინის შემცველ ნივთიერებებს და ვიტამინებს. მედიცინაში გამოიყენება სხვადასხვა სახის დაავადებათა, მათ შორის, კუჭ-ნაწლავის სპაზმების, გასტრიტებისა და ღვიძლის დაავადებების სამკურნალოდ²³.

მელისკულა (*Achillea millefolium*) შეიცავს ეთერზეთებს, ტანინს, ასპარიგენს და სხვ. მისი ნაყენი მედიცინაში გამოიყენება კუჭ-ნაწლავის სპაზმების, კუჭის სიმჟავის მომატების შემთხვევებში და დისპეპსიების დროს²⁴.

21 Д. Йорданов, П. Николов, Асп. Бойчинов. Дасახ. ნაშრომი, გვ. 182.

22 იქვე, გვ. 225.

23 იქვე, გვ. 275.

24 იქვე, გვ. 85.

კუჭის დაწვევის შემთხვევაში, როგორც თვითონ ამბობდნენ, „კუჭის ჩაყარ-
დნის“ დროს, ხმარობდნენ „კოტრუს“: კუჭის არეს ერბოთი ან კარაქით დაუზულ-
დნენ. შემდეგ პატარა სანთელს დაადებდნენ, ცეცხლს მოუკიდებდნენ, ზემო-
დან ქილას დაადგამდნენ, სანთლის წვის დროს ქილაში ვაკუუმში იქმნებოდა, რის
შედეგადაც კუჭის არე ზემოთ იწვევდა; ამის შემდეგ ავადმყოფს მუცელს მაგ-
რად შეუხვევდნენ; კუჭის დაწვევის დროს, ასეთი სახის მკურნალობის შედეგად
კუჭი ზევით იწვევა და ზდება მისი ფიქსაცია; თანამედროვე მედიცინაში ამა-
ვე პრინციპზეა აგებული ქირურგიული ბანდაჟების ხმარება.

ღვიძლის დაავადებას, მთის მოსახლეობის წარმოდგენით, იწვევდა გაცი-
ვება და სასმელი. ავადმყოფს მუავეს და მარილიან საჭმელს არ აძლევდნენ.
სამკურნალოდ იყენებდნენ პიტნის წვეთებს, მრავალძარღვას, აბზინდის ნაყენს,
თაფლს. ახლად დაკლული საქონლის უმ ღვიძლს. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ,
პიტნა. მრავალძარღვა, აბზინდა და თაფლი დღესაც ფართოდ გამოიყენებიან
მედიცინაში კუჭ-ნაწლავისა და ღვიძლის დაავადებების სამკურნალო საშუა-
ლებად. სოლო უმი ღვიძლი შეიცავს ყველა სახის ვიტამინებს. სრულფასოვან
ცილებს, ამინომჟავებს, ფიბროგენებს. იგი აძლიერებს ორგანიზმში სისხლის
წარმოქმნას და თვით სისხლის შედედების უნარს: ამჟამად მედიცინაში
ღვიძლის დაავადებათა სამკურნალოდ გამოიყენება თვით ღვიძლი, ღვიძლი-
საგან დამზადებული პრეპარატი კამპალონი და სირპერი.

თირკმელების დაავადების, რომლის გამომწვევადაც ვაციება და სას-
მელი ითვლება, სამკურნალოდ ხმარობდნენ ასკილის ნაყენს, უმარილო ხაჭოს,
თაფლს.

ყველა ზემოაღნიშნული საშუალება კარგად მოქმედებდა თირკმელებით
დაავადების დროს. ხაჭო შეიცავს სრულფასოვან ცილებს, ამინომჟავებს,
რომლებიც აღნიშნული დაავადებების დროს ორგანიზმისათვის აუცილებე-
ლია. ასეილი, როგორც შარდდამდენი და ვიტამინების შემცველი საშუალება
ფართოდ გამოიყენება თანამედროვე მედიცინაში.

საქართველოს მთაში შენუშავებული ჰქონდათ ფილტვების დაავადებასთან
— ჭლექთან ბრძოლის საშუალებანი. პირველ რიგში აღსანიშნავია ავადმყო-
ფის იზოლაცია და შენობის დეზინფექცია. თუ სოფელში ვინმე ჭლექით
გარდაიცვლებოდა, ცდილობდნენ ერთი-ორი თვე მის სახლში არ შესულიყ-
ნენ, ხოლო თუ ვინმეს ავადმყოფი სახლში ჰყავდა, ცდილობდა, იგი ცალკე
მოეთავსებინა.

მოსახლეობის წარმოდგენით, ჭლექს იწვევდა სიცხვე, შიმშილი და დარ-
ღი.

ავადმყოფი ჰყავდათ გააღიერებულ კვეპაზე, უმეტესად აჭმევდნენ თაფლს,
რძეს, კვერცხს, კარაქს, ნიორს, ახლად ამოყვანილ უმარილო ყველს. ავად-
ყოფს ასმევდნენ ნაძვის ან ფიჭვის წიწვების ნახარშს. ამბობდნენ, — ჭლექის
გამომწვევი ჭიები ყველს დაეხვევა, შემდეგ კი მიღებული წამლები მათ გა-
ანადგურებენო²⁵. ჭლექიანს ასმევდნენ „შრატს“, რომელიც ყველის ამოყვა-
ნის შემდეგ რჩებოდა. ამბობდნენ, — ფილტვებს წმენდავსო. სვანეთში იგენ
მიერ ჩაწერილია ტუბერკულოზით დაავადებულის მკურნალობის საქმალად სა-

²⁵ მხრობელი: სოფ. ყაბეში მცხოვრები. ბ. ქალანი. სვანეთის ექსპედიციის დღიურები,
რგ. I, გვ. 20.

²⁶ Д. Йорданов, П. Николов, Асп. Бойчинов, дасახ. ნაშრომი, გვ. 224.

ინტერესო საშუალება. 1 წილ ფიჭვის ფისს, 1 წილ თაფლს, 1 წილ კარაქს ან ღორის ქონს ერთმანეთში მოადუღებდნენ და დღეში სამჯერ თითო კოვზს ავადმყოფს აძლევდნენ, ავადმყოფი უმეტესად ჰაერზე ჰყავდათ, ზაფხულობით კი ცდილობდნენ ღამეც ფიჭვნარში დაეტოვებინათ.

ცნობილია, რომ მთის ჰავა ფილტვების დაავადებების დროს მკურნალობის ერთ-ერთი საუკეთესო საშუალებაა. იგი იწვევს სუნთქვის ვალრმავებას, აუმჯობესებს ფილტვების ვენტილაციას, აძლიერებს სისხლის მიმოქცევას, ამცირებს მგრძნობელობას ინფექციის მიმართ, ორგანიზმი გამძლე ხდება და ავადმყოფობას ადვილად ერევა.

აღნიშნულ მოქმედებას განაპირობებს ულტრაიისფერი სხივების დიდი რაოდენობა, დაბალი ატმოსფერული წნევა და ოზონით გაჯერებული ჰაერი.

ნორჩი წიწვების ნახარში შეიცავს ეთერზეთებს, ვიტამინ C-ს, ოანამედროვე მედიცინაში იგი გამოიყენება ზედა სასუნთქი გზების დაავადებებისა და ქრონიკული ბრონქიტების შემთხვევებში²⁶.

ამგვარად, როგორც ზემოაღნიშნულიდან ჩანს, ფილტვების დაავადებების სამკურნალოდ ხალხის მიერ გამოყენებული საშუალებანი: (ვიტამინებით მდიდარი ნოყიერი საკვები, კლიმატური მკურნალობა და სხვ.) მიმართულა ორგანიზმის გააყუბისა და ამტანობის გაძლიერებისაკენ.

მთაში მოსახლეობა ცდილობდა, თავიდანვე ჯანმრთელი თაობა აღეზარდა. გარდა იმისა, რომ ბავშვები თითქმის წლინახევრის, ორი წლის ასაკამდე, იშვიათი გამოჩაყლისის გარდა, ღედის რჩით იზრდებოდნენ და დღის უდიდეს ნაწილს ჰაერზე ატარებდნენ, ცდილობდნენ, დამატებითი კვების სახით მათთვის სრულფასოვანი საკვები მიეცათ. ბავშვებს ერთი თვიდან დამატებითი კვების სახით აძლევდნენ „ქუმელის ფაღას“, სელის ნაყოფს მოკრეფდნენ, მოხალავდნენ, დაფქვავდნენ და რძეში მოადუღებდნენ. სვანეთში ჩვილ ბავშვს აძლევდნენ ამგვარ დამატებით საკვებს: ნახევარ ჭიქა თაფლს, ამდენივე ღორის ქონს, ერთ კოვზ კანაფის ზეთს მოადუღებდნენ, გააცივებდნენ და ბავშვს აძლევდნენ ჯერ სულ მცირეს, ხოლო თანდათან ღოზას ადიდებდნენ 1 ჩაის კოვზამდე,

კანაფის ზეთი შეიცავს ანტირაქიტულ ვიტამინ D-ს, რომელიც ხელს უწყობს ბავშვის ნორმალურ ზრდას, ხოლო თაფლი, ცნობილია, რომ შეიცავს მრავალი სახის ვიტამინებს.

ბავშვს აძლევდნენ, აგრეთვე, ჭინჭრის ნაყენს; ჭინჭარი შეიცავს დიდი რაოდენობით C და K ჯგუფის ვიტამინებს, რკინასა და ტანინს, რაც მზარდი ორგანიზმისათვის აუცილებელია. საქართველოს მთაში ჭინჭარი და მრავალძარღვა საკმაოდ პოპულარული სამკურნალო საშუალებაა. მრავალძარღვას — ცხრაძარღვას უწოდებენ — ამბობენ, „ცხრა სასნეულეს შველისო“²⁷. ხოლო ჭინჭარზე ამბობდნენ, „ჭინჭარი ჭირის ჭარიაო“²⁸.

სამკურნალო მცენარეებს ვაზაფხულზე, ყვავილობის დროს, კრეფდნენ, აშმობდნენ და ზამთრისათვის ინახავდნენ.

²⁷ მთხრობელი: სოფ. წყირეს მცხოვრები 95 წლის მანია სიხას ასული წამალაძე-ზაქაძე. მთიულეთის ექსპედიციის დღიურები, რე. III, გვ. IV.

²⁸ მთხრობელი: სოფ. ორხევის მცხოვრები 61 წლის ანა ივანეს ასული ხუტურაული-მინდოლაური, ერწო-თიანეთის ეთნოგრაფიული ექსპედიციის დღიურები, რე. II, გვ. 3.

შუა საუკუნეების საქართველოში ფართოდ ვითარდება პროფესიული მედიცინა, იქმნება სპეციალური სამედიცინო ლიტერატურა, რომლებშიც აისახა ქართული და უცხო ქვეყნებიდან შემოსული სამკურნალო მეთოდები.

ჩვენ შევეცადეთ, გავველო პარალელი საქართველოს მთაში გავრცელებულ ხალხურ მკურნალობასა და ქართულ სამკურნალო წიგნებს შორის. აღმოჩნდა, რომ მათ ბევრი საერთო აქვთ, თვალსაჩინოებისათვის მოვიყვანო ზოგიერთ მაგალითს.

მაგ., „სისხა“, რომელიც ხალხურ მკურნალობაში დიზენტერიის აღმნიშვნელად იხმარება. გვხვდება ქანანელის „უსწორო კარაბადინში“, ზაზა ფანასკერტელის „სამკურნალო წიგნში“, „იადიგარ დაუდში“.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, თავის ტკივილის სამკურნალოდ საქართველოს მთაში ხშირად მიმართავდნენ „სისხლის გამოშვებას“. ეს საშუალება ფართოდ იყო გავრცელებული ძველ მედიცინაში სხვადასხვა სახის დაავადების სამკურნალოდ. მაგ., „უსწორო კარაბადინში“ ვკითხულობთ: „თუ სიმხურვალისაგან იყოს (თავის ტკივილი. — ნ. მ.) ამასაც კოტოში და ხელის გახსნა კარგად მოუხდების“²⁹. „ან თავის ტკივილი რომე სისხლისგან იყოს: ...აშაწ ფიცხლავ ხელი გაუხსენ, ანუ საფეთქელი, ანუ შუბლი“³⁰.

XVIII ს-ის ხელნაწერებში ვკითხულობთ: „ვისაც თავი სიცივისაგან სტკიოდეს, აბზინდა მოხარშე, თავზე დაადევ, კიდევ დაბანე და თავი კარგად შეუხვეე ...არგოს“³¹.

თვალის დაავადებათა მკურნალობა ქალის რძით თითქმის ყველა კარაბადინში გვხვდება „კურნება მისი (თვალის ტკივილის. — ნ. მ.) იგი არს, რომელ ფიცხელი წამალი შემოსდვან და მიწყით ქალის დედისა სძესა ჩაუწობდნენ“³².

ყურის ტკივილის ე. წ. „კოტოშებით“ მკურნალობის მსგავსი საშუალებაა აღწერილი უსწორო კარაბადინში „ყურშიგან რომე ქარი ჩავარდნილ იყოს... მისი წამალი: კამისა ხე ხმელი და სხუილი გამოარჩიე და ცოტა ბამბა დაახუავე წვერზედა და ზეთშიგა დაასოვლე, მერმე ანთე სანთელივითა და ერთი წვერი ყურშიგა ჩაუდევ, სანთელივითა დაიწყებს წვასა და ქარსა გამოიღებს, რა ისი ხე დაიწვას, ნახე თუ გამოსული იყოს კარგია თუ არა მეორედ უყავ“³³.

სამკურნალო წიგნებში ვხვდებით, აგრეთვე, კუჭ-ნაწლავის დაავადებათა მკურნალობას ქერის ფაფით: „თუ სტომაქისა ტკივილი დიდი ლუინისაგან იყოს... ქერის კორკოტიცა აჭამეთ“³⁴. იგივეს ვხვდებით ზაზა ფანასკერტელის სამკურნალო წიგნში³⁵.

კუჭ-ნაწლავის დაავადებათა მკურნალობა მრავალძარღვას წვენით, რომელიც ფართოდ არის გავრცელებული მთის ხალხურ მკურნალობაში, აღწერილია „იადიგარ დაუდში“: „მრავალძარღვა მწოედ გრილი და ხმელი არის, შემკრავი არის. კაცსა, რომე რწყევა აუვარდეს და ამა მრავალძარღვას წვენი სვას,

²⁹ ქანანელი, უსწორო კარაბადინი, გვ. 172.

³⁰ იქვე.

³¹ ხელნაწერთა ინსტ. ΦН — 304, გვ. 44.

³² ლ. კოტეტიშვილი, წიგნი საქინოე, ტფ., 1936, გვ. 101.

³³ ქანანელი, უსწორო კარაბადინი, გვ. 220.

³⁴ იქვე, გვ. 257.

³⁵ ზაზა ფანასკერტელი, სამკურნალო წიგნი, თბ., 1950, გვ. 131.

მაშინვე რწყევას უკუუგდებს, სისხლსა, საფრასა და ყოვლსა სიმხურვალესა დაავსებს“³⁶.

ძველ ქართულ სამკურნალო წიგნებში მოხსენიებულია მრავალი სამკურნალო მცენარე, გავრცელებული მთის ხალხურ მედიცინაში; ასეთია მაგ., ბალბა, სამყურა, აბზინდა, კანაფი, ტუხტი და სხვ.

სამკურნალო წიგნებში აღწერილია, აგრეთვე, მოტეხილობათა მკურნალობა, რომელიც ზუსტად ემთხვევა ჩვენ მიერ დამოწმებულს: „თუ მოტეხილი იყოს ძვალი ფერხისა ანუ ხელისა, კარგად და ხერხიანად უნდა დაწყობა... არტახი მოტეხილისაგან უფრო გრძელი უყავ, ასრე რომ მოტეხილი დაიჭიროს, მთელზედა შეკრას. ოთხითა თითითა უფრო გრძელი უნდა იყოს მოტეხილისაგან და მწვედ არ უნდა მოუკრა, ასრე რომე სისხლი შიგ იარებოდეს, თვარა მოვარდების“³⁷. სვანეთში ჩვენ მიერ ჩაწერილია: „როცა ფეხი ან ხელი მოტყდებოდა ვინმეს, პატარა ყავრებს 2-3 თითის სიგანეს დავთლიდით, თოკებით გადავბამდით, მოტეხილ ხელს ან ფეხს გავასწორებდით, მერე ნაჭერს დავადებდით და არტახებს შემოვაკრავდით, არტახი მოტეხილ ხელზე ან ფეხზე ოთხი თითით გრძელი უნდა ყოფილიყო“³⁸.

დაქეცილობის მკურნალობა ახლად დაკლული ცხვრის ტყავით, რომელიც მთაში ფართოდ არის გავრცელებული, გვხვდება სამკურნალო წიგნებშიც. „თუ ცხენი წამოტყეოდეს, ან ნაცემი იყოს, მისი წამალი... ახალი ცხვრის ტყავი შემოსდევ“³⁹.

როგორც ზემოაღწერილიდან ჩანს, მთის მოსახლეობა სხვადასხვა სნეულებათა სამკურნალოდ იყენებს მრავალ რაციონალურ საშუალებას, რომლებიც ახლოს დგანან თანამედროვე მედიცინაში გავრცელებულ სამკურნალო საშუალებებთან.

ხალხური სამკურნალო საშუალებანი, რომლებიც ჩვენ მიერ ფიქსირებულია საქართველოს მთიანეთში, ანალოგიებს ჰპოვებენ ძველ ქართულ სამედიცინო წიგნებში, რაც მოწმობს ქართული ხალხური მედიცინისა და ძველი ქართული პროფესიონალური მედიცინის ახლო ურთიერთობას.

36 „იადიგარ დაუდი“, თბ., 1938, გვ. 179 — 189.

37 ქ ა ნ ა ნ ე ლ ი, უსწორო კარაბადინი, გვ. 380.

38 მთხრობელი: სოფ. ლანჩეანის მცხოვრები, ბემურზა გემბის ძე ხერგიანი. სვანეთის 1963 წლის ექმედის დღიურები, გვ. 17.

39 ქ ა ნ ა ნ ე ლ ი, უსწორო კარაბადინი, გვ. 390.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
ფ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და
ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის საქართველოს ეთნოგრაფიის
განყოფილებამ

Л. С. ГИУНАШВИЛИ

ЗАМЕТКИ О КОВРОДЕЛИИ ГОРОДА АРАКА И ЕГО ОКРЕСТНОСТЕЙ

В 1971—72 гг. нам предоставилась возможность познакомиться с работой и продукцией различных ковроткацких мастерских аракского района Ирана. Нашими информаторами были Х. Нахаванди, М. Мохаджерани и Дж. Мостаани. Особенно ценны и достоверны сведения двух первых, так как они являются крупными производителями ковров, контролирующими большое количество мастерских в г. Араке и его окрестностях¹. Представленные в этой работе данные, не снабженные ссылками на литературу, являются плодом нашего собственного наблюдения или же информацией, полученной от названных выше трех аракцев.

Ковроделие в Иране и Средней Азии имеет большие и богатые традиции². По мнению специалистов, найденный в пятом Пазырыкском кургане Горного Алтая шерстяной узелковый стриженный ковер «независимо от того, чьей работы..., персидский или мидийский, датировка его временем Ахеменидов, вероятно второй половины V века до н. э., не подлежит сомнению»³. По сообщению Плиния Старшего, «галлы расцветивали ковры одним способом, а парфянские племена — другим»⁴. Многообразием красок и мотивов, изяществом исполнения отличались персидские ковры сасанидского периода. Широко был известен «Зимний ковер» зала аудиенций царского дворца в Ктесифоне⁵. Летописцы при описании Бухары X в. упоминают об изготовлении ковровых изделий в специальных мастерских⁶. В период монгольского прав-

¹ К примеру, о фамилии Мохаджерани в специальной литературе читаем: [Arak] is still growing, thanks to numerous strong occidental firms of rug manufacturers and, formerly, to two influential families, Mahajerani, and Mahomed Saduch" (A. U. Dillely, *Oriental Rugs and Carpet*, N. Y., 1959, стр. 121); „One of them—the important village of Mahajran—is reputed to produce the best Saruks in the whole province" (A. C. Edwards, *The Persian Carpet*, London, 1953, стр. 139).

² См. W. M. Conway, *The lesson of a Persian Carpet*, *Art Journal*, London, 1891, стр. 371—373; F. Sarre, H. Trenkwald, *Old Oriental Carpets*, I—II, Vienna—Leipzig, 1929; R. S. Brinton, *Carpets*, London, 1932, стр. 1—8; E. Cohn—Wiener, *On the Origin of the Persian Carpet Pattern*, *Islamic Culture*, XI, № 4, 1937, стр. 455—459; A. U. Pope, *Masterpieces of Persian Art*, N. Y., 1945, стр. 182—185; H. Hilderbrand, *Der persische Teppich und seine Heimat*, Zurich, 1951, стр. 7—12; H. Kopers, *Morgenländische Teppiche*, Berlin, 1958, стр. 7—12; В. Г. Мошкова, *Ковры народов Средней Азии*, Ташкент, 1970, стр. 11—16.

³ С. И. Руденко, *Древнейшие в мире художественные ковры и ткани*, М., 1968, стр. 54.

⁴ Древние авторы о Средней Азии, Ташкент, 1940, стр. 123.

⁵ См. A. U. Pope, *The Art of Carpet Making (A Survey of Persian Art, VIII)*, London, New-York, 1939, стр. 2273—75.

⁶ См. Наршахи, *История Бухары*, перев. Н. Лыкошина, Ташкент, 1897, стр. 29.

ления ковроделия значительно деградирует. По общему мнению специалистов, в период Сефевидов (XVI—XVII вв.), наряду с каллиграфией, мозаикой и ткацким делом, особого расцвета в Иране достигает искусство ковроделия⁷.

В настоящее время ковроделие занимает значительное место в экономике Ирана. Так, в 1968/69 г. более четверти экспорта страны падало на ковры⁸. По недавним данным в этой отрасли народного хозяйства занято 250 тысяч человек⁹. Несмотря на прогресс в экономике страны и проводимые реформы, по структуре рабочей силы эта отрасль хозяйства в основном носит характер домашнего и сельского производства. По мнению специалистов, основными факторами, определяющими такое положение являются: факт малочисленности семей, занимающихся в каждой деревне изготовлением ковров, а также почти полное отсутствие средств, «необходимых для образования первоначального капитала»¹⁰. По статистическим данным за 1966 год более 71% всего домашнего и сельского производства Ирана приходилось на ковры и различные ткани¹¹. По тем же данным 80% рабочей силы, занятой в ковроделии, составляли женщины, причем они составляли более 67% всех женщин, занятых в производстве¹². Рабочие, занятые в ковровом производстве, имеют самую низкую заработную плату и наихудшие производственные условия¹³.

Несмотря на рост во многих странах (частично и в Иране) машинного ковроделия за последние годы наблюдается тенденция увеличения производства персидских ковров ручной работы. Если в 1959 г. было соткано 829000 квадратных метров ковров, то в 1966 г. было произведено 3440000 квадратных метров¹⁴. Значительную роль в росте ковроделия играет расширение внутреннего рынка: в 1962 году лишь 45% общего количества сотканных ковров было продано в самом Иране, а в 1966 году — почти 62%¹⁵.

Вывоз ковров — одна из значительных статей иранского экспорта (после нефти)¹⁶, которая определяется ежегодно суммой около 30 миллионов долларов¹⁷. Покупателями персидских ковров, главным образом, являются ФРГ (в 1967 г. — 43,7% всего экспорта), Швейцария (в 1967 г. — 12,2% всего экспорта) и США (в 1967 г. — 10,2% всего экспорта)¹⁸.

⁷ См., например, S. Chabari, *Le tapis persan*, Paris, 1957, стр. 15—18, 105; И. Бейнам, *Сапайе дастие Иран, Тегран*, 1345, стр. 10—13; З. Хедая, *Накше сапайе кучек дяр тоусьёе эткесадие Иран, Тегран*, 1349, стр. 125—126.

⁸ См., например, Н. М. Мамедова, *Кооперация в Иране*, М., 1973, стр. 128.

⁹ См. Н. В. Начкебиа, *Иран*, Тб., 1972, стр. 129 (на груз. яз.).

¹⁰ Н. М. Мамедова, *Кооперация в Иране*, стр. 128—129.

¹¹ См. З. Хедая, *Накше сапайе...*, стр. 97.

¹² Там же, стр. 116.

¹³ Там же; Н. В. Начкебиа, *Иран*, стр. 130; Н. М. Мамедова, *Кооперация в Иране*, стр. 130; *Лозуме тяджиде назаре колли дяр сапайе фярше Иран, «Накш-о-негар»*, V, 1337, стр. 35.

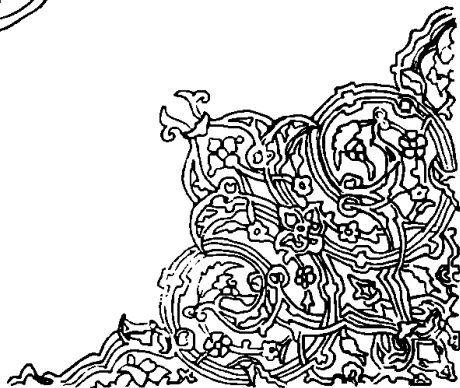
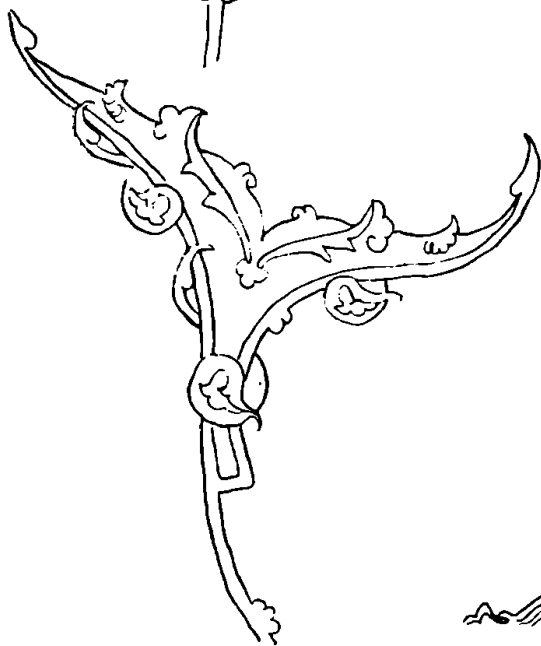
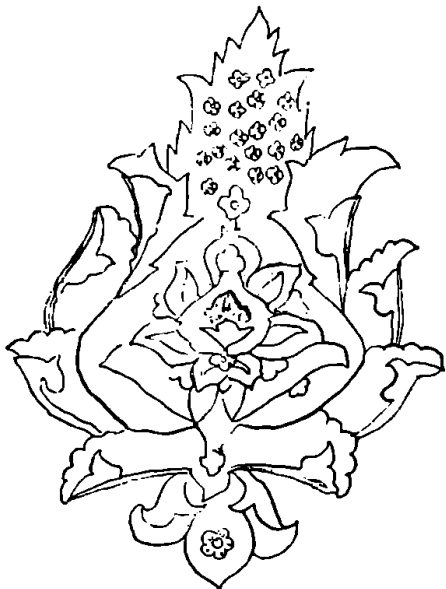
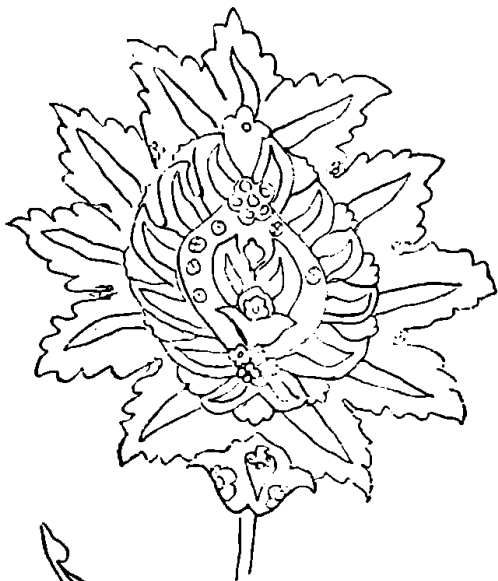
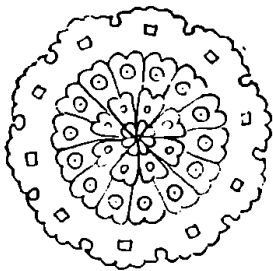
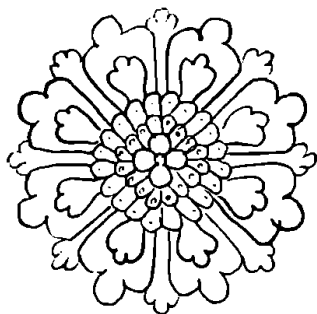
¹⁴ См. З. Хедая, *Накше сапайе...*, стр. 117.

¹⁵ Там же, стр. 118.

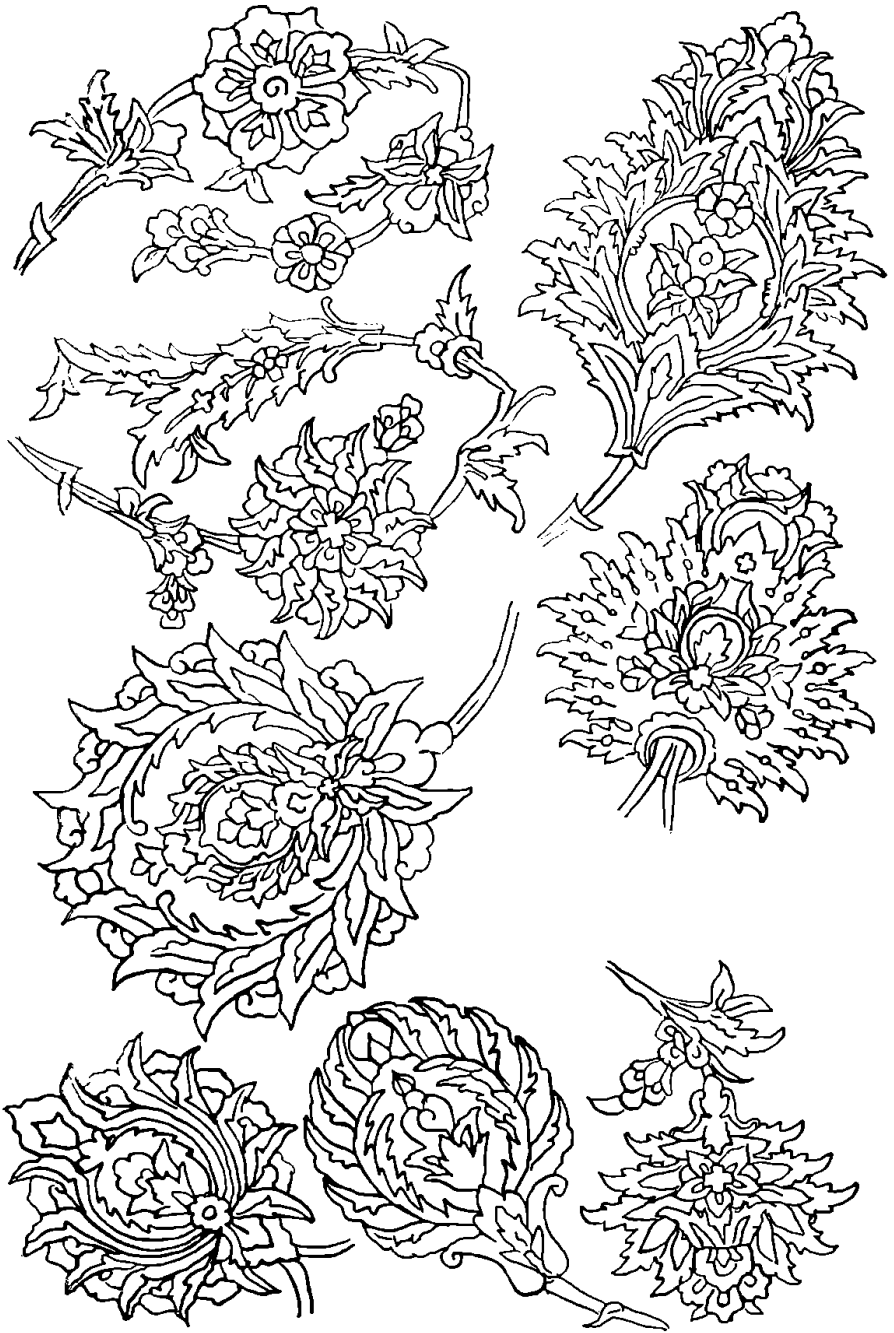
¹⁶ См. R. Figon, *L'Iran*, Paris, 1951, стр. 166.

¹⁷ Н. В. Начкебиа, *Иран*, стр. 129.

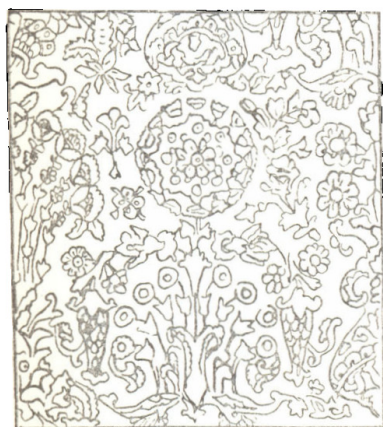
¹⁸ См. З. Хедая, *Накше сапайе...*, стр. 118. В 1946—47 гг. по вывозу ковров на первом месте были США, на втором — Англия, на третьем — Ливан, а на четвертом — Франция, см. S. Chabari, *Le tapis*, стр. 112.

Мотивы «джушкани», «Эслими», «торандж».

Некоторые мотивы «шахаббаси».

Фрагменты полей ковров (сверху вниз): «Циглер и Ко» — 1885; «Сарук» — 1912 (слева), «Сарук» — 1948 и «Мушкабад» — 1945.

Основными центрами ковроделия Ирана являются Центральный остан, Восточный Азербайджан (иранский), Исфаган, Чахармахал (в Бахтиярии), Хорасан, Керман, Фарс, Хамадан и Туркменистан (иранский). По статистическим данным за 1966 год по степени занятости рабочей силы в домашнем производстве ковров первое место в Иране занимал центральный остан, в котором было зарегистрировано 10 540 цехов¹⁹. Крупными центрами производства ковров Центрального остана являются города Арак, Кашан, Кум и прилегающие к ним районы.

Арак (бывший Султанабад) — сравнительно молодой город. Он основан крупным иранским саванником начала XIX в. Юсуфханом Гурджи²⁰. Расположен он в 284 км юго-западнее Тегерана. Зима здесь холодная, а лето сравнительно умеренное. Питьевая вода — неважная. До недавнего времени арацкий район был отсталой аграрной провинцией Ирана. Преобладало здесь зерновое хозяйство, особенно производство пшеницы. К концу 30-х годов нашего столетия значительно расширились посевы сахарной свеклы. Огородные культуры ввозились и ввозятся из других районов. Из области животноводства в арацком районе представлено в основном овцеводство. С 1927 года Арак связан с другими городами шоссейной дорогой, а с 1938 года и железной дорогой. К середине 50-х годов в Араке и его окрестностях действовали сахарный завод мощностью до 6 тысяч т, сахара в год (выстроен в 1937 году), государственная мельница, производящая помол до 200 т зерна ежедневно и два небольших маслобойных завода²¹. В настоящее время два крупных промышленных предприятия в корне изменили внешний облик и прежнюю жизнь города Арака. Один из них — Машиностроительный завод, построенный при содействии и помощи СССР. При нем имеется большой хорошо оснащенный Учебный центр, который готовит высококвалифицированные кадры рабочих и техников, необходимые для развивающейся промышленности Ирана. Другой — завод по производству алюминия, построенный техническими силами США и ФРГ.

Арак — один из важнейших центров ковроделия Ирана. На протяжении XIX века здесь производились прочные и сравнительно недорогие ковры для нужд внутреннего рынка. С последней четверти XIX века посредством тавризских купцов арацкие ковры начинают поступать на внешний рынок. С 1883 г. компания «Циглер и К^о», представляющая интересы деловых кругов Лондона и Манчестера в Иране, открывает в Араке свою контору. Компания выдавала материалы разрозненным кустарям, которые выполняли заказы согласно указанным размерам и рисункам²². «Циглер и К^о», пользуясь почти полной монополией, произвольно устанавливала цены на ковры. За 12-часовой рабочий день женщины получали 10—15, реже 20 коп.²³ К началу XX века компания контролировала в арацком районе 2500 ковроткацких станков. В первой декаде XX века в Арак проникают другие европейские и некоторые американские предприниматели. Продукция арацких мастеров переправлялась через порт

¹⁹ См. Э. Хедая, *Накше сәнайәе...*, стр. 84.

²⁰ См. М. Моин, *Фәрһанге Фарси*, V, стр. 114.

²¹ См. сб. *Современный Иран*, М., 1957, стр. 201, 203, 206, 255.

²² См. Л. Ф. Богданов, *Персия в географическом, религиозном, бытовом, торгово-промышленном и административном отношении*, СПб, 1909, стр. 109.

²³ См. Д. М. Беляев, *Отчет о поездке по Персии в 1903 и 1905 гг.*, Тифлис, 1906, стр. 51—52. О деятельности «Циглер и Ко» в Иране см. Р. А. Сендов, *Иранская буржуазия в конце XIX — начале XX в.*, М., 1974, стр. 49—50, 105—106.

Батуми и Каспийское море. К началу 1914 года сумма иностранного капиталовложения в Араке составляла один миллион фунтов стерлингов²⁴. Несмотря на все это, значительная часть ковроделия все же контролировалась тавризскими купцами. После Первой мировой войны позиции европейских компаний значительно ослабли. Зато американские предприниматели все больше увеличивали вывоз ковров. Особенно большой интерес они проявляли к коврам «Сарук». Однако мировой экономический кризис начала 30-ых годов тяжело отразился на деятельности американских бизнесменов, которым пришлось закрыть свои конторы в Араке. Торговля коврами безраздельно перешла в руки иранских купцов²⁵.

В 1965 году в г. Араке действовало 1500 станков, а в провинции 8500²⁶. В 1972 году, по сведениям Х. Нахаванди, в самом Араке работало 2000 станков, а в районе 10 000.

Основным сырьем для ворсовой пряжи арацких ковров служит овечья шерсть, заготавливаемая, главным образом, в окрестностях Арака. Эта шерсть достаточно прочна и обладает специфическим блеском. Употребляется шерсть только весенней стрижки. Килограмм шерсти хорошего качества в 1972 году стоил в Араке 200 риалов. Мойка, расческа, сортировка, выравнивание по длине и прядение шерсти обычно осуществляется кустарно, в основном женщинами. Прядильщицам за приготовление одного килограмма пряжи платят 20 риалов. На рынке г. Арака продается также и пряжа европейского производства.

Употребляемые красители в основном растительного происхождения и добываются на месте: листья виноградной лозы (бәрге му), галлы (бозгандж), кожура граната (пусте а́нар), танин, получаемый из дубовой коры (джа́фт), марена красильная (рунас), сумах (сомак), индиго (ниль) и кошениль (кермездане). Различные комбинации и пропорции указанных растительных и некоторых химических красителей дают цвета: бежевый (шотори), желто-зеленый (зәнгари), золотистый (та́лаи), красный — цвета цветка гранатника (голар), миндальный (бадами), оранжевый (наренджи), палевый (дуги), светло-голубой (абийе роушән), светло-зеленый или фисташковый (са́бзе роушән йа пестеи), светло-палевый (дугийе роушән), темно-голубой (абийе сир), темно-зеленый (са́бзе сир), темно-синий (сормеи), цвета сена (каһи)²⁷. Красильщики за окрашивание одного килограмма пряжи в 1972 году получали 50 риалов.

Нити основы (тар, нәх) и утка (пу<туд) прядут из хлопка. Уток состоит обычно из двух нитей: нижняя (потолще) и верхняя²⁸. Уток связывает основу и петли ворсовых узлов в сплошную прочную массу.

Ковроткацкие станки, употребляемые в Араке и его окрестностях, расположены вертикально²⁹. Четыре скрепленные балки создают рамообразную конструкцию. Вертикально направленная балки, правая — «растроу» и левая — «чапроу», в нижней части вкопаны жестко в

²⁴ См. А. С. Edwards, The Persian Carpet, стр. 136.

²⁵ Там же.

²⁶ М. Бехазин, Калие Иран, Тегран, 1344, стр. 95.

²⁷ Отметим, что цветовая гамма среднеазиатских ковров очень ограничена. Обычно представлены 4—5 цветов. Основной цвет — красный двух-трех оттенков (См. В. Г. Мошкова, Ковры народов Средней Азии, стр. 44).

²⁸ Один уток употребляется в пунктах Камаре и Лилихан.

²⁹ В Средней Азии в обиходе горизонтальные станки двух видов: узконавойные и широкопавойные (См. В. Г. Мошкова, Ковры народов Средней Азии, стр. 37).

пол, в верхней части они веревками или чем-нибудь другим прикрепляются к потолку или стене. Горизонтально расположенная балка — верхняя «саре дар», нижняя «зире дар». На нижнюю и верхнюю балки натягиваются нити основы, причем на верхней балке нити сведены в несколько пучков. Нижняя балка может двигаться вокруг своей оси. Её фиксирует в одном и том же положении клинообразное приспособление — «варе». Параллельно верхней балке вниз опускается жердь — «куджу», для того, чтобы в непосредственной близости от места работы ткача нити основы были бы упорядочены и приведены в надлежащий вид. Ткачи сидят на досках, опирающихся на лесенки и по мере надобности эти доски поднимаются вверх (на 1—1,5 метра). Сотканная часть ковра наматывается на нижнюю балку, доски опускают вниз и весь процесс повторяется до тех пор, пока ковер не будет соткан. В Араке и его окрестностях распространены две разновидности вертикальных станков: «табризи» и «гәрдан». В станке «табризи» нет необходимости поднимать и опускать доски, на которых сидят ткачи, так как нити основы с двух сторон обволакивают верхнюю и нижнюю балки. Когда определенная часть ковра соткана, то изъятием клиньев (зирдас) натянутость основы ослабляется. Сотканную часть ковра тянут вниз, и, таким образом, сотканная часть перемещается на обратную сторону станка, не наматываясь на нижнюю балку. Размер сотканного на таком станке ковра не может превышать двухкратной величины расстояния между верхней и нижней балками. В разновидности «гәрдан» как верхняя, так и нижняя балки при помощи рычага могут вращаться вокруг своей оси. Длина сотканного на таком станке ковра может быть произвольной.

Точная передача задуманного узора требует большого мастерства и опыта. Мастерницы работают по специальному образцу (накше), обычно нарисованному на материи. Основные узоры и мотивы, употребляемые в Араке и его окрестностях, — это «һарати», «голе һанаи», «минахани», «дһанаэждар» (или «хәрчәнги»), «торәндж» и «шахәббаси». Традиция использования техники вязки узлов устойчива. Разновидности ворсовых петель (узлы), применяемых в Араке и его окрестностях, (кроме пункта Камаре) — это «персидский» («фарсибаф») «персидский парный» («джофтийе фарсибаф») и «персидский парный керманский» (джофтийе фарсибафе Керман). Обращенные кверху концы узла обрезаются ножом (чагу). После окончания одного ряда ворс выравнивается ножницами (кейчи). Для прибавки утка употребляется гребень (шапе).

Помимо самого г. Арака в аракском экономическом районе ковры ткут в деревнях и поселках городского типа: Мошкабад, Фарахан, Долахор, Серах, Махаллат, Қазаз, Хонсар, Сарук, Камаре, Джапалан, Саребанд.

Ковры типа «Мошкабад» (их ткут в Мошкабаде, Фарахане, Долахоре, Джапалане) выдержаны в основном в классическом стиле, преобладают мотивы «минахани», «хәрчәнги», «голһанаи», «һарати», «джошәкани» и элементы «шахәббаси». Плотность вязки в коврах типа «Мошкабад» 5×6 узелков на дюйм³⁰. Один зарь (104 см) «Мошкабада» в 1972 году стоил 1500 риалов. Ковры типа «Махал» (их ткут в Фарахане, Долахоре) можно охарактеризовать как «более респектабельный представитель семейства «Мошкабад»³¹. Для этих ковров характерна более прочная и качественная пряжа, цвета их более яр-

³⁰ Ср. A. C. Edwards, The Persian Carpet, стр. 139.

³¹ Там же, стр. 140; ср. S. Chabari, Le tapis persan, стр. 94.

кие, плотность вязки на 2—4 узелка больше, чем в коврах «Мошкабад». Один зарь «Махала» в 1972 году стоил 3000 риалов. Но наибольшую известность из всех ковров аракского района завоевали ковры «Сарук», отличающиеся высоким качеством и изысканностью художественного выполнения. Их ткнут в Араке, Махаллате, Казазе, Хонсаре, Фарахане, Серахе и Саруке. Именно поэтому около 70% продукции ковроткацкого производства аракского района падает на ковры «Сарук»³². Плотность их вязки достигает 9×10, 11×12 узелков на дюйм. В 1972 году стоимость одного зарья «Сарук» достигала 10 000 риалов.

По сведениям А. Эдвардс, в начале XX в. отличительной особенностью ковров «Сарук» было кремовое или темно-голубое поле с вытканными на нем медальонами. Розовый тон для поля ковров не использовался³³. В настоящее время для поля таких ковров более характерны светлые тона, чаще всего палевый цвет³⁴. Ковры эти отличаются замкнутостью композиции. На центральном поле расположен сравнительно крупный медальон. Центральное поле орнаментируется по принципу двусной симметрии. Основные мотивы и элементы орнаментации повторяются по горизонтали и вертикали. Несмотря на наличие контрастных цветов: красного, синего и др., ковры «Сарук» не производят впечатления ярких, бросающихся в глаза. Умелый подбор сочетания цветов создает гармонию красок и придает коврам спокойный тон. Хорошо воспринимается также равновесие между фоном и орнаментом. Элементы орнаментации чаще всего растительного происхождения: кусты, листья, ветки, цветы, цветочные розетки.

³² В 1914 г. 5% произведенных в аракском районе ковров было «Сарук», в 1948 г. — 60%. См. А. С. Edwards, *The Persian Carpet*, стр. 141.

³³ Там же.

³⁴ Ср. М. Бехазин, *Калие Иран*, стр. 76.

Представил отдел этнографии Государственного музея Грузии
им. С. Н. Джанашия

М. А. МИХАЙЛОВ

НАРОДНЫЕ СПОСОБЫ ДОБЫЧИ, ОБРАБОТКИ И ИСПОЛЬЗОВАНИЯ КАМНЯ В СЕЛЕ ИРАГА

Село Ирага входит в район Тетри-Цкаро и расположено в 12 км от районного центра.

Ирага состоит из трех частей — Большая Ирага, Малая Ирага и Джиграшени. Эти части также называются селами, хотя Ирага представляет одно целое, один населенный пункт.

Центральной частью — сердцевиной этого пункта является Джиграшени, который больше Малой, но меньше Большой Ираги¹.

Село Ирага граничит с селами Ивановкой и Алексеевкой, где проживают грузины, греки, русские, осетины. Ныне в Ираге живут только греки и несколько грузинских семейств.

Имеются предположения, что в XIX веке во времена владельца этих мест, князя Бараташвили, чтобы как-то разделить большие земельные участки, по плану самого князя и различить их, Ирагу называли Баратовкой. Название села «Ирага» существует давно. Из грузинского документа видно, если не ранее, что в XVII веке село Ирага было известно под этим названием и принадлежало семье князя Бараташвили.

Село Ирага после заселения греков, прибывших из Турции, получило турецкое название «Секитли»², т. е. «Ивовое дерево». Несомненно, что это название турецкого села, откуда прибыли сюда греческие поселенцы. Джиграшени называли Фтелен (Фтелис). Малую Ирагу — Харибой — Хариба (харьба).

Все эти названия турецкого толка и ничего с греческими не имеют³.

Село Ирагу окружает лес с невысокими горами и небольшая речушка Асланка, на которой работала мельница. От этой же речушки был построен оросительный канал, который действует и ныне.

Здесь много камня пригодного для строительства.

Как видно из полевого материала и из архивных документов, греки прибывшие из Турции, это в основном переселенцы из Трапезунда, Эрзерума, отчасти из Карса.

Алиханов Харлампий Константинович, житель села Джиграшени, бывший председатель Сельсовета сказал: Греки приехали из Турции в 1858 году, ехали греки на арбах, шли пешком через Цалку и остановились здесь» (записано 20 октября 1971 г.).

Как видно из слов Церида Георгия Георгиевича (77 лет, житель Большой Ираги, записано 22 октября 1971 г.) часть греков прибыла сюда из Турции, из деревни Сандар (близ города Трапезунда), сто лет тому назад.

¹ В а х у ш т и, География Грузии, Тифлис, 1904 (на груз. языке).

² Грузинские правовые памятники, т. IV, 1972, стр. 110 (на груз. яз.).

³ П. Г у г у ш в и л и, Переселение армян и греков из Турции. Тб., 1949, стр. 555 (на груз. яз.).

Они покупали земли. Вся Большая Ирага, Джиграшени, исключая Малую Ирагу, где земли были государственные, принадлежали князю Бараташвили. От князя наиболее богатые греки за золото приобрели земельные участки (Полевой материал).

Из архивного материала⁴ видно, что греки просили у правительства разрешения выкупить земли у князя Бараташвили.

Они говорили, что греки со своими семействами изъявляют желание перебраться из Турции, но чтобы эти поселения составили «отдельный греческий посад, могущий приносить пользу» казне и обществу⁵.

Посредством выкупа (а не аренды), греки сами себе создают базу оседлости, это лишь один выход от разорения и нищеты⁶.

Самый богатый в Ираге владел 10—15 га, а бедный — 3 га.

Наилучшие земли попали в руки десяти человек, самых богатых, пришедших из Турции: Хаджевых, Шаманиди, Лазариди, Папулиди и др. В Малой Ираге, где земли были государственные, царское правительство само заселяло их переселенцами.

Крестьяне в Малой Ираге вырубил весь лесной массив для жилищ и полей для посевов. Купив земли греки создали базу для оседлости⁷.

Основные занятия греков — мужчин это обработка камня базальта, которую они изучили в совершенстве будучи еще в Турции. (Полевой материал, записанный в 1971 г. со слов сказителя, жителя Джиграшени, Лазарева Александра Михайловича, 69 лет).

Греки переселившись в Грузию занялись отходничеством, то есть ходили работать в город, строить дома, мосты, набережные и т. д. Занимались также греки производством сельскохозяйственных культур, столь необходимых для собственного потребления.

Пшеница, кукуруза, картофель — это основные их полезные культуры.

До революции здесь были в основном индивидуальные хозяйства. С 1929 года начинается процесс коллективизации, а с 1935 г. процесс сплошной коллективизации.

В Малой Ираге, где земли были государственные этот процесс проходил быстрее и закончился в 1929 году.

Большая Ирага, Джиграшени, где земли были собственными, процесс коллективизации протекал сравнительно медленно, закончился в 1934—35 годы.

Ныне все жители села являются членами колхоза и работают на его полях и фермах.

Одной из основных профессий в Ираге является профессия каменщиков. Обработка и добыча камня была и остается одним из ведущих занятий мужчин-ирагинцев.

Будучи в Турции в малоплодородной зоне этой страны, каменистой, греки занимались обработкой камня и строительством каменных построек. Весь дом строили они из камня. Как известно, древние греки были блестящими мастерами по обработке камня и в строительстве каменных зданий. Они в большом количестве создали непревзойденные, неоценимые по своим художественным достоинствам каменные памятники (статуи, храмы, дворцы и пр.).

Навыки, мастерство обработки камня переходило из поколения в поколение и оно являлось почти единственной профессией турецких греков.

⁴ Груз. Гос. ист. архив (в дальнейшем: ГГИА), фонд 8, опись I, Дело 1437.

⁵ Там же.

⁶ Там же.

⁷ Там же, фонд 7, Опись I, дело 1437.

Поэтому не случайно, что попав в Ирагу, где много камня, они и остались здесь.

Несомненно, немаловажную роль сыграло то, что здесь греки нашли каменные карьеры, что способствовало сохранению и развитию их традиционной деятельности.

Таким образом мы приходим к выводу, что в основном два фактора — традиция и природные условия, богатство строительного камня, определило то, что в Ираге обработка камня была и остается ведущим занятием ирагинских греков.

Ирага как бы представляет собой каменный карьер «кладовую» бесценного камня — базальта и туфа.

Базальт весьма твердый, красивый, серого цвета камень, трудно подающийся обработке.

Базальт идет на строительство домов и для изготовления надгробных плит.

Туф мягкий, легкий камень, легко подающийся обработке. Имеет красный цвет и местные жители его называют «красным камнем». Его используют для верхней части карниза (сказитель Шаманиди Афанасий Савич, 47 лет, каменщик, записано в селе Джиграшени, 15 октября 1971 г.).

Из существующих карьеров самым большим является Ликатои (ლიკათოი) «Волчье место», который расположен в районе Большой Ираги. Нам кажется, что предшествующим названием Ликатои является грузинский топоним самгле, самглиа (означает место, где водятся, собираются волки). Так называется например одно возвышенное место в селе Никорцминда (Амбролаурский район)⁸. Аналогичные названия существуют во многих местах Грузии. Таким названиям принадлежат: Саирме (название села в Цагерском районе), означающее место где водятся олени. Датвибечо (Медвежья берлога), участок леса находящегося между селами Абакости и Хончиори (Амбролаурский район)⁸. Сагориа (საგორია — место свиней) — лес между ст. Риони и г. Кутаиси и т. д.

Другой каменный карьер ирагинцев расположен на Федоровой горе (в 14 км от Ираги) и именуется «Ильичевским карьером», который является открытым карьером. Здесь каменные пласты часто не находятся целиком в земле, они видны частично на поверхности земли. Есть и такие пласты, которые скрыты под землей (иногда под глиной) на глубине 4—5 метров. Эти пласты оголяют лопатой. Найденный пласт долбят специальным зубилом и делают в нем несколько отверстий глубиной 6—8 см. В отверстия вставляют капсулу наполненную амином, порохом и взрывают посредством фитиля. Для взрыва каменого пласта подбирают такие места, где камень низкого сорта, его называют «негодным камнем», после камни взрывают.

После взрыва специальными инструментами — лопатами, подкапывают под камень, достают его по частям и доставляют на место обработки.

Взорванные камни кладут на машину и доставляют на место обработки. Раньше приблизительно до 60-х годов эти камни из карьера возили на грузинских арбах.

Обработка привезенного из карьера взорванного камня начинается его делением на нужные формы. Для этого пользуются стальными колышками под названием чивиз (длина 15—20 см) и молотком. Посред-

⁸ Дал сведения этнограф А. К. Сохадзе.

⁹ Дал сведения А. К. Сохадзе.

ством этих инструментов делают отверстие глубиной 5 см и потом камень раскалывают. Обычно каждый отломанный таким путем камень имеет длину 1,5 м, а ширину 1 м. Размеры камня берутся по нужде и усмотрению мастера. После этого приступают к грубой обработке поверхности нарезанных камней. Для этой цели используют **закольник** (калям), «чивиз» и **молоток** конусообразным сужением.

Закольник по своим названиям «калям» видимо имеет связь с грузинским калами. Стержень ($d = 2-3$ см) с лезвием. С этим инструментом производится снятие грубой части камня.

Чивиз — молоток с зубцами с обеих сторон. С этим молотком строчат поверхности камня и удаляют неровности.

Молоток — с конусообразными концами служит для отделки камня по краям. Для чистой (окончательной) обработки камня служит инструмент под названием **пучерни** ($d = 20$ см). Это вид молотка, который выполняет функции чистилища. Им слегка бьют по поверхности камня и она становится ровной.

Для проверки горизонтальности поверхности камня в процессе его окончательной обработки применяется ватерпас, с этим же прибором проверяется уровень кладки камня.

Правильность угла определяется угольником «Ханас».

Каменщики обрабатывают камень у себя дома или же у того, у кого строится дом.

Весь процесс обработки камня мастерами работающими индивидуально исполняется вручную и поэтому подченен огромному физическому труду. Как выясняется из вышеуказанного весь процесс добычи и обработки камня объединяет следующие процессы: 1. Очистка каменных пластов для взрыва; 2. Взрыв каменных пластов; 3. Сортировка камней; 4. Перевозка камней на место обработки; 5. Грубая обработка камня; 6. Окончательная (чистая) обработка камня.

Ныне технология частично в бригадах каменщиков механизирована. Режут камни специальными пилами, обрабатывают его компрессором на конце трубки которого насаживается закольник «калям», который употребляется и в ручном труде. Электропила и компрессор являются весьма эффективным техническим средством.

Функция автоматизированного «каляма» таже, что и у ручных. Объем обработанного камня зависит от данного чертежа.

Специальные бригады готовят камни по заказу для городов. В наше время труд каменщиков, как мы видим, облегчен техникой, от нее повышается и производительность труда и эффективность работы.

Укладку камня при строительстве проводят путем «перекрытия». (зазор) соседних камней перекрывают сверхлежащим камнем. Камненные зазоры заполняются раствором, который готовят из цемента, песка, глины. Сухая кладка не употребляется.

Строят в Ираге дома преимущественно двухэтажные. Старых, одноэтажных домов в Ираге не наберется и десяти. Они уже как-бы ушли в прошлое. Строят первый этаж целиком из базальта, по углам кладут прямые, ровные камни.

Второй этаж строят из блоков и кирпича. Крыша ставится железная, черепица не употребляется.

Крыша домов, двух или четырехскатная. Межэтажные и потолочные перекрытия сооружаются с применением деревянных конструкций, они покоятся на деревянных сводах. Но встречаются в Ираге и такие дома, которые построены целиком из базальта. Второй этаж располагает галереей и кухней с двумя-тремя комнатами. Дерево при постройке жилых зданий применяется в ограниченном количестве, преимущест-

ленно для сооружений оконных рам, галереи, дверей, перегородок, постройки коровника, курятника.

Употребление речных камней не производят на строительстве домов, но и даже на строительстве заборов. Заборы строят как и дома из базальта на высоте 0,5—1 м. Базальт позволяет не прибегать к круглым речным камням.

«Планировка дома с вытянутыми по одной оси комнатами, имеющими отдельные выходы на крытую галерею, все это не является ли продолжением древней традиции греков в строительстве домов и существовавшим расположением комнат»¹⁰.

Из домашних вещей сделанных из камня, наибольший интерес представляет каменный чан серого цвета. Чан называется по-гречески «Эгври» (εγври). Диаметр его 1,5 м, высота 1 метр. В нем очищают от шелухи зерно. Две женщины поочередно специальными деревянными молотами бьют по зерну, которое туда сыплет в сыром виде, так чешуя снимается легче. Этот чан «Эгври» стоит прямо во дворе, на земле.

Раньше мастера ходили на работу в города. Работали в Тбилиси, Батуми, Рустави, Маршеули. Там они строили дома, мосты, улицы. Сейчас у себя в Ираге готовят заказы для строительства домов, улиц и др.

Из камня строят и хлебопекарню «Фурни» (Фῦρι). В мере весов также употребляется камень, который своим весом равен гире определенного веса. Ими крестьяне пользуются и по сей день. Хлебопекарня — «Фурни» предназначена для выпечки греческого хлеба. Строят ее из базальта. Крыша, стены все каменное, но внутри, где пекут хлеб и горит огонь обложено кирпичом. Высота пекарни 3 м, ширина 1,5 м.

В религиозных представлениях камень играет определенную роль. Круглый камешек диаметром в 2—3 см с отверстием внутри на шнурке подвешивается к люльке ребенка. Некоторые верят, что такой камень якобы предохраняет ребенка от дурного глаза и болезней.

К маслянке подвешивают маленький камешек с отверстием внутри на тесемочке, чтобы всегда было больше масла. Подвешивают небольшие камешки и каменные крестики на шею коров, чтобы та не болела, давала вкусное молоко и якобы тогда будет много масла, сыра, творога, сметаны и сливок.

Девушкам на голову прикрепляют камешек на тесемке и они с ним ходят несколько дней, это, как объясняют верующие, от «дурного глаза» и от болезней, «чтобы девушка скорее поправилась и ее в дальнейшем никто бы не сглазил». Все это безусловно связано с религией и является пережитком этой идеологии. Эти пережитки еще продолжают существовать преимущественно среди представителей старого поколения ирагинцев.

Камень используют на изготовление надгробных плит, которые искусно обрабатывают ирагинские мастера.

На хорошо обработанных камнях базальта накладываются плиты мрамора, толщиной 1,2 см. Мрамор накладывается на базальт специальным цементирующим раствором. Норма, размеры, надгробных плит дают сами мастера. Мрамора в Ираге нет, его сюда доставляют с Украины, он преимущественно черного и серого цвета, очень блестящий.

В селе Ирага употребляемые орудия обработки камня имеют много общего с грузинскими орудиями этого же назначения¹¹. Описанные па-

¹⁰ Ю. В. И в а н о в а, Народное жилище Греции, стр. 135, сборник «Типы сельского жилища зарубежной Европы», 1968.

¹¹ Н. Б. Р е х в и а ш в и л и, Железные орудия для резки камня, Тб., Вестник Гос. музея Грузии, т. XVII—В, стр. 63 (на груз. яз.); С. Я. Б е д у к и д з е, Обработка камня в Мтиулетн, Материалы по этнографии Грузии, т. V, Тб., 1951.

ми способы добычи и процессы обработки камня также имеют общие признаки с теми способами, которые используют грузинские каменщики. Приведем некоторые примеры, доказывающие это сходство. Молотки для обработки камня как у греков, так и у грузин не различаются своими размерами и выполняют одни и те же функции. Стальные колышки, которые применяются для колки камня по форме, не различаются и имеют почти одинаковые названия (греч. калям, груз. калами). Следует отметить и то, что нынешние греки-ирагинцы для общего обозначения разнообразных молотков пользуются употребляемым грузинами термином *ч а к у ч и* (*čakuči*). По-гречески *пучери* (*πηξέρυι*) означает «зубчатый». Для обозначения зубчатого камнеобрабатывающего молотка пользуются по значению аналогичным грузинским термином — *к бил да ч р и л и* (*kbi!dačrili*).

Орудия как и процессы добычи строительного камня у ирагинцев и грузин совершенно одинаковые.

Ниже приводятся грузинские и греческие названия вышеописанных орудий труда¹².

1. „Сачврети“ (*sacvreti*) срезачие „Чизия“ (*Čižiá*); 2. „Сакодели“ (*sakodeli*) отделочные „Пучери“ (*πηξέρυι*); 3. „Сатеги“ (*sategi*) тесальные „Митистер“ (*митистёр*); 4. „Сачеки“ (*sačeki*) орудия для насечки „калям“ (*kałám*); 5. „Ничаби“ (*ničabi*) лопатка „Фгихари“ (*φτῳήρυι*); 6. „Церакви“ (*cerakvi*) кирка „киркаоз“ (*kyrkas*)¹³.

Все они родственны греческим орудиям. В этом видимо сказывается общение культур и то, что они деланы одними мастерами.

Эти орудия обработки камня хранятся в государственном музее Грузии.

Все это говорит о сравнительно высоком уровне обработки камня и о родстве, которое наблюдается в трудовых навыках и производственном опыте грузинских и греческих мастеров-каменщиков.

До прихода в Грузию, греки имевшие богатый опыт по обработке камня, имели и соответствующую технику, орудия труда, носившие по всей вероятности свои названия в Турции, но это требует изучения и научного доказательства.

¹² Н. Б. Рехвиашвили, ук. соч., стр. 65—66.

¹³ Н. А. Сальнов, Русско-новогреческий словарь, М., 1965.

Представил отдел этнографии Государственного музея Грузии им. С. Н. Джанашиа

შოთა რაჰიშვილი

ქართული მეომრის უძველესი გერმანული სურათი

ჩვენს ხელთ არის 1626 წელს ჰამბურგში გამოცემული გრავიურების ალბომი საკმაოდ გრძელი სახელწოდებით: „დიდად სახელოვანი ფლენსბურგელი მეღხიორ ლორიხსის მიერ საგულდაგულოდ გამოხაზული და გამოჭრილი ფიგურები ფეხზე მდგომი და ცხენზე მჯდომი პიროვნებებისა და აგრეთვე ლამაზი თურქული შენობები. ამჯერად გამოქვეყნებული პირველად“¹. მართლაც, ალბომში (იხ. სურათი № 1) შეტანილია თურქეთის სულთნებისა და მათი ცოლების, კარის დიდებულთა და სულიერ მამათა, მხედართმთავართა და თვით რიგით მეომართა, აგრეთვე, იანიჩართა სურათები. აქვეა კონსტანტინოპოლის ცალკეული ხედები, ღირსშესანიშნავი ნაგებობანი, ყოველდღიური ცხოვრების ამსახველი სცენები; ადამიანთა ჩაცმულობა, შეჭურვილობა და ცხოველთა სურათები. ზოგ სურათს აქვს წარწერა, ზოგიც წარმოდგენილია მის გარეშე.

ერთ-ერთ გვერდზე (ალბომის გვერდები დაუნომრავია) მოთავსებულია სურათი, რომელზედაც გამოსახულია გრძელი შუბით და ოთხკუთხა ფართი შეიარაღებული, თავზე დიდ დოლბანდმოხვეული, განიერ შარვალსა და გრძელ წაშოსასხამში გამოწყობილი მხედარი. არც სურათზე და არც დართულ ნუსხაში არა ჩანს, თუ ვინაა აღბეჭდილი. სურათზე. მხოლოდ აწერია თარიღი (1576 წელი) და მხატვრის ინიციალები (იხ. სურათი № 2).

გასულ წელს ჩვენ საშუალება გვქონდა მკითხველებისათვის გაგვეცნო XVII ს-ის გერმანელი მწერლის ებერჰარდ ვერნერ ჰაპელის წიგნი: „მცირე შენიშვნები აზიის, აფრიკისა და ამერიკის ერებსა და სახელმწიფოებზე (ჰამბურგი, 1688), რომელშიც შეტანილია ნაშრომი (იხ. სურათი № 3): „მუსლიმანთა ანუ თურქთა საგანგებო აღწერა“². ნაშრომის ერთ-ერთი თავი („ქართველების შესახებ“) ეძღვნება საქართველოს ისტორიულ წარსულს და მის თანამედროვე მდგომარეობას; ვიდრე ავტორი საქართველოს შესახებ მსჯელობას შეუდგებოდეს, წარმოდგენილი აქვს მეღხიორ ლორიხსის ზემოთ აღწერილი სურათი — წარწერით: ქართველი მეომარი. ამავე წიგნში დაბეჭდილია ლორიხსის სხვა მეომრების სურათებიც და ყველგან მითითებულია ეროვნება: ქურთი (გვ. 148), ბაბილონელი (გვ. 150), თათარი (გვ. 152), არაბი (გვ. 164) და სხვა, მათ შორის ქართველი (გვ. 196, იხ. სურათი № 2) მხედარი³.

¹ Lorichs Melchior, *Wohlgerissene und Geschn'itene Figuren zu Ross und Fuss sampt schöne Türkischen Gebäuden und allerhand was in der Turkey zusehen... zum erstenmal an den Tag gegeben*, Hamburg, Michael Hering, 1626.

² შ. რევიშვილი, ჰაპელი და საქართველო, „იციკარი“, 1974, № 1, გვ. 143—153.

³ E. W. Happel, *Thesaurus Exodicorum, oder eine mit Ausländischen Rariteten und Geschichten Wohlversehene Schatz-Kammer Fürslerlan*, Eine spezielle Beschreibung der Mussulmaner und Türken, Hamburg, 1688.

ამგვარად, მელხიორ ლორიხის მიერ შესრულებული სურათი ებერ-ჰარდ ვერნერ ჰაპელის ცნობით, ქართველი ქრისტიანი მეომრისაა (სურათით ვეცნობით მხედრის შესახედაობას, ჩაცმულობას და სამხედრო აღჭურვილობას)⁴.

საინტერესოა საკითხი, ვინ არიან ჰაპელი და ლორიხი და საიდან იჩინათ თავი ქართულმა თემამ მათ შემოქმედებაში?

მელხიორ ლორიხი გერმანელი მხატვარია და ჩვენს დროში, სამწუხაროდ, სრულიად უსაფუძვლოდ მივიწყებული. ყოველ შემთხვევაში, უკანასკნელი ათეული წლების მანძილზე საცნობარო ლიტერატურაში ამ ხელოვანის შესახებ არავითარი ცნობები არ მოიპოვება, მხოლოდ ჰანს ფოლმერის მიერ ლაიპციგში გამოცემული „სახვით ხელოვანთა საყოველთაო ლექსიკონი“ (ტ. 23, გვ. 395—396, 1929) შემდეგს გვამცნობს:

მელხიორ ლორიხი (Melchior Lorichs, ან Lorch, Lorich) ზპილენძზე ამოკვეთავი და ხეზე მჭრელი მხატვარია. დაიბადა 1527 წელს ფლენსბერგში. ოცი წლისაა ჩადგა პფალცგრაფ ოტო ჰაინრიხის სამსახურში; 1550 წელს იყო ნიურნბერგში, საიდანაც გაემგზავრა ჯერ ნიდერლანდში, შემდეგ იტალიაში. მალე იგი ჩავიდა ვენაში; 1555 (თუ 1557) წელს მეფის საელჩოს დავალებით გაემგზავრა კონსტანტინოპოლს. 1562—65 წლებში ისევ ვენაშია, სადაც მეფის კეთილი განწყობით მოიპოვა მისთვის სასურველი თანამდებობა. 1567 წელს ჰამბურგშია⁵, ასრულებს სხვადასხვა დავალებას. 1580 წელს თავისი მფარველის დანიელი მეფის ფრიდრიხ II-ის სამსახურშია, ხატავს მის სურათს. უკანასკნელი ცნობები ლორიხის შესახებ 1583 წლის 19 თებერვლით თარიღდება. გარდაიცვალა მომდევნო წლებში.

მელხიორ ლორიხის ნახატებიდან, გვამცნობს ლექსიკონი, ცოტაა შემორჩენილი. ნაწილი განადგურდა ქალაქებში გაჩენილი საბედისწერო ხანძრების დროს, ზოგი დაიკარგა, ხოლო ის რაც გადარჩა, გაფანტულია ბერლინის, დრეზდენის, ჰანოვერის, მიუნხენისა და ლონდონის მუზეუმებში.

როგორც აღინიშნა, ლორიხსმა იმოგზაურა კონსტანტინოპოლში. აქ მან დაპყრო ოთხნახევარი წელი, და, როგორც მხატვარმა, უაღრესად ნაყოფიერად იმუშავა. თურქეთში მოგზაურობის დროს გაკეთებული ჩანახატები, ისევე როგორც ხეზე ნამუშევრები, ავტორის გარდაცვალების შემდეგ გამოქვეყნდა ცალკე წიგნად ჯერ 1626 წელს, ხოლო შემდეგ ბევრად შევსებული განმეორებით გამოიცა 1646 წელს, ისევ ჰამბურგში, მედალიონის ფორმით გაკეთებულ ლორიხის ავტოპორტრეტით. ენციკლოპედიის ცნობით ამ გამოცემის მხოლოდ ორი ეგზემპლარია შემორჩენილი: ერთი ინახება ვენის ეროვნულ ბიბლიოთეკაში, მეორე — ფლენსბურგის ხელოვნების ნიმუშთა მუზეუმში⁷.

მელხიორ ლორიხის ცხოვრების გაცნობა გვაფიქრებინებს, რომ ქართველი ქრისტიანი მეომრის თავდაპირველი ჩანახატი ავტორმა გააკეთა უშუალოდ ნატურიდან 1555—1563 წლებში, კონსტანტინოპოლში ყოფნის დროს,

⁴ E. W. Happel. Thesaurus Exodicorum..., გვ. 197.

⁵ Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler, Leipzig, Bd., 23, 1929, გვ. 395—396.

⁶ Jürgen Bolland. Die Hamburger Elbkarte aus dem Jahre 1568 gezeichnet von Melchior Lorichs. Hamburg, 1964.

⁷ პირველი გამოცემის ერთი ეგზემპლარი დაცულია მოსკოვში, ლენინის სახელობის ბიბლიოთეკასთან არსებულ წიგნის მუზეუმში.

Desß Weitberühmbten / Kunstreichen
 und Wolersfahrnen Herrn
MELCHIOR LORICHß /
 Flensburgensis.

Wolgerissene und Beschnittene Figuren / zu Ross und Fuß
 sampt schönen Türckischen Gebäuden / und allerhand was in der Türckey
 zu sehen. Alles nach dem Leben und der perspectiva Jeverman vor
 Augen gestellet.

Wegß aber zum Erstenmahl allen Kunstliebenden Malern /
 Formschneidern / Kupffersstechern / ꝛc. Auch allen Kunst-
 verständigen und derselben Liebhabern zu Ehren und gefal-
 len an den Tag gegeben.

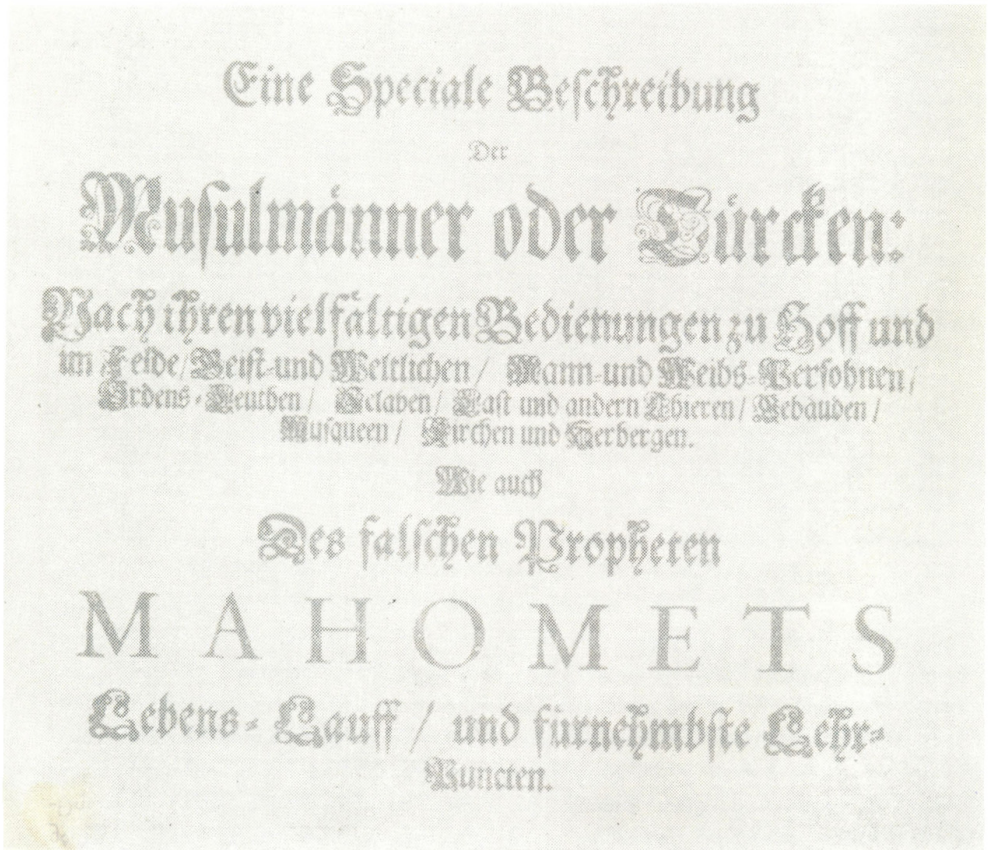
Hamburg /
 Bey Michael Hering / Im Jahr 1626.

სურ. 2. ლორისის მიერ შესრულებული ქართველი მეომრის სურათი.

ხოლო წინასწარ გაკეთებულ ჩანახატს დასრულებული სურათის იერი მისცა 1576 წელს. მხოლოდ კონსტანტინოპოლში უნდა ჰქონოდა მელხიორ ლორიხსს ქართველებთან უშუალოდ შეხვედრისა და მათი ჩახატვის რეალური შესაძლებლობა.

მელხიორ ლორიხსის სურათი ჩვენთვის განსაკუთრებით საინტერესოა, რადგან იგი ყველაზე ადრინდელი ჩანახატია დღესდღეობით მიკვლეულ უცხო ავტორთა მიერ შესრულებულ იმ სურათთა შორის, რომლებზეც ქართველებია გამოსახული. ქართული ტიპებისა და საზოგადო მოღვაწეების, აგრეთვე, ცხოვრებისეული სიუჟეტების კასტელისეული ჩანახატები განეკუთვნება XVII საუკუნეს; სოლომონ შვაიგერის მიერ კონსტანტინოპოლში ჩახატული სურათები — XVI ს-ის დასასრულს, უფრო ზუსტად, 1580-იან წლებს⁸, ხოლო ჩვენ მიერ მიკვლეული ქართველი მებრძოლის სურათი, როგორც ზემოთ უკვე იყო აღნიშნული, 1555—1563 წლებში ან 1576 წელს არის შესრულებული.

სურ. 3. ჰაპელის ნაშრომის სატიტულო ფურცელი

⁸ სოლომონ შვაიგერის ქართულ ჩანახატებთან და საერთოდ მის მოღვაწეობასთან დაკავშირებით იხ. გ. ნათაძის შრომა: საუკუნეების სიღრმიდან, „დროშა“, 1961, № 11, გვ. 6—7; აგრეთვე, ჩვენი სტატია: გულადი მეომრები, „თბილისი“, 1973, № 78, გვ. 3.

ქართველ მეომრებთან დაკავშირებით არანაკლებ საინტერესოა XVII ს-ის გერმანელი მწერლის ებერჰარდ ვერნერ ჰაპელის ცნობები, რომელთა შესახებ უკვე გვქონდა საუბარი სტატიის „ჰაპელი და საქართველო“⁹. ამჯერად მოგვაქვს ის ცნობები, რომლებიც მოთავსებულია ჰაპელის ხუთტომიანი ნაშრომის „ქეყნის უდიდესი ღირსშესანიშნაობანი, ანუ ეგრეთწოდებული ცნობათა შეტყობინებანი“¹⁰ მეოთხე ტომში, რომლის ერთ-ერთ ქვეთავში „სომხური და ქართული ენება“ (Die Armenische und Georgische Sprache, გვ. 543—544), ჰაპელი საგანგებოდ მსჯელობს საქართველოს, ქართველი ხალხის და მისი ენის შესახებ. ამავე ნაშრომის მეხუთე ტომში გამოყოფილია ცალკე ქვეთავი „მამაცი ქართველები“ (Die tapfern Georgianern, გვ. 626—627).

ქართულ ენასთან დაკავშირებით ჰაპელის ცნობები, არ არის ზუსტი და მეცნიერული. მიუხედავად ამისა, იგი მაინც მართებულად აღნიშნავს; „ქართველთა ენა განსხვავდება აღმოსავლეთის სხვა ხალხების ენებისაგან და ტერიტორიული სიახლოვის მიუხედავად, არაფერი აქვს საერთო ებრაულსა, ქალდეურსა და სირიულთან; ქართველებს აქვთ განსაკუთრებული დამწერლობა და მეზობელ ხალხებთან საურთიერთოდ იყენებენ მშობლიურ ენას. საქართველო ძველთაგანვე ქრისტიანული ქვეყანაა, რომელიც ადრე ცნობილი იყო იბერიისა და ალბანეთის სახელწოდებით“.

ქვეთავში — „მამაცი ქართველები“ — ჰაპელი აღნიშნავს, რომ ქართველი ხალხი არის „აღმოსავლეთის ქრისტიანთა შორის ყველაზე თავისებური ღირსებებითა და დიდი საგმირო საქმეებით გამორჩეული და მოწინავე“. როცა მათ შეიტყვეს ახლო აღმოსავლეთში ჯვაროსანთა გამარჯვების ამბავი, — ამბობს ჰაპელი, — დიდი სიხარულით იწყეს სამზადისი შემდგომ ბრძოლებში მონაწილეობის მისაღებად. თავიანთი სახელი ქართველებმა წმიდა ვიორგიდან მიიღეს და ამიტომაც გეორგიერებად იწოდებიან. ვიორგის სახელს ისინი ახსენებენ ომსა და გასაჭირში. ქართველები გააქრისტიანა მონაქალმა კონსტანტინეს ხანაში. თავიანთი ბუნებით ქართველები არიან ლაღი ადამიანები, დიდი, წარმოსადეგი აგებულების, სამეგობრო და საყვარელი უცხო და საზღვარგარეთელი ერებისათვის. მტრებისათვის ქართველები არიან მრისხანე და შიშის ზარის დამცემი; მათი ცოლები და ქალიშვილები გამოირჩევიან არანაკლები სიამაყით, ვიდრე სხვა ამაზონელი ქალები, რომლებიც მიდიან სალაშქროდ და საკუთარ ღირსებას აჩვენებენ მტერს. იერუსალიმში წმიდა საფლავის მონახულებისას ქართველებს შეუძლიათ მთელ ქალაქში გაიარონ გაშლილი დროშებით ისე, რომ საამისოდ არ გადაიხადონ თვით უმცირესი ხარკიც, რისი უფლებაც სხვა ქრისტიანთაგან არავის გააჩნია. არ არის არც ერთი ადამიანი ქართველივით სრულყოფილი (Kein Mensch so vollkommen). ბრძოლებში მათ შეუძლიათ ჩაიდინონ დიდი საგმირო საქმეები... ომში ქართველებს დღენიდაც თან დააქვთ გვერდზე ჩამოკიდებული ღვინით სავსე საგანგებო მათარა და, როცა საჭირო ხდება, უმაღლესად მოსულიან მათ უკანასკნელ წვეთამდე და შემდეგ ეკვეთებიან მტერს; თავს ესხმიან ისეთი ერთსულოვნებათა და გამბედაობით, როგორც მრისხანე ლომები და ვეფხვები (als grimmiger Löwen und Tieger)¹⁰.

⁹ შ. რევიშვილი, ჰაპელი და საქართველო.

¹⁰ E. W. Happe l, Grosste Denkwürdigkeiten der Welt, oder so genannte Relationes Curiose, Bd. I—1683; II—1685; III—1687; IV—1689; V—1691, Hamburg.

ჰაპელის დამსახურებად ის მიგვაჩნია, რომ იგი არ იფარგლება ცალკეული ცნობების მოწოდებით. საქართველოსთან დაკავშირებული ამბების აღწერა მან აქცია თავისი შემოქმედების ერთ-ერთ მთავარ თემად. იმ რომანებს შორის, რომლებშიც საუბარია საქართველოზე, უნდა აუცილებლად მოვიხსენიოთ „ევროპული თორიანა“ (1676) და „ქრისტიანი პრეტენტანტების საომარი რომანი“ (1680—1681). ამ უკანასკნელში მთავარ პერსონაჟთაგანია თავადის ქალი ტრახილა, ხოლო მოქმედების ადგილი საქართველოს ეგზოტიკური და წარმტაცი სინამდვილე¹¹.

რომანში — „ევროპული თორიანა“ მოქმედება მიმდინარეობს ევროპასა და საქართველოში. მისი მთავარი პერსონაჟია ტრანსილვანელი თავადის უმცროსი და ბორანდა რაკოცი. რომანში ავტორი ხშირად ლაპარაკობს საქართველოზე, მის ცალკეულ ისტორიულ პირებზე, კერძოდ, სიმონისა და ალექსანდრეს მეფობაზე. ჰაპელი აღწერს ქართული სამთავროების ურთიერთდამოკიდებულებას, მათ ურთიერთობას თურქეთთან და სპარსეთთან. იგი განიხილავს ორი მაჰმადიანური ქვეყნის დამპყრობლურ პოლიტიკას საქართველოს სამთავროთა მიმართ, მათ ცდებს სამთავროთა ურთიერთგადამტერებისა და მათ შორის განხეთქილების ჩამოგდებისათვის. მაგრამ ჰაპელი იმასაც დასძენს, რომ ასეთი ვერაგული პოლიტიკა, ისევე როგორც საერთოდ საქართველოს სამთავროთა გამაჰმადიანების ცდები, განიცდის მარცხს. ავტორი დაწვრილებით აღწერს ქართველთა გმირულ აჯანყებას, არჩევს მისი დროებითი წარუმატებლობის მიზეზებს და აღწერს ქეთევან დედოფლის მოწამეობრივ ხვედრს¹².

ჰაპელი ბევრს ლაპარაკობს ქართველი ხალხის ბუნებაზე. ქართველები არიან ყველაზე კეთილშობილი მოქალაქენი და ყველაზე ცნობილი მეზობლები; რაკი მიჩენილ საგუშაგოებს იცავენ სისხლის უკანასკნელ წვეთამდე, აღმოსავლეთის ქვეყანათა მფლობელები მათ სიამოვნებით იყვანენ მეზობლობად.

ქართველი კაცის ბევრი საუკეთესო თვისება (გარეგნული სილამაზე, ახოვნება, მოყვასისადმი ერთგულება, შრომისმოყვარეობა, ბრძოლაში გმირული შემართება, ოჯახისმოყვარეობა), რომელთა შესახებ ჰაპელი ლაპარაკობს თავის შრომებში, ლაკონურად მაგრამ შთამბეჭდავად, და რაც მთავარია, ბევრად უფრო ადრე აისახა ლორისის ნახატში.

ლორისის სურათი, ჩვენი რწმენით, ნატურის მაქსიმალურად ზუსტი გადმოცემაა. მეცნიერებაში საერთოდ აღიარებულია აზრი ლორისის ნამუშევართა უტყუარობასთან დაკავშირებით. ასე, მაგალითად, ჰამბურგში ყოფნისას ლორისმა დახატა მდინარე ელბის რუქა, რომელსაც დღესაც დიდი მეცნიერული მნიშვნელობა აქვს. სათანადო გამოკვლევასთან ერთად ეს რუქა 1964 წელს ჰამბურგში ხელახლა გამოაქვეყნა იურგენ ბოლანდმა, რომელმაც მხატვრის ცხოვრებისა და შემოქმედების ფონზე საგანგებოდ გააშუქა მისი ცხოვრების ე. წ. „ჰამბურგის“ პერიოდი. ბოლანდი აღფრთოვანებულია ამ რუქის მაქსიმალური სიზუსტით და მეცნიერული უტყუარობით.

¹¹ E. W. Happel, *Grosste Denkwürdigkeiten der Welt...*, ტ. V, გვ. 625—626.

¹² E. W. Happel, *Christlicher Potentanten Kriegsroman*, Freiburg—Magdeburg, 1680—1681.

¹³ E. W. Happel, *Europäische Toroan*, Hamburg, 1676, გვ. 358—363.

მელხიორ ლორიხსის მიერ შესრულებული ქართველი მეომრის სურათთან დაკავშირებით შეიძლება დავასკვნათ:

1. სურათი საინტერესოა თავისთავად, როგორც გრაფიკული ხელოვნების მნიშვნელოვანი ნიმუში; 2. სურათის თავდაპირველი ჩანახატი გაკეთებული უნდა იყოს 1555—1563 წლებს შორის, ხოლო საბოლოოდ გრაფიურად ამოჭრილია 1576 წელს; 3. დღესდღეობით ეს არის პირველი სურათი შესრულებული უცხოელი მხატვრის მიერ ქართულ თემაზე (გრაფიურა შესრულებულია სოლომონ შვაიგერის ჩანახატებზე 30 წლით ადრე და გაცილებით მეტი ხნით ადრე, ვიდრე კასტელის ნამუშევრებია); 4. სურათი ავსებს ჩვენს წარმოდგენებს უცხოეთში გადახვეწილ ქართველთა ყოფაზე, ჩაცმულობასა და აღჭურვილობაზე;

სურათის მიგნება ბიძგს გვაძლევს, განვაგრძოთ კვლევა-ძიება მისი ორიგინალის მიკვლევისა და საერთოდ მელხიორ ლორიხსის არქივში დაცული შესაძლებელი ქართული მასალის გამოვლენის მიზნით;

სურათი, სასურველია, იქცეს ეთნოგრაფების, კერძოდ, ჩაცმულობისა და სამხედრო ხელოვნების ისტორიის მკვლევართა საგანგებო შესწავლის საგნად.

Ш. И. РЕВИШВИЛИ

ДРЕВНЕЙШИЙ НЕМЕЦКИЙ ПОРТРЕТ ГРУЗИНСКОГО ВОИНА

Резюме

В 1626 году в Гамбурге был издан альбом гравюр немецкого художника Мельхиора Лорихса (Melchior Lorichs, 1527 — после 1583 г.). На одной из страниц помещена картина, изображающая вооруженного пикой всадника в длинном плаще, с чалмой на голове и четырехугольным щитом в руках. По сведениям немецкого писателя Эберхарда Верлера Хаппеля (E. W. Harpel. 1647—1690) этот рисунок изображает грузинского воина.

После изучения его мы пришли к следующим выводам:

С художественной стороны картина интересна как яркий образец графического искусства; первоначально она была сделана во время пребывания художника в Константинополе, т. е. не раньше 1555 года и не позже 1563 года, а окончательно была выгравированна в 1576 году. Эта гравюра появилась на целых 30 лет раньше, чем рисунки в книге Саломона Швейгера (Salomon Schweigger) и много раньше, чем зарисовки, сделанные Кастелли. Портрет дополняет наши представления о быте, одежде и вооружения грузин, находившихся за границей; обнаружение этого портрета наводит на мысль о необходимости продолжить изучение этого вопроса, чтобы выяснить с кого был сделан портрет, а также с целью выявить какие-либо грузинские материалы в архиве Мельхиора Лорихса. Портрет должен стать предметом тщательного изучения этнографов, в частности, специалистов по одежде и истории военного искусства.

პრიტიკა და ბიბლიოგრაფია

მონობრაფიული გამოკვლევა გვიანფეოდალური საქართველოს სოფლის უსახეობა*

დ. გოგოლაძის ნაშრომი მიძღვნილია გვიანფეოდალური (რეფორმამდელი) საქართველოს ისტორიის მნიშვნელოვანი პრობლემებისადმი, მასში გაშუქებულია ის ძირითადი ცვლილებები, რომლებიც ხდებოდა საქართველოს რუსეთთან შეერთების შემდეგ ქართული საზოგადოების ძირითადი კლასების — თავადაზნაურებისა და გლეხების ცხოვრებაში. გამოკვლევა დაფუძნებულია პირველწყაროების ფართო ბაზაზე, უმთავრესად საარქივო მასალაზე, რომლის დიდი ნაწილი გამოვლენილია თვით ავტორის მიერ. ნაშრომში შესწავლილია XIX ს-ის პირველი ნახევრის (ბატონყმური ხანის) საქარაველოს სოციალ-ეკონომიური განვითარების ისტორიის რიგი საკითხები. მიღებულია ბევრი ახალი, დასაბუთებული დასკვნა.

შრომა ძირითადად შედგება ორი ნაწილისაგან და შეიცავს ხუთ თავს.

პირველ ნაწილში (ნაშრომის I და II თავებში) შესწავლილია თავადაზნაურთა კლასი, სათავადო-სენიორული სისტემა და ცარიზმის საადგილ-მამულო პოლიტიკა.

უპირველეს ყოვლისა, ავტორმა ხელი მოკიდა ფეოდალური საკუთრების შესწავლას. პირველ თავში ნაჩვენებია სათავადო-სენიორული სისტემის ლიკვიდაცია, საგვარეულო ფეოდალური საკუთრების („სახასო“) დაცემა და ინდივიდუალური კერძო საკუთრების („სათავისთავო“) განმტკიცება. უნდა აღინიშნოს, რომ თუმცა ამ პროცესის ზოგადი დებულებები გამოთქმული იყო ადრე (ნ. ბერძენიშვილი, ზ. ანაბაძე, მ. დუმბაძე და სხვ.), მაგრამ მონოგრაფიულად ეს საკითხი პირველად წარმოდგენილია განსახილველ ნაშრომში.

ავტორმა, გაცილებით უფრო ფართოდ, ვიდრე ეს აქამდე იყო, გააშუქა ქართველი აზნაურების სოციალ-ეკონომიური მდგომარეობა XIX ს-ის პირველ ნახევარში და ის არსებითი ცვლილებები, რომლებიც მათ განი-

ცადეს აღნიშნულ ხანაში. აზნაურთა ყმა-მამულის, მათი ეკონომიური მდგომარეობის დახასიათებასთან ერთად ნაშრომში მოცემულია სათავადო აზნაურების ურთიერთობა თავადებთან და მათ შორის შინაჯალასობრივი ბრძოლის გამწვავება XIX ს-ის ბატონყმურ ხანაში (გვ. 20—39). ირკვევა, რომ ძირითადი ლერძი მათ ურთიერთობაში შინაჯალასობრივი ბრძოლა იყო. ავტორი მართალია, როცა იგი დადებითად აფასებს თავადების დამოკიდებულებისაგან აზნაურების განთავისუფლების ფაქტს. ამაში აშკარად უნდა დაინახოთ ფეოდალური ურთიერთობის „რუსიფიკაციის“ ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი გამოვლენა რეფორმამდელ საქართველოში.

უაღრესად საყურადღებო მონაცემებია ნაშრომში მოყვანილი ქართველ ფეოდალთა საგადასახადო იმუნიტეტზე (რასაც მათ მიიღწიეს ქართველი მეფეების დროს) და რუსეთის მთავრობის მიერ მის თანდათანობით გაუქმებაზე (1807, 1845, 1860 წლებში).

ნაშრომის ამ ნაწილში (თავი II) ასევე მონოგრაფიულ მთლიანობაშია შესწავლილი რუსეთის მთავრობის სოციალური და საადგილ-მამულო პოლიტიკა საქართველოში, ცარიზმის და ქართველი თავადაზნაურობის ურთიერთდამოკიდებულება შეერთების დროიდან (1801) ბატონყმობის გაუქმებამდე (1864).

ცარიზმისა და ქართველ ფეოდალთა კლასის ურთიერთდამოკიდებულებას XIX ს-ის ბატონყმურ ხანაში ავტორი ყოფს ორ პერიოდად. პირველი პერიოდი — 1801 წლიდან (შეერთებამდე) 1840-იან წლებამდე. ამ პერიოდში ავტორის აზრით, ქართველი ფეოდალები განსაკუთრებით თავადობა: ოპოზიციაში უდგას ცარიზმს. მეორე პერიოდი იწყება XIX ს-ის 40-იანი წლებიდან, როდესაც ცარიზმი, ქართველი თავადაზნაურობის გავრთვულების მიზნით, ახალ პოლიტიკურ კურსს იმუშავებს, რისი რეალიზაციის შემდეგ ქართველ ფეოდალთა კლასი XIX ს-ის 40-იანი წლებიდან ცარიზმის სოციალ-პოლიტიკური და კლასობრივი დასაყრდენი გახდა.

ცარიზმისა და ქართველ ფეოდალთა კლასის ურთიერთდამოკიდებულების საკითხში ავ-

* დ. გოგოლაძე, საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური განვითარება გვიანფეოდალურ ხანაში (საადგილმამულო ურთიერთობა) — 1800—1864 წწ., 1971.

ტორმა მოგვცა რიგი საყურადღებო განმარტებებისა.

განზოგადებს რა მთელ იმ ცელილებებს, რომლებიც მოხდა ქართველ ფეოდალთა კლასის ცხოვრებაში, ავტორი სწორად დაასკვნის, რომ გაბატონებული კლასის ცხოვრებაში მომხდარი ცვლილებები, — როგორც იყო: საეკლესიო აზნაურთა გადარიცხვა სასაზინო უწყებაში, დაბალი სამღვდლოების განთავისუფლება ყმობისაგან, სათავადოთა საერთო საგვარეულო მიწათმფლობელობის რღვევა და მის ნაცვლად კერძო საბატონო მფლობელობის განვითარება, ქართველ ფეოდალთა საგდასახადო იმუნტეტის გაუქმება, ქართველი ფეოდალების სოციალ-პოლიტიკური შევიწროება და რუსეთის „პომეშიჩის“ ტიპის მემამულედ გადაქცევა და ამრიგად, სათავადოთა სისტემის თანდათანობითი ლიკვიდაცია, — დიდი პროგრესული მოვლენა იყო ბატონყმური წყობილების რღვევისა და ახალი საზოგადოებრივი ურთიერთობის ჩასახვისათვის; მაგრამ უარყოფითი ის იყო, რომ ამ პროგრესულ ღონისძიებებს ახორციელებდა ამჟამად არა დამოუკიდებელი ქართული სახელმწიფო, არამედ მოორე ქვეყანა, რომელიც მას საკუთარი პოლიტიკური და ეკონომიური ინტერესებისათვის იყენებდა (გვ. 69—70).

ნაშრომის მეორე ნაწილი (თავი III—V) ეხება მწარმოებელ კლასს გლეხობას. დიდი მუშაობა ჩაატარა ავტორმა ქართველი გლეხობის სოციალ-ეკონომიური მდგომარეობის შესწავლის საქმეშიც. განსაკუთრებით ეს ითქმის საბატონო და საეკლესიო გლეხთა კატეგორიაზე. როგორც ცნობილია, საბატონო და საეკლესიო გლეხთა საკითხი ჩვენს ისტორიულ ლიტერატურაში არ ყოფილა საქციალური კვლევის საგანი.

ნაშრომში მწარმოებელი კლასის შესწავლის საქმეში მოცემულია რიგი სიახლეები. უპირველეს ყოვლისა, ავტორი სწორად წარმოგვიდგენს საქართველოს მწარმოებელი მოსახლეობის სამი ძირითადი კატეგორიის — საბატონო, სახელმწიფო და საეკლესიო გლეხთა — რიცხობრივ რაოდენობას; ნაშრომში ახლებურადაა გაშუქებული, აგრეთვე, საქართველოში სახელმწიფო ფულადი და პროდუქტადი გადასახადებისა და ასევე ფეოდალური რენტის (საერთოდ) ფორმების ზეედრითი წონის საკითხი.

ავტორის დამსახურებად უნდა ჩაითვალოს საქართველოში სახელმწიფო გადასახადების ანალიზი. მან შეისწავლა მოცემული პერიოდის ფულადი და ნატურალური გადასახადების მდგომარეობა და მათი ზეედრითი წონის საკითხი და მივიდა დასკვნამდე, რომ ჯერ კიდევ 1843—1845 წლების საგადასახადო რეფორმამ-

დე სახელმწიფო ფულადი გადასახადი ბევრად სჭარბობდა ნატურალურ სახელმწიფო გადასახადს (გვ. 139—140). ამ დასკვნას აქვს გარკვეული მნიშვნელობა იმ მხრივ, რომ თავს შეგვეკავებინებს აღნიშნული რეფორმის ისტორიული მნიშვნელობის გადაჭარბებით შეფასებისაგან.

ავტორი ნაშრომის მნიშვნელოვან ნაწილს უთმობს საგლეხო მიწათმფლობელობის ფორმების შესწავლას, როგორცაა: გლეხთა მიერ საბატონო, სახელმწიფო (სასაზინო) და საეკლესიო მიწათმფლობელობა (მიწათსარგებლობა), კერძო (ნასყიდი) მიწათმფლობელობა, სათემო-სადერთო მიწათმფლობელობა და ხიზნური მიწათმფლობელობა. აქაც საკითხის შესწავლაში იგრძნობა აშკარა სიახლეები.

ავტორმა გვიჩვენა რომ რეფორმამდელ ხანაში ქართულ სოფელში იზრდებოდა საბატონო ხნულები და ნათესები და შესაბამისად — შრომამიგებითი რენტა. სახელდობრ, აღმოსავლეთ საქართველოში მებატონე ფეოდალთა მფლობელობაში უშუალოდ არსებული 2-ჯერ მეტი სახნავი მიწის ფართობის გარკვევამ, მათსავე ყმა-გლეხთა სახნავი მიწის ფართობთან შედარებით; ასევე საბატონო და საგლეხო მიწებზე პურის დათვისისა და მოსავლის რაოდენობის გარკვევამ, ავტორს საფუძველი მისცა, დაეყენებინა ახალი დებულება. XIX ს-ის ფეოდალურ-ბატონყმურ ხანაში რენტის ფორმებს შორის ჩვენში შრომამიგებითი რენტის ბატონობის შესახებ. ავტორი აგრეთვე დიდ ყურადღებას უთმობს სათემო მიწათმფლობელობის შესწავლას XIX ს-ის პირველი ნახევრის დღემდე გამოუყენებელი ფაქტობრივი მასალით. ასევე მეტად მნიშვნელოვანია ავტორის მიერ მოყვანილი განზოგადოებელი მონაცემები ნასყიდი მიწათმფლობელობაზე (დასავლეთ საქართველოში) და ნასყიდი ინსტიტუტის მნიშვნელობის შეფასება ფეოდალიზმის რღვევის პერიოდში. XIX ს-ის პირველი ნახევრის მდიდარი ფაქტობრივი მასალით შესწავლილია აგრეთვე გლეხთა ხიზნური მიწათმფლობელობა. ავტორმა ამ საკითხის შესწავლაში ზოგი სიახლე შეიტანა. საინტერესოა, კერძოდ, მის მიერ გამოვლენილი ხიზნებსა და მებატონეებს შორის წერილობითი ხელშეკრულების ტექსტები, რომლებიც აღასტურებენ და აკონკრეტებენ ჩვენს წარმოდგენას ამ საკითხზე. — შეიძლება ითქვას — ხიზანთა უფლების ძირითად საკითხზე.

საგლეხო მიწათმფლობელობის ფორმების შესწავლის შემდეგ ავტორი აშუქებს სოფლის მეურნეობის მდგომარეობას მოცემულ ხანაში, მისი ძირითადი დარგების განვითარებას; მაგ., განსაკუთრებით მნიშვნელოვან-

ნია აქ მარცვლელი მეურნეობის შესწავლის შედეგად ავტორის მიერ მიღებული დასკვნები: 1. მოცემულ ხანაში საქართველოს მოსახლეობას (შედარებითი სიმცირის გამო) ჰყოფნიდა თავისი ქვეყნის პური და რჩებოდა მნიშვნელოვანი ნაშენი ბაზარზე გასატანად; 2. სასაქონლო მარცვლელის დიდი ხვედრითი წონა საბატონო მეურნეობაზე და სხვ.

გლეხობის ეკონომიური მდგომარეობის გაშუქებისას, ავტორმა დაწერილებით შეისწავლა გლეხის „საკომლო“ და ახლებურად სცადა მისი ფართობის დადგენა ფეოდალურ საქართველოში.

ავტორმა შეისწავლა საქართველოში მწარმოებელი მოსახლეობის აღწერები XIX ს-ის პირველ ნახევარში (1801—1844 წლებისა) და, დიფერენცირებული ცხრილების შედგენის საფუძველზე, მოგვცა ქართველი გლეხობის ქონებრივ-ეკონომიური მდგომარეობის სურათი (გვ. 298—314).

გლეხთა ეკონომიური ჩუფების შესწავლისას, ავტორი მივიდა იმ დასკვნამდე, რომ XIX ს-ის ბატონყმურ ხანაში ქართველი გლეხობის ძირითად ბირთვს, გლეხობის უმრავლესობას, ჯერ კიდევ წარმოადგენდა საშუალო გლეხობა, რომელიც ფეოდალურ-ბატონყმური მეურნეობისათვის არის დამახასიათებელი. საშუალო გლეხს დიდი შრომა-ვარჯის შედეგად მიღებული საკუთარი ნატურალური მეურნეობის შემოსავალი ჰყოფნიდა მხოლოდ თავისი ფიზიკური სამუშაო ძალის რეპროდუქციონსა და მეურნეობის მარტივი კვლავწარმოებისათვის (გვ. 336—337).

ფართო საარქივო მასალაზე დაფუძნებით ავტორი დაასკვნის, რომ რეფორმამდელი საქართველოს გლეხობის ქონებრივ დიფერენციაციას ამ პერიოდში არ გამოუწვევია სოფლის მოსახლეობის ფართო კლასობრივი დიფერენციაცია, და ეს პროცესი იყო მხოლოდ ჩანასახ მდგომარეობაში. ავტორისეული კრიტიკა იმ მკვლევრებისა, რომლებიც ძლიერ აჭარბებენ რეფორმამდელი გლეხობის დაშლის დონეს, ჩვენ მიგვაჩნია საეგზეთი დამაჯერებლად.

ავტორი გვაძლევს საზოგადოებრივი „უქლადის“ (წყობის) ცნების განმარტებას. მისი აზრით, ჩანასახი საზოგადოებრივი ურთიერთობაც იგივე „უქლადია“. მაშასადამე, XIX ს-ის პირველ ნახევარში საქართველოში ჩანასახი ბურჟუაზიული ურთიერთობაც იგივე კაპიტალისტური „უქლადია“ (წყობა), განვითარების რა დონეც არ უნდა ჰქონოდა ამ ჩანასახს.

ნაშრომის V თავი შეეხება ბატონყმური ურთიერთობის გამწვავებას საქართველოში XIX ს-ის პირველ ნახევარში და ფეოდალურ-ბატონყმური წყობილების ბატონობის დასას-

რულს. ავტორი აქ წყაროებზე დაყრდნობით გულდასმით განიხილავს ქართველი ყმა-გლეხობის მისწრაფებას პირადი თავისუფლების მოპოვებასა და მიწაზე კერძო (ბურჟუაზიული) საკუთრების დამყარებისათვის, აშუქებს საადგილმამულო (აგარაული) ურთიერთობის აშკარად ბურჟუაზიული ტენდენციის ძლიერ ზრდას და გვიჩვენებს ეპოქის ძირითად მიმართულებას, რამაც მოაშადა ნიადაგი ანტიბატონყმური რევოლუციური სიტუაციისათვის (გვ. 387—443). რუსეთში ბატონყმობის გაუქმების შემდეგ, საქართველოში ბატონყმობის გაუქმება მხოლოდ დროის საკითხი იყო და იგი აქ 1854—1871 წლებში განხორციელდა. ამით დასრულდა ფეოდალურ-ბატონყმური წყობილების ხანა ჩვენს ქვეყანაში, რაც საქართველოს ტერიტორიულ გაერთიანებასთან ერთად. ავტორის მართებული დასკვნით, ეპოქალური ტენილი იყო ქართველი ხალხის ისტორიაში.

ასეთია ნაშრომში მოცემული ძირითადი სიხლევები და დებულებანი გვიანფეოდალური საქართველოს სოფლის სოციალ-ეკონომიური მდგომარეობის სურათის მოცემისა და მისი განვითარების პრობლემის შესწავლის საქმეში.

დ. გოგოლადის ნაშრომის დადებით მხარეებზე შეიძლება საუბრის გაგრძელება, მაგრამ ზემოთნათქვამიც, ჩვენი აზრით, საკმარისია, რათა დავასკვნათ, რომ ამ ნაშრომს გარკვეული მეცნიერული მნიშვნელობა აქვს. იგი დაფუძნებულია საბჭოთა ისტორიული მეცნიერების მეთოდოლოგიურ მყარ პრინციპებზე და ეყრდნობა ფართო წყაროთმოდენობით ბაზას. შეიძლება ითქვას, რომ დღემდე განმაზოგადებელი მონოგრაფია საქართველოს ფეოდალური სოფლის სოციალ-ეკონომიურ წყობილებაზე ჩვენ არ გავაჩნდა და სარეცენზიო ნაშრომი ამ ხარვეზის შევსების საერთო საქმეს ემსახურება. მაგრამ სარეცენზიო ნაშრომი არაა უნაკლო და თავისუფალი ცალკეული მკვლარი ან სადაო დებულებებისაგან:

1. ავტორი, ჩვენი აზრით, რამდენადმე აჭარბებს კონფლიქტის დონეს, ერთი მხრივ, ქართული ფეოდალური საზოგადოების გაბატონებულ წოდებასა და, მეორე მხრივ, რუსეთის მთავრობას შორის (თავი II). უნდა აღინიშნოს, რომ საქართველოს გაბატონებული კლასის ნაწილი თავიდანვე ჩიდა ცარიზმის ერთგულ სამსახურში. მხოლოდ ზოგიერთი მსხვილი თავადი, რომელთაც დაკარგეს თავისი პოლიტიკური და აღმენისტრაციული პერვოგატივები, დიდხანს იმყოფებოდნენ ოპოზიციონში ცარიზმის ხელისუფლების მიმართ. მ. ვორონოვის პოლიტიკაც კი (ე. წ. „ახალი კურსი“) არ შეიძლება ჩაითვალოს პრინციპულად

ახალ კურსად. კომპრომისებსა და მოწყალე-ბებს ქართველ ფეოდალთა მიმართ რუსული ხელისუფლება მიმართავდა ადრეც. ვორონკოვის დროს ეს გარემოება გახდა ერთ-ერთი მიზეზი ქართველი თავადაზნაურობის ძირითადი ნაწილის საბოლოო შერიგებისა მეფის მთავრობასთან.

2. ავტორი ჩვენი აზრით, ცდება, როცა ზოგიერთ ისტორიკოსს მიაწერს „უკლადის“ (წყობის) ცნების არასწორ გაგებას (გვ. 372). ავტორის აზრით, „უკლადი“ არის განსაზღვრული საზოგადოებრივ-ეკონომიური ურთიერთობის ყოველგვარი დონე. ჩვენ კი გამოვიდეთ „უკლადის“ იმ გაგებიდან, რომელიც მოგვცა აკად. ნ. მ. დრუჟინინმა, ე. ი. კაპიტალისტური ურთიერთობის ისეთი დონე ფეოდალური წყობილების წიაღში. რომელსაც შეუძლია დამოუკიდებლად დაშალოს ძველი საზოგადოებრივი წესწყობილება.

3. გადაჭარბებულად გვეჩვენება ზოგჯერ ავტორის მტკიცება იმის შესახებ, რომ რეფორმამდელი საქართველოს სოფელში საბატონო მარცვლელი კულტურების ნათესებს ეკავა დიდ ადგილს. მის მიერ მოყვანილი 1859 წლის მონაცემებით (გვ. 259) გამოდის, რომ თბილისის გუბერნიაში საბატონო მიწებიდან აღებულ იქნა თითქმის იმდენივე პური, რამდენიც საბატონო ყმა-გლეხთა მიწებიდან, მაგრამ სხვა მონაცემებით (კერძოდ, 1862 წ.), გლეხთა მიწებიდან აღებულ იქნა ორჯერ მეტი პური. ვიდრე საბატონო მიწებიდან. მთლიანად კი გლეხთა კლასი იწევდა გაცილებით მეტ პურს, ვიდრე საკუთრივ საბატონო მეურნეობა.

4. გადაჭარბებულია აგრეთვე საქართველოს სოფლის მეურნეობის საქონლიანობის დონე საერთოდ. ავტორი ეყრდნობა 40-იანი წლების მონაცემებს და აკეთებს დასკვნას, რომ მოწეული მარცვლელის 20—25% გადიოდა ბაზარზე. მაგრამ ეს წლები მაღალმოსავლიანი იყო, სხვა (ნაკლებმოსავლიან და მოუსავლელ) წლებში კი ბაზარზე არაფერი გადიოდა.

5. სათავადოთა სისტემისა და ფეოდალურ საადგილმამულო ურთიერთობის რღვევის პროცესს XIX ს-ის პირველ ნახევარში ავტორი, როგორც ითქვა, თითქმის ამომწურავად აშუქებს, მაგრამ იგი არ აღნიშნავს რომ ანალოგიური პროცესის დასაწყისს ადგილი ჰქონდა სა-

ქართველოში ბევრად ადრე, რომ ეს პროცესი „არ ახალია, ძველია“. ჩვენი აზრით, ეს კი საჭირო იყო აღნიშვნა ავტორს. რადგან ამ საკითხზე აზრთა. სხვაობა დღესაც გადაუჭრელი რჩება“.

6. ჩვენ მთლიანად ვერ გავიზიარებთ ავტორის დებულებას იმის შესახებ, რომ ქართველ თავადაზნაურთა 1842 წლის პროტესტი და პეტიცია საფუძველი გახდა მიხეილ ვორონკოვისეული „ახალი პოლიტიკურ-ტაქტიკური კურსისა“ (გვ. 114—117). ჩვენი აზრით, ამ კურსის შემუშავების მიზეზები ბევრად ღრმად იგი აღინიშნული პერიოდის მომდინარე სოციალურ და პოლიტიკურ მოვლენებშიცაა დასაძებნი, რაც სპეციალურ კვლევა-ძიებას მოითხოვს.

7. მებატონეთა ყმობისაგან გლეხთა თავდახსნის წიგნები უმთავრესად განხილულია ნაშრომის მე-5 თავში, რომელიც ეხება ბატონყმური ურთიერთობის გამწვავებას XIX ს-ის საქართველოში. ყმა გლეხთა თავდახსნის პროცესი. მართალია, აქაც უნდა იყოს მოცემული, ბატონყმური ურთიერთობის გამწვავებასთან და ამ ურთიერთობის რღვევასთან დაკავშირებით, მაგრამ, ჩვენი აზრით, აჭობებდა, მსჯელობა ავტორს ყმა გლეხთა თავდახსნა-განთავისუფლების წიგნებისა და თავდახსნის პროცესის შესახებ გადაეტანა ნაშრომის IV თავის იმ ნაწილში, სადაც ლაპარაკია XIX ს-ის პირველი ნახევრის ქართულ სოფელში გლეხთა კლასობრივი დიფერენციაციის ჩანასახის გაჩენაზე, რადგან პირადად თავისუფალ და მესაკუთრე გლეხთა ფენის გაჩენა, — სწორედ ეს იყო სოფლად კლასობრივი დიფერენციაციის ჩანასახის ძირითადი ბირთვი.

ასეთია ჩვენი შენიშვნები. მიუხედავად აღნიშნული ნაკლოვანებებისა, დ. გოგოლაძის მონოგრაფია — „საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური განვითარება გვიანფეოდალურ ხანაში“ — ქართული ისტორიოგრაფიის კარგი შენაძენია.

* მეორე, მეოთხე და ამ (5) შენიშვნის ირგვლივ თვითონ რეცენზენტებს შორისაც აზრთა სხვაობაა.

ზურაბ ანაბაძე
კათანდილ იოსელიანი

ВАЖНЫЙ ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ АРМЕНИИ.

А. А. Папазян, «Джихан-нума» и «Фезлеке» Кятиба Челеби как источник по истории Армении, Ереван, 1973

Творчество турецкого историка и географа XVII века Кятиба Челеби (1607—1658), автора 20-и с лишним сочинений, переводов и комментариев, издавна привлекало внимание ученых. Не случайным является тот факт, что в числе немногих, изданных в первой турецкой типографии книг, три сочинения связаны с именем Кятиба Челеби. Однако, в турецкой науке у первого редактора и издателя его трудов Ибрагима Мютеферрика, к сожалению, довольно долго не появлялось последователей. Некоторое оживление в этом направлении намечилось лишь с 50-х годов XX века с появлением обширного сборника «Кятиб Челеби», включающего исследования нескольких авторов (О. Гёкйяй, Х. Ипача, М. Гёкбилгина, Х. Селена, А. Унвера, Б. Шехсувароглу, Х. Югеля и Х. Юлкена)¹. В последнее время турецкий ученый О. Гёкйяй издал также несколько сочинений Кятиба Челеби современным латинским шрифтом с комментариями.

Вместе с тем вполне закономерно раннее признание Кятиба Челеби, человека, по словам турецких ученых, впервые открывшего Турцию европейскую культуру, в европейской науке. Уже в XIX столетии с сочинениями Кятиба Челеби были знакомы и в России. Внеся значительный вклад в дело изучения его творчества, ученые, тем не менее, ограничивались первоначально переводами и незначительными комментариями (связанными в основном с «Джихан-нума»). Здесь в первую очередь следует упомянуть труды Г. Тодерини, М. Норберга, И. Хаммера, А. Сен-Мартена, Дж. Митчелла, Г. Флюгеля, Ф. Шармуа. Более подробные сведения о жизни и деятельности Кятиба Челеби можно почерпнуть в исследованиях Ф. Бабингера, И. Мордтманна и Ф. Тешнера, проанализировавшего географическое наследие автора. Что касается советской науки, несмотря на определенный интерес ученых (частые ссылки или переводы в трудах В. Бартольда, А. Тверитиновой, С. Джикиа, Г. Мамедбейли, М. Алекберли, С. Ашурбейли, А. Сафрастяна, Р. Мамедова, М. Зулаляпа, В. Чочиева), детальное исследование сочинений Кятиба Челеби не проводилось, а для общего представления почти единственным пособием оставалась статья И. Крачковского «Турецкая географическая литература XV—XIX вв.». Поэтому, исследование А. А. Папазяна с этой точки зрения является первой серьезной попыткой и несомненно важным событием.

Из обширного творческого наследия Кятиба Челеби данные об Армении содержатся в основном в двух сочинениях: историко-географическом «Джихан-нума» и историческом «Фезлеке» (в данном случае имеется в виду более популярное турецкое «Фезлеке»). Больше половины книги А. Папазяна занимает перевод соответствующих глав вы-

¹ Kâtip Çelebi, Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler, Ankara, 1957.

шеназванных сочинений с комментариями, чему предшествует предисловие, довольно подробный анализ и история изучения «Джихан-ньюма» и «Фезлеке», а также общий обзор творчества Кятиба Челеби. Автор книги заостряет внимание на 8 сочинениях, хотя, как нам кажется, не было бы излишним коснуться и других трудов, тем более, что в советской историографии они малоизвестны.

Бесспорное преимущество автора заключается в глубоком знании турецкого языка. В книге довольно часто приводятся извлечения и из арабских сочинений автора. Известно с какими трудностями связан перевод средневековых турецких текстов, в частности Кятиба Челеби. Отсутствие критических изданий, частые искажения в рукописях делают реконструкцию некоторых мест почти невозможным. А. Папазян с этой задачей справляется в основном успешно, за исключением буквально единичных фраз. Так например, характеризуя особешности, присущие реке Аракс, Кятиб Челеби пишет: *والا منبئندن اشاغى و جوان كوپروسنى كچد كندن صكره هر يرندن كچلمز مكر باشندن كچمكله خاصه نكء اثرى ظهور ايليه* (Джихан-ньюма, стр. 397).

Эта фраза А. Папазяном переведена следующим образом: «Начинал от истока, как и после перехода под мостом Чобан-кепрюсю, реку нельзя переходить вброд в любом месте, потому что в этом случае признаки болезни возобновляются» (стр. 104). По нашему мнению, данному контексту больше соответствует перевод: «За исключением истока, ниже, минуя Чобан-кепрюсю, реку нельзя переходить вброд в любом месте. Разве только действие ее особого свойства проявится при переходе в начале». Или же при описании Ахалцихе автор замечает: *بو ولايت طوايف كورجى حكامندن غزه اوغلو منوجهر ك ولايت و بطريق الارث* (Джихан-ньюма, стр. 408). Перевод А. Папазяна: «Когда-то был областью Газза-оглу Манучара, одного из правителей грузинских княжеств, и наследственной резиденцией патриарха» (стр. 77). Здесь допущена неточность. Слово *بطريق* переведено как «патриарх», тогда как *بطريق الارث* означает «путем наследования». Нуждается в комментарии и первая часть предложения. Речь идет о Манучаре III, сыне самцхийского правителя Кайхосро II и его жены Дедисмедл, которому в 1579 г. Лала Мустафа пашой был пожалован Ахалцихский эйялет в наследственное владение. Манучар III, упоминаемый во всех восточных источниках как *منوجهر*, ни под какими другими именами, по всей вероятности, известен не был. Исключение составляет история Кара Челеби-заде «Равзат уль-ебхар», согласно которой, «Манучар, один из грузинских амиров, именуемый Кара-оглу» (امراء كورجندن قارى اوغلو ديمكله منوجهر²) Ранее известный Манучар II был сыном Кваркваре II. (Кваркваре довольно распространенное имя среди атабагов Самцхе). Старшего брата Манучара III, которому после победы османского войска в Чылдырском сражении при дележе достался Олтийский санджак, также звали Кваркваре. В турецких и персидских источниках имя Кваркваре обычно передается в форме *قرقره*, *غرغوره* *بغرغره*. Возможно, Кятиб Челеби и Кара Челеби-заде ошибочно считают Манучара III Манучаром II, т. е. сыном Квар-

² قره چلبى زاده عبد العزيز روضة الابرار، استانبول، ۱۲۴۸، ص 460، 33.

кваре II, имя которого переписчиками несколько искажено. Исходя из этого, вышеупомянутое предложение следует понимать так: «Этот вилайет является наследственной резиденцией и хюкюметом сына Кваркваре, Манучара, одного из правителей грузинских племен».

В переводе А. Папазяна даны не совсем точные названия санджаков Ахалцихского эйялета: Петкерек, Пенек, Постхов, Тавескер, Хаджрек, Шушад, Куле, Леване, Махджил, Несф-и Леване (стр. 77), вместо Перткерек, Панак, Подхов, Таоскари, Чачарак, Шавшат, Кола, Ливана, Мачахели, Нисфи Ливана³.

Перечисление санджаков Ахалцихского эйялета Кятиб Челеби начинает со следующих *جاره ارد نوج اردهان بزرگ اردهان كوچك، سو كه تابع اولتى* чему в книге А. Папазяна соответствует: «Аджара, Артануч, Большой Ардаган, Малый Ардаган. Соке, подчиняющийся Олти...» (стр. 77). Гривлекает внимание топоним «Соке». Существование санджака под таким названием не подтверждается показаниями других источников. Возможно, здесь в тексте «Джихан-пюма», подобно множеству других случаев, при переписке допущена ошибка, и на самом деле надо читать *شو كه* (т. е. дательный падеж указательного местоимения *شو*). В таком случае текст можно будет перевести таким образом: Большой Ардаган, Малый Ардаган, подчиняющийся ему Олти.

С аналогичным случаем имеем, вероятно, дело на этой же странице ниже: *حالا اول دودمان اربي انترك تصرفنده در* «В данное время род Эрби находится в подчинении [османов]», — переводит А. Папазян (стр. 78). Вопрос касается того же Ахалцихского эйялета, который, как разъясняет Кятиб Челеби в предыдущем предложении, был пожалован омусульмавившемуся грузинскому князю Сафар-паше. Существование так называемого «рода Эрби» на данной территории вызывает сомнения. Источники определенно указывают, что после создания Ахалцихского эйялета (1579 г.) господствующим здесь продолжал оставаться род Джакели, сменяемый иногда на престоле османскими или иранскими правителями. Власть грузинских атабагов окончательно была уничтожена лишь в 1628 году, когда управление вилайетом вслед за Манучаром III было передано его дяде Бека III, тому же Сафар-паше из рода Джакели. Если допустить что в авторском тексте вместо *اربي* стояло слово *ارثي* (подобные перемещения диакритических знаков довольно часты в восточных рукописях), то тогда предложение в целом примет такой вид: «В данное время их родовое наследство находится в их (грузин. — Г. А.) владении».

Обращает внимание обилие использованной А. А. Папазяном специальной литературы. Автор максимально привлекает источники и исследования, связанные с жизнью и деятельностью Кятиба Челеби. Подробно излагая содержание «Фезлеке», автор книги приводит из него пространные извлечения. Печатный текст «Фезлеке» А. А. Папазяна сливается с ленинградской рукописью, подчеркивая при этом некоторые ее преимущества. В сносках приводятся разночтения. Таким образом, рецензируемая книга в целом безусловно положительное явление и заслуживает высокой оценки. Тем не менее, некоторые утверждения автора нам показались спорными.

³ С. Джикна, Пространный реестр Гюрджистанского вилайета, кн. III, Тб., 1958, стр. 623, 631, 632, 633, 635, 638.

По словам А. А. Папазяна, «Джихан-ньюма» первое всеобщее историографическое произведение, написанное на турецком языке» (стр. 16). Насколько известно, аналогичные произведения, правда значительно уступавшие ему по своему уровню, создавались в Турции с XV века, а непосредственным предшественником Кятиба Челеби в данной области является Мехмед Ашик, автор сочинения «Маназир ал-авалим» (написано в 1598 г.), кстати, одного из основных источников «Джихан-ньюма». «Маназир ал-авалим», написанное на турецком языке, по композиции типичная космография с разделением на 2 части — космографию и географию, из которых последняя включает и историю⁴.

Как замечает А. А. Папазян, «рукописные списки «Джихан-ньюма» кончаются описанием эйялета Ван» (стр. 18). Отсюда, видимо, сделан вывод, что «перу Кятиба Челеби принадлежит описание только части страны Армении (эйялетов Ван и Карс)». Данное утверждение верно лишь частично. Текст Кятиба Челеби действительно завершается эйялетом Ван (стр. 422), но в описание Карса, Артануджа, Кагизмана и Ахалцихе (стр. 407—409), согласно замечанию издателя, «включены некоторые фразы из переведенной географии Абу Бекра ибн Бахрама ад-Димишки». Здесь выделение «некоторых фраз» Абу Бекра совсем не просто, так как описанные события полностью относятся к 1-ой половине XVII века, а стиль Абу Бекра, как справедливо указывает А. А. Папазян, «весьма близок к стилю сочинения Кятиба Челеби». Тем не менее, некоторое разногласие между сведениями об эйялетах Карса и Ахалцихе дает право предположить, что описания принадлежат двум разным авторам. Если допустить, что глава о Карсе написана Кятибом Челеби, в таком случае автором описания Ахалцихского эйялета надо считать Абу Бекра. Но текст «Джихан-ньюма» не дает основания для такого вывода. Кятиб Челеби неоднократно замечает, что Карс находится в составе Великой Армении (стр. 410—411). Трудно поверить, чтобы тот же автор за несколько страниц помещал Карс в Грузию, уверяя, что «Карс грузинский эйялет» (Джихан-ньюма, стр. 407). Поэтому, логичнее предположить, что сведения об Ахалцихском эйялете принадлежат Кятибу Челеби, а описание Карса, Артануджа и Кагизмана извлечено издателям из сочинения Абу Бекра ибн Бахрама ад-Димишки.

Мы не можем согласиться с упреком в адрес автора «Джихан-ньюма» по поводу того, что «перечисляя города Армении, он забыл отметить такие известные города и крепости, как Ани, Олти, Каписа и др...» (стр. 33). Город Олти упомянут в числе санджаков Ахалцихского эйялета (стр. 407); т. е. так как оно и было на самом деле в XVII веке (сравни с показаниями Айни Али, Кочибейя Гёриджели). Что касается мнения А. Папазяна о том, что Чылдырский эйялет во времена Кятиба Челеби входил в состав Западной Армении (стр. 33), то оно также не подтверждается источниками. Чылдырский, тот же Ахалцихский эйялет в XVII веке считался официально частью Турции.

Перечисленные замечания не могут принизить значения и важности работы, сделанной автором книги А. Папазяном. Благодаря ей, ученые, получая в свое распоряжение еще один интересный источник по истории Армении, знакомятся с творчеством самого яркого представителя средневековой историографии Турции.

⁴ И. Ю. Крачковский, Турецкая географическая литература XV—XIX вв., Избранные сочинения, IV, М.—Л., 1957, стр. 597—600.

ქრონიკა და ინფორმაცია

რუსეთის პირველი რევოლუციის 70-ე წლისთავი

3 ივნისს თბილისში, საქართველოს კომპარტიის ცენტრალურ კომიტეტთან არსებული პარტიის ისტორიის ინსტიტუტის — სკკპ ცენტრალურ კომიტეტთან არსებული მარქსიზმ-ლენინიზმის ინსტიტუტის ფილიალის სხდომათა დარბაზში გაიხსნა რუსეთის პირველი რევოლუციის 70-ე წლისთავისადმი მიძღვნილი სრულიად საქავშირო სამეცნიერო სესია.

სესია მოიწვიეს სსრ კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის „დიდი ოქტომბრის სოციალისტური რევოლუციის“ კომპლექსური პრობლემის სამეცნიერო საბჭომ და მისმა საქართველოს სექციამ, საქავშირო მეცნიერებათა აკადემიის სსრ კავშირის ისტორიის ინსტიტუტმა, საქართველოს კომპარტიის ცენტრალურ კომიტეტთან არსებულმა პარტიის ისტორიის ინსტიტუტმა და საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ი. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტმა.

სესია მიეძღვნა პრობლემას „რუსეთის პირველი რევოლუცია დიდი ოქტომბრის გენერალური რეპეტიცია“. სესიას ესწრებოდნენ მოსკოვის, თბილისის, ბაქოს, ერევნის, კიევის, რიგის, ტაშკენტისა და ჩვენი ქვეყნის სხვა ქალაქების ისტორიკოსები და სკკპ ისტორიის თვალსაჩინო სპეციალისტები. მასში მონაწილეობა მიიღეს შვიდი მოძმე სოციალისტური ქვეყნის მეცნიერებმა.

სესია შესავალი სიტყვით გახსნა საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის მდივანმა ვ. სირაძემ.

სესიაზე მოხსენებანი და ინფორმაციები გააკეთეს ორმოცდაათზე მეტმა თვალსაჩინო საბჭოთა ისტორიკოსმა, საქართველოსა და საზღვარგარეთის ქვეყნების მეცნიერებმა. მათ გააშუქეს რუსეთის პირველი რევოლუციის ისტორიის სხვადასხვა ასპექტი და საერთაშორისო მნიშვნელობა, მისი მამოძრავებელი ძალები და სახალხო ხასიათი, რევოლუციის ლენინური გაკვეთილები.

6 ივნისს სესიამ მუშაობა დაამთავრა. სესიის მუშაობის შედეგები შეაჯამა აკადემიკოსმა ი. მინცმა.

სესიის მუშაობაში მონაწილეობდნენ: საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის პირველი მდივანი ე. შევარდნაძე, საქართველოს უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმის თავმჯდომარე გ. ძოწენიძე, საქართველოს კომპარტიის თბილისის საქალაქო კომიტეტის პირველი მდივანი პ. გილაშვილი.

სესიას დაესწრნენ: საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის პროპაგანდისა და აგიტაციის განყოფილების გამგე ვ. ბედინიშვილი, მეცნიერებისა და სასწავლებლების განყოფილების გამგე ე. სეხნიაშვილი, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ვიცე-პრეზიდენტები ე. ხარაძე და ი. აბაშიძე.

საქართველოს სსრ არქეოლოგიური ატლასი*

არქეოლოგიური ატლასის მიზანია, მეცნიერული კარტოგრაფიის მეთოდებით წარმოაჩინოს და მიაწოდოს მკითხველს ის აურაცხელი მასალა, რომელსაც ეყრდნობა ჩვენი ქვეყნის უძველესი ისტორია, აჩვენოს საქართველოს ტერიტორიაზე არსებული არქეოლოგიური კულტურების და მისი შემადგენელი ელემენტების გავრცელება სივრცეში (ტერიტორია) და დროში. ამ თვალსაზრისით ატლასს უნდა ჰქონდეს ისეთივე ამოცანა, როგორც „საქართველოს არქეოლოგიის“ ვრცელ გამოცელებას. ატლასი უნდა წარმოადგენდეს მეცნიერული ინფორმაციის სრულ წყაროს ქართული არქეოლოგიის შესახებ, ამ დარგის დღევანდელი განვითარების დონის შესაბამისად.

იმდენად, რამდენადაც ატლასის მიზანია გვიჩვენოს ყველაზე უფრო მნიშვნელოვანი პრობლემები, რომლებიც ახასიათებენ ჩვენებურ არქეოლოგიის განვითარებას მთელი სისრულით, ატლასი უნდა მოიცავდეს არა მარტო არქეოლოგიურ ინფორმაციას, ინფორმაციას კულტურისა და მისი შემადგენელი ნაწილების შესახებ არამედ ინფორმაციას იმ გარემოს შესახებაც, სადაც ჩასახვა, განვითარდა კულტურა და მისი შემადგენელი ნაწილები.

არქეოლოგიური კულტურა გარკვეულ გარემოში წარმოიქმნება ადამიანის მოქმედების შედეგად და ამდენად იგი ცოცხალი ორგანიზმა. მას ყველა ის ნიშანი ახასიათებს, რაც ცოცხალ ორგანიზმს — ჩასახვა, განვითარება და სიკვდილი. მაშასადამე, მას როგორც ცოცხალ ორგანიზმს, ახასიათებს საკუთარი სიცოცხლის დაცვის უნარი, თავისი არსებობის პირობებთან, გარემოსთან შეგუების უნარი და ამასთანავე, მას როგორც ცოცხალ ორგანიზმს დაუდგება დრო, როდესაც

კარგავს ამ შეგუების უნარს, მისი „შინა“ გარემო „უცხო“ ხდება და კულტურა კვდება.

ამიტომ ატლასში არქეოლოგიური რუკების გარდა უნდა შევიდეს შემდეგი რუკებიც:

1. ფიზიკური რუკა (ფიზიკურ-გეოგრაფიული დარაიონებით);
2. მეოთხეული ნალექების რუკა;
3. მორფოგრაფიული რუკა;
4. სასარგებლო წიაღისეულის რუკა;
5. მეცნარეული საფარის რუკა (აღდგენილი);
6. ზოოლოგიური რუკა (აღდგენილი);

სანადირო ძუძუმწოვრების, ფრინველთა — ქათმისნაირების, თევზების და სამონადირეო ფრინველების ჩვენებით;

- 7) კულტურული მეცნარეთა ზონები (აღდგენილი). მარცვლეულის, მენახებობის და ზაფხულისა და ზამთრის სათიბე-საძოვრების გავრცელების ძირითადი ზონების ჩვენებით.

ამ რუკების მიზანია ისტორიული თვალთხედვით იმის ჩვენება, რასაც იყენებდა საზოგადოება დროის იმ მონაკვეთში რომელიც ატლასის რუკებზე იქნება წარმოდგენილი, რა გარემოშიც უხდებოდათ არქეოლოგიურ კულტურებს ჩასახვა-განვითარება-კვდომა. ამდენად, ყველა ზემოთ ჩამოთვლილი რუკა წარმოადგენს ატლასის შესავალს.

არქეოლოგიური ატლასისათვის ძირითადი პრობლემაა კულტურების ისტორიული გეოგრაფია. ეს პრობლემა ყველაზე უფრო რთული და აქტუალურია. კულტურების წარმოშობა და სივრცეში და დროში განვითარება ჩერჯვრობით ვერ არის სათანადო სისრულით შესწავლილი და უფრო ზოგად საზღვრებში განიხილება. არქეოლოგიური კულტურა უნდა განვიხილოთ სისტემების, ცალკეული ორგანოების შექრულ ქაქუად, რომელსაც ახასიათებს თავისი შიდა გარემოს მდგრადობა. ოღონდ მდგრადობა აქ უნდა გავიგოთ არა როგორც უცვლელობა, არამედ როგორც ცვალებადობა, დინამიურობა, რომელიც იცავს ცოცხალ ორგანიზმს და ხელს უწყობს გარემოსთან შეგუების მის უნარს.

ამ საკითხების კარტოგრაფიულად ჩვენება, რომელიც მოითხოვს თითქმის აბსოლუტურ სიზუსტეს, მეტად ძნელია. საჭიროა შესწავლილ იქნეს არქეოლოგიური კულტურების შემადგენელი და დამახასიათებელი ელემენტები და შედგეს რუკები მათი გავრცელების და განვითარების ზუსტი ჩვენებით. არქეოლოგიური კულტურის ჩამოყალიბება-

* ამ სტატიაში შემოთავაზებული „საქართველოს არქეოლოგიური ატლასის“ შედგენის პრინციპები და რუკებზე მუშაობის წესი შესაძლებელია სრული არ იყოს, ვერ კიდევ ბევრი საკითხი გადაჭრას მოითხოვს, მაგრამ სპეციალისტების მიერ გულდაგულ განხილვა-განჭიკება, ალბათ, საბოლოოდ დახვეწს შედგენის პრინციპებსაც და ატლასზე თუ რუკებზე მუშაობის წესსაც. ამ უკანასკნელის შედგენის დროს გათვალისწინებულია ის მეთოდური მითითებანი, რომელიც გამოჩნდა შემოთავაზებულია სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის ისტორიული გეოგრაფიისა და კარტოგრაფიის სამეცნიერო საბჭოს მიერ.

გავრცელების საზღვრების ზუსტ ჩვენებას შეტად დიდი მნიშვნელობა აქვს. იგი შეიძლება გადაწყდეს მხოლოდ მთელი კომპლექსის გულდასმითი შესწავლის საფუძველზე. ხაკლებადაა შესწავლილი ეკონომიური გეოგრაფია, რაც კულტურის ერთ-ერთი ძირითადი კომპონენტია, და ნაკლებადაა მომარჩეველი კულტურის დადგენა-გარკვევისას. მაშასადამე ესეც თხოულობს დიდ სამუშაოს მისი კარტოგრაფიულად ჩვენების პრინციპებისა და მეთოდების დამუშავებისას.

ჩვეულებრივ, ისტორიული მოვლენების პერიოდიზაცია ხდება საზოგადოების განვითარების ფორმაციების მიხედვით. ჰაგარამ ამ შემთხვევაში (არქეოლოგიური ატლასი) ეს მოვლენები უნდა დაიყოს არქეოლოგიაში ჩნდებული პრინციპის მიხედვით — ქვის ხახა. ბრინჯაოს ხანა და ა. შ. ეს დიდი თემები თავისი შინაგანი განვითარების შესაბამისად ექვემდებარება. ყველა მოვლენა და კულტურა უნდა განიხილებოდეს ქრონოლოგიური რიგით.

ყველა მოვლენა უნდა განიხილებოდეს აგრეთვე სივრცეში. ე. ი. გარკვეულ ტერიტორიაზე (იგულისხმება საქართველოს სსრ). ამასთანავე რუკები უნდა შედგეს ამა თუ იმ კულტურის გავრცელების მთელი ტერიტორიის გათვალისწინებითაც (იგულისხმება მთელ მაშინდელ მსოფლიოში კულტურის გავრცელების დამატებითი რუკა-სქემები).

საჩვენებლად არჩეული ესა თუ ის მოვლენა მოცემული უნდა იყოს განვითარებაში. ე. ი. მის შესახებ რამდენიმე რუკა უნდა შედგეს განვითარების ეტაპების ჩვენებით. აუცილებელია, აგრეთვე, იმის ჩვენება თუ სად დაიწყო ესა თუ ის მოვლენა და როგორ ვითარდება იგი ქრონოლოგიური რიგით. დაეუშვათ, რომ ესა თუ ის მოვლენა ჩაისახა ქვემო ქართლში და მან განსაზღვრული დროის გავლის შემდეგ მიაღწია ზემო ქართლს. საინტერესო და აუცილებელი იქნება იმის ჩვენება თუ რა ხდება ამ დროს ქვემო ქართლში — დარჩა ეს მოვლენა იქ, თუ ვაქრა და სხვამ იჩინა თავი. ორ სხვადასხვა შემთხვევაში მას სხვადასხვა კულტურულ-ისტორიული მნიშვნელობა ექნება. ამდენად, მოვლენის ჩვენება სივრცეში და დროში ატლასის აუცილებელი პირობა უნდა იყოს.

წყაროთმცოდნეობითი ბაზა. გამოქვეყნებული ატლასები. როგორც წესი, არ შეიძლება შემაღვენი რუკების წყაროთმცოდნეობით დახასიათებას. აკადემიური, არქეოლოგიური ატლასი ასეთ ცნობებს უხდა შეიცავდეს. საკმარისი არ არის მხოლოდ ძირითადი ლიტერატურის მითითება, საჭირო

იქნება რუკებს დაურთოთ მათზე დატანილი ყველა პუნქტის შესახებ არსებული ცნობების სრული სია. მაგალითად, რუკა რომელიც გვიჩვენებს ფოთლისებური სატევრების გავრცელებას, უნდა შეივსოს ცნობებით თუ სად არის დაცული და სად არის გამოქვეყნებული ყოველი კონკრეტული სატევარი (ასეთი სია რუკის დამატება იქნება). ასეთი სიები საშუალებას მოგვცემენ სამეცნიერო მიმოქცევაში შევიტანოთ მნიშვნელოვანი წყაროები და ავაშალოთ ატლასის მეცნიერული ინფორმაციის დონე.

ყველა რუკას წინ უნდა უძღოდეს ზოგადი კულტურული ისტორიული დახასიათება: კულტურის რუკას ამ კულტურისა და კულტურის ელემენტისას ამ ელემენტის დახასიათება.

ატლასის წყაროთმცოდნეობითი ბაზა იქნება ყველა არქეოლოგიური, დადასტურებული ფაქტი, როგორც გამოქვეყნებული და მუზეუმის ფონდებში დაცული, ისე საველე მუშაობისას მიგნებული ძეგლი. მიუხედავად იმისა ამ ძეგლდან არის თუ არა ნივთი შესული სამუზეუმო ფონდებში.

რუკების შედგენისას ვრცლად უნდა იქნეს გამოქვეყნებული სტატისტიკური მასალები, რომლებიც საჭიროების შემთხვევაში მოგვცემენ საშუალებას შედგეს დამატებითი დიაგრამები და სქემები.

საქართველოს სსრ არქეოლოგიური ატლასის რუკების შედგენა. არქეოლოგიური რუკების შედგენა მოითხოვს არქეოლოგთა დიდი მასის ჩაბმას ამ სამუშაოში. ზოგი თემის, რუკის შედგენა მოითხოვს ცალკე მონოგრაფიულ გამოკვლევასაც.

რუკის ავტორის მუშაობა ოთხ ეტაპიანი იქნება:

1. მასალის შეგროვება და დამუშავება.
2. საავტორო ესკიზის (შავი რუკის) და განმარტებითი ტექსტის შედგენა; 3. წყაროთმცოდნეობითი ჩანაწერის შედგენა და 4. რედაქტორთან და კარტოგრაფთან მუშაობა.

1. მასალის შეგროვება და დამუშავება. დასაწყისში მუშაობა დამოკიდებული იქნება რუკის თემისაგან, რომელიც შეიძლება: ა) უკვე იყოს საქმარისად შესწავლილი სივრცობლივი ჩვენებისათვის; ბ) თხოულობდეს უკვე გამოვლენილი და გამოქვეყნებული მასალების დამატებით დადამუშავებას (მუზეუმის ფონდები და ა. შ.); გ) თხოულობდეს დამატებით საექსპედიციო სამუშაოებს და დ) თხოულობდეს სპეციალურ გამოკვლევას.

II. საავტორო ესკიზისა და განმარტებითი ბარათის შედგენა. საავტორო ესკიზი წარმოადგენს ავტორის მიერ ხელთ შედგენილ მონახაზს ნებისმიერ რუკაზე (ტოპოგრაფიული, ფოტოპირი, სპეციალური შედგენილი საბლანკო, გასახტულ ქალაქზე გადატანილი პირი და ა. შ.) აუცილებელი იქნება იმის ჩვენება თუ ფოტოპირი ან გასახტულ ქალაქზე გადატანილი პირი რომელი რუკიდანაა, რომელი გამოცემიდან, რა მასშტაბისაა და რამდენად შექმნილია. საავტორო ესკიზის შესადგენად უმჯობესი იქნება თუ დამზადდება სპეციალური საბლანკო რუკები და დაურვიდებათ ავტორებს.

საავტორო ესკიზის დამზადებისას აუცილებელი იქნება გამოვიყენოთ ერთიანი პირობითი ნიშნები, რომლებსაც შეიძლება ატლასის მთავარი რედაქცია. ან, ყოველ პუნქტს დაეწეროს პირობითი ნიშნის ხომერი. ესკიზის შედგენისას სასურველია გამოვიყენოთ ფერადი ფანქრები.

საავტორო ესკიზს თან უნდა ახლდეს განმარტებითი ბარათი, რომელიც შეიცავს რუკის მასალის საფუძველს და სადაც ყოველ კონკრეტულ მასალაზე იქნება წყაროებისა და ლიტერატურის მითითება. ბარათი აუცილებლად რეგულში უნდა შედგეს. აქაც სასურველი იქნება ერთიანი, სპეციალური რეგულების დამზადება.

გ ა ნ მ ა რ ტ ე ბ ი თ ი ბ ა რ ა თ ი ს ფ ო რ მ ა

თემის, რუკის დასახელება

პუნქტი	პირობითი ნიშანი ან მისი №	წყარო, ფონდი, ლიტერატურა	შენიშვნა
--------	---------------------------	--------------------------	----------

განმარტებითი ბარათის შედგენა აუცილებელია იმდენად, რამდენადაც არქეოლოგიური ატლასი პირველად იქმნება და მას წინამორბედი არა ჰყავს. ყოველი რუკა თხოვლობს მრავალ და ნაირნაირი მასალის დამუშავებას. რუკაზე არ შეიძლება დაიწეროს მთელი ის მასალა, რაც ბარათში უნდა შევიდეს (წყაროები, სამუზეუმო ფოტოები, ლიტერატურა). ბარათი აუცილებელია შექმნილი იქნას სარედაქციო მუშაობისათვის.

საავტორო ესკიზს უნდა დაერთოს ლეგენდა, და სადაც ეს აუცილებელი იქნება, განმარტებითი ტექსტიც, რომელიც მოგვცემს საშუალებას შედგეს რუკის დამატებები: რუკა სქემები, დიაგრამები (მაგ., რომელიმე კულტურის შემადგენელი ელემენტი თუ სიტყვა საკარტოვლოს სახელებს, ახ და

იმპორტი და ექსპორტი უსათუოდ ნაწევნები უნდა იყოს რუკა-სქემებით. სტატისტიკური მონაცემები დიაგრამებით უნდა გამოისახოს).

III. წყაროთმცოდნეობითი ჩანაწერი. შედგენა. წყაროთმცოდნეობითი ჩანაწერის შედგენა და შინაარსი დამოკიდებულია თემის, რუკის მდგომარეობაზე (იხ. I ნაწილის „ა“, „ბ“, „გ“ და „დ“ პუნქტები).

„ა“ პუნქტისათვის მიეთითოს გამოყენებული ლიტერატურა.

„ბ“ პუნქტისათვის მიეთითოს გამოყენებული ლიტერატურა და სამუზეუმო ფონდები, მიეცეს მათი მოკლე დახასიათება და აღინიშნოს რა დამუშავება განიცადა მასალამ.

„გ“ პუნქტისათვის მიეთითოს რა საექსპედიციო სამუშაოები ჩატარდა, ვის მიერ. მიეთითოს წყაროები და რა დამუშავება განიცადა მოძიებულმა მასალამ.

„დ“ პუნქტისათვის მიეთითოს რა სამუშაო ჩატარდა, სად გამოქვეყნდა გამოკვლევა ან სად ინახება ხელნაწერი.

სამეცნიერო ნაშრომები და სტატიები, რომლებიც შესრულდნენ რუკის დასამზადებლად, ვერავითარ შემთხვევაში ვერ შეცვლიან წყაროთმცოდნეობით ჩანაწერს, რომელიც უხდა დაერთოს საავტორო ესკიზს.

IV. რ ე დ ა ქ ტ ო რ თ ა ნ დ კ ა რ ტ ო გ რ ა ფ თ ა ნ მ უ შ ო ბ ა. საავტორო ესკიზი და წყაროთმცოდნეობითი ჩანაწერი წინასწარ კანონიერი და რეგენზირებული, გადაეცემა თემის რედაქტორს, რომელიც ახორციელებს მთავარ რედაქციასთან მის შეთანხმებას და რომელსაც შეუძლია საჭიროების შემთხვევაში მოაწუოს რუკის განხილვა მისი შეცხინებული ღირებულებისა და სისრულის დასადგენად. თემის რედაქტორი ხელმძღვანელობს თემის მონაკვეთის რუკების მკაეტის დამზადებას.

მუშაობის პროცესში რუკისა და წყაროთმცოდნეობითი ჩანაწერის ავტორი რედაქტორსა და კარტოგრაფ-შემსრულებელს უწევს აუცილებელ დახმარებას, მათი მითითებით აზუსტებს საავტორო ესკიზსა და წყაროთმცოდნეობით ჩანაწერს.

ლ ე გ ე ნ დ ა. ლეგენდა არის პირობითი ნიშნების ნუსხა განმარტებითი ტექსტითურთ, რომელიც ხსნის რუკის შინაარსს. როგორც ყველა ისტორიული რუკის, ასევე არქეოლოგიური რუკის მიზანი მხოლოდ ის კი არ არის რომ პირობითი ნიშანი განმარტოს, არამედ იგი უნდა დაეხმაროს მკითხველს რუკის შინაარსის გახსნაში, ამიტომ ლეგენდა, შიბი აგებულია და გამოხატებულია ზედმიწევნით

დახვეწილი, რუკის შინაარსთან შეფარდებული და ლაკონური უნდა იყოს.

ლეგენდა უნდა შედგეს მას შემდეგ რაც საბოლოოდ დადგინდება ატლასის შემადგენელ რუკათა ნუსხა.

ორგანიზაციულად მთელ სამუშაოს უნდა ხელმძღვანელობდეს მთავარი რედაქცია, რომელიც განახორციელებს დარგობრივი რედაქციების მიერ წარმოდგენილ რუკათა ხუსხების ურთიერთშეთანხმებას, ატლასის შემადგენელ რუკათა ნუსხის დახვეწა-დაზუსტებას და კარტოგრაფიული მხარის ზედამხედველობას.

რაც შეეხება დიდ თემებს, რომლებიც ატლასის მონაკვეთები იქნებიან (ქვის ხანა... ანტიკური ხანა...), და მათ შემადგენელ ნაწილებს (ბოლოკვეთილი მახვლები... ქვევრ-სამარხები...), ეს საკითხები უნდა დააშუშაონ ამ მონაკვეთების, თემების რედაქციებმა. რომელთა მიერ წარმოდგენილი გეგმების შექმნებით გაირკვევა ატლასში შემავალ რუკათა სრული ნუსხა.

არქეოლოგიური ატლასი თავისი შოკულობითა და შინაარსით მეტად ვრცელი იქნება და მისი შესრულება დიდ მუშაობას მოითხოვს, მაგრამ ზოგ კონკრეტულ თემაზე მაინც შეიძლება უკვე დაწყებულ იქნას რუკების შედგენა.

ზოგადად ასე წარმოგვიდგენია „საქართველოს სსრ არქეოლოგიური ატლასის“ შედ-

გენის პრინციპები და მასზე მუშაობის ორგანიზაციული მხარე. წინამდებარე წერილი ოდნავ მაინც თუ დააჩქარებს და ხელს შეუწყობს „საქართველოს არქეოლოგიური ატლასის“ შედგენას, მიზანს მიღწეულად ჩავთვლით“.

ცალკეული არქეოლოგიური რუკების შედგენას ჩვენში უკვე დიდი ხნის ტრადიცია აქვს. არქეოლოგიური რუკები ექსპონირებული იყო და არის ს. ჭანაშვიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიურ გამოფენებზე. ასეთი რუკები შესულია საქართველოს სსრ გეოგრაფიული ატლასის შემადგენლობაშიც. არქეოლოგიური რუკები დაერთვის თითქმის ყველა გამოქვეყნებულ მონოგრაფიულ გამოკვლევას და გამოქვეყნებულ სადისერტაციო ნაშრომს. რუკებს ადგენენ არქეოლოგიური ექსპედიციები, მაგრამ ყველა ეს არაა გაერთიანებული ერთ ხელში. ერთ ორგანიზაციაში და ამდენად არაა გახსაზღვრული საერთო გეზი და გეგმა. რუკების გამომხატვაში არ მონაწილეობენ კვალიფიციური კარტოგრაფები; არა შემუშავებული შედგენის პრინციპები; შედგენილი არაა რუკათა ნუსხა. არაა შემუშავებული ლეგენდა და გამომსახველობითი საშუალებანი. ყველა ამის გაკრეშე არქეოლოგიური ატლასი ვერ შეიქმნება. საქირო და აუცილებელი კი არის.

გიორგი ციციშვილი

ნანტაქისის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1974 წლის მუშაობის შედეგები

1974 წელს ნანტაქისის არქეოლოგიური ექსპედიცია ველზე მუშაობდა 1 ივნისიდან 31 დეკემბრამდე. ექსპედიცია დაფინანსებული იყო უინეალქისის ჰიდროკანძის დირექციის მიერ. მუშაობა მიმდინარეობდა სარკინეს, ძალისასა და ნანტაქისის ველზე, ხოლო სადაზვერვო სამუშაოები ჩატარდა მცხეთის რაიონის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში (იხ. რუკა).

ნაქალაქარ სარკინეს ტერიტორიაზე გათხრა ვაგრძელდა მეხუთე უბანზე, რომელიც მის ცენტრალურ ნაწილში მდებარეობს. აქ 1972 წელს ნაგებობის ჩაქცეული სახურავის ქვეშ აღმოჩნდა ნიღბები და ტერაკოტული ქანდაკებები. ვინაიდან ნაქალაქარი მთის კალთაზეა შეფენილი, ამიტომ საცხოვრებელი და სხვადასხვა დანიშნულების ნაგებობები ხელოვნურად შექმნილ ტერასებზეა განლაგებული. ერთ ასეთ ტერასას წარმოადგენს V უბანი. აქ მთის კალთაზე, კლდოვან მასივში, გამოკვეთილი

კლდის სიმაღლე 6,3 მ., ხოლო ტერასის სიგანე საშუალოდ 15 მ. უდრის. ტერასის გასაკეთებლად შესრულებულია გრანდიოზული სამუშაო, მოჭრეული და გატანილია 2000 კუბურ მეტრამდე კლდის ქანი.

ტერასაზე, რომლის სიგრძე 40 მ., ხოლო სიგანე საშუალოდ 15 მ. უდრის, რამდენიმე ნაგებობა მდგარა. ამას ნათლად მოწმოს აქ განოვლენილი კრამიტის ყრილები, რომლებიც ნაგებობების ჩაქცეულ სახურავს უნდა წარმოადგენდეს (ტაბ. I, სურ. 1).

ნაქალაქარ სარკინეს ტერიტორიაზე ჩატარებული გათხრები ექვმიუტანლად ადატურებენ, რომ ნაგებობათა ასაშენებლად ძირითადად ხის მასალას იყენებდნენ. იშვიათად გვხვდება ქვიშაქვის გათლილი კვადრები და ალიზის აგური.

მეხუთე უბანზე მდგარი ნაგებობანი; კირითადად ხის მასალით იყო აგებული. ვაწინ-

დის შემდეგ კარგად გამოიყვება კრამიტის ყრილები; რომლებსაც ნაგებობის გეგმის მოყვანილობა ჰქონდათ. თუთონ ნაგებობის კედლები ჩვენამდე არ შემოინახა. კრამიტყრილის ალაგების შემდეგ, გამოჩნდა თიხატყეპნილი იატაკი. მწვრდილი ძელების ანაბეჭდები და რკინის ოთხკუთხა განივკვეთის მქონე თავბრტყელი ლურსმნები, რომლებიც ხის კონსტრუქციებთან არის დაკავშირებული.

სამშენებლო მასალად გამოყენებულია ადგილობრივი კლდის, მოშავო ფერის ქვებიც, რომლებიც დასამუშავებლად არ ეარგა, იშლება. ასეთი ქვით V უბანზე, ე. ი. ტერასის მთელ სიგრძეზე, 30 მ. სიგრძის კედელი აუშენებიათ, რომლის ნაშთმა ჩვენამდე მოაღწია. წყობა მშრალი უნდა ყოფილიყო, შემაკავშირებელი საშუალების არავითარი კვალი არ აღმოჩნდა.

ნაგებობები გადახურული ყოფილა ორი ტიპის, ბრტყელი. გვერდებკეცილი, ღარისებრი, წითლად შეღებილი, კრამიტით. აქ განსხვავებულ ფორმისა და სიდიდის კრამიტები გვხვდება, რომლებიც ერთმანეთისგან ქრონოლოგიურადაც განსხვავდებიან.

პირველა სახის კრამიტი გაკეთებულია განლეკილი თიხისაგან, კარგადაა გამოშვარი, კეცს მოყვითალო ფერი დაჰკრავს. კრამიტის აკეცილი გვერდები დაბალია, ხოლო ჭდე მოკლეა და ღამაზადაა გამოყვანილი. ჭდეს ზევით კრამიტის გვერდი პირამდე მომრგვალებულია. ასეთი კრამიტის სიგრძე 54—56 სმ, სიგანე თავში 41 სმ. ბოლოში 49 სმ უდრის. ჭდეს ზევით სიმაღლე 8—9 სმ-ია. აკეცილი გვერდების სიმაღლე გარედან 4 სმ-ია, შიგნიდან — 2—2,5 სმ, ხოლო კეცის სისქე 1,5—2 სმ უდრის.

მეორე სახის კრამიტი აღნაგობით პირველისგან არ განსხვავდება, ფორმა და სიდიდე ერთი აქვთ. მხოლოდ ჭდე აღარაა გამოყვანილი. იგი სწორადაა ჩაჭრილი და ჭდის ზედა ნაწილი კუთხეს ჰქმნის.

მესამე სახის კრამიტი ფართოდაა გავრცელებული გვიანანტიკური ხანის აღმოსავლეთ საქართველოში. გაკეთებულია სუფთა განლეკილი თიხისაგან. გამოშვარია კარგად, კეცი გადანატეხში მოვარდისფერია. ეს კრამიტიც ყალიბშია ნაკეთები, შედარებით ტლანქია. ასეთი სახის კრამიტის სიგრძე 47 სმ-ია, სიგანე თავში 35 სმ, ბოლოში 41,5 სმ, სიმაღლე ჭდეს ზევით 13—14 სმ უდრის. აკეცილი გვერდის სიმაღლე 8—9 სმ აღწევს, კეცის სისქე 2—2,5 სმ-ია.

არსებული მასალების გათვალისწინებით. პირველი სახის კრამიტი ჩვენს წელთაღრიცხვამდე IV ს-ის დასასრულსა და III ს-ის პირველ ნახევარში უკეთებიათ. ჩვენს წელთ-

აღრიცხვამდე III საუკუნეში და II ს-ის დასაწყისში პირველი სახის კრამიტთან ერთად გავრცელებული ჩანს მეორე სახის კრამიტი, ხოლო ჩვენს წელთაღრიცხვამდე II საუკუნიდან ვიდრე ჩვენი წელთაღრიცხვის IV საუკუნემდე გაბატონებული მდგომარეობა მესამე სახის კრამიტს უკავია, თუმცა ამ სახის კრამიტში ზოგიერთი განმასხვავებელი ნიშანიც ჩანს.

ასევე განსხვავებულია ღარისებური კრამიტიც. ისინი ფორმისა და სიდიდის მიხედვით სამი სახისაა. ნაქალაქარ სარკინეს ტერიტორიაზე არ გვხვდება ხელით ნაქარში კრამიტი. აქაური კრამიტი მორგვზე ნაკეთები მილის ნახევარს წარმოადგენს.

პირველი სახის კრამიტის სიფართო, ე. ი. დიამეტრი 42—48 სმ აღწევს, სიგრძე კი 50—55 სმ უნდა ყოფილიყო. თავიდან 5—7 სმ დაშორებით შემოუყვებათ რგული რომლის სიმაღლე 1,5—2 სმ-ია. ასეთი კრამიტით ზღუდეებს ე. ი. გადახურული გვერდების შესაყარ ადგილებს ხურავდნენ.

მეორე სახის კრამიტი შედარებით პატარაა, მისი სიგრძე 47 სმ-ია, სიფართო თავში 18,5 სმ, ბოლოში 26 სმ, ხოლო კეცის სისქე 2 სმ უდრის. თავიდან 5—7 სმ დაშორებით ამ სახის კრამიტს გაკეთებული აქვს ქიმი. ქიმიები განაყვითში ოვალს ან საკმაოდ გრძელ ოთხკუთხედს იძლევა.

მესამე სახის კრამიტი პატარაა. მისი ნახევარსიხის დიამეტრი 15—16 სმ-ს არ აღემატება. დანარჩენი ნიშნები მეორე სახის კრამიტისა აქვს.

აღწერილი კრამიტები ქრონოლოგიურად ერთმანეთისგან არ განსხვავდებიან. ისინი ხანგრძლივად თანაარსებობენ. ჩვენს წელთაღრიცხვამდე III ს-ის დასასრულთან ჩვენი წელთაღრიცხვის III ს-ის ჩათვლით.

V უბანზე მდგარი ნაგებობებიდან კარგად მხოლოდ ერთი ნაგებობის გეგმა გამოიყვება. მის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში 1972 წელს აღმოჩნდა ნიღბები და ტერაკოტული ქანდაკების ნაშთები. კრამიტის გაშენდის შემდეგ შემოინახა ნაგებობების კონტურები, ხოლო მისი ალების შემდეგ ნათლად გამოჩნდა სწორკუთხედის მოყვანილობის ნაგებობის გეგმა. ნაგებობის სიგრძე 15 მ-ია, სიგანე კი 4 მ უდრის. ნაგებობას ჩრდილო-დასავლეთითა და ჩრდილო-აღმოსავლეთით ჰქონია კედელი, რომელიც თავისებურადაა გამართული და დღემდე საქართველოს ტერიტორიაზე არ შეგვედრია. კედლის გარეთა პირები ან ე. წ. პერანგები, ძელებით ან სქელი ფიტრებით ყოფილა ამოყვანილი, ხოლო მათ შორის ცარიელი ადგილი ამოყვანილია

ადგილობრივი კედლის ღორღით. ასეთნაირად გამართული კედლის სისქე 0,9 მ არ აღემატება, ხოლო შემორჩენილი კედლების სიმაღლე 0,8 მ აღწევს. კედლის მშენებლობა იატაკის დონეზე, კარგად მოსწორებულ კედლებზე დაწყებული.

ამ ნაგებობის დანარჩენი ორი კედელი არ შემოინახა. სავარაუდოა, რომ ამ მხარეს ნაგებობის სახურავის მთელი კონსტრუქცია ხის კედლებზე ან ბოძებზე იყო დაყრდნობილი, რომლებმაც ჩვენამდე ვერა მოაღწია.

ნაგებობას თიხატყეპნილი იატაკი ჰქონია, რომლის სისქე 15—30 სმ უდრის. სამხრეთ-აღმოსავლეთის მხრიდან საიდანაც ნაგებობას კედელი არ აქვს, კარგად გამოჩნდა თიხატყეპნილი იატაკის შემადგენელი და შეღესილი ნაპირი.

აღწერილი ნაგებობა ტერასაზე მთავარ შენობას წარმოადგენდა. აქ სხვა ნაგებობებზე მდგარა, მაგრამ კაპიტალური კედლების უქონლობის გამო მათი გეგმის აღდგენა შეუძლებელი ჩანს. მიუხედავად ამისა, გრძელი კედლის არსებობა და კრამიტების ყრილები — ნაგებობის ჩაქეული სახურავი, თვალნათლივ მიუთითებს აქ სხვა ნაგებობების არსებობაზე.

აღწერილი ნაგებობიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთით გრძელდება ადგილობრივი კედლის ქვებით ნაგები კედელი, რომლის სიგრძე 26 მ უდრის. ამ კედლის სამხრეთით მის გასწვრივ ხუთიოდე მეტრის სიფართის კრამიტყრილის ზღლი გაიწმინდა. იგი ნაგებობის სახურავს უნდა წარმოადგენდეს. ამ ნაგებობის ერთი კედელი ადგილობრივი კედლის ქვებით ყოფილა აშენებული, ხოლო დანარჩენი კედლების მაგვირობა ხის ბოძებს ან ფიცრისაგან გაკეთებულ კედელს უნდა გაეწია.

V უბნის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში. აღნიშნულ გრძელ კედელსა და ხელოვნურად მოკვეთილ კედეს შორის მოქეული ადგილის სიფართე 6 მ უდრის, ხოლო სიგრძე 19 მეტრს. აქ კედლის ძირის გასწვრივ 6 მეტრის სიგრძეზე ნაცროვან ფენაში, რომლის სისქე 20—35 სმ აღწევდა, გაბნეული იყო ოქროს ნძივები და მძივსაიდები. ოქროს ბურბუშეღა. აქვე აღმოჩნდა საბერევის შტკარი, სახერცები, ისრისპირები, თითისტარისებური ამფორისკის ნატეხები და სხვა. აღმოჩენილი მასალა, მათ შორის ოქროს მძივები და მძივსაიდები, რომელთაც ხმარების კვალი არ ეტყობათ, იმაზე მიუთითებს, რომ აქ ოქრომჭედლის სახელოსნოს არსებობასთან უნდა გვეკონდეს საქმე.

V უბანზე გამოვლენილი მასალებიდან აღსანიშნავია: მეგარული შავლაქიანი თასის ნატეხები, რომელსაც ოდნავ მომრგვალებული

ქიზა, სწორი კიდე და დაქანებული კალთები აქვს, თასი შემკულია ფრინებად. პირველ ფრინეს 1 სმ სიფართე აქვს და შემკულია ხვეული მცენარეული ორნამენტით. ამ ფრინეს 0,5 სმ-ის დაშორებით შემოსდევს კოპების წრე. თასის დაქანებული კალთები შემკულია წაგრძელებული ფოთლების გამოსახულებით, რომელთა მარჯვენა გვერდი კოპებითაა გადმოცემული. ნატეხზე შემორჩენილია მამაკაცის ოდნავ მოხრილი გამოსახულებაც. თასის ზედაპირი დაფარულია მძარე ხარისხის შავი ლაქით. ანალოგიების საფუძველზე, თასი ჩვენს წელთაღრიცხვამდე II საუკუნით თარიღდება.

იატაკზე აღმოჩნდა ამფორისკის ყელისა და ძირის ნატეხები. რომლის კეცი მოყვითალო ფერისაა. ამფორისკის მაღალი ცილინდრული ყელი და თითისტარის მკვეთრი ტანი აქვს. ჩაეწროებული მაღალი ძირა ნაწილი ფოლანქისმკვეთი ქუსლით მთავრდება. ამფორისკის სიმაღლე 18—19 სმ უნდა ყოფილიყო. მსგავსი ამფორისკის წატეხი აღმოჩნდა გრძელ მინდორზე 1956 წ. ამფორისკი იმპორტულ ნაწარმს მიეკუთვნება, მცირეაზიული წარმოშობისაა და ანალოგიების მიხედვით ჩვენს წელთაღრიცხვამდე II საუკუნით თარიღდება.

ნაცროვან ფენაში აღმოჩნდა 93 ცალი ოქროს მძივი და მძივსაიდი. მძივები ორი სახისაა, დამზადებულია წვრილ ღრუიანი მავთულისაგან, რომლის დიამეტრი 1,5—2 მმ არ აღემატება, ხოლო სიგრძე 3—5 მმ უდრის. არის სადა და გოფირებულ ზედაპირიანი მძივები. მძივსაიდები სამი სახისაა: პირველი სახის მძივსაიდს, გოფირებულ ზედაპირიან ღეროზე მირჩილულ წვრილ მავთულის რგოლზე ჩამოკიდებული აქვს ასეთივე წვრილი მავთულის რგოლზე მირჩილული წიბოიანი ბურთულა, რომელიც ფორმით ძალიან ჰგავს ცაცხვის ნაყოფს; მეორე სახის სამწახნაგა მოგრძო საკიდს წიფლის ნაყოფის ფორმა აქვს; მესამე სახის — კონუსის მოყვანილობის მოგრძო საკიდი, რომელიც ცვარასმკვეთი კოპით ბლოკდება.

ამავე ნაცროვან ფენაში აღმოჩნდა ოქროს ორი პატარა კილიტი. ვარდული, ბიპირამიდული მძივი და ოქროს ბურბუშეღა, რომელიც ოქრომჭედის გრეხილ ძაფებადაა მიჩნეული.

იატაკის დონეზე აღმოჩნდა ბრინჯაოს ვარდული, დიამეტრი 3,5 სმ. შედგება რვა ფურცლისაგან, ერთმანეთისგან გამოყოფილია გრეხილი ხაზებით, ცენტრში მოთავსებულ კონს გარშემო წრე შემოსდევს, ქვედა ფირფიტას აქვს ნახერტი, რომლითაც მას იმაგრებდნენ სამოსზე.

V სექტორის IV კვადრატში აღმოჩნდა აბზინდა (?), დიამეტრი 11,3 მ უდრის. აბზინდას გარშემო შემოუყვება მალალი ხარისხის ვერცხლის 1,5 სმ სიფართის ზოლი, რომელიც ბრინჯაოს ფირფიტაზეა დამაგრებული ვერცხლისავე 13 მანკვლით. ბრინჯაოს ფირფიტა ორი ნაწილისგან შედგება, შუა ნაწილში 6 მმ სიფართისა და 2,5 სმ სიგრძის სათასმე ქრილები აქვს.

იატაჯზე სხვადასხვა ადგილას აღმოჩნდა წვეილი, ოთხკუთხა განიკვეთის მქონე ბრინჯაოს რკელი, დიამეტრი — 2,5 სმ; კონუსური მოყვანილობის ხანჯლის ქარქაშის ბოლო რკინისაა; თიხის შტვირი; სიგრძე — 5,5 სმ, დიამეტრი — 2,5 სმ, ნახვრეტის დიამეტრი — 7 მმ; სახვრეტები, რომელთა სიგრძე 5—7 სმ უდრის; რკინის ისრის წვერები, ძირითადად ერთი სახის, სამფრთიანი, მუხლიანი მოგრძო ყუნწით, სიგრძე 4,5 სმ უდრის; რკინის ლურსმნების, რომელთაც ოთხკუთხა ღერო და ბრტყელი თავი აქვთ, სიგრძე 10—15 სმ უდრის.

ნაქალაქარ სარკინეს ტერიტორიაზე (V უბანი), რომლის გათხრა 1974 წელს დასრულდა ძირითადად ერთ კულტურულ ფენას შეიცავდა. პირველი ნაგებობის ჩამოქცეული სახურავის თავზე წარმოქმნილი იყო I მ სისქის სტერილური ფენა, ხოლო შემდეგ იყო კრამიტების ყრილი, რომელიც ზევიდან ჩანს დაცურებული. ამ ყრილის გაგრძელებაში 1972 წელს აღმოჩნდა მინის ქურქლის პირისა და გეარდის მოზრდილი ნატეხი, რომელიც სპეციალისტების განსაზღვრით ჩვენი წელთაღრიცხვის I—II საუკუნეებით თარიღდება. ჩვენი დაკვირვების მიხედვით აღნიშნული კრამიტების ყრილი სწორედ ამ ხანისაა. ასეთ ეთარებაში გასაკვირი აღარაა პირველი ნაგებობის ჩანგრეულ სახურავსა და დაცურებულ კრამიტებს შორის 1 მ სისქის სტერილური ფენის წარმოშობა.

უნდა აღინიშნოს, რომ V უბანზე განათხარი ნაგებობანი მითვებული ჩანს და თავისითაა დანგრეული. ამიტომ, რომ, როდესაც აქედან წასულან ყველაფერი თან წაუღიანთ და გათხრების შედეგად ძალიან მცირე მასალა აღმოჩნდა. მიუხედავად ამისა მაინც შესაძლებელია, რომ განათხარი ძეგლის მიტოვების აბსოლუტური თარიღი ჩვენს წელთაღრიცხვამდე II ს-ის მიწურულით განისაზღვროს.

ნაქალაქარ ძალისას ტერიტორიაზე გათხრები მიმდინარეობდა მეორე უბანზე (ტაბ. I,

სურ. 2). მდ. ნარეკევის მარცხენა ნაპირზე, მდინარის პარალელურად 40 მ დაშორებით გაკეთდა საღაზვერეო-საძიებო თხრილი, რომლის სიგრძე 80 მ-ია, სიგანე კი 2 მ უდრის. თხრილის გავლების მიზანს წარმოადგენდა ნაქალაქარის ამ ნაწილში ნაგებობათა ნაშთების გამოვლენა, კულტურული ფენის სისქისა და ქრონოლოგიის დადგენა. 0,7—0,8 მ. სისქის მიწის ფენის აღების შემდეგ გამოვლინდა ნაგებობათა ნაშთები, რომელთაგან აბანოს კომპლექსის დიდი ნაწილი გაითხარა, დანარჩენი ნაგებობების შესწავლა და აბანოს კომპლექსის გათხრის დასრულება მიმდინარე წელსაა ნავარაუდელი.

აღნიშნული თხრილის ჩრდილოეთ ნაწილში გამოვლინდა ალიზის აგურის კედლის საძირკვლები და მდ. ნარეკევიდან ქალაქში შემომავალი თიხის მილებით გაკეთებული წყალსადენის ნაწილი.

ამ ნაგებობიდან სამხრეთით 4.1 მ დაშორებით გამოჩნდა დიდი, არქიტექტურულად გაფორმებული, სასახლის ტიპის ნაგებობა. ეს ნაგებობა ფასადით სამხრეთ-დასავლეთითაა მიმართული. ნაგებობის უკანა კედელი ალიზის აგურით ყოფილა ამოყვანილი, შემონახულია მისი რიყისქვით ნაგები საძირკველი, რომლის სიფართო 1,35 მ უდრის. ფასადის მხარეს შენობას კოლონები ჰქონია. გაითხარა ბაზილიტის ქვისგან შესანიშნავად გამოკვეთილი ოთხი ბაზა (ტაბ. II, სურ. 1), რომელზედაც დაყრდნობილი უნდა ყოფილიყო 28 სმ დიამეტრის მქონე ხის ბოძები — კოლონები. სავარაუდოა, რომ ნაგებობის სიგრძე 30 მ უდრისადა, ხოლო სიგანე კედელსა და ფასადის კოლონებს შორის 10 მ შეადგენს. ნაგებობას გავით მოტყეპნილი იატაკი აქვს. რომლის სისქე 5—7 სმ უდრის.

აღნიშნული ნაგებობის კედლისა და იატაკის ქვეშ გაყვანილია, თიხის მილებით, წყალსადენი, რომლითაც ქალაქის ერთი ნაწილი მარაგდებოდა სასმელი წყლით. წყალსადენისათვის გათხრილია არხი, რომელიც ჩაწყობილია თიხის მილებით. მილის ვიწრო თავი მეორე მილის ფართო ბოლში კორხსნართაა ჩადულაბებული. მილგაყვანილობა აქა-იქ გამაგრებულია რიყის ქვით, ხოლო მთელი არხი ამოვსილია წყალგაუმტარი თიხით, რაც წყალსადენის იზოლაციას წარმოადგენს. თიხის მილის სიგრძე 45 სმ-ია, დიამეტრი კი 17 სმ უდრის.

აღწერილი ნაგებობის აღმოსავლეთით, ათამდე მეტრის დაშორებით, თხრილში გამოვლინდა მოზაიკა. მოსწორებული მიწის პირი რიყის ქვითაა მოკირწყლული, რაზედაც კირხსნარის საკმაოდ სქელი ფენაა დასხმული, მას-

ზე 5 ფერის ნატეხი ქვების მსხვილი კვანძებით მოზაიკა გაკეთებული, რომელზედაც ოთხკუთხედებია გამოსახული. თითქოს საეარაუდო ჩანს, რომ მოზაიკა რომელიმე დიდი ნაგებობის შიდა ეზოს ნაწილს წარმოადგენს (ტაბ. II, სურ. 2).

ჩამოთვლილი ნაგებობებისა და მოზაიკის გათხრისას გამოვლინდა ნაგებობათა კრამიტის ჩაქცეული სახურავი, რომელიც ძლიერი ხანძრითაა განადგურებული (მოზაიკის მახლობლად), დიდძალი შეღებილი კრამიტი გვიანანტიკური ხანისა, სარკმლის მინა, მინის, თიხის ჭურჭლისა და ლუთერიუმის ნატეხები, პატარა მრგვალი ჭრანები. აღნიშნული მასალები ქრონოლოგიურად ჩვენი წელთაღრიცხვის I—IV საუკუნეებში ეჭვება.

აბანოს კომპლექსსა და კოლონებიან ნაგებობას შორის ვათხრილ ფართობზე გამოვლინდა ალიზის კედლის საძირკვლები: წყალსადენისა და კანალიზაციის მიღგაყვანილობანი; ნაცარნახშირის სქელი ფენები, რომელიც ქალაქის განადგურების უტყუარი მოწმეა; რიყის ქვით მოკრწყული მოედნის ნაწილი; გაურკვეველი სახის ნაგებობის ნაშთი; სამარხები და სხვა. ამ მონაკვეთზე გამოიკვეთა 5 ფენა. რომელიც ერთმანეთისაგან კარგადაა გამოყოფილი. აღმოჩენილი მასალების საფუძველზე პირველი სამი ფენა ნაგებობის ნაშთებით ჩვენი წელთაღრიცხვის I—IV საუკუნეებს ეკუთვნის, ხოლო მომდევნო ორი ფენა VII საუკუნემდეა წარმოქმნილი (ტაბ. III, სურ. 1).

მეორე უბანზე განათხარი ძეგლებიდან მთავარი აბანოს კომპლექსია. ამ კომპლექსში რამდენიმე ნაგებობა შედის. პირველი ნაგებობის ჩვენამდე მოღწეული იატაკი და ცოკოლი, შესანიშნავად გათლილი, ტუფისქვის დიდი ფილებითაა აგებული. ამ ნაგებობის ორი განყოფილება ვადარჩა მეტ-ნაკლებად დანგრევას. პირველს პირობითად საკურთხეველიანი განყოფილება, ხოლო მეორეს ღია ეზო — ატრიუმი შევარქვით. თუმცა დასავლეთითა და აღმოსავლეთით მასზე მიშენებული და დაშენებული აბანოების მიხედვით თუ ვემსჯელებთ, მაშინ იგი დიდი აბანოს ერთ-ერთ შემადგენელ ნაწილად შეიძლება მივიჩნიოთ. ყოველ შემთხვევაში აბანოს გენერალური რეკონსტრუქციის შემდეგ გათლილი ქვის იატაკიანი ნაგებობა უშუალოდ აბანოს ნაწილს წარმოადგენდა (ტაბ. III, სურ. 2).

საკურთხეველიანი განყოფილებად მიჩნეული ნაწილი ვეგმაში სწორკუთხედს იძლევა. მისი სიგრძე 9,95 მ-ია, სიფართოე სამხრეთ ნაწილში 2,60 მ, ხოლო სამხრეთის კედლიდან 7,40 მ-ის შემდეგ, გაფართოებულ ნაწილში

3,45 მ უდრის. ამ გაფართოებულ ნაწილს ჩრდილოეთიდან მიშენებული აქვს 3,20 მ სიგრძისა და 2,22 მ სივანის შევრილი, რომელიც ასევე კარგად გათლილი ტუფის ქვისგანაა ნაშენი. მინაშენში გასასვლელი ორ კოლონას შორისაა მოთავსებული, მათ შორის დაშორება 1,38 მ უდრის. კოლონებისათვის განყოფილების ჩრდილოეთის კედელში ჩაშენებულია ორი ბაზა — ზომით 0,44×0,58 მ. კოლონებიდან ჩრდილოეთით 1,16 მ დაშორებით აღმართული ყოფილა ასევე ქვის კოლონები. ასეთივე კოლონები მდგარა პირველი კოლონის აღმოსავლეთის და დასავლეთის მხარეზეც. კოლონების არსებობაზე მიუთითებს კოლონის ნაღვში ოთხკუთხედი ადგილი და ამ ადგილის ცენტრში ამოკეცილი უოსო, რომლის ზომებია 5×5×4 სმ.

ჩრდილოეთის კედლის ცოკოლიდან, მინაშენში, 1,98 მ დაშორებით ამოკეცილია 0,45 მ დიამეტრის მქონე ფოსო. სავარაუდოა, რომ ამ ფოსოში თავის დროზე საკურთხეველი იდგა.

საკურთხეველიანი განყოფილების იატაკი კარგად გათლილი და მკიდროდ ერთმანეთზე მიწყობილი ტუფის ქვითაა გაკეთებული. უდრის ქვის სიგრძე 2,73 მ, სივანე 1,19 მ უდრის. ცოკოლი გრძივი კედლების გასწვრივ იატაკის დონიდან 7 სმ, ხოლო ჩრდილოეთისა და სამხრეთის კედლების გასწვრივ 10 სმ-ითაა ამალგებული.

საკურთხეველიანი განყოფილებას აღმოსავლეთის მხრიდან მიშენებული აქვს ღია ეზო — ატრიუმი (ტაბ. IV, სურ. 1). ამ განყოფილებისა და მხოლოდ გათლილი ტუფის ქვით დაგებული იატაკია ვადარჩენილი, რომელიც 15 სმ-ით დაბლა მდებარეობს პირველი განყოფილების იატაკზე. ღია ეზო ვეგმაში ოთხკუთხედი 7,75 მ×6,95 მ მის ცენტრში გაკეთებულია დაბალი, ოთხკუთხედი აუზი შადრევნისათვის. აუზის სიმაღლე 0,17 მ, ხოლო ფართობი 2 მ×1,8 მ უდრის.

აუზს შემოვლებული აქვს 51—52 სმ სიფართის ბორღიური, კუთხეებში განლაგებულია ოთხკუთხა მოყვანილობის ქვები, რომლებიც ბორღიურის კედლებს სცილდება 10—17 სმ-ით. კუთხის ქვებს ცენტრში ამოკეცილი აქვს ორ-ორი ფოსო (4 სმ×4 სმ×5 სმ), რომლებიც ერთმანეთისაგან დაშორებულია 30—32 სმ-ით. აუზის კუთხეებში აღმართული ყოფილა ოთხკუთხედი კოლონები. აუზში წყალი ჩრდილო-დასავლეთის კუთხიდან შემოდინდა, ხოლო სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში დატოვებული ზერელით საკანალიზაციო არხს უერთდებოდა.

აუზის სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხიდან 1,7 მ დაშორებით, იატაკში გაკეთებულია მრგვალი კრილი, რომლის დიამეტრი 0,40 მ-ია. თავზე ქვა პქონია დაფარებული. ამ ქვის დანიშნულება აუზიდან გამავალი საკანალიზაციო არხის კონტროლი იყო.

ღია ეზოს გვერდების გასწვრივ, ქვებზე კარგად ჩანს, რომ აქ ან კედელი იყო აღმართული, ან ქვები იყო დაფარული, რადგან დაფარული ნაწილი საღად გამოიყურება, ხოლო დანარჩენი კი ვაკეეულია. ასევე კარგად ჩანს ეს მომენტი კოლონების ადგილზეც.

ღია ეზოს ჩრდილოეთის გვერდზე შემორჩენილია ორი ქვა, რომლებიც იატაკის დონიდან 12 სმ-ითაა ამაღლებული. ამ ქვებს შიდა მხარეს შემადლებული ნაწილი აქვს, რომელზედაც ოთხკუთხედი (9 სმ \times 3,5 სმ \times 5 სმ), ხოლო შემადლებული ნაწილის გვერდით მრგვალი ფოსოებია ამოკვეთილი. ბრტყელ ფოსოებში კარის ჩარჩოები უნდა ყოფილიყო დამაგრებული, მრგვალში კი კარის ქუსლი იქნა.

მეორე ნაგებობა, რომელიც პირველი ნაგებობის დასავლეთით მდებარეობს და მასზეა მიშენებული, აბანოს წარმოადგენს. მისი ძირა ნაწილი პიპოკაუსტრია გადარჩენილი, რომელიც რიყისქვით დღეობზეა აგებული.

1974 წლის განათხარის მიხედვით (აბანოს გათბა ჯერ დასრულებული არაა) აბანო სამი — სააბაზანო, თბილი და ცხელი — განყოფილებებისაგან შედგება. აბანოს ჩრდილოეთი კედელი სწორია და მტკიცეა ნაგები, აღმოსავლეთის კედელი დაშენებული ჩანს გათლილი ქვის იატაკიან ნაგებობის ცოკოლზე. სამხრეთის მხარეს აბანოს სამივე განყოფილებას ლამაზად მორკალული აბსიდა აქვს. მიწის ზედა კედლები აგებული ყოფილა ბრტყელი ოთხკუთხედი აგურით. ორივე მხრიდან კედლები შეღესილია კარგად კირხსნარით. სააბაზანო ოთახში შეღესილობის რამდენიმე ფენა ჩანს, რაც იმაზე მიუთითებს, რომ აბანოს შენობა არა ერთხელ ყოფილა შეკეთებული. სააბაზანო განყოფილებაში ორი იატაკის დონეა. მეორე იატაკი პირველზე 0,6 მ-ით მაღლაა, ხოლო მათ შორის ადგილი შევსილია ქვებით, ნატეხი აგურითა და კრამიტით. მეორე იატაკის გაკეთება სააბაზანო ოთახში დაკავშირებულია აბანოს ნაგებობის მთლიან რეკონსტრუქციასთან. თითქოს კარგად ჩანს, რომ გათლილი ქვებით დაგებული იატაკიანი შენობა, აბანოს კომპლექსში უშუალოდ ამ დროს გაერთიანდა. ამ დროს უნდა იყოს საკანალიზაციო არხი გაყვანილი პირველი ნაგებობის იატაკის ქვეშ, რამაც გამოიწვია ნაგებობის ცოკოლისა და იატაკის დაზიანება.

სააბაზანო განყოფილების სიგრძე აბსიდი-თურთ 6,3 მ-ია, ხოლო სიგანე 3,65 მ. უდრის. აბაზანას თითქმის ნახევარი განყოფილება უკავია და მოთავსებულია სამხრეთით, აბსიდის მხარეს. აბაზანის სიგრძე 2,75 მ-ია. მის ჩრდილო-დასავლეთის კუთხეში მოწყობილია პოკედანი (80 სმ \times 40 სმ). სამხრეთ-აღმოსავლეთის კუთხეში, აბაზანის იატაკის დონეზე, კედელში დატანებულია მილი, რომლითაც ქუქქიანი წყალი საკანალიზაციო არხში ჩადიოდა. ამ მილის გასაკეთებლად ამოღებულია პირველი ნაგებობის ცოკოლის გათლილი ქვა. მომდევნო ხანაში ამ განყოფილებაში აბაზანა გაუქმებიათ და მის ადგილზე ბრტყელაგურობიანი იატაკი დაუგიათ. სააბაზანო ოთახი ამ პერიოდში კარებით უშუალოდ უკავშირდებოდა პირველ ნაგებობას.

სააბაზანო ოთახი კედლითაა გამოყოფილი ე. წ. „თბილი აბანოდან“ და ერთმანეთს უკავშირდებოდა 0,95 მ სიგანის კარით. თბილი აბანოს სიგრძე აფსიდითურთ 6,5 მ-ია, სიგანე კი 3,95 მ. თბილი აბანოს იატაკის ქვეშ სიგრძეზე II, ხოლო სიგანეზე 7 რიგად ვანლაგებულია კალორიფერების სვეტები. მათი უმრავლესობა ბრტყელი აგურითაა გაკეთებული. აგურებს შორის კირხსნარია. აგურები სხვადასხვა ზომისაა (35 სმ \times 27 სმ \times 4 სმ; 30 სმ \times 32 სმ \times 8 სმ; 41 სმ \times 30 სმ \times 9 სმ \times 29 \times 6 სმ). გვხვდება მრგვალი კალორიფერები, რომელთა დიამეტრი 30 სმ, სისქე კი 4 სმ უდრის. კალორიფერების სვეტებში შემორჩენილია ზოგჯერ 19 აგურის წყობა (ტაბ. IV, სურ. 2).

თბილი აბანო, თაღზე დაყრდნობილი კედლითაა გამოყოფილი ე. წ. „ცხელი აბანოდან“. ეს განყოფილებაც ეგემითა და მოწყობილობით თბილი აბანოს ანალოგიურია. ამ განყოფილების ნაწილია გათხრილი. ჩრდილო-აღმოსავლეთის კუთხეში გაიწმინდა სატეცხლე არხი, რომელიც აგურითაა აგებული და კირხსნარით შეღესილი, არხის სიფართე თავში 0,8 მ., ხოლო ბოლოში 0,5 მ უდრის. ამ ნაწილში შემორჩა იატაკის ნაშთიც, რომელიც 12 სმ სისქის კირხსნარის ფენას წარმოადგენს. ეს ფენა ზევიდან დასხმული იყო კალორიფერებზე დაფარებულ (60 \times 60 სმ) დიდ კვამიყელ ფილებზე.

ამ დროს, როდესაც აბანოს შენობის რეკონსტრუქცია მოხდა და პირველი ნაგებობა აბანოს უშუალო ნაწილად გადაიქცა, პირველი ნაგებობის პერიმეტრზე დააშენეს რიყის ქვით დღეობზე ნაშენი ნაგებობა. რეკონსტრუქციის დროს მშენებლები მაქსიმალურად ცდილან, რომ პირველი ნაგებობა აბანოსათვის დაემსგავსებინათ. ამიტომ საყურთხველი-

ანი განყოფილების სამხრეთ კედელზე დაშენებულ რიყის ქვის კედელში ახსიდა დაატანეს, ხოლო გრძივ კედლებზე პილიასტრებია მიშენებული.

როგორც ჩანს ცოტა მოგვიანებით აბანოსა და პირველი ნაგებობისათვის ჩრდილო-დასავლეთის კუთხეში მიუშენებიათ ორი კედელი, რომლის საშუალებითაც წარმოიქმნა მოზრდილი 2 სენაკიანი ნაგებობა. სენაკებს კარები ჩრდილოეთის მხრიდან აქვს და მასში ჩასასვლელად ორსაფეხურიანი კიბვა გამართული.

ღია ეზოს აღმოსავლეთით, 0,8 მ დაშორებით გამოვლინდა რიყის ქვით დუღაბზე ნაგები კედელი, რომლის სისქე 0,3 მ, უდრის. ამ ნაგებობის მცირე ნაწილი გაითხარა და გამოირკვა, რომ იგიც აბანოს წარმოადგენს. გამოჩნდა 15 სვეტი მრგვალი კალორიფერებისა, რომელთა თავზე კირხსნარის იატაკია.

უნდა აღინიშნოს რომ, მეორე უბანზე განათხარი ყველა შენობა კრამიტით ყოფილა დაჭურული. გათხრების დროს ღიდი რაოდენობით ამოვიდა ორივე ტიპის კრამიტის ნატეხები. ადრეული ხანის კრამიტები წილადღა შეღებულნი.

აღწერილი ნაგებობების გათხრისას მცირე ოდენობით გამოვლინდა კერამიკული და სხვა სახის მასალები. ამის მიუხედავად წინააწარული თარიღის განსაზღვრა მაინც შესაძლებელია. პირველი ნაგებობა, რომელსაც გათლილი ტუფის ქვის იატაკი აქვს, მშენებლობის ტექნიკისა და ხასიათის მიხედვით, აღმოჩენილი მასალების გათვალისწინებით ჩვენი წელთაღრიცხვის I—II საუკუნეების ძეგლად უნდა მივიჩნიოთ, ხოლო აბანოს შენობა, და სხვა ნაგებობანი II—IV საუკუნეებით უნდა დათარიღდეს. მომავალმა გათხრებმა შესაძლებელია მოცემულ თარიღებში ცვლილებები შეიტანოს.

ნასტაკისის ველზე გათხრები გაგრძელდა პირველსა და მეოთხე — გორის უბანზე. პირველ უბანზე (ტაბ. V, სურ. 1) გაითხარა ნაგებობის ის ნაწილი, რომელიც ქურად იყო მიჩნეული. ქურა აგებულია ქვიშაქვის ლოდებისაგან, სამხრეთ-აღმოსავლეთის კუთხეში გამოყენებულია კონგლომერატის კვადრით. ქურა ორი განყოფილებისან შედგება. თითონ ქურის სიგრძე 2,4 მ., სიგანე 1,2 მ., ხოლო საცეცხლე არხის სიგანე 0,8 მ უდრის. საცეცხლე არხის კედლებად გამოყენებულია წისქვილის ქვები (ტაბ. V, სურ. 2). ასეთივე ქვების ნატეხებით აღმოჩნდა საკვე თვით ქურა. მეორე განყოფილება ქურის უკან მდებ-

არეობს, მისგან კედლითაა გამოყოფილი, მისი ზომებია 2,3 მ×1,8 მ ამ განყოფილებას კარები არ უნანს. ორივე განყოფილებას ერთი მთლიანი კედლები აქვს. ქურის ძირი და კედლები დამწვარია. გამოსაწვავი ქურის შთაბეჭდილებას ტოვებს. მოქცეულია გვიანანტიკური ხანის დასაწყისსა და ადრეულ შუასაუკუნეების ფენებს შორის, მისი სკვარაუდო თარიღი I—III საუკუნეებია.

მეოთხე ანუ გორის უბანზე კათხრები გაგრძელდა მე-11 და მე-12 თხრილებში, ორივე თხრილი გორის თხემიდან გადმონაყარის ადგილზეა. ამიტომაც, რომ განათხარა ეენაში, რომლის სისქე 1,8 მ უდრის რაიმე თელტურული შრეების გამოყოფა არ მოხერხდა.

მე-11 თხრილში, რომლის ფართობი 15 მ×10 მ უდრის, აღმოჩენილ იქნა დიდალი კერამიკული მასალა, რომელთაგან შემდგევი ძირითადი ჯგუფების გამოყოფა მოხერხდა: დიდი ქვევრები, რომელთაც ვარეთ გადმოშლილი ფართე პირი, მაღალი გამოყვანილი ყელი და გამობერილი მხრები აქვთ. ქვევრები მოხატულია წითელი საღებავით: მეორე ჯგუფს მოხატული ჭურჭლებსა წარმოადგენს მოზრდილი დერგები და ქოცობა: მესამეში კი შედის ფართე პირიანი ხელაღები და ტოლჩის მავარი ჭურჭლები; მეოთხეში გაერთიანებულია სხვადასხვა სახისა და დანიშნულების მოხატული ჭურჭლის ნატეხები. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ წითელი საღებავით მოხატული ჭურჭლებს გვერდით აღმოჩნდა მუქი საღებავით მოხატული ჭურჭლის ნატეხებიც. ასეთ საღებავს უფრო შავი ფერი დამკრავს და ჩვენ მათ შავი საღებავით მოხატული ჭურჭლები ეუწოდეთ.

მეორე ძირთად ჯგუფში გაერთიანებულია მე-11 თხრილში აღმოჩენილი წითლად შეღებული ჭურჭლის ნატეხები. ამ ჯგუფში შედის დოქები, ხელაღები, ცილინდრულტანიანი, კოქბისმავარი, ათეულობით ჯამის ნატეხი, ფილა და ფილის ნატეხები და ა. შ. განსაკუთრებით აღსანიშნავია იმპორტული კილიკის მავარი ჭურჭლის ადგილობრივი მინაბაძი. იგი ზუსტად იმეორებს იმპორტული ჭურჭლის ფორმას, განსხვავდება კეცის სისქით და შეღებულია წითელი საღებავით.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ზოგიერთი წითლად შეღებული ჭურჭელი (პატარა დოქები, ხელაღები) მაღალი ხარისხის ნაკეთობას წარმოადგენს. თიხა შესანიშნავადაა დამუშავებული. ასეთი ჭურჭლების კეცი თხელია და და გარედან კარგი ხარისხის წითელი საღებავითაა დაფარული. საღებავი იმდენად მაღალი ხარისხისაა, რომ მას თავისუფლად შეიძლება უწოდოთ ლაქი, ხოლო ჭურჭელს ად-

გილობრივი, ქართული წითელაქიანი ჭურჭელი.

ამავე თხრილში დიდი რაოდენობით აღმოჩნდა სადა, ლიფერის კეციანი ფართე პირიანი ჩაფების, ხელადების, დოქების, სხვადასხვა დანიშნულებისა და სხვადასხვა ზომის ჭურჭლის ნატეხები, სამზარეულო კერამიკა და ა. შ.

აღმოჩნდა იმპორტული კერამიკის ნატეხები, რასაც დიდი მნიშვნელობა აქვს იბერიის სამეფოს კულტურულ-ეკონომიური ურთიერთობისათვის იმ დროინდელ ბერძნულ სამყაროსთან. ასეთია შავლაქიანი ჯამის პირგვერდის ნატეხი, მცირეაზიური წარმოშობისა, შავლაქიანი ბალზამარიის გვერდის ნატეხი, ყაეისფერლაქიანი კილიკისმაგვარი ჭურჭლის ნატეხი. იმპორტული კერამიკის დასახელებული ნატეხები ჩვენს წელთაღრიცხვამდე II საუკუნით თარიღდება.

მე-12 თხრილში აღმოჩნდა ატიკური შავლაქიანი, თხლკედლიანი ჭურჭლის ნატეხი, პირზე შემორჩენილი აქვს ორი ბერძნული ასო — მიკრონი და — ჰსილიონი, რომლებიც დატანილია თეთრი საღებავით, განეკუთვნება ჩვენს წელთაღრიცხვამდე IV ს-ის დასასრულსა და III ს-ის დასაწყისს.

ამავე თხრილში აღმოჩნდა წითლად შეღებილი ლარნაკი და თიხისგან დამზადებული ოვალური საბეჭდავი, რომელზედაც უკან თავმოზრუნებულ ირმის რელიეფური გამოსახულებაა.

გარდა აღწერილი მასალებისა ორივე თხრილში დიდი რაოდენობით აღმოჩნდა წითლად შეღებილი ორივე ტიპის კრამიტის ნატეხები, მათ შორის დიდი ნაწილი ხელითაა ნაქერწი.

მე-11 და მე-12 თხრილებში აღმოჩენილი მასალები კარგად თარიღდება ჩვენს წელთაღრიცხვამდე III—II საუკუნეებით.

გარდა სტაციონალური გათხრებისა ექსპედიციამ ფართოდ აწარმოებდა სადაზვერვო სამუშაოებსაც (ტაბ. VI). სარკინეთის ქედის სამხრეთ-აღმოსავლეთით, „სათხისების“ მთის წვერზე, მიკელეულ იქნა დიდი ნაგებობის ნანგრევები, რომელიც ნაგები ყოფილა ქვის ფილებით დუღაბზე, აქვე დიდი რაოდენობით ყრია კრამიტისა და ქვევრის ნატეხები. მიკელეული ძეგლი ჩვენი წელთაღრიცხვის III—IV სს. უნდა ეკუთვნოდეს.

დაზვერვები მცირე გათხრებით ჩატარდა ნარეკეაის ბრინჯაოს ხანის გორებზე. აქ გათხრილ საკანალაზაციო და სადაზვერვო თხრილებში დიდი რაოდენობით აღმოჩნდა გვიანბრინჯაო ადრე რკინის ხანის სხვადასხვა სა-

ხისა და სხვადასხვა დანიშნულების კერამიკული მასალა. მიკელეულია ნამოსახლარი და საწარმოო (ჭურჭლის) უბანი.

მდ. ქსნის ხეობაში, სოფ. საძვეურში ექსპედიციამ ახალი ცნობები შეკრიბა იმ ადგილის ირგვლივ, სადაც 1908 წელს აღმოჩნდა ე. წ. „ახალგორის განძის“ ნივთები.

ექსპედიციამ დარბაზის ხევში მოიხელა ფეოდალური ხანის ნამოსახლარები და წმ. გიორგის სახელობის ეკლესია, საიდანაც წამოღებულია კანელურებიანი სვეტი ანტიკური ხანისა მოხილული იქნა ნიშნურას ხეობა ხეკორძამდე, ხოლო სათოვლიას მთის ძეგლების მონახულება მომავალი წლისათვის გადაიდო.

ექსპედიციამ ერთხელ კიდევ მოინახულა სოფ. მუხრანთან „მელიების გორად“ წოდებული ნამოსახლარი. რომელიც მეურნეობას ნაწილობრივ დაუნგრევია, შეკრებილ იქნა კერამიკული მასალა.

სადაზვერვო სამუშაოები ჩატარდა სოფ. ძალისას ჩრდილოეთით, იქ სადაც მდ. ნარეკეაი მუხრანის ეელზე გამოდის. „ჯახის ჯვრის“ სახელით ცნობილ ადგილებში აღმოჩენილია ჩვენს წელთაღრიცხვამდე II ს-ის სამრახი, ამავე ადგილებში აღმოჩნდა თიხის სარკოფაგისა და დანგრეული ეკლესიების ნაშთები და სხვა.

განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს სოფ. დამპალოს ჩრდილო-დასავლეთით, ქსოვრისის მიწებში მიკელეული ორი გორა. ერისათვის, რომელსაც „გოხები“ ჰქვია ბულდოზერით თავი მოუსწორებიათ, მიწის სამუშაოების დროს აღმოჩენილი მასალები ნაწილის, — თონისა და გობის მაგვარი ჭურჭლის ნატეხების შეგროვება მოხერხდა. ისინი ანტიკური ხანისა უნდა იყოს.

მეორე გორა „გოხების“ ჩრდილო-დასავლეთით, მისგან 0,5 კმ-ის დაშორებითაა, მას „ფშუტიანთ ქედი“ ჰქვია. საკმაოდ მოზრდილი ნამოსახლო გორაა, მკვიდროდ ყოფილა დასახლებული ანტიკურ ხანაში. ძალიან კარგად ჩანს ნამოსახლარები და მარნები, ხოლო ზედაპირზე დიდი რაოდენობით ყრია კრამიტისა და სხვადასხვა სახის ჭურჭლის ნატეხები.

„გოხებისა“ და „ფშუტიანთ ქედის“ ჩრდილოეთით ადრე შესასუქუნეების უზარმაზარი ნასოფლარია. ნასოფლარის ტერიტორიაზე კარგად ჩანს ნამოსახლარები, მთელ ტერიტორიაზე მიმოზნეულია ნაირი სახის კერამიკის ნატეხები. ნასოფლარის აღმოსავლეთ ნაწილში აღმართულია ჯვრის ტიპის ეკლესია — „ჯვარი პატიოსანი“, ხოლო ცენტრალურ ნაწილში შემორჩენილია უზარმაზარი მარნის ნანგრევები საწინახლითურთ.

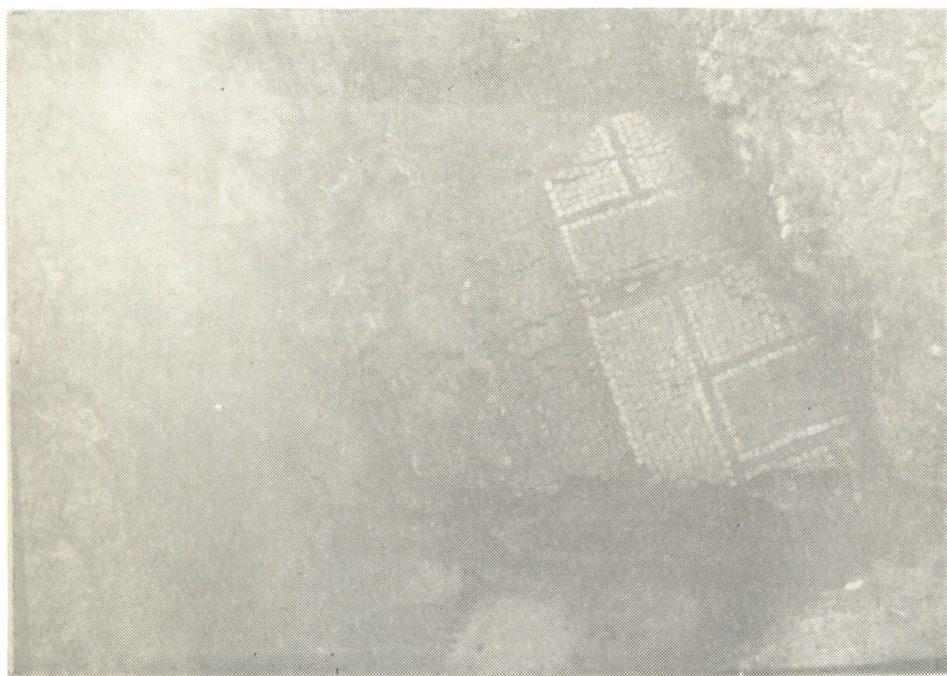
სურ. 1.

სურ. 2.

სურ. 1.

სურ. 2.

სურ. 1

სურ. 2.

სურ. 1.

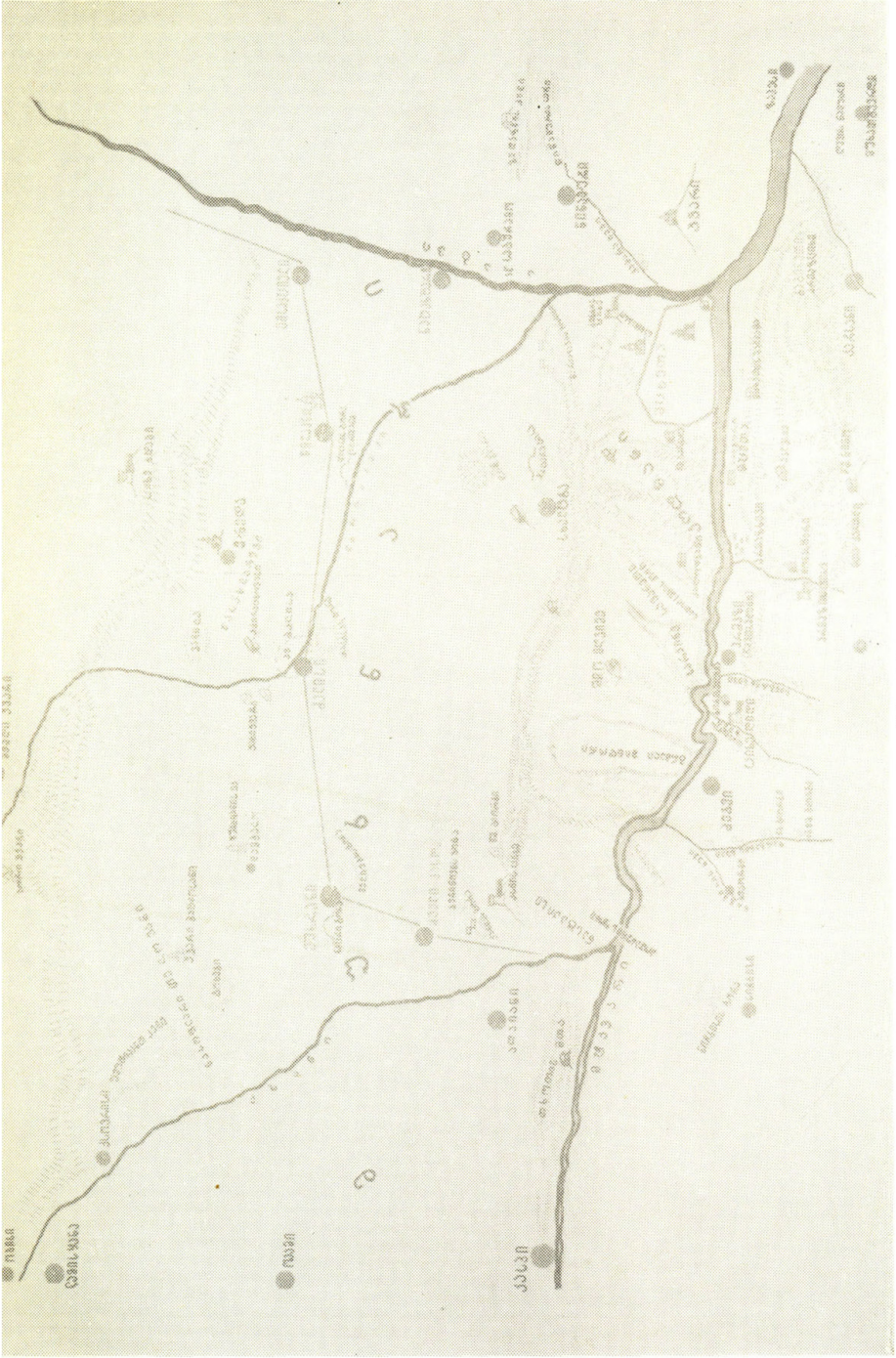
სურ. 2.

სურ. 1

სურ. 2.

მტკეთის რაიონის არქეოლოგიური რუკა

სოფ. დამპალის ჩრდილოეთით, მთაზე, ექსპედიციამ მიაკვლია ადრეული ხანის სამონასტრო გორას, რომელზედაც აღმართულია ეკლესია და ამიტომ გორასაც და ეკლესიასაც „გორიჭყარს“ ეძახიან. გორის ზედაპირზე აერეფილ იქნა გვიანბრინჯაოსა და ფეოდალური ხანის კერამიკული მასალა. ეს გორა მკა-

დიჯერის გორიდან 2 კმ-თა დაშორებული და მისი ანალოგიური ძეგლია.

ასეთია ნასტაყისის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 1974 წელს ჩატარებული სამუშაოს მოკლე ანგარიში.

ალექსი გოსოჩაძე

ნ. ბერძენიშვილის ხსოვნისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო სესია

1975 წლის 24—28 მარტს გაიმართა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის XXII სამეცნიერო სესია, რომელიც მიეძღვნა გამოჩენილი მეცნიერის აკადემიკოს ნიკოლოზ ბერძენიშვილის ხსოვნას.

სესია შესავალი სიტყვით გახსნა ინსტიტუტის დირექტორმა, აკადემიკოსმა გ. მელიქიშვილმა. მან აღნიშნა განსვენებული მეცნიერის თვალში ქართული საბჭოური ისტორიოგრაფიის განვითარებაში.

პლენარულ სხდომაზე მოსმენილ იქნა 5 მოხსენება.

პროფ. ი. კაჭარავამ თავის მოხსენებაში „აკად. ნ. ბერძენიშვილის ისტორიოგრაფიული ძიებანი“ აღნიშნა, რომ ნ. ბერძენიშვილს, მართალია, არ შეუქმნია სპეციალური მონოგრაფიული გამოკვლევა ქართული საისტორიო მწერლობის შესახებ, მაგრამ მან თავის მრავალრიცხოვან შრომებში დასვა და გააშუქა ქართული ისტორიოგრაფიის არაერთი საკვანძო პრობლემა.

აკად. ნ. ბერძენიშვილმა, როგორც მომხსენებელმა აღნიშნა, პირველმა გადაეცა თვალის ქართული ისტორიოგრაფიის განვითარებას საღვთის „ქართლის ცხოვრებიდან“ კომუნისტურ „ქართლის ცხოვრებამდე“ და მოგვცა ქართული საისტორიო მწერლობის განვითარების ყველა პერიოდისა და ეტაპის დახასიათება-შეფასება.

ამის შემდეგ მომხსენებელმა აღნიშნა, რომ ნ. ბერძენიშვილმა ფეოდალური „ქართლის ცხოვრების“ განვითარებაში სკამი პერიოდი და რამდენიმე ეტაპი გამოიყო: პირველი პერიოდის ერთ-ერთ ასეთ ეტაპად მეცნიერი თვლიდა აღმავალი ფეოდალური კლასის ისტორიოგრაფიას, მის მაღალ პატრიოტულ ნიშნუბად კი მიაჩნდა იოანე საბანისძის, ბასილ ზარზმელის, გიორგი ათონელის, გიორგი ხუცეს-მონაზონის, არსენ კათალიკოსის, ლეონტი მროველის, დავითისა და თამარის ისტორიკოსების თხზულებანი. მათ მოღვაწეობაში რომანტიზმი გამოჩნდებოდა. მან თავი იჩინა მხოლოდ XII საუკუნის შემდეგდროინდელ ქართულ ისტორიოგრაფიაში, როდესაც „წარსული სულ უფრო და უფრო სანატრელი ხდება“, როდესაც იწყება „ქართლის ცხოვრების“ ახალი ეტაპი, რომელსაც შეიძლება ვუწოდოთ ქართული ფეოდალური ისტორიოგრაფიის პირველი პერიოდის მეორე ეტაპი, რომელიც გაგრძელდა XVII საუკუნის მეორე ნახევარამდე. ქართულ ფეოდალურ ისტორიოგრაფიას ამ მეორე ეტაპზე, ნ. ბერძენიშვილის აზრით, „აღარაუფერი ახალი (იდეის განვითარების თვალსაზრისით) არ მოუცია“.

ქართული ფეოდალური ისტორიოგრაფიის პირველი პერიოდის მესამე ეტაპის საწყისად ნ. ბერძენიშვილის მიხედვით, შეიძლება მივიჩნიოთ XVII საუკუნის მეორე ნახევარი. ამ დროიდან „ემჩნევა ქართულ ისტორიულ აზროვნებას ალორძინება დასაყვამთა და რუსეთთან კულტურული ურთიერთობის გამოცოცხლებისა და ირან-ოსმალეთის წინააღმდეგ ეპიკური ბრძოლის პირობებში“.

ქართული ფეოდალური ისტორიული აზრის განვითარების მორიგ ეტაპად, ბერძენიშვილს მიაჩნდა XVIII საუკუნის მეორე ნახევრის ისტორიულ-პოლიტიკური აზრი, იგი ძირითადად გაბატონებული იყო XIX საუკუნის დამდეგამდე. ამ საუკუნის პირველ ნახევარში ფეოდალურ კლასს „საკუთარი წოდებრივი აღსასრული ერთგულ აღსასრულად წარმოედგინა და ამის შესაფერისი ისტორიული კონცეფცია სახელმძღვანელოდ გამოქონდა“. ეს „ჭეშმარიტად ისტორიული აზროვნების კრიზისი იყო, მაგრამ ეს იყო ქართული ფეოდალური ისტორიული აზროვნების კრიზისი“. ფეოდალური ისტორიული აზრის დაგვიანებული ეპიკონი გიორგი ბაგრატიონ-მუსხრანელი საქართველოს „სულთანანს უგალობდა, ქართველი ერის აღსასრულს წინაწარმეტყველებდა“, ხოლო ქართველი რევოლუციონერ-დემოკრატები საქართველოს ისტორიის ახლებურად გამართვას მეცადინეობდნენ, ისტორიაში ხაღხის,

მწარმოებელი კლასის წარმოჩენას ცდილობდნენ. მაგრამ აკად. ნ. ბერძენიშვილის აზრით, თერგდალეულებმა, იმ დროს, ე. ი. 80-იანი წლების საქართველოს სპეციფიკურ პირობებში ვერ დასახეს რევოლუციური გამოსავალი და კლასთა ბრძოლის ნაცვლად კლასთა შეთანხმების ქადაგება თავს იდევს. ამის შემდეგ თერგდალეულებს, მეცნიერის აზრით, რა თქმა უნდა, არ შეეძლოთ მდგარიყენენ რევოლუციონერ-დემოკრატთა პოზიციებზე.

XIX საუკუნეში ისტორიული მეცნიერების განვითარებისათვის მძიმე პირობების მიუხედავად თვალსაჩინო წარმატებებს აღწევს ქართული ბურჟუაზიული ისტორიოგრაფია. აკად. ნ. ბერძენიშვილი აღნიშნავდა დ. ბაქრაძის, თ. ჟორდანიას, ე. თაყაიშვილის, ალ. ცაგარელის, ნ. ხიზანიშვილისა და სხვათა დიდ ღვაწლს და ცალკე გამოყოფდა ქართულ ისტორიოგრაფიაში ივ. ჯავახიშვილის ადგილისა და როლის საკითხს. როგორც ნ. ბერძენიშვილი აღნიშნავს, „ქართული ისტორიოგრაფიის განვითარებაში ივ. ჯავახიშვილი ახალი ეტაპის შემქმნელია“.

ივ. ჯავახიშვილის, როგორც მეცნიერის, ფორმირება დაემთხვა საქართველოში დიდი სახალხო-რევოლუციური მოძრაობის დაწყებისა და განვითარების პერიოდს. როდესაც ერთ ნაკადად გაერთიანდა ქართველი ხალხის სოციალური და ეროვნული თავისუფლებისათვის, ჯერ კიდევ გასული საუკუნის 90-იანი წლებიდან ახალი ძალით დაწყებული სახალხო მოძრაობა. ამ გარემოებას არ შეიძლებოდა კეთილმყოფელი გავლენა არ მოეხდინა ახალგაზრდა მეცნიერის სოციალ-პოლიტიკურ, კერძოდ, ისტორიოგრაფიულ შეხედულებებზე და, მართლაც, ეს იგრძნობა დიდი მეცნიერის არა ერთ ნაშრომში, ამიტომ არ შეეცდებით თუ ივ. ჯავახიშვილს მივიჩნევთ ქართულ ისტორიოგრაფიაში დემოკრატიულ-პროგრესულ მიმართულებების ყველაზე თვალსაჩინო წარმომადგენლად. ბუნებრივია, რომ ივ. ჯავახიშვილი გამოვიდა „ახალი ქართული მეცნიერების ფუძემდებლად“ (ნ. ბერძენიშვილი).

ქართული ისტორიოგრაფიის განვითარების მესამე პერიოდი იწყება XIX საუკუნის ბოლოსა და XX საუკუნის დასაწყისში. ეს პერიოდი ნ. ბერძენიშვილის მიერ გააზრებულია როგორც ქართული საზოგადოებრივ-პოლიტიკური აზრის ლენინური ეტაპის საწყისი სტადია. აი, აქ, ამ სტადიაზე შედგა ნ. ბერძენიშვილი ქართული მარქსისტულ-ლენინური ისტორიოგრაფიის სათავეს. მარქსისტულ-ლენინური ისტორიოგრაფიის განვითარებაში იგი გამოყოფდა სამ ძირითად ეტაპს. მისი ისტორიოგრაფიული მიზნების მონაცემებით, ქართულ ისტორიოგრაფიაში მარქსიზმ-ლენინიზმის დამკვიდრების პირველ ეტაპად უნდა მივიჩნიოთ რევოლუციამდელი ხანა, მეორე ეტაპი 40-იან წლებამდე და ბოლოს, მესამე ეტაპად — მიმდინარე საუკუნის 40-იანი წლების შემდგომი ხანა.

დასასრულ, მომხსენებელმა აღნიშნა, რომ აკად. ნ. ბერძენიშვილის ისტორიოგრაფიული ხასიათის შრომებში არაერთი საყურადღებო დებულება განვითარებული ისტორიული მეცნიერების თანამედროვე ამოცანების შესახებ.

აკად. გ. მელიქიშვილმა მოხსენებაში „საკუთრების ფორმებისა და კლასობრივი სტრუქტურის შესახებ ანტიკურსა და ძველ ახლოაღმოსავლურ საზოგადოებაში“, აჩვენა განსხვავება ანტიკურსა და ძველ ახლოაღმოსავლურ საზოგადოებებში არსებულ საკუთრების ფორმებს შორის. მან განმარტა, რომ ანტიკური საზოგადოება გამოირჩეოდა კერძო საკუთრების მაღალი განვითარებით. ძველ ახლოაღმოსავლურ საზოგადოებისათვის კი დამახასიათებელი იყო ფართო საბუნო საკუთრება, ეკონომიკის სახელმწიფო სექტორი. საკუთრების ამ ფორმამ განსაზღვრა კლასობრივი სტრუქტურა. ძველ ახლოაღმოსავლურ საზოგადოებაში მიწაზე დასმულ ტყვე-მონისა და მეთემის ნიევირება მუდმივოქმედ პროცესს წარმოადგენდა და ძველი ახლოაღმოსავლური საზოგადოება, ანტიკურისაგან განსხვავებით, ავტორის აზრით, შესაძლებელია დავახასიათოთ, როგორც წინაფეოდალური ადრეკლასობრივი საზოგადოება.

ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატი დ. მუსხელიშვილი მოხსენებაში — „აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან (შაქი და გოგარენე)“, შეეცადა აეხსნა ის გაუგებრობა, რასაც იწვევს სომეხი ისტორიკოსის ვარდანის ცნობა შაქის გუგარების ქვეყნად მოხსენიების შესახებ. სომეხური, არაბული, ბერძნული და სპარსული პირველწყაროების შესწავლის შედეგად ავტორმა დაადგინა, რომ გოგარენე ეწოდებოდა აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიას, ხოლო გუგარები აღნიშნავენ აღმოსავლეთ საქართველოს ტომებს. VIII ს-დან შაქი შემოდის აღმოსავლეთ საქართველოს პოლიტიკური და კულტურული გავლენის ფარგლებში, სწორედ ამას უნდა გულისხმობდეს ვარდანის ცნობაც. მის დროს, XIII ს-ში, შაქი წარმოადგენს აღმოსავლეთ საქართველოს პროვინციას.

მოხსენების შესახებ აზრი გამოთქვა მ. დუმბაძემ. მან აღნიშნა, რომ სასურველი იქნებოდა თავისი დებულება მომხსენებელს ლინგვისტური და ეტიმოლოგიური ანალიზითაც გაემაგრებინა.

მომხსენება „ანთროპოლოგიური კვლევის 10 წელი იე. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტში“ — წაიკითხა ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორმა მ. აბდუშეილიშვილმა. მან აღნიშნა, რომ 1965 წელს აკად. ნ. ბერძენიშვილის ინიციატივით ანთროპოლოგიის განყოფილება საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მორფოლოგიის ინსტიტუტიდან გადმოვიდა ისტორიის ინსტიტუტის შემადგენლობაში. მომხსენებელმა აღნიშნა, რომ განვილი 10 წლის განმავლობაში განყოფილება მუშაობდა ერთ ძირითად პრობლემაზე „ეთნოგენეზისი და ერების ფორმირების ისტორია“. ამ მიმართულებით შეგროვდა დიდძალი მასალა, შესრულდა 50-მდე გამოკვლევა, რომელთაგან 45 გამოქვეყნებულია. მოხსენებაში განხილული იყო ზოგადი ხასიათის ძირითადი დებულებები, რომლებიც უკანასკნელი 10 წლის განმავლობაში გამოქვეყნებულ შრომებშია წარმოდგენილი.

ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატმა გ. ცქიტიშვილმა მოხსენებაში „საქართველოს არქეოლოგიური ატლასი“. მიმოიხილა არქეოლოგიური ატლასის მიზანი და ამოცანები, ჩამოაყალიბა მის შესადგენად საჭირო პრაქტიკულ-მეთოდური პრინციპები და აღნიშნა, რომ არქეოლოგიური ატლასი მოიცავს არა მარტო არქეოლოგიურ ინფორმაციას, არამედ ინფორმაციას იმ გარემოს შესახებაც, სადაც ჩაისახა არქეოლოგიური ობიექტი. ე. ი. ატლასში შევა არა მარტო არქეოლოგიური, არამედ ფიზიკური, ეკონომიური და სხვა რუკებიც.

25—28 მარტს მუშაობდნენ ისტორიისა და ეთნოგრაფია-სოციოლოგიის სექციები. ისტორიის სექციაზე წაიკითხულ იქნა 10 მოხსენება.

ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატი ალ. ბოხოჩაძე მოხსენებაში — „ძველი მცხეთის ლოკალიზაციისათვის“, შეეცადა დაემტკიცებინა, რომ „მოქცევა“ ქართლისაჲ“-ს ქრონიკასა და „ქართლის ცხოვრებაში“ ანტიკური ქართლის შესახებ დაცული ცნობები, რომლებიც ისტორიული სინამდვილის ანარქელს წარმოადგენენ, ადგილგადაწვლული არიან დროსა და სივრცეში. ამ წყაროების ანალიზის შედეგად მან შემდეგი დასკვნები ჩამოაყალიბა „ძველი მცხეთა“, „პირველი მცხეთა“, „ძველი ქალაქი“ ერთმანეთის სინონიმებია და ქართლის ძველი დედაქალაქის აღმნიშვნელად არის ნახმარი.

„ძველი მცხეთა“ დღევანდელი არმაზციხე-ბაგინეთის დასავლეთით, 15-დე კმ-ის მშორებით მდ. მტკვრისა და ქსნის შესაყარში, მტკვრის ორივე ნაპირას იყო გაშენებული. ე. ი. ქალაქის დედაციხე იყო მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე მდებარე დღევანდელი „სამადლოს გორა“, ხოლო ქალაქის ძირითადი უბანი — „ნასტავისი“. აქ იყო ქართლის დედაქალაქი ძვ. წ. IV ს-ის მიწურულისა და ძვ. წ. II ს-ში.

ძვ. წ. I—ახ. წ. IV სს.-ში სამეფო რეზიდენციას არმაზი წარმოადგენდა, ხოლო ახ. წ. IV ს.-ში კი დღევანდელი მცხეთის ტერიტორიაზე არსებული ქალაქი.

ალ. ბოხოჩაძის მოხსენების გარშემო გამართულ კამათში მონაწილეობა მიიღეს: გ. მელიქიშვილმა, ო. ლორთქიფანიძემ, დ. ხახუტაიშვილმა, დ. მუსხელიშვილმა, ი. გაგოშიძემ და ზ. ალექსიძემ. მათ არ გაიზიარეს ბოხოჩაძის მოსაზრება „ძველი „მცხეთის“ მტკვრისა და ქსნის შესაყართან გადატანის შესახებ. ყველა მათგანმა აღნიშნა, ის, რომ „ნასტავისსა“ და „სამადლოზე“ აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალის მიხედვით ძვ. წ. IV—III ს.-ში აქ მძლავრი ცენტრია სავარაუდებელი, ხოლო დღევანდელი მცხეთის ტერიტორიაზე IV—III სს.-მასალა ვერჯერობით თითქმის არაა წარმოდგენილი, მხოლოდ ეს არგუმენტი ვერ გამოდგება მცხეთის გადაადგილების დასასაბუთებლად. მათ მომხსენებელს მიუთითეს (დ. მუსხელიშვილი, გ. მელიქიშვილი, დ. ხახუტაიშვილი), რომ საჭიროა მეტი ანგარიში გავწიოს მცხეთის დედაქალაქობის შესახებ არსებულ ძველ ტრადიციას, საჭიროა დემოგრაფიული სტატისტიკის გამოყენება სამთავროს სამაროვნის მიმართ (ო. ლორთქიფანიძე) და წერილობითი წყაროების უფრო სრული და ფრთხილი გამოყენება (გ. მელიქიშვილი, დ. ხახუტაიშვილი, დ. მუსხელიშვილი, ზ. ალექსიძე).

ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის ნ. ხაზარაძის მოხსენება ძველფიციური ანბანის გენეზისის საკითხს მიეძღვნა. ახალი ეპიგრაფიკული და არქეოლოგიური მასალებისა და ძველადმოსავლური წერილობითი წყაროების საფუძველზე ავტორმა გაიმეორა მის მიერვე ადრე (1963 წელს) გამოთქმული ვარაუდი, რომლის მიხედვითაც თანამედროვე

ძველებრძნული ანბანი ფრიგიაში აღმოსავლეთიდან, კერძოდ კილიკიიდან უნდა გავრცელებულიყო არა უგვიანეს ძვ. წ. VIII ს.-ის მეორე ნახევრისა.

5. ხაზარაქმე არ გაიზიარა ახალ სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმული მოსაზრებები ძველფრიგიული ანბანის წარმომავლობის შესახებ. ძველფრიგიული და ძველებრძნული ანბანების ურთიერთშეჯერების გზით იგი იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ ძველფრიგიული ანბანი გენეტიკურ სიახლოვეს იჩენს უკვე ჩამოყალიბებულ ადრელებრძნულ ანბანთან, რომელიც თავის მხრივ არქაული ბერძნული ანბანიდან მომდინარეობს, მაგრამ უკვე არსებითადაა განსხვავებული, როგორც ამ უკანასკნელიდან, ასევე ფინიკიურიდანაც. ავტორი არ გამოირიცხავს იმასაც, რომ სწორედ ეს შუალედური ანბანი დაედო საფუძვლად არა მხოლოდ ძველფრიგიულს, არამედ დასავლურ და აღმოსავლურ ბერძნულ ანბანებსაც.

ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატმა ლ. ტუხაშვილმა მოხსენებაში „ათაბაგის სახელის გარკვევისათვის“ შენდევნი ჰიპოთეზა განაერთა: ათაბაგობა საქართველოში შემოღებულ იქნა დათარეებით 1205—1206 წელს, ივანე მხარგრძელმა ათაბაგობა მიიღო მხარგრძელთა და თორღე ახალციხელთა საგვარეულო ურთიერთბრძოლაში გამარჯვების შედეგად პირველი ათაბაგისაგან, ივანე ახალციხელისაგან განსხვავებული შინაარსით. საუფლისწულო მამულების მართვას დაემატა მხარგრძელთა (თმოგველებისა და გაგველების გამოკლებით) სამმართველო ოლქების კოლევიალური მმართველობის გაფორმებაც; ივანე ვახდა არა მთელი საქართველოს, არამედ მხოლოდ ერთი რეგიონის ათაბაგი.

მომხსენებლის აზრით, ათაბაგობის მიღებით დასრულდა მხარგრძელთა სამოხელეო მფლობელობის სამამულო მფლობელობად გადაქცევის ევოლუცია. XII—XIII სს-ის საქართველოსათვის ეს უაღრესად ტიპური მოვლენა შედარებით გაამძაფრა თამარის ნაადრევმა სიკვდილმა (1207 წ.) და ლაშას კურთხევის (1210 წ.) დაგვიანებამ, რამაც ხელი შეუწყო ივანე ათაბაგის მამობრივი“ ზრუნვის შესახებ მითის შექმნასა და მხარგრძელთა პანევირიკას.

მოხსენების გარშემო გამართულ კამათში მონაწილეობა მიიღეს მ. ლორთქიფანიძემ, მ. დუმბაძემ, ი. გავოშიძემ, ჯ. სტეფნაძემ, ბ. სილაგაძემ, ა. აბდლაძემ, ჯ. ოდიშელმა. კამათი უმთავრესად თამარ ძევის გარდაცვალების თარიღის გარშემო წარიმართა. მ. ლორთქიფანიძის, მ. დუმბაძის, ი. გავოშიძის, ჯ. სტეფნაძის აზრით, გ. ჯაფარიძე-ი. ნატროშვილის გამოკვლევის შემდეგ თამარის გარდაცვალების თარიღად 1210 წელი უნდა იქნეს მიღებული. ბ. სილაგაძემ და ჯ. ოდიშელმა კი თამარის გარდაცვალების თარიღად 1207 წლის მიჩნევისათვის დამატებითი არგუმენტაცია წარმოადგინეს.

მ. ლორთქიფანიძემ არ გაიზიარა ტუხაშვილის აზრი ივანე მხარგრძელის საქართველოს მხოლოდ ერთი რეგიონის ათაბაგად მიჩნევის შესახებ. მან აღნიშნა, რომ მართალია, მესხეთის საქართველოდან გამოყოფის შემდეგ არსებობს მესხეთის ათაბაგის ტიტული, მაგრამ ერთიანი საქართველოს პირობებში მსგავს მოვლენას ადგილი არ ჰქონია.

ჯ. სტეფნაძემ მიუთითა მომხსენებელს, რომ საჭირო იყო აღმოსავლეთის ქვეყნებში არსებული ათაბაგობის ინსტიტუტის შესწავლა. მისი აზრით, ეს მას ათაბაგობის არსის გარკვევაში დაეხმარებოდა.

ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატმა გ. ჯამბურია მ წაიკითხა მოხსენება თემაზე: „მოქალაქეთა საკითხისათვის“. მომხსენებელმა უარყო სამეცნიერო ლიტერატურაში გაბატონებული აზრი მოქალაქეთა პრივილეგიების შესახებ და საარქივო საბუთების მოშველებით შეეცადა დაემტკიცებინა, რომ საქართველოში მოქალაქეები პრივილეგირებული წოდება არ ყოფილა, „მოქალაქე“ ეწოდებოდა ქ. თბილისის მთელ ვაჭრულ-ხელოსნურ ფენას მათი ეკონომიური მდგომარეობის განურჩევლად.

მოხსენების შესახებ აზრი გამოთქვეს ე. ხოშტარიამ და მ. სამსონაძემ.

ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის დ. მეგრელაძის მოხსენება—„ფეოდალური ხანის საქართველოს სოციალური ისტორიიდან“, ბოგანოს საკითხის გარკვევას მიეძღვნა. მომხსენებელი იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ ბოგანოდ იწოდებოდა არა მხოლოდ უვენახო გლეხი, არამედ ყველა ის პირი, ვისაც არ ჰქონდა მამული—მკვიდრი მიწა—საკომლო (ან მისი ნაწილი) და ამიტომ საგადასახადო შეღავათებითაც სარგებლობდა. ბოგანოობის წარმოშობის გზების განხილვისას დ. მეგრელაძემ აღნიშნა, რომ ბოგანოობა ხშირად პასიური კლასობრივი ბრძოლის—აყრა-გაქცევის შემდგომ ეტაპს წარმოადგენდა. ბოგანობა, როგორც კლასობრივი მოვლენა თავდაპირველად პერსპექტიული ძალა იყო. მაგრამ საქართველოში ფეოდალურ ურთიერთობათა განვითარების მიერ მახინჯი ფორმების მი-

ლების კვლად XVIII ს-ის მიწურულისათვის ბოგანოვს უპერსპექტივო, რეგრესულ მოვლენად — პროტესტის ნაცვლად გადაგვარებისა და დაწინების სინონიმად იტყა.

ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის მ. სა მ სონაძის მოხსენებაში „ქართლ-კახეთის სამეფოს საგარეო პოლიტიკის ისტორიიდან (XVIII ს-ის 70-იანი—80-იანი წწ.)“ გამოთქმული და დასაბუთებული იყო მოსაზრება, რომ ქართლ-კახეთის სამეფოს ჩაბმა და მონაწილეობა 1768 — 1774 წწ. რუსეთ-თურქეთის ომში განპირობებული იყო: 1) იმ მიზნებით, რომელსაც ერეკლე II-ის პოლიტიკა ისახავდა იმერეთის მიმართ (ქართულ სამეფოსათვის შორის პირველობის შენარჩუნება და შესაფერის მომენტში საქართველოს გაერთიანების საკითხის დასმა); 2) დაკარგული ქართული ტერიტორიების დაბრუნების სურვილით და იმ წინააღმდეგობებით, რომელიც ახალციხის საფაშოს საკითხში ერეკლე მეორესა და სოლომონ პირველს შორის არსებობდა; 3). ქართლის ტახტზე კახეთის ბატონოების დინასტიის დაქანების მისწრაფებით.

1772 წელს ქართველ პოლიტიკოსთა მნიშვნელოვანი ნაბიჯი — ქართლ-კახეთის სამეფოს რუსეთის მფარველობაში მიღების თხოვნა, — ავტორის აზრით იყო ქართველი პოლიტიკოსების მხრიდან იძულებითი ღონისძიება, რათა თავიდან აეცილებინათ სამეფოს რუსეთთან შეერთებისა თუ იქ დინასტიის შეცვლის საშიშროება.

მოხსენების გამო აზრი გამოთქვა ლ. ტუხაშვილმა.

ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატმა გ. შამულიამ განიხილა აგნატური ჯგუფები ძველ იბერიაში „თვისი“ და „ნათესავი“ და პირველწყაროების ანალიზის შედეგად დაასკვნა, რომ აღნიშნული ჯგუფები წარმოიშვნენ გვიანბრინჯაოს ხანაში და გენეტიკურად გვაროვნულ თემს — „საძმოს“ უკავშირდებიან.

ისტორიის მეცნ. დოქტორმა მ. ჯიჯეიშვილმა მოხსენებაში — „საქართველოს გლეხთა რევოლუციური ბრძოლების ფორმები და მეთოდები 1905—1907 წწ.“ — გააშუქა გლეხთა ზრდის ხელშემწყობი ფაქტორები, ლენინური აგრარული პროგრამის, ბოლშევიკების სააგიტაციო-პროპაგანდისტული და ორგანიზატორული საქმიანობის, ვ. ი. ლენინის ნაშრომებისა და სხვა რევოლუციური ლიტერატურის (გაზეთები, პროკლამაციები, ფურცლები და სხვ.) როლი საქართველოს მუშათა კლასისა და გლეხობის პოლიტიკური კავშირის განმტკიცებაში. მომხსენებელმა, ყურადღება გაამახვილა გლეხობის სოციალური დიფერენციაციის საკითხებზე; ნათელყო, რომ საქართველოს გლეხთა რევოლუციურმა მოძრაობამ, რომელიც თავდაპირველად დაიწყო როგორც აგრარული მოძრაობა, მალე მიიღო ორგანიზებული პოლიტიკური და შემტვეი ხასიათი. ამასთან სოფლის პროლეტარული და ნახევრად პროლეტარული მასების ბრძოლა წარმართა როგორც მემამულეებისა და თვითმპყრობელობის, ისე სოფლის ბურჟუაზიის კულაკობის წინააღმდეგ.

1905—1907 წლების ბურჟუაზიულ-დემოკრატიული რევოლუციის პერიოდში ბოლშევიკების ხელმძღვანელობით საქართველოში შეიქმნა მუშათა კლასისა და გლეხობის შედარებით მტკიცე პოლიტიკური კავშირი, საქართველოს გლეხობა მასობრივად იყენებდა პროლეტარული ბრძოლის ისეთ ძირითად და ქმედით ფორმებს, როგორცაა დემონსტრაციები, მანიფესტაციები და გაფიცვები; ბრძოლა მენაშულეების (მამულის დარბევა, ცეცხლის წაკიდება, მიწების, საქონლისა და ტყის მასივების დასაკუთრება და სხვ.), სამღვდლოებისა და კულაკობის წინააღმდეგ; მეფის ხელისუფლების ადგილობრივი ორგანოების ბოიკოტი; ხელისუფლების ადგილობრივი ორგანოების დარბევა და რევოლუციური ხელისუფლების ორგანოების (გლეხთა რევოლუციური კომიტეტები, სახალხო სასამართლოები და სხვ.) შექმნა; რევოლუციური გლეხობის ბრძოლა პოლიციასა და ჯარის ნაწილებთან და სხვ.

მოხსენებაში ნაჩვენები იყო, რომ საქართველოს გლეხობის რევოლუციური ბრძოლის ფორმები და მეთოდები კანონზომიერად ცვლიდნენ ერთმანეთს. რევოლუციური მოძრაობის შეგნებულობისა და ორგანიზებულობის შესაბამისად გლეხთა მასები ბრძოლის დაბალი ფორმებიდან თანდათანობით გადადიოდნენ კლასობრივი ბრძოლის უფრო მაღალ ფორმებზე. სოფლად რევოლუციური ბრძოლების ძირითადი და უმაღლესი ფორმა იყო გლეხთა ორგანიზებული პოლიტიკური გამოსვლები, სადაც უშუალოდ ინიციატორისა და ხელმძღვანელის როლს მუშათა კლასი ასრულებდა. ეს გარემოება გლეხთა მოძრაობას აერთიანებდა პროლეტარიატის ბრძოლასთან და მას აძლევდა შეგნებულ, შემტვე და მასობრივ ხასიათს.

ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატმა ლ. ჩიქოვანმა სესიის მონაწილეებს ვაცენო ნ. ნიკოლაძის ორი უცნობი წერილი, რომელიც ანონიმურად გამოქვეყნდა 1876 წლის თბილისურ გაზეთში „Тифлисский Вестник“ (№19 და 64). ამ წერილების შესწავლამ

მომხსენებელი მიიყვანა იმ დასკვნამდე, რომ წინააღმდეგ ზოგიერთი მეცნიერის ვარაუდისა, თითქოს ნ. ნიკოლაძე ნაროდნიკი იყო, იგი XIX საუკუნის 70-იანი წლების შუახანებშიაც მტიციე „სამოციანელია“ და მკვეთრად ემიჯნება არა რევოლუციონერებს საერთოდ, არამედ მხოლოდ რევოლუციონერ-ნაროდნიკებს.

ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორმა ი. უთურაშვილმა მოხსენებაში „სავაჭრო კაპიტალის შეჭრა XIX ს-ის საქართველოს სოფლის მეურნეობაში“ განიხილა მეურნეობის ამ დარგში სავაჭრო კაპიტალის მწარმოებლურ კაპიტალად გარდაქმნის პროცესი, რომელიც XIX ს-ის საქართველოში უწყვეტი ხასიათისაა და მნიშვნელოვნად ფართოვდება 60—70-იანი წლებიდან. მოხსენებაში ნაჩვენებია იყო ვაჭართა მიწათმფლობელობის გაფართოება. მათი მეურნეობის გაძლიერების წესების შესწავლამ მომხსენებელი იმ დასკვნამდე მიიყვანა, რომ ვაჭართა მეურნეობის ორგანიზაცია უმთავრესად კაპიტალიზტური ხასიათისა იყო. საქართველოს სოფელში ვაჭართა მეურნეობების მოწყობა ნიშნავდა სასოფლო-სამეურნეო წარმოების გაფართოებას, სავაჭრო კაპიტალის ერთი ნაწილი მწარმოებლურ კაპიტალად გარდაიქმნებოდა და, მამასადმე, ხდებოდა „კაპიტალის შემდგომი ევროპეიზაცია“ (ლენინი).

* * *

ეთნოგრაფიისა და სოციოლოგიის სექციაზე მოსმენილი იყო 10 მოხსენება.

ისტორიულ მეცნიერებათა კანდიდატის ი. სურგულაძის მოხსენებაში „ავტარული რწმენა-წარმოდგენების ისტორიიდან“ განხილული იყო აღდგენადი და მომავლადი ღვთაებების საკითხი. ავტორმა გამოთქვა ვარაუდი, რომ ამ რწმენა-წარმოდგენათა ანარეკლი შემონახული უნდა იყოს ქართულ ეთნოგრაფიულ მასალაში. კერძოდ, ასეთი ბუნების არის საქართველოს მთიანეთში გავრცელებული ხმით ნატირლების ერთი სახეობა — მთიბლური. ამ წარმოდგენების ნაშთები საგაზაფხულო ავტარულ დღესასწაულებშიც არის შემორჩენილი. ასევე საინტერესო მასალაა დაცული ქართულ ფოლკლორში. კერძოდ, თქმულებაში ამირანის შესახებ.

მოხსენების გარშემო აზრი გამოთქვეს თ. ოჩიაურმა და ა. რობაქიძემ. თ. ოჩიაურმა აღნიშნა, რომ ჩვენში ტოტემისტური გადმონაშთები ძირითადად სამონადირეო კულტთან არის დაკავშირებული. თუ გენეზისის თვალსაზრისით მიუდგებით ამ გადმონაშთების შესწავლას, გამორიცხული არ არის, რომ ამან მიგვიყვანოს ტოტემიზმთან. ამდენად, საკითხის კვლევისას, ტოტემისტური გადმონაშთების უარყოფა, ალბათ, გარკვეულ წინააღმდეგობას შეიცავს. ა. რობაქიძემ გამოთქვა მოსაზრება ზოგიერთი ცალკეული საკითხის შესახებ, როგორცა ე. წ. ახალუხალის ინსტიტუტის გარშემო არსებული ეთნოგრაფიული მასალა საქართველოს სხვა კუთხეებთან.

ისტორიულ მეცნიერებათა კანდიდატმა ნ. თოფურია მ წაიკითხა მოხსენება — „სამეურნეო ნაგებობანი (საქონლის სადგომები) საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ ატლასში“. მომხსენებელმა აღნიშნა, რომ საქონლის სადგომების ძირითადი აღნაგობა და შინა მოწყობილობა საქართველოში ზოგადად ერთნაირია. მათი საერთო ნიშანია საქონლის სადგომისა და საცხოვრებელი სამყოფის ერთიან კომპლექსში გაერთიანება. ქართველ მეურნეს საქონელი საოჯახო პირობებში ჰყავდა. ზოგჯერ კი პირტყევის სადგომი წელიწადის სხვადასხვა დროის მიხედვით იცვლებოდა. ამის შესაბამისად კარტოგრაფზე ასახულია: 1. მსხვილფეხა საქონლის საზამთრო და საზაფხულო სადგომები სოფელში და სოფლის გარეთ. 2. წვრილფეხა საქონლის საზამთრო და საზაფხულო სადგომები სოფელში და სოფლის გარეთ.

მოხსენების გარშემო აზრი გამოთქვეს გ. ჩიტაიამ, ა. რობაქიძემ, ბ. გამყრელიძემ.

მ. ქანთარია მოხსენება მიიქონა სამეურნეო პერიოდების განსაზღვრის ხალხურ ხერხებს და საშუალებებს ინგუშეთში. მან წარმოადგინა დროის თვალ-აღრიცხვის ინგუშური ხალხური კალენდარი, რომელიც წინააღმდეგ საწესჩვეულებო დღეობათა კალენდრისა, აგრეთვე საფუძვლს ემყარებოდა. კონკრეტული ეთნოგრაფიული მასალების განხილვის შედეგად მან დაადგინა, რომ ინგუშებს ისტორიულ წარსულში არ ჰქონდათ ერთიანი სისტემით აგებული მწყობრი უნიფიცირებული კალენდარი. მეურნეობის წარმოების პირობები პრაქტიკულად მოითხოვდა ასტრონომიული წელიწადის განსაზღვრას, დროის თვალსა და მის სეზონებად დანაწილებას. სწორედ ამ პრაქტიკულმა გარემოებამ განაპირობა ინგუშეთში ავტარული კალენდრის მარტივი ფორმების არსებობა, რომელიც სამყაროს აგებულების თავისებური კონცეფციიდან გამომდინარეობდა და მზის დედამიწის გარშემო მოძრაობას ემყარებოდა. რელიგიურ დღეობათა კალენდარიც ამ საფუძველზე იყო აგებული.

მოსხენების გარშემო გამართულ კამათში მონაწილეობა მიიღეს გ. ჩიტაიამ, ა. რობაქიძემ, თ. ოჩიაურმა, თ. ოჩიაურმა შენიშნა მომხსენებელს, რომ აგარაულ-სამეურნეო კალენდრის ნაცვლად მოხსენებაში უურადლება გამახვილებული იყო ასტრონომიულ კალენდარზე, ისინი კი ერთმანეთს არ ფარავენ. აგარაული კალენდარი განსაზღვრული უნდა ყოფილიყო სამეურნეო პერიოდებით და არა წელიწადის 4 დროის მიხედვით. სასურველია ეს გარემოება გათვალისწინებული იყოს შემდგომ მუშაობაში.

ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატი ბ. გამყრელიძე („თუშები სამეურნეო ყოფის ისტორიიდან“) — შეეხო თუშების მეურნეობის ძირითად დარგებს. მდიდარ ფაქტობრივ მასალაზე დაყრდნობით მოხსენებაში მოცემულია მეცხვარეობის განვითარების ეტაპები. დადგინდა, რომ XVI ს-ის დასაწყისიდან თუშებს კახეთის ბარის საძოვრებზე თავისუფლად გამოსვლის საშუალება ეძლევათ, რამაც ბიძგი მისცა მთაში მეცხვარეობის განვითარებას. მეცხვარეობა განსაკუთრებით აღმავლობას განიცდის XVII და XIX სს. მანძილზე. XIX საუკუნის მასალების მიხედვით იყვნენ ოჯახები, რომელთაც ცხვარი მცირე რაოდენობით ჰყავდათ ან სულ არ გააჩნდათ, მაგრამ, ამავე დროს, გამოიყოფოდნენ დიდი მეცხვარეები, რომელთაც თავის მეურნეობაში დიდძალი დაქირავებული მუშახელი ჰყავდათ დასაქმებული.

მოსხენების ირგვლივ აზრი გამოთქვას მ. მაკალათიამ, ა. რობაქიძემ, ა. ლეკიაშვილმა. მათ აღნიშნეს, რომ სასურველი იყო მომხსენებელს მეტი ადგილი დაეთმო ეთნოგრაფიული მასალებისათვის, რაც საზრებლობას მოუტანდა საკითხის სრულად წარმოჩენას.

უმცრ. მეცნ. თანამშრომლის, არქიტექტორ გ. დავითაშვილის მოხსენება მიეძღვნა აღმოსავლეთ საქართველოს მთური საცხოვრებელი სახლის ინტერიერის შესწავლის საკითხებს. მოხსენებაში აღინიშნა, რომ აღმოსავლეთ საქართველოს მთური საცხოვრებელი განსაკუთრებულ ინტერესს იმსახურებს თავისი შიგა სივრცობრივი სტრუქტურით და ინტერიერის ფუნქციონალურ-გეგმარებითი პრინციპებით. ამ პრინციპების გარკვევისათვის აუცილებელ პირობას წარმოადგენს საცხოვრებელ ნაგებობათა კლასიფიცირება და ძირითადი ტიპების დადგენა. აღსანიშნავია, რომ ეთნოგრაფიული და არქიტექტურული მასალის კომპლექსურმა გამოყენებამ შექმნა საშუალება, დადგენილიყო ფუნქციონალური ზონირება და ჩატარებულიყო ინტერიერის მოცულობით-სივრცობრივი სტრუქტურისა და კონსტრუქციული სისტემის ანალიზი.

მოსხენების გარშემო გამართულ კამათში მონაწილეობა მიიღეს ა. რობაქიძემ, ი. ჭყონიამ და ჯ. რუხაძემ. ა. რობაქიძემ აღნიშნა, რომ მოხსენებაში ინტერიერის საკითხი პირველად არის განხილული პროფესიონალი არქიტექტორის მიერ ეთნოგრაფიულ მასალაზე დაყრდნობით.

ისტორიის მეცნ. კანდიდატის ნ. აბესაძის მოხსენება — „სარწყავი მიწათმოქმედების ასახვა საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ ატლასში“ — ეხებოდა საქართველოში სარწყავი მიწათმოქმედების მარეგულირებელი მონაცემების რუკაზე დატანისა და მისი ასახვის პრინციპებს. ასევე თვით რუკის ქრონოლოგიის თარიღს. ნაჩვენებია იყო, რომ ტიპოლოგიის ერთ-ერთ საფუძვლად აღებულია მეურნეობის ამა თუ იმ გარკვეულ ფორმასთან დაკავშირებული რწყვა. ამ ტიპოლოგიის საფუძვლზე რუკაზე ასახულია მეურნეობის სხვადასხვა დარგებთან (მემინდერეობა, მევენახეობა, მებაღეობა, ტერასული და სათიბი მეურნეობა) დაკავშირებული რწყვა. შესაბამის საატლასო ტექსტში ასახულია საქართველოს ცალკეული კუთხეებისათვის (ქართლ-კახეთი, მესხეთ-ჯავახეთი, კოლხეთი, სვანეთი) დამახასიათებელი რწყვის თავისებურებისა და ხალხური სერხების სპეციფიკა. რუკაზე კი ასახულია სარწყავი მიწათმოქმედების გავრცელება საქართველოში, მისი სიხშირე და ინტენსიობა.

მოსხენების გარშემო გამართულ კამათში მონაწილეობა მიიღეს ა. ლეკიაშვილმა, ა. რობაქიძემ, ჯ. სონღულაშვილმა.

რამდენიმე მოხსენება მიეძღვნა სოციოლოგიური კვლევის საკითხებს. ისტ. მეცნ. კანდიდატმა მ. ბეჟაიამ წაიკითხა მოხსენება თემაზე — „ოჯახის კონკრეტულ-სოციოლოგიური შესწავლის ზოგიერთი ასპექტი (თბილისის მაგალითზე)“, რომელიც შეეხო განქორწინების საკითხს. მოხსენების საფუძველს წარმოადგენდა როგორც კონკრეტული დოკუმენტური მასალა (სტატისტიკის, სახალხო სასამართლოების საარქივო მონაცემები), ასევე განქორწინებულებთან ჩატარებული ზეპირი ანკეტა-ინტერვიუს მონაცემები. კონკრეტული მასალა მომხსენებელმა გააანალიზა ოჯახის სოციოლოგიური შესწავლის თეორიული საკითხების ფონზე. განსაკუთრებული ყურადღება დაეთმო განქორწინების რეალური მიზეზების დადგენასა და მათ კლასიფიკაციას.

ისტორიის მეცნ. კანდიდატების ტ. კინკაძისა და ა. კაცაძის მოხსენებები მიეძღვნა წითელწყაროს რაიონის სოციალური განვითარების პერსპექტიული გეგმის (1976—1990) შედგენის სამუშაოებს, რაც საქართველოს კომუნისტური პარტიის ცენტრალური კომიტეტის გადაწყვეტილებას შესაბამისად სრულდება. სხვა სამეცნიერო-კვლევით დაწესებულებებთან ერთად გეგმის შედგენაში მონაწილეობს ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი.

ტ. კინკაძის მოხსენება—„მასალები სოფლის მეურნეობის მუშათა კადრების მომზადების სოციალური ასპექტების პროგნოზირებისათვის“, დაუკავშირდა წითელი წყაროს რაიონის ახალგაზრდობის შრომითი აღზრდისა და პროფესიული დოკტატების კონკრეტულ-სოციოლოგიურ შესწავლას. მან განსაკუთრებული ყურადღება დაუთმო მერვეკლასელთა პროფესიული ორიენტაციისა და სოფ. ჯაფარიძის პროფტექნიკური სასწავლებლის სტრუქტურასა და მისი ოპტიმიზაციის საკითხებს; წამოაყენა პრაქტიკული მოსაზრებები და რეკომენდაციები.

ა. კაცაძის მოხსენება „სოციალური განვითარების რეგიონალური დაგეგმვა და სოციალური დემოგრაფიის საკითხები“ შეეხებოდა წითელი წყაროს რაიონისა და მისი ზონებისათვის დამახასიათებელ დემოგრაფიულ სიტუაციას, დემოგრაფიული ქცევის ბუნებასა და ტენდენციებს, მოსახლეობის მექანიკური მოძრაობის ფორმებსა და მოტივებს, აგრეთვე იმ თავისებურებებს, რაც დამახასიათებელია რეგიონის სოციალურ-ეკონომიური ფუნქციონირებისა და დემოგრაფიული პროცესების ურთიერთდამოკიდებულებისათვის. მოხსენებას საფუძვლად დაედო კონკრეტულ-სოციოლოგიური კვლევის შედეგები.

პროფ. მ. გეგეშიძის მოხსენებაში „სევანური კოშკის ფუნქციის საკითხისათვის“ წამოყენებული იყო ახალი თვალსაზრისი სევანური კოშკის ძირითად ფუნქციასთან დაკავშირებით, რაც კერძოდ, ეკოლოგიურ, ადამიანის ბუნებასთან დამოკიდებულების კონცეფციას დაუკავშირა. მომხსენებლის აზრით, სევანური კოშკი უნდა იყოს ბუნებრივი სტიქიის—უხვთოვლიანობისა და ზვავებისაგან თავდაცვის საჭიროებით შექმნილი ნაგებობა. სევანური კოშკის ძირითად ფუნქციად, მომხსენებლის აზრით, არ შეიძლება მივიჩნიოთ გვარიანული შუღლისაგან, ან გარეშე მტრისაგან თავდაცვა.

კამათში გამოსულებმა ჯ. ოდიშელმა, ვ. ითონიშვილმა, თ. ბერაძემ, გ. ვასიანმა, ნ. სტურუამ არ გაიზიარეს მომხსენებლის მიერ წამოყენებული მოსაზრება, მათ არადაამაჯერებლად მიიჩნიეს სევანური კოშკის წარმოქმნაში ზვავსაწინააღმდეგო ფუნქციის როლი. ამავე მოხსენების გამო კამათში გამოსულმა გ. ჩიტაიამ და ი. ჭყონიამ აღნიშნეს, რომ საკმაოდ რთულია იმ თავდაპირველი მიზნების გარკვევა, რამაც დასაბამი მისცა სევანური კოშკების მასობრივად მშენებლობას. მათივე აზრით, ეს არც ხელაღებით შეიძლება გვარიანული შუღლის არსებობას დაუკავშიროთ, და არც მხოლოდ ეკოლოგიურს. საყურადღებოა, რომ მომხსენებელმა კვლევაში შემოიტანა ახალი ასპექტი, რომელიც შემდგომ კვლევას საჭიროებს.

ლიანა ბარიაშვილი

ეთერ ორჯონიძე

საქართველოს ისტორიის წყაროების კომისია

საქართველოს ისტორიის წერილობითი წყაროების შესწავლა-გამოცემა ყოველთვის ჭეროვანი ყურადღებით სარგებლობდა ჩვენში. ბუნებრივია, რომ განსაკუთრებული ყურადღება ექცეოდა საკუთრივ ქართული საისტორიო ძეგლების კვლევას, რადგან ქართული ნარატიული, დოკუმენტური და ეპიგრაფიკული წყაროები შეიცავენ ყველაზე სრულ ინფორმაციას ჩვენი ქვეყნის წარსულის შესახებ; ძირითადად მათ საფუძვლზე ხდება შესაძლებელი შუა საუკუნეთა საქართველოს ისტორიის აღდგენა.

ქართული საისტორიო ძეგლების გამოცემა ჭერ კიდევ გასულ საუკუნეში დაიწყო. კერძოდ, აღსანიშნავია მ. ბროსეს, დ. ჩუბინაშვილის, დ. ბაქრაძის,

ე. თაყაიშვილის, თ. ყორღანიას, ალ. ხახანაშვილის ღვაწლი ამ საქმეში. რევოლუციის შემდეგ არაერთი მნიშვნელოვანი წყარო გამოქვეყნდა (ივ. ჯავახიშვილი, ს. კაკაბაძე, ნ. ბერძენიშვილი, კ. კეკელიძე, ს. ყაუხჩიშვილი, ქ. შარაშიძე, ი. დოლიძე, ლ. მუსხელიშვილი და სხვ.), დაიწერა და გამოიცა აგრეთვე არაერთი გამოკვლევა, რომლებშიც მოცემულია ქართული საისტორიო ძეგლების წყაროთმცოდნეობითი და ტექსტობრივი ანალიზი.

ამ გამოცემებმა მნიშვნელოვანი როლი შეასრულეს ქართული წყაროთმცოდნეობის, არქეოგრაფიისა და ტექსტოლოგიის განვითარების საქმეში და შესაძლებელი გახადეს ფართო ისტორიული კვლევა-ძიების გაშლა. მაგრამ ამავე დროს უკანასკნელ წლებში საგრძნობი გახდა, რომ საქართველოს ისტორიის წყაროების პუბლიკაციის საქმე ჩამორჩებოდა ქართული ისტორიოგრაფიის განვითარებას.

საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის პრეზიდიუმმა ამას წინათ საგანგებოდ იმსჯელა საქართველოს ისტორიის წყაროთა შესწავლისა და გამოცემის მდგომარეობაზე და აღნიშნა ამ დარგში არსებული ნაკლოვანებანი. კერძოდ, პრეზიდიუმის დადგენილებაში ხაზგასმულია, რომ ზოგიერთი მნიშვნელოვანი წყაროს სრული ტექსტი ჯერაც არ არის გამოქვეყნებული. ზოლო ზოგიერთის პუბლიკაცია მოძველდა ან ბიბლიოგრაფიულ იშვიათობად იქცა. გამრავლდა გამოცემები მეცნიერული კომენტარების გარეშე, სათანადო გამოკვლევისა და სამეცნიერო აპარატის დაურთველად. სათანადოდ არ არის შესწავლილი ძველი ქართველი ისტორიკოსების ენა; ცოტაა მაღალი კვალიფიკაციის მქონე ქართველოლოგი-ტექსტოლოგები. არ არსებობს საქართველოს ისტორიის წყაროების გამოცემის ერთიანი, პერსპექტიული გეგმა.

საქართველოს ისტორიის წერილობითი წყაროების შესწავლისა და გამოცემის ხელმძღვანელობისა და სამუშაოთა კოორდინირებისათვის მთელი რესპუბლიკის მასშტაბით, მეცნიერებათა აკადემიის პრეზიდიუმთან შეიქმნა საქართველოს ისტორიის წყაროების კომისია, რომელშიც შევიდნენ გამოჩენილი ქართველი მეცნიერები — წყაროთმცოდნეი, ტექსტოლოგები, არქეოგრაფები. კომისიის თავმჯდომარეა აკად. შ. ძიძიგური, მოადგილეები აკად. გ. მელიქიშვილი და აკადემიის წევრ-კორესპონდენტი ე. მეტრეველი, კომისიის წევრები არიან აკადემიკოსები — ა. ბარამიძე, თ. გაწყრელიძე, ი. დოლიძე, ს. ყაუხჩიშვილი, ს. ჯიქია, აკად. წევრ-კორესპონდენტები ვ. გაბაშვილი, ა. სურგულაძე, მეცნ. დოქტორები — კ. გრიგოლია, მ. დუმბაძე, მ. ლორთქიფანიძე, ვ. ფანჩიძე, ე. ხოშტარია, მეცნ. კანდიდატები — ზ. ალექსიძე, რ. კიკნაძე, მ. შანიძე, ნ. შოშიაშვილი, ლ. -ნ. ჯანაშია, სწავლული მდივანი — მ. აბაშიძე.

მეცნიერებათა აკადემიის პრეზიდიუმის დადგენილების თანახმად, საისტორიო წყაროების მეცნიერულად დადგენილი ტექსტების პუბლიკაცია უნდა განხორციელდეს შემდეგი სერიების მიხედვით: 1. ქართული საისტორიო მწერლობის ძეგლები — ქართული ტექსტები (სერიის ხელმძღვანელი ვ. გაბაშვილი); 2. ქართული საისტორიო მწერლობის ძეგლები რუსული თარგმანები (სერიის ხელმძღვანელი რ. კიკნაძე); 3. ეპიგრაფიკული ძეგლები და ხელნაწერთა მინაწერები (სერიის ხელმძღვანელი ზ. ალექსიძე); 4. საქართველოს ისტორიის უცხოური წყაროები (სერიის ხელმძღვანელი ს. ყაუხჩიშვილი); 5. ქართული საისტორიო საბუთების კორპუსი (სერიის ხელმძღვანელი ე. ხოშტარია); 6. ქართული სამართლის ძეგლები (სერიის ხელმძღვანე-

ლი ი. დოლიძე); 7. ძველი ქართული თარგმნითი ძეგლები (სერიის ხელმძღვანელი ე. მეტრეველი).

კომისიამ შექმნა სექციები, რომლებიც უშუალო ხელმძღვანელობას გაუწევინ ცალკეულ სერიებს. სექციები უკვე შეუდგნენ საქმიანობას, შეადგინეს პერსპექტიული და სამუშაო გეგმები, მიმდინარეობს წყაროების სამეცნიერო-კრიტიკული ტექსტების დადგენისა და გამოცემის წესების დაზუსტება.

სექციების განაცხადების საფუძველზე შედგა 1976—1990 წწ. პერსპექტიული გეგმა. დასახულია საქართველოს ისტორიის წყაროების შესწავლისა და გამოცემის ფართო პროგრამა.

სერიით „ქართული საისტორიო მწერლობის ძეგლები“ — გამოიცემა როგორც „ქართლის ცხოვრებაში“ შესული, ისე დამოუკიდებლად არსებული საისტორიო თხზულებების ტექსტები ცალ-ცალკე, ვრცელი გამოკვლევით და სრული სამეცნიერო აპარატით (კომენტარები, შენიშვნები, ლექსიკონები, საძიებლები). აღსანიშნავია, რომ სწორედ ამგვარად ჰქონდა დაგეგმილი ქართული საისტორიო მწერლობის ძეგლების პუბლიკაცია დიდ ქართველ მეცნიერს აკად. ივანე ჯავახიშვილს.

ქართული საისტორიო წყაროების რუსულად თარგმნას კარგა ხნის ისტორია აქვს. ამ საქმეში დიდი დამსახურება მიუძღვით გამოჩენილ მეცნიერებს თ. ჟორდანიას, მ. ჯანაშვილს, ნ. მარს, ე. თაყაიშვილს, კ. კეკელიძეს, ვ. დონდუას. მაგრამ ბევრი ქართული საისტორიო თხზულება ჯერაც არ არის თარგმნილი რუსულად. პრეზიდენტის დადგენილების თანახმად, ქართული საისტორიო მწერლობის ძეგლთა რუსული თარგმანების გამოსაცემად შეიქმნა ცალკე სერია. უკვე მიმდინარეობს მუშაობა არაერთი პირველხარისხოვანი თხზულების თარგმანზე (ლეონტი მროველი, დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი, ფ. გორგიჯანიძე, ე. წ. „პარიზის ქრონიკა“, პაპუნა ორბელიანი და სხვ.). გამოიცემა აგრეთვე ქართული ისტორიული დოკუმენტებისა და ეპიგრაფიკული ძეგლების კრებულები რუსულ ენაზე. ქართული საისტორიო წყაროების რუსულად თარგმნა და გამოცემა უთუოდ დიდად შეუწყობს ხელს მათ კიდევ უფრო ღრმად შესწავლას და მნიშვნელოვნად გაზარდის ამ წყაროთა გამოყენების არეალს. ამავე სერიით განხორციელდება მომავალში ქართულ საისტორიო წყაროთა თარგმანები დასავლეთევროპულ ენებზე.

ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლების კორპუსის გამოცემა რამდენიმე სერიად ივარაუდება. გამოქვეყნდება საქართველოს ტერიტორიაზე დაცული ყველა სახის და ყველაენოვანი წარწერების კორპუსები. შეიქმნება ერთი ტომი, რომელშიც თავმოყრილი იქნება საქართველოს საზღვრებს გარეთ (ჩრდ. კავკასია, სომხეთი, აზერბაიჯანი, ქართული სამონასტრო კომპლექსები უცხოეთში და ა. შ.) დაცული ყველა სახის წარწერები. კორპუსების ყოველ ტომს დაერთვის წარწერათა მონახაზები, ფოტოები, საძიებლები (პირთა, გეოგრაფიული, საგანთა და ტერმინთა) და წარწერათა რუკა.

საქართველოს ისტორიის წყაროების კომისიას სერიის სახით შეუერთდა ჩვენი სამეცნიერო წრეებისათვის უკვე კარგად ცნობილი „საქართველოს შესახებ არსებული უცხოური წყაროების კომისია“, რომელსაც დაარსებიდან დღემდე გამოცემული აქვს 40 დასახელების წყარო სათანადო კომენტარებითა და გამოკვლევით.

უცხოური წყაროების სერიას არსებობის ხანგრძლივი ისტორია და პუბლიკაციის საქმეში მდიდარი გამოცდილება აქვს, ოვი აქვეყნებს არა მარტო

უცხოური წყაროების ქართულ თარგმანებს, არამედ ხშირად კრიტიკულად დადგენილ ტექსტებსაც, რითაც გარკვეული წვლილი შეაქვს არმენოლოგიის, არაბისტიკის, ირანისტიკის, ბიზანტინოლოგიის, თურქოლოგიისა თუ სხვა დარგების განვითარებაში.

ქართული საისტორიო საბუთების კორპუსის სერიით გამოქვეყნდება სსრ კავშირის და საზღვარგარეთის არქივებში დაცული IX—XVIII სს. ყველა ქართული საისტორიო დოკუმენტი. უკვე წარმოებაშია კორპუსის პირველი ტომის პირველი ნაკვეთი, რომელშიც შეტანილია X—XIII საუკუნეთა ქართული ისტორიული საბუთები.

გაგრძელდება აგრეთვე ქართული სამართლის ძეგლთა მეცნიერულ-კრიტიკული ტექსტების პუბლიკაცია სათანადო გამოკვლევებითა და სამეცნიერო აპარატით.

ძველი ქართული თარგმნითი ძეგლების სერიით გამოქვეყნდება ჩვენი ძველი მწიგნობრების მიერ ბერძნული, სომხური, სპარსული, თურქული და სხვა ენებიდან თარგმნილი საისტორიო თხზულებები.

პრეზიდენტის დადგენილებაში გამახვილებულია ყურადღება ახალგაზრდა წყაროთმცოდნე სპეციალისტთა მომზადებაზე. კერძოდ, პრეზიდენტმა დაავალა საზოგადოებრივ მეცნიერებათა და ენისა და ლიტერატურის განყოფილებებში შემავალ სამეცნიერო დაწესებულებებს, უახლოესი ხუთი-ათი წლის მანძილზე განსაკუთრებული ყურადღება მიაქციონ ახალგაზრდა წყაროთმცოდნე სპეციალისტთა, ტექსტოლოგების, არქეოგრაფების მომზადებას.

მადია აბაშიძე

საკავშირო საზენიერო კონფერენცია ლენინგრადში

1975 წლის 10—12 მარტს ლენინგრადში ჩატარდა ხალხური მედიცინის ეთნოგრაფიული ასპექტების შესწავლისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო კონფერენცია.

კონფერენცია მუშაობდა 4 სექციად: 1. პალეომედიცინა და ადრეკლასობრივი ეთნოსების მედიცინა; 2. ალმოსაელური მედიცინა; 3. ევროპისა და კავკასიის ხალხების მედიცინა; 4. სამკურნალო მცენარეები ხალხურ მედიცინაში. კონფერენციის პირველ და უკანასკნელ დღეს გაიმართა პლენარული სხდომები. კონფერენცია გახსნა სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის დირექტორმა ი. ბრომლიმ, რომელმაც ილაპარაკა ხალხური მედიცინის, როგორც ტრადიციულ-საყოფაცხოვრებო კულტურის ერთ-ერთი კომპონენტის მნიშვნელობაზე, რაც ეთნოგრაფიული მეცნიერების შესაწავლის სავანს წარმოადგენს.

ასეთი შესწავლის ერთ-ერთი ამოცანაა ხალხური მედიცინისა და ტრადიციულ-საყოფაცხოვრებო კულტურის სხვა კომპონენტების: რწმენა-წარმოდგენები, ფოლკლორი, მა-

ტერიალური კულტურა და სხვა ურთიერთკავშირის დადგენა. ეთნოგრაფიული შესწავლა ხალხური მედიცინისა და თანამედროვე მედიცინასთან მისი შედარება საშუალებას მოგვცემს გავარჩიოთ ხალხური მედიცინის რაციონალური მხარეები.

პლენარულ სხდომაზე შეჯამდა კონფერენციის შედეგებზე, მიღებულ იქნა რეზოლუცია.

პროგრამის გარეშე მოსმენილ იყო ნიუ-იორკის უნივერსიტეტის ანთროპოლოგიის კათედრის პროფესორის სულა ბენეტის მოხსენება — „ხალხური მედიცინის შესწავლის მეთოდების შესახებ აშშ-ში“, რომელმაც მსმენელთა დიდი ინტერესი გამოიწვია.

მასალის სიმდიდრის მხრივ განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევდა მოხსენებები: „ალექსტების ხალხური მედიცინა“ — მომხსენებელი რ. ლიპუნოვა; „ტაჯიკეთის ხალხური მედიცინა“ — ნ. ს. ერშოვი; „ერაყის ქურთების ხალხური მედიცინა“ — ხ. არიფი და ტ. არისტოვი.

რამდენიმე მოხსენება ეძღვნებოდა ტიბეტის მედიცინას: „ტიბეტის მედიცინა და მო-

სი სამეურნალო საშუალებანი“ — კ. ბლინოვა: „ტიბეტის უძველესი ქირურგიული ინსტრუმენტები“ — ე. ბაზაროვი და სხვ. ამ მოხსენებებში ხაზი იყო გასმული ტიბეტის მედიცინის მძაღალ დონეზე, მის რაციონალურობაზე და მისი შესწავლის აუცილებლობაზე.

ვ. მერკულოვას მოხსენებაში — „დაავადებათა სახელწოდებანი რუსულ ენაში“, გამოთქმული იყო აზრი, რომ დაავადებათა ხალხური სახელწოდებანი გამოხატავენ დაავადებათა ამა თუ იმ გარკვეულ ნიშნებს და ავადმყოფობის სუბიექტურ შეგრძნებებს.

ა. შრეტერმა — „ეთნოგრაფიული და ლინგვისტური მასალის გამოყენება ახალი სამეურნალო მეცნარეების საძიებლად“ — დღის წესრიგში დააყენა ხალხური მედიცინის მონაპოვარის შესწავლის აუცილებლობა — მათი რაციონალური გამოყენების მიზნით.

მესამე სექციაზე — ევროპისა და კავკასიის ხალხების მედიცინა მოსმენილ იქნა სამი მოხსენება საქართველოდან: 1. მედიცინის მეცნიერებათა დოქტორის ი. ქუჩიშვილისა — „ფოლკლორი ეპოქის ქართული ხელნაწერები, როგორც ხალხური მედიცინის შესწავლის წყარო“, მომხსენებელმა აღნიშნა, რომ ხალხური სამედიცინო ცოდნა თაობიდან თაობას ზეპირად გადაეცემოდა, ბოლოს შეიქმნა აუცილებლობა ამ ცოდნის ჩაწერისა და სწორედ ამ ჩანაწერმა მასალამ უპირველეს ყოვლისა თავისი ასახვა უძველეს ქართულ სამედიცინო ძეგლებში *კოვა*. ასეთი იყო „უსწორო კარაბადინი“ XI ს., „წიგნი საქიმოა“ XIII ს., სამეურნალო წიგნი XV ს., „იადიგარ დაუდი“ XVI ს., სადაც ასახულია ხალხური მეურნალობის საშუალებანი, სახეები და მეთოდები. ყოველივე ზემოხსენებულიდან ავტორი ასკვნის, რომ ფოლკლორი ეპოქის ქართული სამედიცინო ხელნაწერები ქართული ხალხური მედიცინის შესწავლის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან წყაროს წარმოადგენს.

მოსმენილ იქნა, აგრეთვე, საქართველოს ღია ცის ქვეშ მუზეუმის თანამშრომლის — ეთნოგრაფის ლ. ბესელას მოხსენება — „ქართული ჰიგიენა და კოსმეტიკა“.

მომხსენებელმა აღნიშნა, რომ საქართველოს ხალხურ ყოფაში ახლაც შემონახულია ხალხური ჰიგიენისა და კოსმეტიკის ისეთი თვითმყოფადი საშუალებანი, რომლებიც ჩაი-

სახა შორეულ წარსულში, ასეთია მასაჟი, სხეულის, სახის, თმების მოვლა და სხვ. ხალხურ კოსმეტიკაში დღემდე შემონახულია ზედმეტი თმანობის, კორფლის ნაოქების საწინააღმდეგო საშუალებანი. ჰიგიენისა და კოსმეტიკის საშუალებანი, რომელიც ჩამოყალიბდა მრავალ საუკუნეთა მანძილზე, ასახავს ქართველი ხალხის კულტურას, მხატვრულ გემოვნებასა და ფიზიკური სილამაზის იდეალს.

მოსმენილ იქნა, აგრეთვე, ისტორიის ინსტიტუტის საქართველოს ეთნოგრაფიის უმცროსი მეცნიერი თანამშრომლის ნ. მინდაძის მოხსენება — „ფსიქონერველ დაავადებათა ხალხური მეურნალობის საშუალებანი აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში“. მომხსენებელმა აღნიშნა, რომ, რადგან ხალხისათვის სრულიად უცნობი იყო ფსიქონერველ დაავადებათა რეალური მიზეზები, ამიტომ ეს დაავადებანი დაუკავშირეს ბოროტ ძალებს, ავსოლებს, რომლებიც ეუფლებიან ადამიანის სხეულს და მოქმედებენ მათ ფსიქიაზე. ბოროტი ძალების საწინააღმდეგოდ გამოყენებული იყო სხვადასხვა სახის მაგიურ-რელიგიური საშუალებანი: ცეცხლი, რკინა და სხვ. საქართველოს მთიანეთში, კერძოდ, ხევსურეთში ფსიქონერველი დაავადებით დაავადებულნი ხატში გაჰყავდათ, სრულდებოდა ქალის „დაკოქცისა“ და მამაკაცის „განათლის“ რიტუალი. რაც ბოროტი ძალების საწინააღმდეგოდ იყო მამართული. ფსიქონერველ დაავადებათა ასეთი სახის მეურნალობაში რაციონალურად უნდა ჩაითვალოს შთავონების მეთოდი. რომელიც სავსაოდ ეფექტურად მოქმედებდა მორწმუნე ადამიანებზე.

მომხსენებელი დღი ინტერესით იქნა მოსმენილი და სათანადოდ შეფასდა.

კონფერენციაზე მიღებულ რეზოლუციაში, აღინიშნა, რომ ასეთი სახის კონფერენციები უნდა ჩატარდეს ოთხ წელიწადში ერთხელ, ხოლო სიმპოზიუმები უფრო ხშირად წელიწადში ერთხელ მაინც, დაადგინეს რათა უფრო ღრმად იქნეს შესწავლილი ხალხური მედიცინა, საჭიროა მოეწყოს კომპლექსური ექსპედიციები, სადაც გაერთიანებული იქნებიან როგორც ექიმები, ასევე ეთნოგრაფები და ენათმეცნიერები.

მ ს ტ ო რ ი უ ლ ი თ ა რ ი ღ ე ბ ი

თამარ ტივაძე

მარტყოფისა და მარაბდის ბრძოლების 350 წლისთავის გამო

(რუსული საარქივო მასალების მიხედვით)

1975 წლის მარტსა და ივლისში 350 წელი შესრულდა მას შემდეგ, რაც მარტყოფის ველზე და მარაბდასთან თავგანწირულ სისხლისმღვრელ ბრძოლებში ქართველმა ხალხმა ერთხელ კიდევ დაუმტკიცა შაჰ აბას პირველს თავისი უძლეველობა. გარემოშეცველ მაჰმადიანურ სამყაროსთან ქართველთა მრავალწლიანი ჭიდილი ყოველთვის მეზობელ ხალხთა ყურადღების ცენტრში იყო და სცდებოდა საქართველოს საზღვრებს. ამიტომაცაა, რომ ქართველი ხალხის ცხოვრების მთელმა რიგმა ფაქტებმა უხვად ჰპოვეს ასახვა უცხოენოვან წყაროებში, რომელთა შორის რუსულ საარქივო მასალას განსაკუთრებული მნიშვნელობა უნდა მიენიჭოს.

XVI ს-ის 80-იანი წლებიდან, რუსეთის ცენტრალიზებული სახელმწიფოს მიერ საქართველოსა და ირანთან მჭიდრო დიპლომატიური ურთიერთობის დამყარების შემდეგ, მოსკოვის საელჩო პრიკაზში თანდათან დაგროვდა საჭირო ცნობები სამხრეთში მცხოვრები ხალხების, მათ შორის ქრისტიანული სარწმუნოების მქონე ქართველების შესახებ. რუსეთის დიპლომატიას აინტერესებდა ყოველივე ის, რასაც შეიძლება სასარგებლო დახმარება გაეწია მისთვის მახლობელ აღმოსავლეთში სწორი პოლიტიკური და ეკონომიური კურსის გატარებაში.

მოსკოვის, ისევე როგორც სხვა სახელმწიფოების, მთავრობას საჭირო ინფორმაციის მიღების მრავალი წყარო და საშუალება გააჩნდა. ძირითადად მასალა გროვდებოდა რუსეთიდან მეზობელ სახელმწიფოებში გაგზავნილი ელჩების, შიკრიკების, ვაჭრების, მსტოვრების, მოგზაურ-მლოცველების და რუსეთში ჩასული უცხოელების დაკითხვის შედეგად. ამიტომ არის, რომ ამჟამად მოსკოვის ძველი აქტების ცენტრალურ სახელმწიფო არქივში, სადაც საელჩო პრიკაზის მთელი დოკუმენტაციაა დაცული, დიდძალ საინტერესო მასალას ვხვდებით XVII ს-ის საქართველოს ისტორიის ამა თუ იმ საკითხის შესავსებად და დასაზუსტებლად. აქ თავმოყრილია თვითმხილველთა და თანამედროვეთა მიერ საელჩო პრიკაზისათვის მიწოდებული ცნობები, რომელთა უმრავლესობა ნდობას იმსახურებს.

დოკუმენტი, რომელზედაც ამჯერად გვინდა ყურადღება შევაჩეროთ, საინტერესოა არა მარტო იმ მხრივ, რომ იგი ერთხელ კიდევ ადასტურებს ქართული და უცხოური წყაროების მონაცემებს მარტყოფისა და მარაბდის ბრძოლების შესახებ, არამედ უფრო იმით, რომ სწორედ არსებულ წყაროებთან რუსული საარქივო მასალის თანხვედრა ხაზს უსვამს ამ უკანასკნელთა მნიშვნელობას საქართველოს ისტორიის მთელი რიგი საკითხების გაშუქებისათვის.

ქვევით მოყვანილი წერილი წარმოადგენს ასტრახანის ვოევოდა პ. გოლოვინის მიერ 1625 წლის შემოდგომაზე მოსკოვში გაგზავნილ ანგარიშს, რო-

მელიც ასტრახანელმა თომა ტრეტიაკოვმა საელჩო პრიკაზში იმავე წლის 5 დეკემბერს წარადგინა. წერილში გადმოცემულია ის ცნობები, რომლებიც 1625 წლის აგვისტო-სექტემბერში მიიღო ვოევოდას კანცელარიამ ასტრახანში ჩასული ტყვედნამყოფი რუსის, ვასკა ავდეევის, სომეხი ვაჭრის ივანის როჯაევისა და ყაზანელი ვაჭრის ალექსი (ალიოშკა) მილნიკოვისაგან. მათი ინფორმაცია ერთ და იმავე საკითხს ეხება — ოსმალეთში მომხდარ შინააშლილობას, ოსმალეთ-ირან-საქართველოს ურთიერთობებსა და მარტყოფ-მარაბდის ბრძოლებს. ქვევით მოგვყავს როგორც პ. გოლოვინის წერილის ჩვენ მიერ შესრულებული თარგმანი, ისე რუსული დოკუმენტის ტექსტი, რომელიც დატულია მოსკოვის ძველი აქტების ცენტრალური სახელმწიფო არქივის (დაცსა) № 141 ფონდის 1626 წლის № 35 საქმეში. ტექსტი მოგვყავს მცირე ლინგვისტური ხასიათის ცვლილებებით. ქართული თარგმანის ლეგენდა და კომენტარები შედგენილია ჩვენ მიერ.

1626 г. декабрь, № 35 = Отписки из Астрахани от Петра Петровича Головина с товарищи о допросных речах явшагося из Турецкой земли из полону сына боярского Андрея (sic) Авдеева о персидских и турецких движениях

Государю царю и великому князю Михаилу Федоровичу всеа Русии холопи твои Петрушка Головин, Олешка Зубов, Сенка Самсонов челом бьют: в прошлом, государь, во 133-м (1625) году, августа в 16 день приехал в Астрахан с Терка на твоей государеве терской запасной бусе полоненик одоевец сын боярской Васка Авдеев, а в роспросе нам, холопам твоим, сказал: тому де, государь, девятой год, взяли ево в полон под Крапивною ногайские татаровя Казыева улуса, и приведчи в Азов, продали в турецкую землю. И жил де, государь, он в турецком в Енгуре городе у турецкого сотника стрелецкого сем лет. И тому де, государь, шазе четвертой год в Царегороде турецкого Усман Солтана янычария убили за то, что он янычарем жалования не давал, а как де Усман Солтан с ратными людьми ходил против литовского королевича, и в те де, государь, поры у ево Усман Солтанова двора шатры и лошади литовские люди поимали и Усман Солтан пришед к себе в Царьгород многих испагав и янычар велел казнить за то, что то учинилось от литовских людей ево ратных людей // небереженем и нераденем. И после де, государь, того как Усман Солтана янычария убили, турецкой Абаза паша собрав турецкие всяких охочих волных людей тысяч с пятнатцат, учел воеват турецкие города. И взял де турецких городов з дватцать. И янычар побивал за то, что они Усман Солтана убили. И после де, государь, Усман Солтана выбрали было турецкие люди на царство Усман Солтанова дядю Мустофу Солтана. И Мустафа де, государь, Солтан на царстве быт не похотел и турецкие де люди выбрали на царство Мурат Султана, Мустофы Султана племянника. И в прошлом де, государь, во 132-м (1624), в осен, турецкой Мурат Султан послал вязира, а как того вязира зовут, про то сказал, не ведает, а с ним ратных турецких людей тысяч с сорок, а велел тому вязиру с ратными людьми итти на Абазу пашу. И тот де, государь, турецкой вязир с ратными людьми Абазу пашу сшол под турецким Кайсыром городом. И с Абазою пашею был у него бой, и на том де, государь, бою турецкой вязир Абазу пашу побил. И с того де, государь, бою Абаза паша грибежал в турецкой ж в Ызрум город, которой стоит на рубеже от Кизыл — // башской земли. А турецкой вязир с ратными людьми пошел в турецкой город в Токат. И в прошлом де, государь, во 133-м году, на весне кизылбашской шах присылал в Ызрум к Абазе паше послов своих, а ково

имянем, того не ведает, а с ними прислал к Абазе паше в дарах дватцат шесть аргамаков да дватцат верьблюдов, а приказывал де шах к Абазе паше с теми послы, чтобы он, Абаза паша был под ево шаховою рукою и ему, шаху, служил, а он де, шах, учнет ево жаловат. И Абаза де паша к шаху с послы ево приказал: будет ему турецкой Усман Султан (sic) большого вязирства на даст, и он, де Абаза паша к турецкому к Мурат Султану в Царь — // город не поедет, а учинитца под шаховою рукою и шаху служит учнет. А турецкой де, государь, Мурат Султан к Абазе паше присылал людей своих, а с ними к нему приказывал, чтоб он, Абаза паша, ехал к нему, к Мурат Султану в Царьгород, и ему служил по прежнему. И Абаза де паша к турецкому Мурат Султану с теми ево людьми приказал: будет он, Мурат Султан, пожалует ево, Абазу пашу, большим пязирством, и он де к нему, к Мурат Султану, в Царьгород не едет. Да он же де, государь, Васка слышел в Турском в Изруме городе от турецких людей в розговоре, что де, государь, сево лета, на песне, пришли Чорным морем во штидескты стругех запороских черкас и допских казаков тысячи з две и взяли де, государь турецкие города Трапизон и иных турецких городов с пят. //

Да в прошлом же де, государь, во 133-м (1625) году посылал кизылбашской шах войною на Грузинскую землю ратных своих людей с Карчагою ханом да с шемахейским с Ысуп ханом. И тех де, государь, шаховых Карчагу хана и Исуп хана грузинцы побили, а с ними побили шаховых ратных людей сем тысячь. И после де, государь, того кизылбашской шах посылал вdrugоряд войною в Грузинскую ж землю Курчибаши хана да шамахейскаго Казак хана с ратными людьми, а сколько было шаховых ратных людей с теми ханы, того не ведаст. И тому де, государь, неделя с шесть как он, Васка, был в Шемахе и в те де, государь, поры слышел он от шаховых ратных людей, которые были в походе в Грузинской земле с шемахейским // Казак ханом, что де, государь, в Грузинской земле, грузинских ратных людей грузинской воевода Маврав собрався з грузинскими ратными людьми шаховых ратных людей побили и Курчибаши хана ранили из лука по голове, а достальные де, государь, шаховы ратные люди из Грузинской земли прибежали в шахову землю. А шамахейской де Казак хан из Грузинские земли в Шамаху не бывал, а где он нын, про то не ведаст. А опроче де, государь, грузинских людей у шаха войны никем нет. А с литовским де королем у турецкого царя войны нет, а миру нет же. А как де, государь, он, Васка, был в Шемахе, и в те де поры слышел он от шемахейских людей, что шах в своей земле, а в котором городе, про то не ведаст, а хсчет де шах сам итти вскоре с ратными людьми на Грузинскую землю. А турецкие, де, государь, люди збираютца с вязиром в турецком Еднербеке городе, а хотят итти сее осени, очишат свой турецкой город Багдад, которой у них взял шах. Да август ж, государь в 17 день приехал в Астарахан с Терки шаховы области армении Иванис Роджаев, а в роспросе нам, холопом сказал: тому де, государь после — // ми недели поехал он ис Шемахи в Астарахан, а шах де в те поры был в своей земле в Казбине городе, и с Казбина хотел был в Ардевил. И в прошлом же де, государь, во 133-м (1625) году на весне послал шах войною на Грузинскую землю Карчагу хана да шамахейскаго Исуп хана с ратными людьми. Да с теми ж де, государь, шаховыми ратными людьми от шаха послан был грузинец Маврав босурманеной. И тому де, государь, грузинцу Мавраву приказал шах: будучи в Грузинской земле с Карчагою ханом и с Ысуп ханом, которые грузинские люди ему, шаху, противны не будут, а учнут ему служить правдою, и тех грузинских людей дарит и уговариват, что б они шаху служили правдою, а которые де, государь, грузинские земли люди шаху служили не похотят,

и тех бы де, государь, побиват. И грузинец де, государь, Маврав соглася тайно з грузинскими людьми шаховых Карчагу хана и Исуп хана побили, да с ними же шаховых ратных людей побили с полтораста (sic) человек. И после де того вскоре кизылбашской шах послал в Грузинскую землю своих ратных многих людей с Курчибашием ханом // да с шемахейским Казак ханом и у тех де, государь, шаховых ратных людей в Грузинской земле з грузинскими людьми был бой и на том де, государь, бою кизылбашские ратные люди грузинцов многих людей побили и взяли тысячу человек живых. И из Грузинские де, государь, земли шаховы ратные люди пришли в шахову землю. Да тому де, государь, ныне осмнатцать недель ис шаховы земли ездил он Иванис в турской город Изрум с товаром и жил в Изруме четыре недели. И при нем де, государь, в турском Изруме городе был турской Абаза паша, а с ним ратных турских людей тысячь з десят. И к Абазе де, государь, паше в дарех прислал кизылбашской шах с людьми своими дватцат сем лошадей, коней и иноходцев, да дватцат семь верблюдов, а с людьми де, государь, своими шах Абазе паше приказывал, чтоб он, Абаза паша ему, шаху, и ево//землю лиха никлакова не хотел и не думал, а был бы с ним, с шахом в дружбе и в любви и в совете. А чаёт де, государь, он, Иванис, что Абазе паше к турскому салтану в Царьгород не езживать потому, что Абаза паша мег кров турскова Усман Султана, побил турских испагов и янычан тысячь с тритцат, а чаёт де, государь, он, Иванис, что Абазе паше быть в Кизылбаше к шаху. Да он же де, государь, Иванис, будучи в турском в Изруме городе слышел в разговоре от торговых людей от армени, которые приехали в Изрум ис турских городов ис Карамана и ис Царягорода, что де, государь, в прошлом, во 133-м (1625) году зимою, турского Мурат Салтана служивой человек греченин, Джаннал Рейсов собрал воликих ратных людей гречен и армени // и турчан тысячь с сорок и от турского Мурат Солтана отложился и турских людей побивает. Да от тех же де, государь, приезжих торговых людей от армени слышел он, Иваниско, в Изруме, что де, государь, в прошлом во 133-м (1625) году, в марте месяце, приходили Чорным морем за полднища до Царягорода запероских черкас и допских казаков в трехсот стругах многие люди, и взяли и взяли турских три села: Кобу, Епчику и Фанар, да после того пришед взяли турской Трапизон город да город Синоп да город Уния. А с литовским де, государь, королем турской салтан не в миру, а войны нет, а крымской де, государь, Мамет Гирей царь и Шан Гирей царевич с литовским королем в миру. Шан Гирей де, государь, литовский король назвал сыном, а Шан Гирей литовского короля назвал отцом. А опроче де, государь, грузинских // людей у шаха ни с кем войны нет. Да сентября ж, государь, в 21 день приехал в Астрахан из за моря ис Кизылбаш на шахове корабле казанец торговой человек Олешка Мыльников, а в роспросе, государь, нам холопом твоим, сказал: тому де, государь, три недели поехал он, Олешка, ис Шемахи в Астарахан с товаром, а шах то в те поры был в городе в Салтанее, а ханы де, государь, шахови Курчибаши хан да шамахейской Казак хан с ратными людьми стоят под Грузями, а сколко шаховых ратных и сколко в зборе грузинских людей, того де, государь, он не ведаёт. И у шаховых ратных людей з грузинскими людьми был бой, и на том де, государь, бою ништо никово // не осилел, а грузинской де Темиряз царевич да воевода Маврав з грузинскими ратными людьми собрався стоят в горах в крепких местах, а турские де, государь, людьми з грузинскими людьми естли или нет, того де, государь, он не ведаёт. И опроче де, государь, грузинских людей, у шаха нискторыми государствы войны нет.//.

Помета на обороте о подаче: «Государю, царю и великому князю Михаилу Федоровичю всеа Русии, 134-(133-1625) декабря в 5 день, с астраханцом с Фомою Третьяковым.

1626 წ. დეკემბერი, № 35 — პეტრე პეტრეს ძე გოლოვანისა და მისი ამხანაგების მიწერილობა ასტრახანიდან თურქთა ტყვეობიდან თავდახსნილი და მათთან მისული აზნაურის ანდრია ავდევეის სპარსეთში შექმნილი ვითარების შესახებ დაკითხვის თაობაზე.

ხელმწიფეს მეფესა და სრულიად რუსეთის დიდ მთავარს მიხეილ თევდორეს ძეს შენი ყმები პეტრუშკა გოლოვინი, ალიოშკა ზუბოვი, სენკა სამსონოვი თავს გიკრავენ. გასულ, 133 (1625) წელს, აგვისტოს 16-ს, ხელმწიფევ, ასტრახანში თერგიდან შენი, ხელმწიფის, თერგის სათადარიგო გემით, ჩამოვიდა ტყვედნამყოფი ოდოვეელი მსახურეული აზნაური ვასკა ავდევეი. მან დაკითხვისას ჩვენ, შენს ყმებს, გვითხრა: მას შემდეგ იქნება ხელმწიფე მეცხრე წელიწადი, რაც იგი კრაპიენასთან ყაზის ულუსის ნოღელმა თათრებმა ტყვედ ჩაიგდეს, აზოვს მიიყვანეს და თურქთა ქვეყანაში გაჰყიდეს. და ცხოვრობდა იგი, ხელმწიფევ, თურქეთის ქალაქ ენგურეში თურქ მეთოფეთა ასისტავთან შვიდ წელიწადს. მას აქეთ მეთხე წელი იქნება, ხელმწიფევ, რაც ცარეგოროდში თურქეთის უსმან სულთანი¹ იენიჩრებმა მოჰკლეს იმისათვის, რომ ის იენიჩრებს ხელფასს არ აძლევდა. როდესაც უსმან სულთანი [თავისი] ჯარით ლიტვის უფლისწულის წინააღმდეგ გაემართა, იმჟამად, ხელმწიფევ, უსმან სულთნის კარ-მიდამოდან ლიტველებმა კარვები და ცხენები გაიტაცეს. უსმან სულთანმა თავისთან, ცარეგოროდში, დაბრუნებისას მრავალი ისპაგი² და იენიჩარი დასაჯა სიკვდილით, ვინაიდან მათი გაუფრთხილებლობით და გულგრილობით მოხდა დაზარალება ლიტველებისაგან³.

მას შემდეგ, ხელმწიფევ, რაც უსმან სულთანი იენიჩრებმა მოჰკლეს, თურქმა აბაზა ფაშამ⁴ შეკრიბა სხვადასხვა ჯურის თავისუფალი თურქი მოხალისეები, თხუთმეტი ათასამდე, და დაიწყო თურქეთის ქალაქების დაპყრობა. მან ოცამდე თურქული ქალაქი აიღო. უსმან სულთნის შემდეგ თურქებმა სამეფო ტახტზე უსმან სულთნის ბიძა, მუსტაფა სულთანი აიყვანეს⁵. მაგრამ მუსტაფა სულთანმა, ხელმწიფევ, არ ისურვა მეფობა და თურქებმა მეფედ აირჩიეს მურად სულთანი⁶, მუსტაფა სულთნის ძმისშვილი.

გასულ, 132 (1624) წელს, ხელმწიფევ, შემოდგომაზე, თურქეთის მურად სულთანმა ვეზირი გაგზავნა (რა ჰქვია იმ ვეზირს სახელად. ამის შესახებ მან არ იცის)⁷, და მას თან 40 000-იანი ჯარი გააყოლა. ვეზირს ებრძანა აბაზა ფაშას წინააღმდეგ გაელაშქრა. ის თურქი ვეზირი, ხელმწიფევ, თავისი ჯარით აბაზა ფაშას თურქეთის ქალაქ კასირთან⁸ შეეყარა და ბრძოლა გაუმართა მას. იმ ბრძოლაში, ხელმწიფევ, თურქეთის ვეზირმა აბაზა ფაშა დაამარცხა. ბრძოლის ველიდან, ხელმწიფევ, აბაზა ფაშა გაიქცა თურქეთის ქალაქ არზრუმში, რომელიც ყიზილბაშთა მიწა-წყლის საზღვრებთანაა. თურქეთის ვეზირი კი თავისი ჯარით თურქეთის ქალაქ ტოკატში⁹ წავიდა.

12. „მაცნე“, ისტორიის სერია, № 3.

გასულ, 133 (1625) წელს, ხელმწიფევე, გაზაფხულზე, ყიზილბაშთა შაჰმა არზრუმში აბაზა ფაშასთან თავისი ელჩები გაგზავნა. სახელდობრ, ვინ გაგზავნა, მან ამის შესახებ არა იცის რა. მათთან ერთად აბაზა ფაშასთან საჩუქრად ოცდაექვსი ბედაური და ოცი აქლემი გაიგზავნა¹⁰. ელჩების პირით [შაჰმა] აბაზა ფაშას შეუთვალა, რომ იგი, აბაზა ფაშა, შაჰის ხელქვეითი გახდეს და მას, შაჰს, ემსახუროს, თავის მხრივ, კი შაჰი წყალობას მოიღებს. აბაზა ფაშამ მისივე ელჩების მეშვეობით უპასუხა: თუ მას თურქეთის უსმან სულთანის¹¹ დიდ ვეზირობას არ უბოძებს იგი, აბაზა ფაშა, თურქეთის მურად სულთანთან ცარგოროდში არ წავა და შაჰის ქვეშევრდომი გახდება, მის სამსახურში შევა.

თურქეთის მურად სულთანმა კი, ხელმწიფევე, აბაზა ფაშასთან თავისი ხალხი გაგზავნა და შეუთვალა, რომ იგი აბაზა ფაშა მასთან, მურად სულთანთან ცარგოროდში ჩავიდეს და ძველებურად ემსახუროს. აბაზა ფაშამ კი თურქეთის მურად სულთანს მისივე ხალხის მეშვეობით უპასუხა: კიდევაც რომ მან, მურად სულთანმა, მას, აბაზა ფაშას, დიდვეზირობა უწყალობოს, იგი მურად სულთანთან ცარგოროდში მაინც არ წავა.

მანვე, ხელმწიფევე, ვასკამ, თურქეთის ქალაქ არზრუმში თურქებთან საუბარში შეიტყო, რომ ამ წლის გაზაფხულზე, ხელმწიფევე, შავი ზღვით სამოცი ნავით ორიათასამდე ზაპოროყელი ჩერქეზი და დონელი კაზაკი მოვიდა და ტრაპიზონი და ხუთამდე სხვა თურქული ქალაქი დაიპყრო.

გასულსავე, 133 (1625) წელს, ხელმწიფევე, ყიზილბაშთა შაჰმა საქართველოზე გასალაშქრებლად თავისი ჯარი გაგზავნა ყარჩიხა ხანისა¹² და შემახელი ისუფ ხანისა¹³ მეათურობით. ის, შაჰის ყარჩიხა ხანი და ისუფ ხანი, ხელმწიფევე, ქართველებმა დაამარცხეს და მათთან ერთად შაჰის 7000-მდე ჯარისკაცი ამოწყვიტეს¹⁴. ამის შემდეგ, ხელმწიფევე, ყიზილბაშთა შაჰმა მეორეჯერ გაგზავნა საქართველოს დასალაშქრად ყორჩიბაში ხანი¹⁵ და შემახელი კაზაკ¹⁶ ხანი თავისი ჯარით (სულ შაჰის რამდენი მეომარი ახლდათ იმ ხანებს, ეს არ იცის).

ექვსი კვირა იქნება ნას აქეთ¹⁷, ხელმწიფევე, რაც იგი, ვასკა, შემახაში იყო და სწორედ იმ ხანებში შეიტყო მან შაჰის მეომრებისაგან, რომლებიც შემახელ კაზაკ ხანს ახლდნენ საქართველოში სალაშქროდ, რომ საქართველოში ქართველი მეზობლების ქართველმა ვოევოდამ, მოურავმა, თავი მოუყარა ქართველთა ჯარს, შაჰის ლაშქარი დაამარცხა და ყორჩიბაში ხანი ისრით თავში დასჭრა. შაჰის გადარჩენილმა მეომრებმა კი, ხელმწიფევე, საქართველოდან შაჰის მიწა-წყალზე გაქცევით უშველეს თავს. შემახელი კაზაკ ხანი კი საქართველოდან შემახაში ჯერ არ დაბრუნებულა¹⁸, აქყამად სად არის იგი, ეს მან არ იცის. ქართველებს გარდა, ხელმწიფევე, შაჰს არავისთან ომი არა აქვს. ლიტვის მეფეს თურქეთის სულთანთან არც ომი აქვს და არც ზავი, როდესაც იგი, ვასკა, შემახაში იყო, ხელმწიფევე, იმ დროს შემახელებისაგან შეიტყო, რომ შაჰი თავის სამფლობელოშია, მაგრამ კერძოდ რომელ ქალაქშია. ეს მან

არ იცის. შაჰს სურს მოკლე ხანში საქართველოზე თვითონ გაილაშქროს. თურქები კი, ხელმწიფევე, ვეზირთან იყრიან თავს თურქეთის ქალაქ ედიერბეგში¹⁹ და ამ შემოდგომაზე თავისი თურქული ქალაქის, ბაღდადის (რომელიც მათ შაჰმა წაართვა)²⁰, გასანთავისუფლებლად უნდათ წასვლა²¹.

აგვისტოს მე-17 დღეს, ხელმწიფევე, თერგიდან ასტრახანში შაჰის ოლქიდან სომეხი ივანის როჯაევი ჩამოვიდა და დაკითხვისას ჩვენ [შენს] ყმებს, გვითხრა: მას აქეთ იქნება ხელმწიფევე ექვსკვირანახევარი, რაც იგი შემახიიდან ასტრახანს წამოვიდა. იმ დროს შაჰი თავის ქვეყანაში იყო, ქალაქ ყაზვინში და ყაზვინიდან არდევინში აპირებდა წასვლას. და გასულსავე, 133 (1625) წლის გაზაფხულზე, ხელმწიფევე, შაჰმა საქართველოში სალაშქროდ ყარჩიხა ხანი და შემახიის ისუფ ხანი გაგზავნა ჯარით. შაჰის ამავე მეომრებს შაჰმა გამაჰმადიანებული ქართველი მოურავი გააყოლა და ამ მოურავს უბრძანა საქართველოში ყორჩიხა და ისუფ ხანთან ერთად ყოფნისას ის ქართველები, რომლებიც შაჰს წინააღმდეგობას არ გაუწევდნენ და მის სამსახურს იკისრებდნენ, დაესაჩუქრებინათ და ჩაეგონებინათ, შაჰისათვის პატიოსნად ემსახურათ. ის ქართველები კი, ხელმწიფევე, რომლებიც შაჰისათვის სამსახურზე უარს იტყოდნენ, უნდა დაეხოცათ. ქართველი მოურავი კი, (ხელმწიფევე, საიდუმლოდ დაუკავშირდა ქართველებს და შაჰის ყორჩიხა ხანი და ისუფ ხანი დაამარცხეს და მათთან ერთად შაჰის ას ორმოცდაათი კაცი დახოცეს²².

ამის შემდეგ მალე ყიზილბაშთა შაჰმა საქართველოში თავისი ლაშქარი გაგზავნა ყორჩიხაში ხანისა და შემახელი კახაკ ხანის მეთაურობით. შაჰის ამ ლაშქარს, ხელმწიფევე, საქართველოში ბრძოლა ჰქონდა ქართველებთან და იმ შეტაკების დროს ყიზილბაშებმა მრავალი ქართველი მოკლეს და ათასამდე ტყვედ ჩაიგდეს²³. საქართველოდან, ხელმწიფევე, შაჰის მოლაშქრეები შაჰის ქვეყანაში მოვიდნენ.

მას აქეთ იქნება 18 კვირა, ხელმწიფევე, რაც იგი, ივანისი, შაჰის ქვეყნიდან თურქეთის ქალაქ იზრუმში²⁴ საქონლით ჩავიდა და იზრუმში ოთხი კვირა ცხოვრობდა. მისი იქ ყოფნის დროს თურქეთის ქალაქ იზრუმში თურქი აბაზა ფაშა იმყოფებოდა 10 000-მდე თურქი მოლაშქრით. აბაზა ფაშასთან ყიზილბაშთა შაჰმა თავისი ხალხის ხელით ოცდაშვიდი ცხენი (ბედაური და თოხარიკი) და ოცდაშვიდი აქლემი გამოგზავნა და თავისივე ხალხის პირით შემოუთვალა აბაზა ფაშას, რომ მან, აბაზა ფაშამ, შაჰისა და მისი მიწაწყლისათვის არც ცუდი რამ მოისურვოს, არც აკადროს, პირიქით, შაჰთან მეგობრობასა, სიყვარულსა და შეთანხმებაში იმყოფებოდეს. იგი, ივანისი, ფიქრობს, ხელმწიფევე, რომ აბაზა ფაშა თურქეთის სულთანთან ცარგოროდში ვერ წავა, იპიტომ, რომ უსმან სულთანის სისხლის აღებისას ბევრი, 30 000-მდე, თურქი ისპაგი და იენიზარი ამოწყვიტა, იგი, ივანისი, ფიქრობს, რომ აბაზა ფაშა, ხელმწიფევე, ყიზილბაშთა შაჰთან წავა.

ივანისძევე, ხელმწიფევე, როდესაც თურქეთის ქალაქ იზრუმში იმყოფებოდა, თურქული ქალაქებიდან ქირმანიდან და ცარგოროდიდან იზრუმში ჩამოსულ სომეხ ვაჭრებთან ლაპარაკში შეიტყო, რომ გასულ, 133 (1625) წელს, ზამთარში, ხელმწიფევე, თურქეთის მურად სულთნის მსახურეულმა კაცმა, ბერძენმა ჯალნამ რაისოვმა 40 000-მდე თავისუფალი თურქი, ბერძენი და სომეხი მეომარი შეაგროვა და მურად სულთანს გადაუდგა და თურქებს ანადგურებს. იმავე ჩამოსული სომეხი ვაჭრებისაგან ხელმწიფევე. მან, ივანისკომ, იზრუმში შეიტყო, რომ გასულ, 133 (1625) წელს, მარტის თვეში, ხელმწიფევე, შავი ზღვით ცარგოროდიდან ნახევარი დღის სავალზე სამასი ნავით ძალზე ბევრი ზაპოროჟელი ჩერქეზი და დონელი კახაკი მივიდა, რომელთაც აიღეს და დასწევს სამი თურქული სოფელი: ქობუ, ენჩიკოი და ფანარი. ამის შემდეგ მივიდნენ და აიღეს თურქეთის ქალაქები: ტრაპიზონი. სინოპი და უნია.

ლიტვის მეფესთან კი, ხელმწიფევე, თურქეთის სულთანს არც ომი აქვს და არც ზავი. ყირიმის მეფე, მამედ გირეი კი, ხელმწიფევე, და შან გირეი უფლისწული ლიტვის მეფესთან დაზავებული არიან. შან გირეის, ხელმწიფევე, ლიტვის მეფე შეილად უხმობს, ხოლო შან გირეიმ ლიტვის მეფე მამად მიიჩნია. ქართველების მეთად, ხელმწიფევე, შაჰს არავისთან ომი არა აქვს.

სექტემბრისავე 21-ე დღეს, ხელმწიფევე, ასტრახანში ყიზილბაშეთიდან ზღვით, შაჰის ხომალდით, ყაზანელი ვაჭარი ალიოშკა მილნიკოვი ჩამოვიდა და დაკითხვისას ჩვენ, შენს ყმებს, გვითხრა: სამი კვირაა მას შემდეგ, ხელმწიფევე, რაც საქონლით გაემგზავრა იგი, ალიოშკა, შემახიდან ასტრახანში, შაჰი კი იმყამად ქალაქ სალტანეაში²⁵ იმყოფებოდა, შაჰის ხანები კი, ხელმწიფევე, ყორჩიბაში ხანი და შემახის კახაკ ხანი მოლაშქრეებით საქართველოს საზღვრებთან დგანან, ხოლო რამდენია შეკრებილი შაჰისა და ქართველების მოლაშქრე, ეს მან, ხელმწიფევე, არ იცის. შაჰის მოლაშქრეებს ქართველებთან ბრძოლა ჰქონდათ და იმ შებრძოლებისას, ხელმწიფევე, ვერავინ ვერ სძლია²⁶.

თეიმურაზ ბატონიშვილი და ვოევოდა მოურავი ქართველთა ლაშქართან ერთად მთებში, სიმაგრეებში დგანან. თურქები კი, ხელმწიფევე. ქართველებთან ერთად არიან თუ არა ეს მან არ იცის ქართველებს გარდა შაჰს, ხელმწიფევე, არც ერთ სახელმწიფოსთან ომი არა აქვს²⁷.

შ ე ნ ი შ ვ ე ნ ი ბ ი

1. ოსმალეთის სულთანი ოსმან იზნ სულთან აჰმედი ანუ ოსმან II (1618—1622).
2. ისაჰი ანუ სიფაჰი, ჯარის სახეობა ოსმალეთში
3. ოსმან II მიერ იენიჩრების დასჯისა და იენიჩრების მიერ თვით ოსმანის სიკვდილით დასჯის მიზეზებად ძირითადად პოლონეთთან ბრძოლებში დამარცხება ითვლება. მაგ. სიმეონ ლეჰატი წერს: „სულთანი ოსმანი სტამბოლში შერცხენილი და პატივყარილი, დამარცხებული და თავჩაქინდრული დაბრუნდა. და აი, რამდენიმე დღის შემდეგ თავი წამოჰყო არმიამ, იენიჩრებმა და სიფაჰიმ, და ფიცით გაერთიანებულები სასახლისკენ გაეშურნენ...“ (Симеон Лехади, Путевые заметки, М., 1965, გვ. 261).

4. აბაზა ფაშა, წარმოშობით აფხაზი, ჯალაღების აჯანყების მონაწილე, დიდი ვეზირის კაპიტან-ფაშის ხალილას დახმარებით მარაშის მმართველად იყო დანიშნული. 1622 წელს მან არზრუმის ვილაიეთი მიიღო სამართავად. 1623 წელს აბაზა ფაშამ ცენტრალური ხელი-

სუფლებების წინააღმდეგ გაილაშქრა და აჯანყება მოაწყო. აჯანყება 1628 წელს ჩაახშეს (ს. ლეჰაიცი, დასახ. შრ., გვ. 297, შენ. 1).

5. ოსმალეთის სულთანი მუსტაფა I (1622-1623).

6. ოსმალეთის სულთანი მურად IV (1623-1640)

7. მხედველობაშია დიდი ვეზირი ჰაფეზ აჰმედ ფაშა, ოსმალეთის ჯარების სარდალი და სახელმწიფო მოღვაწე. მას ერთხანს დიარბექირის ვალის თანამდებობა ეჭირა. სულთნის ბრძანებით იგი აბაზა ფაშას წინააღმდეგ გასილაშქრებლად წავადა, მაგრამ მიუხედავად ცალკეული წარმატებებისა საბოლოოდ მაინც ვერ მოახერხა მისი დამორჩილება. 1627 წელს გადაყენებულ იქნა თანამდებობიდან (იხ. მ. სეანიძე, საქართველო-ოსმალეთის ურთიერთობის ისტორიიდან XVI-XVII სს., თბ., 1971, გვ. 291).

8. ქ კაისირი ანუ კაისერი, მნიშვნელოვანი საეპიკრი ქალაქი ცენტრალურ ანატოლიაში.

9. ტოკატი ქალაქია ანატოლიაში.

10. მეორე ინფორმატორი საჩუქრების რაოდენობას განსხვავებით იძლევა.

11. შეედომია, უნდა იყოს „მურად სულთანი“.

12. ყარჩიხა ხანი (ყარჩილა ხანი), წარმოშობით სომეხი, შაჰ აბასის ჯარების მთავარ-სარდალი. იგი დიდი ლაშქრით გაიგზავნა საქართველოში მისი საბოლოოდ განადგურების მიზნით. ყარჩიხა და მისი ვაჟი მარტყოფის ბრძოლაში მოკლულ იქნენ გიორგი სააკაძის მიერ (ისქანდერ მუნშის ცნობები საქართველოს შესახებ, გამოსცა ვ. ფუთურიძემ, თბ., 1969, გვ. 124; ს. კაკაბაძე. ფარსადან გორვიჩანისის ისტორია, თბ., 1926, გვ. 25; გ. ჯაბუჭიძე, გიორგი სააკაძე, თბ., 1964, გვ. 124-127).

13. იუსუფ ხანი, შაჰ აბასის ერთ-ერთი სარდალი; წარმოშობით სომეხი, შირვანის ბეგლარბეგი, მოკლულ იქნა მარტყოფის ველზე (ისქანდერ მუნშის ცნობები..., გვ. 121-124).

14 იხ. შენიშვნა № 22;

15. ყორჩიხაში ხანი, ისა ხან ყორჩიხაში, შაჰ აბასის სიძე, გამოგზავნილ იქნა საქართველოში 1625 წლის გაზაფხულზე (ისქანდერ მუნშის ცნობები., გვ. 126—129).

16. კაზაკ ხანი, ყაზახ ხან ჩერქეზი, გლანის დარულა, შემდეგ შირვანის ბეგლარბეგი, გამოგზავნა საქართველოში ყორჩიხაშიან ერთად.

17. ვასკა ავდევი ასტრახანში 16 აგვისტოს ჩაიდა. ნ კვირა დაახლოებით თენახევისარ შეადგენს ე. ი. ივლისის პირველ რიცხვებში შემახაში ჩასულან მარაბდის ბრძოლის მომწიფულე შემახელბი, რომლებიც კაზაკ ხანს ჰყავდა თან წყევანილი. ეს ერთხელ კიდევ ადასტურებს ქართულ საბჭოთა ისტორიოგრაფიაში დამკვიდრებულ მოსაზრებას იმის შესახებ, რომ მარაბდის ბრძოლა 1625 წლის 1 ივლისს გაიმართა (იხ. ვ. ჩოჩიევი, ირან-ოსმალეთის 1639 წლის ზავი და საქართველო; კრებულში: „ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან“, თბ., 1957, გვ. 353).

18 ერთი შეხედვით რუსი ინფორმატორი მარაბდის ბრძოლას შესახებ არაზუსტ ცნობას იძლევა. როგორც სხვა წყაროები მოწმობენ, მარაბდის ველზე ქართველები დამარცხდნენ. მაგრამ უნდა გავითვალისწინოთ ვასკა ავდევის წყარო და თვით მარაბდის ბრძოლის ისტორია. ავდევი შემახაში იმყოფებოდა და იქ აგრძელებდა ცნობებს საქართველოდან დაბრუნებული მეომრებისაგან, რომლებიც თვით მარაბდის ველზე 1625 წლის 1 ივლისს მომხდარი ამბების შთაბეჭდილების ქვეშე კი არ იყვნენ, არამედ მოვლენებს შემდგომი განვითარებით იყვნენ თავზარდაცემულები. საქმე ის არის, რომ ქართველებისა და ყიზილბაშების შეტაკება ერთ დღეში არ დამთავრებულა. გიორგი სააკაძემ მომდევნო დღეებში პარტიზანული ბრძოლა გაუმართა შაჰის სარდლებს. ერთ-ერთი ასეთი შეტაკების დროს ქსნის ხეობაში მან განადგურა შირვანის ბეგლარბეგის კაზაკ ხანის რაზმი და თვით კაზაკ ხანი ტყვედ ჩაიგდო ხელში. სწორედ ამ შეტაკების დროს დაწიოკებული შირვანელი მეომრები დაბრუნდნენ შინ და მათმა მონაყოლმა ქართველების გამარჯვების სურათი შექმნა. ამიტომაც, შირვანიდან რუსეთში წასული ინფორმაცია (ვის მიერაც არ უნდა ყოფილიყო ჩატანილი) ამ კუთხით უნდა შეფასდეს. მაგალითად, რუსეთის ელჩი ირანში გრ. ტიუფიაკინი მოსკოვს აცხობინებდა: „...შაჰმა საქართველოს ხელმეორედ დასარბევად თავისი სიძე ყორჩიხაში ხანი და შემახის კაზაკ ხანი გაგზავნა. ქართველებმა ყიზილბაშები დამარცხეს, შემახის ხანი კი ცოცხლად იგდეს ხელთ. აბას შაჰმა თავის ხალხს საქართველოს დატოვება უბრძანა და საქართველოს საზღვრებთან მყოფ თავის ქალაქებში დააეღა მათ ყოფნა...“ (ძაცსა, ფ. 77, 1625, № 4, ფურ. 196). იმავეს აცხობინებდა მთავრობას ასტრახანის ეოეოდა პ. გოლოვინიცი: „...ქართველებმა შაჰის სხვა ხალხიც დახოცეს, შემახელი კაზაკ ხანი ცოცხლად ჩაიგდეს ხელში. სულ ქართველებმა შაჰის 7000-მდე მეომარი ამოწყვიტეს. შემახაში ამჟამად... ნეზირ ხანია...“ (ძაცსა, ფ. 77, 1625, № 2, ფურ. 46).

ცოტა მოგვიანებით, 1629 წელს, რუსეთში ტყვეობიდან დაბრუნებული ფედოა გრიგორევი და ივანო ივანოვი მარტყოფისა და მარაზდის ბრძოლებს ერთ ეპიზოდად წარმოუდგენდნენ საელჩო პრიკაზს“... „...სამი წელი იქნება მას შემდეგ, რაც სპარსეთის წინანდელმა შაჰ აბასმა საქართველოს მეფე თეიმურაზის წინააღმდეგ ისუფ ხანი და კახაჯ ხანი და სხვა ხანები გაგზავნა და თან მრავალი მეომარი გაატანა, რომელთაც საქართველოს დარბევა და ქართველების ამოწყვეტა დაეავალა. ეს იმიტომ უნდოდა, რომ იმ ადგილებში თავისი მუსლიმანური სარწმუნოების მქონე ხალხი დაესახლებინა. ქართველმა მეფე თეიმურაზმა შაჰის ხანების წინააღმდეგ თავისი ვოევოდა ზურამბეტია (ზურაბ ერისთავი. — თ. ტ.) გაგზავნა და თან ქართველი მეომრები გაატანა, რათა მათ ისინი საქართველოში არ შეეშვათ და გასანადგურებლად არ მიეცათ. იმ ბრძოლის დროს, ხელმწიფე, ქართველებმა სპარსეთის წინანდელი შაჰის ბეჯი მეომარი გაწყვიტეს. იმავე ბრძოლაში, ხელმწიფე, მოკლეს შაჰის ვოევოდა ისუფ ხანი, ზოლო ვოევოდა კახაჯ ხანი ცოცხლად დაიჭირეს და იგი, კახაჯ ხანი, ყარაულებს ჩააბარეს. იმ ყარაულებმა კი ქართველ მეფეს თეიმურაზს უღალატეს, საქართველოდან გაიქცნენ და კახაჯ ხანი სპარსეთში თან წაიყვანეს...“ (ძაცსა, ფ. 77, 1629, № 5, ფურ. 38). კახაჯ ხანის გაქცევას ადასტურებენ ისქანდერ მუნშიცა და ფარსადან გორგჯანიძეც (ისქანდერ მუნშის ცნობები..., გვ. 132; ფ. გორგჯანიძის ისტორია..., გვ. 27).

19 ქალაქი ედიერბეგი ანუ დიარბეჭირი. ისქანდერ მუნში წერს: „...როცა ჰაფეზ აჰმედ ფაშა, როგორც ხსენებული იყო, დიდი ვეზირი და სარდალი გახდა და ბაღდადის ციხის დასაყრობად დაინიშნა, ორი წლის განმავლობაში, როცა ის დიარბეჭირში იღვა, მან ოსმალეთის ყოველი მხრიდან დაკუთხიდან შეკრიბა ურიცხვი ჯარი და მის ურდოში უამრავი ხალხი შეგროვდა სალაშქროდ...“ (ისქანდერ მუნშის ცნობები..., გვ. 134).

20 ქ. ბაღდადი შაჰმა 1623 წელს აიღო.

21 ვ. ჩოჩიევი წერს: „...სულთნის კარმა იმავე წელს საგანგებოდ მიმართა გიორგი სააკაძეს და მას ყიზილბაშთა წინააღმდეგ ბრძოლის გაძლიერებისაკენ მოუწოდა, ხოლო დიდმა ვეზირმა ერაყიდან ყიზილბაშების განდევნის მიზნით ბაღდადზე გაილაშქრა...“ (ვ. ჩოჩიევი. მარტყოფის 1625 წლის აჯანყების გამოძახილი ოსმალეთში, „ქართული წყაროთმცოდნეობა“, ტ. III, თბ., 1971, გვ. 244; ამავე საკითხზე იხ. ისქანდერ მუნშის ცნობები..., გვ. 134-135).

22 დოკუმენტში რიცხვი შეეღობითა დასახელებული. მარტყოფის ბრძოლის დროს 30000 სპარსელიდან მხოლოდ 3000 — უშეველა გაქცევით თავს (იხ. დ. გვრიტიშვილი, ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან (XV—XVII სს.). II, თბ., 1965, გვ. 336). რუსეთის მთავრობის მეორე ირანში გაგზავნილი ელჩი გრ. ტიუფთაიკინი 1627 წელს მეფე მიხეილ თევდორეს ძესა და პატრიარქ ფილარეტს ატყობინებდა: „...გასულ, 133 (1625) წელს... შაჰმა მალემსრბოლით საქართველოში ყორჩინა ხანსა და სხვებს წერილი მისწერა და შეუთვალა, რომ საქართველო დაეპყროთ და ქართველი მოურავი მოეკლათ, მაგრამ ქართველებმა ის მალემსრბოლი დაიჭირეს და მოურავს მიჰგვარეს, ხოლო მოურავმა ქართველები შეჰყარა და შაჰის ლაშქარი და... იუსუფ ხანი... [გაანადგურა]...“ (ძაცსა, ფ. 77, 1625, № 4, ფურ. 218); ეს ცნობა დასტურდება სხვა წყაროებითაც (ბერიეგნატაშვილი. ახალი ქართლის ცხოვრება, თბ., 1940, გვ. 151; გ. ჯამბურია, გიორგი სააკაძე..., გვ. 126; დ. გვრიტიშვილი, დასახ. წრომა, გვ. 328; ისქანდერ მუნშის ცნობები..., გვ. 124 და სხვ.).

23 ამ საკითხზე იხ. გ. ჯამბურია, გიორგი სააკაძე, გვ. 134—144; მ. სვანიძე, საქართველო-ოსმალეთის ურთიერთობა..., გვ. 283—284

24 აქაც და ქვევითაც უნდა იყოს „არზრუმი“.

25 ქალაქი სულთანიე, ირანის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში.

26 იხ. შენიშვნა № 18.

27 დოკუმენტის პირველი ფურცლის მეორე მხარეზე მინაწერია: „ხელმწიფეს მეფესა და სრულიად რუსეთის დიდ მთავარს, მიხეილ თევდორეს ძეს. 134 (1625) წლის დეკემბრის 5-ს, ასტრახანელი თომა ტრეტიაკოვის ხელით“. (134 წელი პირველ იანვრამდე 133 წელს უღრის).

ვახტანგ VI

(დაბადების 300 წლისთავის გამო)

ფეოდალური ხანის საქართველოს ისტორიაში ვახტანგ ლევანის ძე ბაგრატიონს (ვახტანგ VI) განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს. პროგრესული სახელმწიფო მოღვაწეობითა და ქვეყნის კულტურული განვითარების საქმეში უდიდესი წვლილის შეტანით მან ჰემმარიტად გამოჩენილი მოღვაწის სახელი მოიპოვა და ქართველი ხალხის გულში მარადიული პატივისცემა დაიმსახურა.

ვახტანგი დაიბადა 1675 წლის 15 სექტემბერს. მამამისი — ლევანი ვახტანგ V-ის ვაჟი იყო, დედა — თუთა ქაიხოსრო გურიელის ასული. სამი წლის ვახტანგს დედა გარდაეცვალა და შემდეგ მას დედინაცვალი — თინათინ ავალი-შვილი ზრდიდა.

სწავლა-განათლება და სამხედრო წრთენა ვახტანგმა ბიძის, გიორგი XI-ის კარზე მიიღო. იმ დროს მიღებული წესის მიხედვით ვახტანგს როგორც ბატონიშვილს ასწავლადნენ სასულიერო და საერო ლიტერატურას, ისტორიას და სამხედრო საქმეს. ბავშვმა სწავლაში განსაკუთრებული უნარი გამოიჩინა. მისმა ხალასმა ნიჭმა, დიდმა შრომისუნარიანობამ და სწავლისმოყვარულობამ იმთავითვე აღმზრდელების ყურადღება მიიქცია. მან საფუძვლიანად შეისწავლა ენები, ლიტერატურა, ისტორია, ფილოსოფია, გეოგრაფია და შემდგომ ასტრონომია.

განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს ის დიდი ღვაწლი, რომელიც ვახტანგის აღზრდის საქმეში გამოჩენილ ქართველ მწერალს, პედაგოგსა და საზოგადო მოღვაწეს სულხან ორბელიანს მიუძღვის. გამზრდელმა საგანგებოდ შეიმუშავა უფლისწულის აღზრდის კონცეფცია, რომელიც თავის ორგინალურ დიდაქტიკური ხასიათის ნაწარმოებში „სიბრძნე სიცრუისა“ ჩამოაყალიბა.

როგორც აკად. კ. კეკელიძემ აღნიშნა: „სიბრძნე სიცრუისა“ დაუზოგავად აზხელს იმდროინდელი პოლიტიკური და საზოგადოებრივი ცხოვრების სენს. მეფესა და მის უკანასკნელ მოხელეს, საეროსა და სასულიეროს, მამაკაცსა და დედაკაცს. გაკიცხულია მასში სიძუნწე, ფარისევლობა, სიამაყე, ცბიერება, ანგარება, უმადურობა, მოტყუილება, სხვისი ყვლეფა, სარწმუნოებრივი პირმოთნეობა და იმდროინდელი ცხოვრების სხვა ამგვარი უარყოფითი მხარეებნი. განსაკუთრებით გამათრახებულია იგავ-არაკებში უღირსა მეფე, უვარგისი მსაჯული (ყადისა და სადრის სახით) და სამღვდელეობა. ამავე დროს, ნაკულლოვანებათა გამოსწორების მიზნით, ავტორი იძლევა მორალური დებულებების მთელ კოდექსს. მისი მთავარი მიზანია დაგვიხატოს ნამდვილი, ღირსეული მეფის იდეალი. ეს ტენდენცია თავს იჩენს თხზულების თავშივე, მის ქარგაში, სადაც ლენი იცავს და ამართლებს მის აღმზრდელობიანს სისტემას“¹.

¹ კ. კეკელიძე. ძველი ქართული მწერლობის ისტორია. II, ტბ., 1952, გვ.353.

ამრიგად, თავისი დროის მაღალ იდეალებზე აღზრდილმა, ფართო ერუდიციისა და დიდი განათლების მქონე ვახტანგმა მთელი თავისი ბრწყინვალე ინტელექტი და უდიდესი ენერჯია საქართველოს უკეთეს მერმისზე ზრუნვას შეაღია.

თოთხმეტი წლის ასაკში ვახტანგი უკვე აქტიურად ჩაება პოლიტიკურ და საზოგადოებრივ ცხოვრებაში. იგი გამოდის გიორგი XI-ის მხარეზე და იბრძვის ურჩი ფეოდალების წინააღმდეგ. მონაწილეობს აჯანყებაში, რომელიც გიორგი XI-ემ ირანის ბატონობის წინააღმდეგ დაიწყო. ხოლო აჯანყების დამარცხების შემდეგ გიორგისთან ერთად გადადის დასავლეთ საქართველოში, სადაც აქტიურად მონაწილეობს ბრძოლაში, რომელიც მისმა ბიძებმა არჩილ II-ემ და გიორგი XI-ემ იმერეთის ტახტზე არჩილის განსამტკიცებლად გააჩაღეს. ერთხანს, 1690 წ., ვახტანგი ოსმალებთან მძევლადაც იმყოფებოდა.

იმერეთში ყოფნა მას რამდენიმე წელიწადს მოუხდა. მან გარკვეული, კონტაქტები და ურთიერთობა დაამყარა ჩრდილოეთ კავკასიის მფლობელებთან. მაგალითად, ვახტანგი შეეცადა, რომ დაღესტნის შამხალი გიორგი XI-ის დასახმარებლად გამოსულიყო. 1695 წელს ხარაგოულში ყოფნისას ვახტანგმა ცოლად შეირთო ჩერქეზი ბატონის ასული რუსუდანი.

1694 წ. ირანის ტახტზე შაჰ სულთან-ჰუსეინი ავიდა. ირანის მდგომარეობა იმ დროს გართულებული იყო. უზარმაზარი სახელმწიფო ეკონომიურ და პოლიტიკურ კრიზისს განიცდიდა. დადგა ჟამი სეფიანთა დინასტიის დიდების მზის ჩასვენებისა. ქვეყანას აჯანყების ცეცხლი მოედო. ამბოხების ჩასახრობად და თავისი მდგომარეობის განსამტკიცებლად შაჰი ტრადიციისამებრ ქართველთა ძალას იყენებდა. ასე, მაგალითად, 1699 წ. ირანში მყოფი გიორგი XI შაჰმა ქირმანის ბეგლარბეგად დანიშნა, რომ მას დაემორჩილებინა ბელუჯები, რომლებიც თავს ესხმოდნენ ამ პროვინციას. სამავიეროდ შაჰი დაჰპირდა გიორგის, რომ ქართლის ტახტს დაუბრუნებდა. გიორგიც იძულებული გახდა დათანხმებულიყო და შაჰის სურვილი შეესრულებინა².

1703 წელს შაჰმა დაუბრუნა გიორგი XI-ს ქართლის სამეფო ტახტი, რადგანაც დარწმუნდა, რომ გიორგის საქართველოში ბევრი მხარდამჭერი ჰყავდა და ამიტომაც იგი რეალურ ძალას წარმოადგენდა. ამჯერად გიორგის ხელით შაჰი ავღანელი ტომების დამორჩილებას ლაშობდა. გიორგი ირანში დატოვეს, მას ირანის სპასალარობა და ყანდაარის ბეგლარბეგობა უბოძეს.

ირანში შაჰის სამსახურში იყვნენ აგრეთვე ვახტანგის მამა — ლევანი, ძმა — ქაიხოსრო და ბევრი სხვა ქართველი.

წყაროებში და სამეცნიერო ლიტერატურაში არაერთგზის არის ხაზგასმული ქართული ჯარის მაღალი სამხედრო თვისებები და, კერძოდ, ქართველების დამსახურება ირანის ტახტზე ამა თუ იმ კანდიდატის განმტკიცების საქმეში³.

² იხ. ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, „ქართლის ცხოვრება“, ტ. IV, თბ., 1973, გვ. 476; სეხნია ჩხეიძე, ცხოვრება მფეთა, „ქართლის ცხოვრება“, ტ. II, სანკტ-პეტერბურგი, 1854, გვ. 318—319.

³ იხ. ვახუშტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 447—480; სეხნია ჩხეიძე, ცხოვრება მფეთა; J. Hanway, An Historical Account of the British Trade over the Caspian Sea. Dublin, 1754, vol. II, გვ. 144—148; D. M. Lang, Georgia and the Fall of the Safavi Dynasty, Bulletin of the School of Oriental and African Studies University of London, v. XIV, part 3, 1953; გ. პაიჭაძე, რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიისათვის (XVIII საუკუნის პირველი მეოთხედი), თბ., 1960, გვ. 79—80.

რადგანაც გიორგი XI ირანში დატოვეს, ქართლში მმართველად, მეფის ნაცვლად (ჯანიშინად) გიორგის ძმისწული — ვახტანგ ლევანის ძე დანიშნეს. ოცდარვა წლის ვახტანგი ენერგიულად შეუდგა სახელმწიფოს მართვას.

ვახტანგის ინიციატივითა და უშუალო მონაწილეობით ქართლში სამეურნეო-ეკონომიური და კულტურული ცხოვრების დარგში განხორციელდა უმნიშვნელოვანესი ღონისძიებები, რის შედეგად ქვეყანა საგრძნობლად დაწინაურდა.

ბუნებრივია, რომ უპირველეს ყოვლისა, ვახტანგმა გადააყენა ერეკლე პირველის მომხრეები და გააუქმა ერეკლეს დროს დადგენილი წესები, შემდეგ კი ენერგიულად გაშალა ბრძოლა ფეოდალური სეპარატიზმის წინააღმდეგ და მიზნად დაისახა ცენტრალური ხელისუფლების გაძლიერება, რასაც იმ დროს უაღრესად პროგრესული მნიშვნელობა ჰქონდა.

ქართული ფეოდალური სახელმწიფოს გაძლიერების მიზნით ვახტანგი შეეცადა, რომ მოეწესრიგებინა სოციალური ურთიერთობა.

ვახტანგს, როგორც თავისი დროის მოწინავე მოღვაწეს, კარგად ესმოდა, რომ ფეოდალთა კლასის ეკონომიური და პოლიტიკური მდგომარეობა მთლიანად დამოკიდებული იყო გლეხური მეურნეობისაგან. გლეხი რომ მწარმოებელი საზოგადოების ძირითადი ძალა იყო, ეს შესანიშნავად ესმოდა ვახტანგის წინამორბედს არჩილ II-საც. აკად. ნ. ბერძენიშვილის დაკვირვებით ქართულ ლიტერატურაში არჩილის მიერ გამოოქმული ფრაზა — „თუ ამოსწყდეს გლეხიკაცი, საქართველო დაძაბუნდა“⁴ — ნათლად მოწმობს პოეტი მეფის შეხედულებას იმაზე, რომ ქვეყნის ძალა გლეხობაშია და რომ „გლეხთა გამოსარჩლებამდე“ არჩილი მიიყვანა ფეოდალური საქართველოს დაცვის ინტერესმა⁵.

მაგრამ თუ არჩილს ძირითადად მხოლოდ მწერლობაში მოუხდა ამ აზრის გამოთქმა და ლომობიერება-წესრიგისაკენ ფეოდალების მოწოდება, ვახტანგმა ამ მხრივ მნიშვნელოვანი პრაქტიკული ნაბიჯები გადადგა.

იმ დროს ქართველი გლეხის მდგომარეობა განსაკუთრებით აუტანელი იყო. ერთი მხრივ, გლეხობა განიცდიდა ფეოდალთა მიერ უმძიმეს კლასობრივ ჩაგვრას, ხოლო მეორე მხრივ, გაუთავებელი გარეშე მტრების შემოსევებისა და შინაფეოდალური ომების პირობებში ფიზიკურად ნადგურდებოდა. მეურნეობა კი პარტახდებოდა.

ხალხისათვის განსაკუთრებით დიდ სოციალურ უბედურებას წარმოადგენდა „ტყვის სყიდვა“ — საქართველოში ფეოდალურ ურთიერთობათა ყველაზე მახინჯი ფორმა. ფეოდალების სიხარბე და წინდაუხედაობა იქამდე მიდიოდა, რომ გლეხისაგან გაცილებით მეტს თხოულობდნენ, ვიდრე მას შეეძლო გადაეხადა და როცა მეტი ვერაფერი მიჰქონდათ, მაშინ თვით გლეხს ყიდდნენ მონად. ირან-ოსმალეთის ბატონობა კი ამ სენს განსაკუთრებით უწყობდა ხელს.

ყოველივე ზემოაღნიშნული გლეხს უსპობდა ინტენსიური მეურნეობის წარმოების სტიმულს და ქვეყნის ეკონომიური ცხოვრების დაქვეითებას იწვევდა.

⁴ არჩილიანი, ტ. II, თბ., 1937, გვ. 73.

⁵ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, წიგნი II, თბ., 1965, გვ. 191.

თავის შიშვე მდგომარეობას გლეხები, ცხადია, ბრძოლით უპასუხებდნენ.

ბუნებრივია, რომ საქართველოშიც, ისევე როგორც სხვა ფეოდალურ ქვეყნებში, კლასობრივი ბრძოლა მწვავე ხასიათს ატარებდა და მრავალნიჭ ფორმებსღებულობდა: მებატონისაგან ვახიზუნა, ვადასახადებზე უარის თქმა, საძულველ ფეოდალთა მკვლელობა, ტყეში გაგარდნა, ადგილობრივი გლეხური გამოსვლები, აჯანყებანი და სხვ. მაგრამ რაც შეეხება ფეოდალური ეპოქის კლასობრივი ბრძოლის უმაღლეს ფორმას — გლეხთა ომს, საქართველოს ისტორიაში ჩვენ მას არ ვხვდებით, რადგანაც ამის საშუალებას არ იძლეოდა ქვეყნის პოლიტიკური დაქუცმაცებულობა და ეკონომიური ცხოვრების კარჩაკეტილობა.

ვახტანგს კარგად ესმოდა, რომ ფეოდალების ზომას გადასული თვითნებობა, განსაკუთრებით კი „ტყეის სყიდვა“ კლასობრივ ბრძოლას აღვივებდა, აიძულებდა გლეხობას, აყრილიყო, რასაც მთელი რაიონების გაპარტახება მოსდევდა. ამიტომაც იმავე გაბატონებული კლასის ინტერსებიდან გამომდინარე, ვახტანგმა სცადა მოეწესრიგებინა ურთიერთობა ფეოდალებსა და ყმა გლეხებს შორის. ამისათვის მან აკრძალა „ტყეის სყიდვა“, შეზღუდა ფეოდალთა თვითნებობა და კანონით განსაზღვრა მათი უფლებები გლეხობაზე.

როგორც ვახუშტი ბაგრატიონი მიუთითებს, ვახტანგს საგანგებო ზომები მიუღია აგრეთვე იმისათვის, რომ ქართლში დაებრუნებინა ყმა გლეხები, რომლებიც ვახიზუნენ კახეთში ერეკლე პირველის მეფობს დროს („მყრელობა“): „...ვახტანგ აღაშენა და განავსო ქართლი, რანეთუ, რომელნი ყამსა ერეკლე მეფისასა შთასრულ იყვნენ კახეთს ქართველნი. ამან ბრძანებითა ყენისათა გამოიყვანნა ყოველნი და დასხნა თვსთავე ადვილთა ზედა“⁶.

ამ დონისძიებათა წყალობით ვახტანგმა შეძლო ჩაესახლებინა გლეხებო დიდი ხნით შიტოვებულ სოფლებში და აელორძინებინა მთელი რაიონები, მაგალითად, თრიალეთი, გუჯარეთ, ბაილარი, ტაშირი, ქვიშხეთი.

ვახტანგმა იზრუნა აგრეთვე მივიწყებული სარწყავი არხების აღდგენასა და ახლის გაყვანაზე. ასე მაგალითად, ვახტანგის ინიციატივით გაყვანილ იქნა ყარაიას არხი, აგრეთვე, მთელი სისტემა ქციის, მაშავერის, ლისის, შოლას, სალთვისის სარწყავი არხებისა, რომელთა მეშვეობით დაიწყეს ხრიოკი, უწყლო მინდვრების მორწყვა. სპეციალური ნორმები შეიმუშავეს სარწყავი რუებით სარგებლობის შესახებ.

დიდი სამუშაო ჩატარდა გზების, ზიდების, ქარვასლების, სასახლეთა და ეკლესია-მონასტერთა აშენებისათვის.

ვახტანგის ინიციატივით და აქტიური მონაწილეობით დამუშავდა ორიგინალური ქართული ადმინისტრაციულ-სამეურნეო წესდება „დასტურლამალი“, რომელმაც დიდი გავლენა მოახდინა სახელმწიფოს ეკონომიური საფუძვლების განმტკიცებაზე⁷.

მტკიცე და შეუპოვარ ბრძოლას აწარმოებდა ვახტანგი რეაქციონერ თავადებთან, ყველასთან ვინც ხელს უშლიდა მის პროგრესულ გეგმებს მეფის ხელისუფლების ძლიერებისა და ქვეყნის მდგომარეობის განმტკიცებაში. ამ მხრივ განსაკუთრებით საყურადღებოა „მცველთა ჯარის“ შექმნა, რომელიც შედგებოდა ვახტანგის ერთგული თავადიშვილების, აზნაურების და მსახურე-

⁶ ვახუშტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 481—482.

⁷ იხ. ქართული სამართლის ძეგლები, ივ. სურგულაძის გამოცემა, თბ., 1970.

ბისაგან. სამეფო ხელისუფლება ურჩ თავადებთან ბრძოლაში გადაწყვეტ ზონებს მიმართავდა და მოწინააღმდეგეებს სხვადასხვა სახის მკაცრი მეთოდებით სჯიდა.

ფეოდალური საქართველოს სოციალური და ეკონომიური მდგომარეობის მოწესრიგებისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ვახტანგის მიერ შედგენილ სამართლის კრებულს⁸.

ერთი სიტყვით, ვახტანგის პოლიტიკურ მრწამსს, კრედოს წარმოადგენდა ძლიერი ცენტრალიზებული სახელმწიფოს შექმნა, რომლის სათავეში ცხადია. მეფე იდგომებოდა. თავის სამართლის წიგნის შესავალსა და სხვადასხვა შრომებსა თუ მხატვრულ ნაწარმოებში მას არაერთგზის გამოუთქვამს საინტერესო შეხედულებები მეფის ხელისუფლების რაობისა და მისი ძლიერების საფუძვლების შესახებ⁹.

ამრიგად, ვახტანგს ღრმად ჰქონდა გააზრებული და საფუძვლიანად შემუშავებული დიდი პროგრამა, რომელიც გონივრულად ემსახურებოდა ფეოდალური საქართველოს წინსვლას და ობიექტურად ხელს უწყობდა ქვეყნის საწარმოო ძალების განვითარებას, ამდენად, ვახტანგის მოღვაწეობაც პროგრესულ ხასიათს ატარებდა.

ბუნებრივია, რომ ქვეყნის სამეურნეო აღმავლობა კულტურის მნიშვნელოვან აღორძინებას იწვევდა.

კულტურის დარგში ვახტანგის თაოსნობითა და უშუალო აქტიური მონაწილეობით განხორციელებულ მრავალ ღონისძიებათა შორის პირველ რიგში დავასახელებთ 1709 წ. თბილისში პირველი ქართული სტამბის დაარსების ფაქტს. სხვას რომ თავი დავანებოთ, მხოლოდ ესეც სავსებით საკმარისი იყო იმისათვის, რომ ვახტანგს ქართული კულტურის დიდი მოღვაწის საუკუნო სახელი დაემკვიდრებინა.

სასულიერო წიგნებს გარდა ამ სტამბაში ვახტანგმა მოასწრო დაებეჭდა ორი სასწავლო სახელმძღვანელო. ერთი მათგანი — „სწავლა, თუ ვითარ მართებს მოძღვარს სწავლება მოწაფისა“ ორიგინალური იყო, ხოლო მეორე „ქმნულების ცოდნის წიგნი“ სპარსულიდან ქართულად თარგმნილი¹⁰.

მაგრამ განსაკუთრებული მნიშვნელობა მაინც იმას ენიჭება, რომ ამ სტამბაში 1712 წელს პირველად განხორციელდა შოთა რუსთაველის უკვდავი პოემის მეცნიერულ-კრიტიკული გამოცემა¹¹. რედაქცია და კომენტარები თვით ვახტანგს ეკუთვნოდა. ამდენად ვახტანგი პირველ მეცნიერ-რუსთველოლოგად გვევლინება¹².

⁸ ვახტანგის კანონთა კრებულის ხელნაწერების შესწავლასა და აკადემიური გამოცემის თვალსაზრისით აღსანიშნავია თინათინ ენუქიძისა და აკად. ი. დოლიძის პუბლიკაციები. თ. ენუქიძის — ვახტანგ VI სამართლის წიგნი, თბ., 1955; ი. დოლიძის ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. I, თბ., 1963.

⁹ იხ. დ. გვრიტიშვილი, ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან, ტ. III, ფბ., 1958. გვ. 74—86.

¹⁰ იხ. ქ. შარაშიძე, ქართული ნაბეჭდი სახელმძღვანელოები მეთვრამეტე საუკუნეში. კრებულში: „სწავლა-აღზრდის ისტორია საქართველოში“, I, თბ., 1937.

¹¹ იხ. შოთა რუსთაველი. ვეფხისტყაოსანი, ვახტანგისეული გამოცემა 1712 წლის, აღდგენილი აკაკი შანიძის მიერ, ტფილისი, 1937.

¹² გ. იმედაშვილი, რუსთველოლოგია, თბ., 1941; ს. ცაიშვილი, ვეფხისტყაოსნის ტექსტის ისტორია, ტ. 1—2, თბ., 1970.

ვახტანგის სახელთან არის აგრეთვე დაკავშირებული საქართველოს ისტორიის შესწავლა-გაშუქების საქმის აღორძინებაც. მისი თაოსნობით „სწავლულ კაცთა“ კომისიის მიერ ბერი ეგნატაშვილის ხელმძღვანელობით შეკრებილ და დადგენილ იქნა „ქართლის ცხოვრების“ წყაროები და დაიწერა საქართველოს ისტორია XIV ს-ის დამდეგიდან XVIII საუკუნემდე¹³.

აკად. ივ. ჯავახიშვილის სიტყვებით რომ ვთქვათ, „საქართველოს... XIV—XVII საუკუნეების დაუწერელი ისტორიის აღდგენის აუცილებლობა პირველად მთელი სიცხადით სწორედ“ ვახტანგმა „შეიგნო და ქართული საისტორიო მწერლობის ამ ოთხ-საუკუნოვანი ხარვეზის ამოვსებისათვის“ მუშაობა გაშალა¹⁴.

ივ. ჯავახიშვილი განსაკუთრებით ხაზს უსვამდა იმ გარემოებას, რომ ქვეყნის პოლიტიკური ცხოვრების დაქსაქსულობის პირობებში შექმნილმა ამ ნაშრომმა მიზნად დაისახა მთელი საქართველოს ისტორიის გაშუქება და არა რომელიმე ერთი მისი კუთხისა ან ნაწილისა, რაც ნათლად მოწმობს იმ გარემოებას, რომ საქართველოს ერთობის აზრი ძლიერი და ცხოველმყოფელი იყო¹⁵. ივ. ჯავახიშვილის დასკვნით, მიუხედავად ნაკლისა, რომელზეც ჭერ კიდევ ვახუშტი ბაგრატიონი მიუთითებდა¹⁶, ამ საისტორიო ნაშრომის შექმნა „ქართველთა ეროვნული თვითშემეცნებისა და პოლიტიკური შეგნების გაღრმავება-გაძლიერებისათვის, ...უკუღმართი ვითარების გამოსწორებისათვის უაღრესად საჭირო იყო“¹⁷.

აქ არ შეიძლება არ აღინიშნოს, რომ სწორედ ვახტანგის სკოლაში აღიზარდა ქართული საისტორიო მწერლობის ისეთი დიდი წარმომადგენელი, როგორც ვახუშტი ბაგრატიონი¹⁸ იყო.

თვითონ ვახტანგი ამ უდიდეს კულტურულ საქმიანობაში გამოდიოდა არა მხოლოდ როგორც საუკეთესო ორგანიზატორი, არამედ როგორც უშუალო მონაწილე მეცნიერი, ლიტერატორ-რედაქტორი, ისტორიკოსი, პოეტი და მთარგმნელი.

საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს ის გრანდიოზული მთარგმნელობითი მუშაობა, რომელიც თვითონ, ვახტანგმა გასწია. პროზითა და ლექსით მან თარგმნა სპარსული აღმზრდელობითი ხასიათის ნაშრომი „ამირნასარიანი“. მასვე ეკუთვნის ქართული თარგმანი მსოფლიოში გავრცელებული ლიტერატურული ძეგლისა „ქილილა და დამანა“-სი, რომლის საშუალებით ინდოეთია, აგრეთვე დიდაქტიკურ-მორალური ხასიათის ნაწარმოებისა „სიმბრძნე მალაღობელი“. სპარსული ენიდან ვახტანგმა თარგმნა XV ს-ის ცნობილი მეცნიერის ულუღბეგის¹⁹ ასტრონომიული ტაბულები (კატალოგი) „ზიჯი“ —

¹³ იხ. კ. გ რ ი გ ო ლ ი ა, ახალი ქართლის ცხოვრება, თბ., 1954.

¹⁴ იხ. ივ. ჯავახიშვილის წინასიტყვაობა წიგნისა: „ბერი ეგნატაშვილი, ახალი ქართლის ცხოვრება“, თბ., 1940, გვ. V—VI.

¹⁵ ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა (V—XVIII სს.), თბ., 1945, გვ. 321.

¹⁶ შ. მე ს ხ ი ა, ვახუშტი და ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, „ანალები“, ტ. I, თბ., 1947, გვ. 29.

¹⁷ ივ. ჯავახიშვილი, ზემოაღნიშნული წინასიტყვაობა, გვ. V.

¹⁸ იხ. ვ. გა ბ ა შ ვ ი ლ ი, ვახუშტი ბაგრატიონი — ისტორიკოსი, წიგნები: „ქართველი მეცნიერები“, თბ., 1951.

¹⁹ იხ. რ. კ ი კ ნ ა ძ ე, ულუღბეგი, თბ., 1968.

„ვარსკვლავობრივ ცეცხლზე“²⁰, აგრეთვე ასტრონომიულ-კოსმოგრაფიული თხზულება „ქმნულების ცოდნის წიგნი“. ცხადია, ამ უკანასკნელ ნაშრომებში ვახტანგი გამოდის არა მხოლოდ როგორც ენის მცოდნე მთარგმნელი, არამედ როგორც სპეციალისტი ასტრონომი. ვახტანგი ჩინებული ასტრონომი იყო. ცნობილია კალენდარული ხასიათის მისი ორიგინალური შრომებიც — „ხელთა“ და „კვინკლოსი“.

ვახტანგმა აგრეთვე შეადგინა „წიგნი ზეთების შეზავებისა და ქიმიის ქმნისა“²¹. იგი ამუშავებდა ოპტიკის ზოგიერთ წესსაც, რომელიც დღესაც მეცნიერულ ღირებულებას ინარჩუნებს²².

პოეტ-აკადემიკოს გ. ლეონიძის დაკვირვებით ვახტანგი იყო მომხრე ცოცხალი, მდაბიო ენისა მწერლობაში. ხოლო მეცნიერების პოპულარზაციის მიზნით მან თარგმნა მთელი რიგი ნაშრომებისა, რათა საქართველოში „ისწავლონ და წადიერ იყვნენ ფილოსოფოსებად და ინებონ და შეასრულონ ქართულისა ენითა ფილოსოფოსობა“²³. ვახტანგის შემწეობით სხვა მოღვაწეების მიერ ითარგმნა და გამოსაცემად მომზადდა არაერთი მნიშვნელოვანი ნაშრომი²⁴.

ერთი სიტყვით, ვახტანგი თავისი დროის გამოჩენილი მეცნიერი იყო. მის მწიგნობრულ-საგანმანათლებლო საქმიანობაში დიდი ადგილი ეკავა კლვი-ვაძიებითი ხასიათის მუშაობას. აღსანიშნავია ვახტანგის განსაკუთრებული ღვაწლი საქართველოში მეცნიერების ისეთი დარგების განვითარების საქმეში, როგორცაა ასტრონომია, ქიმია, მედიცინა, ლექსიკოგრაფია, ისტორიო-ოგრაფია, გეოგრაფია და ფილოსოფია.

ვახტანგი ცნობილი პოეტიც იყო. მის კალამს ეკუთვნის არაერთი საინტერესო ლირიკული ნაწარმოები.

ბუნებრივია, რომ ესოდენ გამოჩენილმა მოღვაწემ თავის ირგვლივ შემოიკრიბა ქართული კულტურის ძირითადი ძალები. მისი მფარველობის ქვეშ გაიშალა მოღვაწეობა ბრწყინვალე პლეადისა, რომელსაც პირველ რიგში ამშვენებენ სულხან-საბა ორბელიანის, ვახუშტი ბაგრატიონის, დავით გურამიშვილისა და მამუკა ბარათაშვილის სახელები.

ამრიგად, ვახტანგი სათავეში ედგა არა მხოლოდ პოლიტიკურ ცხოვრებას, არამედ უშუალოდ წარმართავდა იმდროინდელ მთელ ქართულ ინტელექტუალურ ცხოვრებასაც.

ვახტანგის ხანის საინტერესო დახასიათება მოგვცა დიდმა ქართველმა მეცნიერმა აკად. ივ. ჯავახიშვილმა: „სწორედ გასაოცარი ხანა იყო ეს ხანა! ასეთი დაუღალავი, მდგარი მუშაობა, რომელსაც ერთი საზოგადო მიმართულება ჰქონდა და ფართო და ღრმა ნიადაგი ეპყრა, უფლებას გვაძლევს ქართული მწერლობის ამ ხანას ენციკლოპედიური ხანა დავარქვათ სახელად. თითქმის ყველა ამდროინდელი მოღვაწის აზრი და გონება იმ ფიქრისაკენ იყო მიმართული, რომ ქართველი ხალხის შემოქმედებითი ნიჭის მრავალი სა-

²⁰ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფ. S, № 161.

²¹ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფ. S, № 3721; თ. ენ უ ქ ი ძ ე, ვ. კ ო კ ო ლ ა შ ვ ი ლ ი, მეფე ვახტანგ VI-ის ქიმიის, ყურნ. „მეცნიერება და ტექნიკა“, 1969, № 8.

²² მ. შ ე ე ვ ე ლ ი ა, ოპტიკის და მხედველობის კორექციის საკითხები ძველ ქართულ წყაროებში და ვახტანგ VI-ის „ოპტიკური პარაგრაფები“, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საზ. მეცნ. გან-ბის „მოამბე“, 1963, № 5.

²³ გ. ლ ე ო ნ ი ძ ე, გამოკვლევები და წერილები, თბ., 1968, გვ. 218. /

²⁴ ი. ლ. მ ე ნ ა ბ დ ე, ვახტანგ მეექვსე, თბ., 1966.

უკუნის ნამუშევარი და ნაჭირნახულები შეეკობათ, შეესწავლათ და ჩამონავლობისათვის დამთავრებულნი, ყოველმხრივი წარმოდგენა და ცოდნა გადაეცათ“²⁵.

და მართლაც, ქართული კულტურის ისტორიაში ვახტანგის ხანა უდავოდ გარკვეული მნიშვნელობის პერიოდად წარმოგვიდგება. სწორედ ამ დროს ქართულმა კულტურამ იმ დაწინაურებას მიაღწია, რის შედეგადაც საზოგადოებრივ-პოლიტიკური აზრის განვითარებაში მოხდა მნიშვნელოვანი ძვრები, რომლებმაც საფუძველი ჩაუყარეს ქართულ განმანათლებლობას.

თავისი ნაყოფიერი საქმიანობით ვახტანგმა დიდი ავტორიტეტი მოიპოვა მთელ საქართველოში.

ვახტანგის სამართლის კანონებითა და „დასტურლამალის“ ნორმებით ხელმძღვანელობდნენ არა მხოლოდ ქართლის სამეფოში, არამედ იმერეთსა და კახეთშიც. ხოლო ვახტანგის სტამბიდან გამოსული ქართული წიგნი საქართველოს ყველა მხარეში პოულობდა გავრცელებას. ვახუშტი ბაგრატიონი შემთხვევით როდი აღნიშნავდა, რომ ვახტანგს „პორჩილებდნენ იმერნი, უსმენდნენ კახნი“²⁶.

თავისი მსოფლმხედველობით ვახტანგი ეკუთვნოდა ფეოდალური საქართველოს იმ მოწინავე წრეს, რომლის საზოგადოებრივ-პოლიტიკური აზრის დამახასიათებელ ნიშანს წარმოადგენდა პატრიოტიზმი, ბრძოლა ირანელ და თურქ დამპყრობლებთან, ეროვნული ერთობის იდეების პროპაგანდა, ეროვნული კულტურის განვითარება, რაც სამშობლოს განთავისუფლებისათვის ბრძოლის იდეოლოგიური ქვაკუთხედი იყო.

ვახტანგს როგორც სახელმწიფო მოღვაწეს შესანიშნავად ესმოდა, რომ საქართველოს კეთილდღეობა, გარდა შინაფეოდალური რეაქციული ძალების დაძლევისა, აუცილებლად მოითხოვდა ყიზილბაშ და ოსმალო დამპყრობლების ბატონობის მოცილებას. ამ მხრივ დამახასიათებელია თვით ვახტანგის სიტყვები იმის შესახებ, რომ საქართველოს მდგომარეობა ირანის ბატონობის ქვეშ „ფოცხვერის ჭანგში“ ყოფნას უღრჩიდა, ხოლო ოსმალების ბატონობის დამყარება „ბაბრის ჭანგში“ მოქცევას ნიშნავდა²⁷.

ირანელი და თურქი ასიმილაციონების წინააღმდეგ ქართველი ხალხის მრავალსაუკუნოვანი გმირული ბრძოლის გამოცდილება ვახტანგს ნათლად კარნახობდა განსაკუთრებული მოქნილი პოლიტიკის აუცილებლობას, დიდ სიფრთხილესა და წინდახედულობას, კონკრეტული პირობების ყოველმხრივი გათვალისწინებით ლავირებას და უცხო დამპყრობთა ბატონობისაგან ქვეყნის განთავისუფლებისათვის გადამწყვეტი ნაბიჯის გადასადგმელად შესაფერისი მომენტის სწორედ შერჩევას.

ვახტანგიც ასე მოქმედებდა.

იგი სარგებლობდა ირანის შაჰის კრიტიკული მდგომარეობით და ეროვნულ პოლიტიკას ოსტატურად ახორციელებდა. მაგალითად, ვახტანგმა აიძულა შაჰ სულთან-ჰუსეინი, რომელსაც ქართველების დახმარება ესაჭიროებოდა, რომ დაესაჯა თბილისში მყოფი ყიზილბაშური გარნიზონი ვახტანგისათვის წინააღმდეგობის გაწევის გამო, რის შედეგადაც ვახტანგმა ტყვეთა სყიდ-

²⁵ ივ. ჯაეახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, ტ. I, თბ., 1928, გვ. 116.

²⁶ ვახუშტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 485.

²⁷ Переписка грузинских царей с российскими государями. СПб., 1861, გვ. 150.

ვის ალაგმვას მიადწია და შაჰის კარზე ქართველი ჯაბუყებისა და ქალიშვილების გაგზავნაც შეწყვიტა. ეს დიდი განრაჯება იყო. ვახუშტი ბაგრატიონი ამის შესახებ წერდა: „არამედ ვინაფთგან დაამდაბლნა მცველნი ტფილისისანი თათარნი. განდგნენ და დაჯუნეს კარნი ციხისა და დაიწყეს სროლა თოფზარბაზნითა. ესე აცნობა ყეენს ვახტანგ, განრისხნა ყეენი, წარმოავლინა მტარვალნი, მოვიდა და კელხუნდოსანნი მოართუნა ყოველნი ვახტანგს: მერმე წარიყვანეს ისპაანს და პატიმარ ჰყენეს ალაშუტის ციხესა შინა.

ამისთვის არღარა იყო ტყუს-ყიდვა. კულად ნაზარ-ალიხან, ვითარცა როსტომ მეფე, მრავალგზის წარუვლინებდა ყეენსა ტყუეთა, არამედ ვახტანგ, უკეთუ არა მოითხოვდა ყეენი, არა წარუვლენდა, მასცა უმეტეს მოსყიდულთა“²⁸.

1709 წ. აპრილში ავღანელებთან ბრძოლაში დაიღუპა გიორგი XI²⁹. იმავე 1709 წ. მაისში გარდაიცვალა ვახტანგის მამა — ლევანი. ქართლის მეფედ შაჰმა ქაიხოსრო ლევანის ძე დანიშნა და მას ირანის სპასალარობა, თავრიზისა და ბარდას გამგებლობა უბოძა. შაჰმა აგრეთვე ქაიხოსროს ძმებიც დააწინაურა. იესე ქირმანის ბეგლარბეგად, ხოლო როსტომი ისფაჰანის მოურავად დანიშნა. ვახტანგი კვლავ ქართლის სამეფოს გამგებელი იყო. 1711 წ. ოქტომბერში ბრძოლის ველზე ქაიხოსროც დაიღუპა. ქართლის მეფედ შაჰმა ვახტანგის დანიშვნა გადაწყვიტა, რისთვისაც იგი ისფაჰანში უნდა ჩასულიყო. ირანს გამგზავრებამდე ვახტანგმა ნათესაური კავშირები განამტკიცა კახეთსა და იმერეთში. თავისი ასული თამარი ერეკლე I-ის ძეს თეიმურაზს მიათხოვა, ხოლო მეორე ქალიშვილი — ანუკა — იმერეთის თავადს ვახუშტი აბაშიძეს³⁰.

1712 წ. აპრილში³¹ 300 კაცის თანხლებით³² ვახტანგი ისფაჰანს გაემგზავრა, ქართლის გამგებლად კი თავისი ძმა სვიმონი დატოვა. ვახტანგს თან გაჰყვა სულხან-საბა ორბელიანიც.

ამჯერად ვახტანგმა სცადა შაჰის რთული მდგომარეობა გამოეყენებია იმნსათვის, რომ ბოლო მოეღო ირანის მიერ თავსმოხვეული კიდეც ერთი პირობისათვის — ქართლის მეფის მიერ მაჰმადიანობის მიღების აუცილებლობისათვის. მაგრამ შაჰის კარზე დიდ წინააღმდეგობას წააწყდა. ირანის შაჰმა ნაცად ხერხს მიმართა: ისარგებლა საქართველოში არსებული შინაფეოდალური შუღლით და ვახტანგს ბაგრატიონთა გვარიდან სხვა კანდიდატი დაუპირისპირა. 1714 წ. ვახტანგი ქირმანში გაგზავნეს, სადაც იგი იმყოფებოდა როგორც ტყვე, ხოლო ქართლის მეფედ მისი ძმა — გამაჰმადიანებული იესე დანიშნეს. ეს დიდი დამარცხება იყო. მაგრამ საქმე ამით არ დამთავრებულა.

მიუხედავად ტყვეობაში მოქცევისა, ვახტანგი მჭიდრო კავშირში იყო ქართლის პროგრესულ პოლიტიკურ მოღვაწეებთან. ისინიც პირველ რიგში ვახტანგის განთავისუფლებასა და ქართლში მის გამეფებას ცდილობდნენ. ამ მიზნის მისაღწევად მოწინავე ქართველმა პოლიტიკოსებმა ევროპიდან დახ-

²⁸ ვახუშტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 486.

²⁹ სეხენია ჩხეიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 324—325; J. Hanway, An Historical Account of the British Trade over the Caspian Sea, გვ. 120—120.

³⁰ ვახუშტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 491; თ. ჟორდანიძე, ქრონიკები, III, თბ. 1967, გვ. 42.

³¹ ვახუშტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 491.

³² თ. ჟორდანიძე, ქრონიკები, III, გვ. 43.

მარების მიღებაც სცადეს. პარიზსა და რომში საგანგებო დიპლომატიური მისიით სულხან-საბა ორბელიანი გაემგზავრა. იგი წარუდგა საფრანგეთის მეფეს ლუი XIV-ს და რომის პაპს ინფორმაციით საქართველოს შესახებ. მაგრამ ყველა მისი ცდა ამოცანა გამოდგა. იმედგაცრუებული სულხან-საბა 1716 წ. სამშობლოში დაბრუნდა³³.

ერთი სიტყვით. გამოსავალი არ ჩანდა და ვახტანგ იძულებული შეიქნა რომ ფორმალურად ისლამის მიღებაზე დათანხმებულყო. შაჰმა ან დააყოვნა და იგი ქართლის მეფედ დაამტკიცა. რასაც თან მოჰყვა ვახტანგისათვის სპასალარის წოდების მინიჭება და ირანის ჯარების სარდლად დანიშვნა. საქმეც ის იყო, რომ შაჰ სულთან-ჰუსეინს განსაკუთრებით აინტერესებდა ქართლის მეფედ ვახტანგის დამტკიცება, რადგანაც ქართლში იგი გაცილებით მეტი ავტორიტეტითა და გავლენით სარგებლობდა ვიდრე იესე და ამიტომაც ირანისათვის რეალური დახმარების გაწევაც უფრო მეტად შეეძლო³⁴.

1719 წლამდე ვახტანგ VI იძულებული იყო ირანში შაჰის სამსახურში დარჩენილიყო, ქართლის სამეფოს კი მისი შვილი — ბაქარი განაგებდა.

ირანში ყოფნის დროს ვახტანგ VI საბოლოოდ დარწმუნდა სეფიანთა სახელმწიფოს ძლიერების დაცემაში. ამასთანავე მან გაითვალისწინა ამიერკავკასიაში რუსეთის სახელმწიფო ინტერესების საფუძველზე პეტრე I-ის აქტიური მოქმედებაც და შექმნილი მდგომარეობა შეაფასა, როგორც ხელსაყრელი პირობა საქართველოს გასათავისუფლებლად ირანის ბატონობისაგან.

რუსეთის სახელმწიფოს ეკონომიური და სამხედრო-პოლიტიკური ინტერესებიდან გამომდინარე პეტრე I მიზნად ისახავდა კასპიისპირეთის დაკავებას დაღესტნის სანაპიროდან მოყოლებული ვიდრე გილანამდე. ამ ამოცანის მისაღწევად რუსეთის იმპერატორი, ბუნებრივია, დიდ მნიშვნელობას კავკასიელი ხალხების, პირველ რიგში კი, ცხადია, ქართველებისა და სომხების მხარდაჭერას ანიჭებდა.

1715 წ. პეტრე I სათანადო მზადებასაც შეუდგა. ირანში ღესპანად მან ა. ვოლინსკი გააგზავნა და მას დიპლომატიური და სამხედრო-დაზვერვითი ხასიათის ამოცანები დაუსახა, აგრეთვე დაავალა, რომ გამოერკვია ვახტანგის ბედი და მასთან კავშირი დაემყარებინა.

ა. ვოლინსკიმ კარგად გაართვა თავი დაკისრებულ დავალებებს. მიღებულ დავად უაღრესად არახელსაყრელი ვითარებისა, მან 1717 წ. ირანთან რუსეთისათვის სარფიანი სავაჭრო ხელშეკრულება დადო და ზედმიწევნით შეისწავლა ირანის საშინაო და საგარეო მდგომარეობა. ირანის შესახებ საჭირო ცნობების შეგროვებაში რუს ღესპანს მნიშვნელოვნად იმანაც შეუწყო ხელი. რომ მან შეძლო ქართველებთან და სომხებთან კავშირის დამყარება.

მართალია, ირანში იძულებით მყოფ ვახტანგსა და ა. ვოლინსკის, რომელსაც შაჰი არ ენდობოდა, საშუალება არ ჰქონდათ, რომ პირადად შეხვედროდნენ ერთმანეთს, მაგრამ მათ მაინც მოახერხეს კონტაქტების დამყარება. ისფაჰანში ა. ვოლინსკი რამდენჯერმე შეხვდა ვახტანგის წარმომადგენელს ფარსადან-ბეგს. ფარსადანი აცილებდა რუს ღესპანს, როცა იგი ისფაჰანიდან

³³ იხ. სულხან-საბა ორბელიანი. პიჯუხურობა ევროპაში, თხზულებანი ოთხ ტომად, ტ. I, თბ., 1959, გვ. 153—245; მ. თამარაშვილი, ისტორია კათოლიკობის ქართველთა შორის, ტფ., 1902, გვ. 311—334; 723—737; ი. ტაბაღუა, საქართველო-საფრანგეთის ურთიერთობა (XVIII საუკუნის პირველი მეოთხედი), თბ., 1972.

³⁴ იხ. ვახუშტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 495.

რეტში ბრუნდებოდა, ხოლო შემდეგ ისინი კვლავ შეხვდნენ ერთმანეთს შანახიაში.

1719 წ. ა. ვოლინსკი, როგორც ირანის საქმეებში კომპეტენტური პიროვნება, ასტრახანის გუბერნატორად დაინიშნა, რათა შედგომოდა უშუალო სამზადისს კასპიის ზღვის სანაპიროებზე ლაშქრობისათვის. პეტრე I-ის მითითების თანახმად ა. ვოლინსკიმ დაიწყო მოლაპარაკება ვახტანგ VI-თან, რომელიც 1719 წლის 7 აგვისტოს უკვე საქართველოში დაბრუნდა.

რუსეთთან სამხედრო კავშირის დამყარების საკითხი, ცხადია, ქართლის სამეფო დარბაზის სსდომაზე განიხილეს. დარბაზის ყველა წევრი დასახული გეგმის მომხრე არ იყო. ერთ ნაწილს ეს გეგმა სახიფათოდ მიაჩნდა იმ მოტივით, რომ საქართველოს მრავალრიცხოვან მტრებს შეეძლოთ, ესარგებლათ შემთხვევით და რუსეთის ლაშქრის მოსვლამდე ქვეყნის აოხრება ეცადათ³⁵. ისინი რჩევას იძლეოდნენ, რომ ემიქმედათ საიდუმლოდ, გამოეყენებინათ მცირერიცხოვანი ჯარი და ფარულად მიზრობოდნენ პეტრე I-ს.

ვახტანგ VI და მისი მომხრეები ხსნას მხოლოდ რუსეთისა და საქართველოს ერთობლივ გადაწყვეტ მოქმედებაში ხელავდნენ. რუსეთ-საქართველოს კავშირის წარმატების ერთ-ერთ ძირითად პირობად ვახტანგი ქართლში რუსეთის ხუთათასიანი ჯარის შემოყვანას მიიჩნევდა. მისი ანგარიშით ეს, ერთი მხრივ, ხელს შეუწყობდა ფეოდალური საქართველოს ძალების მობალიზაციას, ხოლო მეორე მხრივ, იძლეოდა იმის გარანტიას, რომ რუსეთი უფრო აქტიურად მოეცილებოდა საქართველოს საკითხს. ამრიგად, ვახტანგ VI-ის მიერ დამუშავებული გეგმა ყოველმხრივ ითვალისწინებდა იმ ხანად შუა აღმოსავლეთში შექმნილ კონკრეტულ ვითარებას.

1721 წლის ნოემბერში ვახტანგ VI სწერდა პეტრე I-ს, რომ მან მიიღო ცნობა ა. ვოლინსკისაგან კასპიისპირეთში რუსეთის ჯარის მოსალოდნელი ლაშქრობის შესახებ და რომ ისინი შეთანხმდნენ, თუ როგორ წარმართონ საქმეები³⁶.

ამრიგად, ოციან წლებში პეტრე I-სა და ვახტანგ VI-ს შორის დაიდო ხელშეკრულება საომარი მოქმედების შესახებ. მაგრამ იურიდიულად ეს შეთანხმება არსად არ იყო გაფორმებული, რადგანაც პეტრე I გაურბოდა ოფიციალური დოკუმენტების გაცემას, ფრთხილობდა, შაჰს არაფერი გაეგო და რაიმე არ ელონა.

ვახტანგი, მართალია, გამამწყვეტი მოქმედების მომხრე იყო, მაგრამ მას ფიქრადაც არ მოსვლია წინდაუხედავად ცეცხლთან თამაში. ამიტომ ამიერკავკასიაში რუსეთის ჯარის ჩამოსვლამდე არც აპირებდა მოქმედების აშკარად დაწყებას. მთელ მოსამზადებელ სამუშაოს იგი ახორციელებდა ფარულად და ცდილობდა, არ გაემწვავებინა ურთიერთობა ირანთან ან თურქეთთან, არ გამოეწვია მათი მტრული მოქმედება საქართველოს მიმართ.

პეტრე I-თან ერთობლივი მოქმედებისათვის მზადებისას ვახტანგი ითვალისწინებდა სომხების მისწრაფებასაც, რომ განთავისუფლებულიყვნენ ირანის უღლისაგან და შეექმნათ საკუთარი სახელმწიფო. ვახტანგმა დაიწყო მოლაპა-

³⁵ იხ. ივ. ჭავჭავაძის შვილი, დამოკიდებულება რუსეთსა და საქართველოს შორის XVII საუკუნეში, თბ., 1919, გვ. 9.

³⁶ Переписка грузинских царей с российскими государями, т. 3. 138.

რის უნდა შეერთებოდა. მაგრამ, სამწუხაროდ, ამის განხორციელება ვერ მოხერხდა. პეტრე I-მა მიაღწია დაბრუნდეს, შემდეგ კი იძულებული გახდა ასტრახანს დაბრუნებულიყო. ლაშქრობის გაგრძელება მან სახიფათოდ მიიჩნია სურსათისა და სატრანსპორტო საშუალებათა ნაკლებობის გამო. კასპიის ზღვაზე დიდი ღელვის დროს რუსეთის გემები დაიღუპა. ამავე დროს რუსთა ჯარებში ავადმყოფობა გავრცელდა და, რაც მთავარია, თურქეთთან ურთიერთობა გამწვავდა. რუსეთ-ოსმალეთის მოსალოდნელი ომი კი აშინებდა იმპერატორს⁴¹.

1722 წ. შემოდგომაზე პეტრე I დაბრუნდა ასტრახანში და გადაწყვიტა გულმოდგინედ მომზადებულიყო მომავალ გაზაფხულზე ლაშქრობის განახლებისათვის. ხოლო ვახტანგთან მოსალაპარაკებლად პოდპორუჩიკი ივანე ტოლსტოი გამოგზავნა.

ბუნებრივია, რომ ვახტანგი უნდა დათანხმებულიყო ერთობლივი სამხედრო მოქმედების გადატანაზე 1723 წლისათვის. მაგრამ ამასთან ერთად მოითხოვდა პეტრესაგან საქართველოში რუსთა ჯარის ერთი ნაწილის შემოყვანას. პეტრეს წარმომადგენელი ი. ტოლსტოიც მხარს უჭერდა ვახტანგის ამ მოთხოვნას, მაგრამ რუსეთის იმპერატორი არ ჩქარობდა საქართველოში ჯარის გამოგზავნას. ბოლოს, როდესაც ვახტანგმა და ი. ტოლსტოიმ შეატყობინეს პეტრეს, რომ არზრუმის ფაშა ყარსში ჯარებს თავს უყრიდა და მოსალოდნელი იყო ქართლში თურქების შემოჭრა, პეტრე I იძულებული გახდა დათანხმებულიყო საქართველოში ორი ათასი კაცისაგან შემდგარი ჯარის გამოგზავნაზე. მაგრამ საქმე გაჭიანურდა და საქართველოში მოჰხდარა ამბებმა დაასწრეს ამ ლაშქრის ჩამოსვლას.

1722 წლის დამლევსა და 1723 წლის დამდეგს ვახტანგ VI-ის მდგომარეობა უადრესად გართულდა. ისფაჰანის რვა თვიანი ალყის შემდეგ 1722 წ. 12 ოქტომბერს ირანის შაჰი სულთან-ჰუსეინი დანებდა ავღანელებს. დედაქალაქიდან მხოლოდ ტახტის მემკვიდრემ ჰუსეინის ძემ, თამაზმა (თაჰმასპი) მოახერხა გაქცევა. მან ჩრდილოეთის პროვინციებს შეაფარა თავი და ცდილობდა ჯარი შეეგროვებინა. დეკემბრის თვეში მან ოფიციალურად აცნობა ვახტანგს ავღანელების მიერ ისფაჰანის აღება, ჰუსეინის დატყვევება და თავის დასახმარებლად ქართლის ჯარის გამოგზავნა მოითხოვა.

ამავე დროს თურქეთიც თავს უყრიდა ჯარებს ქართლის საზღვარზე. ქართლის შიგნით კი შინაფეოდალური ქიშპი სუფევდა. გამწვავდა ურთიერთობა ვახტანგ VI-სა და კახეთის მეფე კონსტანტინეს შორის. კონსტანტინემ ირანის შაჰს, თამაზს, თავისთვის ქართლის ტახტი მოსთხოვა, სამაგიეროდ პირობას დებდა, რომ ურჩ ვახტანგს გაანადგურებდა და ქართლის ჯარს თამაზის სურვილს დაუმორჩილებდა.

თბილისში მყოფმა ირანის გარნიზონმა შაჰ-თამაზის სათანადო ვანკარგულება მიიღო და ქალაქს სროლა აუტეხა. მალე კონსტანტინეც მიაღდა თბილისის თავისი ჯარით და დაქირავებული ლეკთა რაზმებით. კონსტანტინეს მხარეზე იბრძოდნენ აგრეთვე განჯისა და ერევნის ხანები, ვახტანგის სამშველად კი დასავლეთ საქართველოს მეომრები მოვიდნენ. ბრძოლა სამ თვეს გრძელდებოდა. კონსტანტინემ რამდენჯერმე იგემა დამარცხება, მაგრამ იარაღს არ ყრიდა და ლეკთა ახალ ძალებს იშველიებდა. 1723 წლის 4 მაისს

⁴¹ იხ. В. П. Лысцов, Персидский поход Петра I; გ. პაიქაძე, დასახ. ნაშრომ.

ვახტანგის ბანაკში ლალატის შედეგად⁴² კონსტანტინემ თბილისი აიღო. ვახტანგი იძულებული გახდა ცხინვალში გახიზნულიყო.

ჯერ კიდევ თბილისისათვის ბრძოლის დროს არზრუმის ფაშამ კატეგორიულად მოითხოვა, რომ ვახტანგ VI-ეს სულთნის ძალაუფლება ეცნო, რათა მის სანაცვლოდ ქართლის ტახტი შეენარჩუნებინა. ვახტანგმა მოიწვია დარბაზის სხდომა. ქართლის თავადები მეფეს თურქეთის წინადადების მიღებას ურჩევდნენ. ამ გზით ისინი ქართლში სამეფო ხელისუფლების შენარჩუნებას ცდილობდნენ. პეტრე I-ის წარმომადგენელი ი. ტოლსტოი და ბ. თურქესტანიშვილი რუსთა ლაშქრის მალე ჩამოსვლის იმედით მეფის სადარბაზოს ეწინააღმდეგებოდნენ.

მდგომარეობა უაღრესად კრიტიკული იყო. თურქებს ყოველ წუთს შეეძლოთ დაეწყათ საომარი მოქმედება. ვახტანგმა გადაწყვიტა, მიეღო ფაშას წინადადება და თავისი პირობები წამოაყენა. თურქებთან მოლაპარაკების გზით ვახტანგი დროის მოგებას ცდილობდა. ფაშა, რომელიც მის პირობებს მიიღებდა, უნდა დაკავშირებოდა კონსტანტინოპოლს, ამას კი საკმაოდ მოუწოდებდა. ამით ვახტანგი ფიქრობდა, რომ თურქეთის ჩარევას დროებით შეაჩერებდა, რადგანაც იმედოვნებდა რუსეთის ჯარის მალე ჩამოსვლას.

შექმნილ მდგომარეობაში ვახტანგის მიერ მიღებული გადაწყვეტილება ერთადერთი სწორი ნაბიჯი იყო. ესოდენ რთული ვითარების შესახებ ვახტანგ VI პეტრე I-სა და მის მოხელეებს დეტალურად ატყობინებდა⁴³.

კონსტანტინესთან ბრძოლაში ვახტანგის დამარცხების შემდეგ ოსმალები ქართლში შემოიჭრნენ. 1723 წლის ივნისში ისინი თბილისს მოადგნენ. კონსტანტინემ უბრძოლველად დათმო ქალაქი. თურქებმა დაიპყრეს ქვეყანა და იქ თავიანთი წესების დამყარება დაიწყეს.

რუსეთის მთავრობამ დიპლომატიური ნაბიჯი გადადგა, რათა თავიდან აეცილებინა თურქების შემოჭრა აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში, მათ შორის ქართლშიც. მაგრამ ბრძოლის ეს საშუალება საკმარისი არ აღმოჩნდა. რუსეთისა და ამიერკავკასიის ხალხებმა მისწრაფება — არ დაეშვათ თურქეთის შემოჭრა — მხოლოდ ერთობლივი სამხედრო მოქმედების გზით შეიძლებოდა განხორციელებულიყო. პეტრე I-მა ქართლში რუსთა ჯარები არ გამოგზავნა. რუსეთის იმპერატორი პირველ რიგში კასპიისპირეთის პროვინციების დაკავებას ჩქარობდა და კიდევაც მიაღწია თავის განზრახვას.

ჯერ კიდევ 1722 წლის ნოემბერში რუსეთის ჯარების ერთი ნაწილი ენზელის ყურეს მიადგა და მალე ქალაქ რეშტშიც შევიდა. რეშტის მახლობლად ციხესიმაგრის (კატერინოპოლის სახელწოდებით) მშენებლობაც დაიწყო. მაგრამ განსაკუთრებულ მნიშვნელობას პეტრე I ქალაქ ბაქოს აღებას ანიჭებდა და 1723 წლის 28 ივლისს რუსეთის ჯარმა კიდევაც აიღო ეს ქალაქი. 1723 წლის დასასრულისათვის კი რუსეთის ჯარმა დაიკავა მდინარე მტკვრის შესართავთან სალიანი, სადაც დაიწყო სამზადისი ციხესიმაგრის ასაგებად.

თურქეთმა თავის მხრით ისარგებლა შუა აღმოსავლეთში შექმნილი მდგომარეობით და დაიკავა ქართლი, რის შემდეგ მთელი აღმოსავლეთი ამიერკავკასიის დაპყრობას შეუდგა. თურქეთი ამავე დროს მოითხოვდა, რომ პეტრე პირველს კასპიისპირეთიდან თავისი ჯარები გაეყვანა.

⁴² იხ. ვ. დონდუა, საისტორიო ძიებანი, თბ., 1967, გვ. 166.

⁴³ Переписка грузинских царей с российскими государями, გვ. 148—149.

პეტრემ გაითვალისწინა ვითარების სირთულე და თურქეთის წინააღმდეგ ომისათვის მზადება დაიწყო, მაგრამ კონფლიქტი დიპლომატიური გზით მოგვარდა. 1724 წლის 12 ივლისს კონსტანტინოპოლში რუსეთ-თურქეთის ხელშეკრულება დაიდო⁴⁴.

ამ ხელშეკრულების საფუძველზე თურქეთი ცნობდა კასპისპირეთის რუსეთთან შეერთებას და უარს ამბობდა მთელი ირანის დაპყრობის სურვილზე. მაგრამ ამავე დროს პეტრე პირველი იძულებული გახდა თურქეთის მიერ აღმოსავლეთ საქართველოს, აღმოსავლეთ სომხეთისა და ირანის ჩრდილო-დასავლეთი ნაწილის დაპყრობას შერიგებოდა. რუსეთი მეტად საგრძნობ დათმობაზე წავიდა, როდესაც თურქეთის მიერ აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის დაპყრობა ცნო. თურქეთის მეზობლობა უშალო საფრთხეს უქმნიდა რუსეთის მიერ შემოერთებულ კასპისპირეთის პროვინციებს. აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში თურქეთის ბატონობას პეტრე I, ცხადია, მხოლოდ დროებით შეუარიგდა.

რაც შეეხება ვახტანგ VI, იგი თურქების შემოჭრის შემდეგ უალრესად მძიმე მდგომარეობაში აღმოჩნდა. მას სათანადო რაოდენობით არ ჰყავდა ჯარი, ამიტომ საგარეო ურთიერთობის მოგვარებით ცდილობდა შეემსუბუქებინა ქართლის სახელმწიფოს მდგომარეობა. ამ მიზნით მან გადაწყვიტა, თურქებისათვის 12 ჯორზე აკიდებული ძვირფასი განძეულობა მიერთმია და ამით მშვიდობა გამოესყიდა⁴⁵. მტრის ბანაკში ვახტანგმა თავისი ვაჟი ბაქარი და ძმა იესე გაგზავნა. თურქებმა განძეულობა არ იკმარეს და თვით ვახტანგის გამოცხადება მოითხოვეს, მაგრამ ვახტანგი ამას არ დათანხმდა.

ფაშასთან შეთანხმებით ქართლის გამგებლობა ბაქარ ვახტანგის ძემ იკისრა, მაგრამ მან ვერ გაუძლო ოსმალთა მკაცრ ზედამხედველობას და გადასახადებს. ბაქარი მამასთან მთაში გაიხიზნა⁴⁶, სადაც ერთხანს ვახტანგსა და თავის ძმებთან ერთად პარტიზანულ ბრძოლებს აწარმოებდა დამპყრობლების წინააღმდეგ⁴⁷.

თურქებმა ქართლში ვახტანგის ძმა იესე გაამეფეს. 1724 წლის ივლისში ვახტანგ VI რუსეთს გაემგზავრა. მას თან გაჰყვა ახლობელთა დიდი ამალა (1200 კაცი).

ვახტანგი იმედოვნებდა, რომ პეტრე I-ის მხარდაჭერითა და რუსეთის ჯარის დახმარებით მალე საქართველოში დაბრუნდებოდა, ოსმალო დამპყრობლებს გაუმკლავდებოდა და ქართლის ტახტს დაიბრუნებდა, მაგრამ ყოველივე ამო აღმოჩნდა.

1725 წლის იანვარში პეტრე I გარდაიცვალა. მისი მემკვიდრეების — ეკატერინე I-ისა (1725—1727) და პეტრე II-ის (1727—1730), დროს რუსეთის სახელმწიფო პოლიტიკა მკვეთრად შეიცვალა. ქვეყნის ფაქტიური გამგებლები — უზენაესი საიდუმლო საბჭოს წევრები, მთლიანად დაკავებული იყვნენ თავიანთი „შინაგანი საქმეებით“ — ხელისუფლებისათვის ბრძოლით. ამიერკავკასიისა და საქართველოს საქმეებისათვის არავის ეცალა, მით უმეტეს თურქეთთან შებრძოლებისათვის.

⁴⁴ ПСЗ, VII, № 4531.

⁴⁵ ვახუშტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 505.

⁴⁶ ნ. ბერძენიშვილი, ვ. დონდუა, მ. დუმბაძე, გ. მელიქიშვილი, შ. მესხია, პ. რატიანი, საქართველოს ისტორია, I, თბ., 1958, გვ. 337.

⁴⁷ იხ. იესე ტლაშაძე, ბაქარიანი, თბ., 1963.

ვახტანგი ბევრს ცდილობდა, რომ საქართველოსა და საერთოდ კავკასიის საკითხით დაეინტერესებინა რუსეთის მთავრობა. იგი ამტკიცებდა, რომ ამ მხარეში რუსეთს საქართველოს, სომხებისა და სხვა კავკასიელი ხალხების მხარდაჭერის იმედი უნდა ჰქონოდა.

ერთხანს ბედმა თითქოს კიდევაც გაუღიმა. რუსეთის მთავრობის დავალებით 1726—1727 წლებში საგანგებო მისიით გილანს ჩასულმა ვახტანგ VI-ემ შაჰ-თამაზთან მოლაპარაკება წარმატებით დაასრულა, მაგრამ ეს საქმეც უშედეგო აღმოჩნდა. ავღანთა შემოსევების გამო ირანის სახელმწიფოს საქმეები კვლავ აირია... რუსეთის მთავრობამ შაჰ-თამაზის ნაცვლად 1729 წ. ავღანთა ბელადთან — აშრაფთან ამჯობინა ხელშეკრულების დადება⁴⁸.

ერთი სიტყვით, ქართლის მეფე ყოველმხრივ ცდილობდა საქართველოს საკითხი, თავისი და რუსეთის პოლიტიკა ირანისა და თურქეთის მიმართ ისე შეეხამებინა, რომ საქართველოს აქედან რაიმე სარგებელი ენახა.

ვახტანგ VI ამავე დროს გარკვეულ როლს ასრულებდა როგორც ამიერკავკასიის ხალხთა განმათავისუფლებელი ბრძოლის ორგანიზატორი. მას მჭიდრო კავშირში ჰქონდა სომხეთის პოლიტიკურ მოღვაწეებთან⁴⁹ და ყაბარდოელ თავადებთანაც. მათ არაერთხელ მიუმართავეთ ვახტანგისათვის თხოვნით, რომ ქართლის მეფეს რუსეთის მთავრობასთან ეშუამდგომლა ამა თუ იმ საკითხზე. ვახტანგ VI აქტიურად მოღვაწეობდა იმ მიმართულებითაც, რომ რუსეთის მთავრობის საშუალებით ზემოქმედება მოეხდინა იმ დაღესტნელ მფლობელებზე, რომლებიც რუსეთის მფარველობის ქვეშ ითვლებოდნენ, მაგრამ მაინც განაგრძობდნენ საქართველოში თარეშს.

ვახტანგ VI-ის წინადადებებსა და კონკრეტულ გეგმებში (რომელთაც იგი რუსეთის მთავრობას სთავაზობდა) დაუჯერებელი და არარეალური არაფერი იყო. დროთა ვითარებაში ირანში, თურქეთსა და ამიერკავკასიაში შექმნილი ვითარება უდავოდ ქმნიდა ხელსაყრელ საფუძველს იმისათვის, რომ რუსეთს უფრო გადამჭრულად ემოქმედა როგორც საკუთარი პოზიციების განსამტკიცებლად, ისე ამიერკავკასიის ხალხების დასახმარებლად. მაგრამ რუსეთის სახელმწიფოს იმდროინდელი მესვეურნი თავს არიდებდნენ რისკის გაწევას და პასიური პოლიტიკის გატარებით კმაყოფილდებოდნენ. ასე იყო რუსეთში უზენაესი საილუმლო საბჭოს მოღვაწეობის პერიოდში და მით უმეტეს ანა ივანეს ასულის მეფობის დროს (1730—1740), როდესაც „ბირონოვშიჩინას“ რეჟიმი სუფევდა და მთავრობა არსებითად ანტიეროვნულ პოლიტიკას ახორციელებდა⁵⁰.

1735 წელს ვახტანგი იძულებული შეიქნა ასტრახანს დასახლებულიყო. სადაც 1737 წლის 26 მარტს გარდაიცვალა. 30 მარტს ქართლის მეფე ასტრახანის მიძინების ტაძარში დაასაფლავეს⁵¹.

⁴⁸ იხ. გ. პაიჭაძე, ვახტანგ მეექვსის პოლიტიკური მოღვაწეობა 1725—1737 წლებში, თურ. „ცისკარი“. 1964, № 5 და № 8.

⁴⁹ იხ. გ. შაისურაძე, ესაი ჰასან ჯალაღანის ნაშრომი — „ალვანეთის ისტორია“ ქართველი და სომეხი ხალხების ურთიერთობის შესახებ, კრებულში: „საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის საკითხები“, თბ., 1968, გვ. 183—201.

⁵⁰ Г. Г. Папчадзе, Русско-грузинские политические отношения в первой половине XVIII в., Тб., 1970.

⁵¹ იხ. გ. პაიჭაძე, ვ. ჯაფარიძე, ქართული ისტორიული ძეგლები ქალაქ ასტრახანში, თბ., 1974.

საესეებით გასაგებია, რომ ვახტანგის გარდაცვალება ქართველმა მოღვაწეებმა განიცადეს როგორც დიდი დანაკლისი. მაგალითად, დავით გურამიშვილმა მგზნებარე სიტყვებით გამოიტირა ვახტანგი.

ვაი, რა ბოძი წაიქცა, სახლ-კარი თავს დაგვექცაო!⁵²

ვახტანგი დიდი შესაძლებლობის მოღვაწე იყო. ბუნებისაგან ნიჭით უხვად დაჯილდოებულ ამ გამოჩენილ ადამიანს საქართველოსათვის გაცილებით მეტი სიკეთის მოტანა შეეძლო, თუკი სამშობლოს უცხო დამპყრობთა ბატონობისაგან გაათავისუფლებდა. მაგრამ ნაცვლად გამარჯვებისა მას ტრაგიკული ბედი ხვდა წილად. ამ წარუმატებლობაში პირადად ვახტანგს არავითარი ბრალი არ ედება. ვახტანგმა ყოველივე იღონა, რომ წარმატებისათვის მიეღწია, მაგრამ ის ურთულესი და უკუღმართი პირობები, რომელშიც საქართველო იმყოფებოდა, გამარჯვების მოპოვების საშუალებას არ იძლეოდა. ამ შემთხვევაში დამახასიათებელია თვით ვახტანგისავე სიტყვები:

მე ჩემთან ბედმან არ მომცა ვაში ნებისა ჩემისა⁵³.

ხოლო იმ უდიდესი სიძნელებისა და გაჭირვების შესახებ, რომელიც მან თავის ცხოვრებაში გადაიტანა, სიტყვაკაზმულად აღნიშნავდა:

„ჩემი ჭირი ქვას ჰკონებოდა, დაადნობდა. ჩემი ფიქრი და ნაღველი ზღვის ალაგს აავსებდა“⁵⁴.

ცხადია, რომ ბედუკუღმართობა, რომელიც ვახტანგს წილად ხვდა, მძიმე ვანცდებს იწვევდა მასში, ზემოქმედებდა მის განწყობილებაზე, მის ფსიქოლოგიაზე და, ბუნებრივია, ვლინდებოდა მის მხატვრულ შემოქმედებაშიც. თავის პოეტურ ნაწარმოებში, ავტობიოგრაფიულ ელეგიებში, ვახტანგი აღწერს წუთისოფლის ვერაგობას, სამშობლო არეგ-დარეგასა და საკუთარ უბედურებას, წერს რომ იგი კაეშანმა დაიმონა და ა. შ. მაგრამ, როგორც ეს საესებით სამართლიანად აღნიშნა აკად. ა. ბარამიძემ, ვახტანგის პოეზია, მთლიანად აღებული, სრულებით არ ხასიათდება პესიმისტური მსოფლმხედველობით⁵⁵.

ამ მხრივ განსაკუთრებით აღსანიშნავია ვახტანგის ლექსი „შეგონება“, სადაც იგი ქადაგებს სასარგებლო საქმიანობის აუცილებლობას:

კაცმან უნდა თავის საქმე ყველა ღვთითა მოიხარგოს,

ამ სოფელსა ხელი ჰყაროს, იქაც ბარგი დაიბარგოს,

მოყვარეთ და ამხანაგთა თავის რიგით რაჟე არგოს,

და სახელის ხე სანრდიღებულად წყლისა პირსა სამე დარგოს⁵⁶.

მაღალი ჰუმანური იდეები — კაცთმოყვარეობისა და სამშობლოსადმი უსაზღვრო სიყვარულის ქადაგება შეადგენენ ვახტანგ VI-ის პოეზიის მთავარ მოტივს.

ამრიგად, რაც შეეხება ვახტანგ VI როგორც ისტორიულ პიროვნებას, იგი გვევლინება გამოჩენილ სახელმწიფო მოღვაწედ, რომლის ცხოვრება სამშობლოს კეთილდღეობისათვის თავდადებული ბრძოლის მკაფიო მაგალითია.

⁵² დავით გურამიშვილი, თბ., 1948, გვ. 208.

⁵³ ვახტანგ VI, ლექსები და პოემები, თბ., 1947, გვ. 53.

⁵⁴ იქვე, გვ. 52—53.

⁵⁵ კ. კეკელიძე, ა. ბარამიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. I, თბ., 1954, გვ. 410.

⁵⁶ ვახტანგ VI, ლექსები და პოემები, გვ. 1.

ახალგაზრდა მეცნიერ მუშაკთა ნამუშევრების რესპუბლიკური კონკურსი

საქართველოს ალკ ცენტრალურმა კომიტეტმა, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის პრეზიდიუმმა, საქ. სსრ უმაღლესი და საშუალო სპეციალური განათლების სამინისტროს კოლეგიამ და საქ. სსრ განათლების სამინისტროს კოლეგიამ მიიღეს დადგენილება „საზოგადოებრივ მეცნიერებათა დარგში ახალგაზრდა მეცნიერთა ნამუშევრების IV საკავშირო კონკურსის რესპუბლიკური ტურის ჩატარების შესახებ“. კონკურსი მიძღვნილია სკკპ XXV წრილობისადმი.

დადგენილების თანახმად კონკურსის რესპუბლიკური ტური ჩატარდება 1975—1976 წწ. რესპუბლიკურ ტურში გამარჯვებულნი დაჯილდოვდებიან ლურჯატის დიპლომებით. გათვალისწინებულია ლაურეანტთა ნაშრომების გამოქვეყნება ჟურნალ „მაცნესა“ და ჟურნალ „სკოლა და ცხოვრების“ კრებულ-დამატებებში.

კონკურსზე დაიშვებიან გამოქვეყნებული წიგნების, ბროშურების, სტატიებისა და ხელნაწერ ნაშრომთა (არა უმეტეს 3 თაბახისა) ავტორები, რომელთა ნამუშევრები შეეხება მარქსისტულ-ლენინურ ფილოსოფიას, მეცნიერულ კომუნიზმს, პოლიტეკონომიას, კონკრეტულ ეკონომიკას, სკკპ ისტორიას, ალკ ისტორიას, საერთაშორისო მოძრაობას, სსრკ ისტორიას, მსოფლიო ისტორიას, სამართალს, ფსიქოლოგიას, პედაგოგიკას და ახალგაზრდობის კომუნისტური აღზრდის პრობლემებს.

კონკურსზე ნაშრომების წარდგენის უფლება აქვთ სამეცნიერო დაწესებულებათა განყოფილებებსა და სექტორებს, უმაღლეს სასწავლებელთა საზოგადოებრივ მეცნიერებათა კათედრებს, სამეცნიერო საბჭოებს, კომკავშირის კომიტეტებს, ახალგაზრდა მეცნიერთა საბჭოებს.

წარდგინებას უნდა ახლდეს: გამომხატურება-რეკომენდაცია, ნაშრომის მოკლე ანოტაცია, სამეცნიერო და საზოგადოებრივი მუშაობის დახასიათება.

რესპუბლიკური კონკურსი მთავრდება 1976 წ. თებერვალ-მარტში რესპუბლიკური კონფერენციით.

საუკეთესო ნაშრომები წარდგენილ იქნება საკავშირო კონკურსის II ტურზე 1976 წლის 1 მაისამდე.

1976 წ. 1 თებერვლისათვის ავტორთა ასაკი არ უნდა აღემატებოდეს 33 წელს.

ნაშრომები წარმოდგენილი უნდა იქნეს 2 ეგზემპლარად. ხელნაწერი ნაშრომები უნდა გაფორმდეს სამეცნიერო და ტექნიკური ინფორმაციის საკავშირო ინსტიტუტის ინსტრუქციის შესაბამისად.

რესპუბლიკური საორგანიზაციო კომიტეტის მისამართი:

თბილისი, 880007, შაჩაბლის ქ. № 11,
საქართველოს ალკ ცენტრალური კომიტეტი,
მეცნიერული სახალგაზრდობის სექტორი.